

Bányai Mária

Politikai gazdaságtani alapismeretek

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Bányai Mária

Politikai gazdaságtani alapismeretek

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Budapest 1969

© *Bányai Mária, 1969*

A kiadásért felel a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó igazgatója

A szerkesztésért felel: Dr. Fébó László

Műszaki vezető: Király Ernő — Műszaki szerkesztő: Ötvös László

Tartalomjegyzék

Előszó	13
Bevezetés	15

Első fejezet

A gazdasági tevékenység tartalma és társadalmi formája

<i>I. A társadalmi-gazdasági rendszer</i>	17
1. A termelési mód	17
A gazdasági tevékenység mozzanatai és a fogyasztás	17
A termelőerők	18
A termelési (tulajdon-) viszonyok	20
A termelőerők és a termelési viszonyok kölcsönhatása	26
2. Gazdasági kategóriák, törvények és ellentmondások	27
3. A társadalmi-gazdasági alakulat	29
4. A politikai gazdaságtan tárgya és osztályjellege	31
<i>II. Az áru- és pénzviszonyok</i>	32
1. Az árutermelés feltételei és az áru-pénzviszonyok lényege	33
Az árutermelés és az áruforgalom feltételei	33
Az áruviszonyok lényege és alapvető ellentmondása	33
Az áru és sajátosságai	36
2. A pénz	40
A pénz lényege	40
A pénz funkciói	41
3. Az értéktörvény	43
4. Az áru-pénzviszonyok néhány egyéb kategóriája	45
<i>III. A társadalmi újratermelés</i>	46
1. Társadalmi termék és nemzeti jövedelem	46
2. Az újratermelés formái	48
3. A nemzeti vagyon	49

A tőkés termelési mód alapvető vonásai és fejlődési szakaszai

<i>I. A tőkés termelőfolyamat lényege — az értéktöbblet termelése és újratermelése</i>	50
1. A kapitalizmus két alapfeltétele	50
A pénz tőkévé és a munkaerő áruvá válása	50
A pénz mint tőke	51
A munkaerő mint áru	53
2. Az értéktöbblet termelése	54
A tőke alkotórészei	54
A tőkés termelőfolyamat kettős jellege. Az értéktöbblet forrása	56
3. Az értéktöbbletráta és az értéktöbblet növelésének módszerei	58
4. A kapitalizmus alapvető termelési viszonya	60
A tőke lényege	60
A kapitalizmus gazdasági alaptörvénye	61
A kapitalizmus alapvető ellentmondása	62
5. A tőkefelhalmozás és a szabadversenyes kapitalizmus átalakulása monopolkapitalizmussá	63
A tőkés újratermelés és a túltermelési válságok	63
A tőke koncentrációja, centralizációja és a monopóliumok	65
A monopolkapitalizmus (imperializmus) alapvonásai	68
A munkásosztály helyzete a kapitalizmusban	70
A tőkefelhalmozás általános törvénye és történelmi tendenciája	77
<i>II. Az értéktöbblet megoszlása és az értéktörvény érvényesülése a kapitalizmusban</i>	78
1. Az ipari tőke jövedelme	78
Az átlagprofit és a termelési ár	78
Az ipari extraprofit	80
2. A kereskedelmi és a banktőke jövedelme: a kereskedelmi profit és a kamat	81
3. A monopolár és a monopolista extraprofit	83
4. A földbirtokosok jövedelme: a földjáraadék	84

Harmadik fejezet

Az állami monopolkapitalizmus

<i>I. Az állami monopolkapitalizmus lényege, kialakulása és növekedésének okai</i>	87
<i>II. Az állam gazdasági beavatkozásának fő eszközei</i>	90
1. A monopoltőkés állami tulajdon	90
2. A monopoltőkés állam gazdasági szabályozó szerepe	92
A költségvetési politika szerepe	92
A hitel- és pénzforgalmi politika szerepe	94
A monopoltőkés állami tervezés szerepe	95
<i>III. A tőkés termelési viszonyok változása az állami monopolkapitalizmusban</i>	96
<i>IV. Az állammonopolista kapitalizmus történelmi szerepe</i>	97

A mai tőkés világgazdaság rendszere és hanyatlása

<i>I. Az imperialista világgazdaság lényege és összetevői</i>	99
1. Az imperialista világgazdaság fogalma és kialakulása	99
2. Az imperialista világgazdaság összetevői és fejlődési szakaszai	100
3. A monopoltőkés országok helyzete a mai tőkés világgazdaságban	102
A nemzetközi monopóliumok és a világ gazdasági felosztása	102
A fejlett tőkésországok gazdasági növekedése a második világháború után	103
4. A gazdaságilag elmaradott országok helyzete és fejlődési iránya a mai tőkés világ-gazdaságban	106
A gazdasági elmaradottság általános jellemzői	106
Az imperialista államok új gyarmatosítási politikája és az ez ellen folyó harc	110
<i>II. Az imperialista nemzetközi gazdasági kapcsolatok alapformái és mai sajátosságai</i>	114
1. Külkereskedelem és tőke kivitel	114
Az imperialista külkereskedelmi protekcionizmus	114
A tőke kivitel lényege, formái és sajátosságai a második világháború után	118
2. A munkaerő nemzetközi áramlása az imperializmusban	120
3. Integrációs törekvések a tőkés világgazdaságban a második világháború után	122
4. Az egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődés törvénye az imperializmusban	124
<i>III. A tőkés világgazdaság hanyatlása — a kapitalizmus általános válsága</i>	126
1. Az imperializmus hanyatlásának — a kapitalista világrendszer általános válságá-nak — lényege és tényezői	126
2. Az imperializmus belső ellentmondásainak végső kiéleződése és pusztulásának tör-ténelmi szükségszerűsége	129

Ötödik fejezet

A szocialista-kommunista termelési mód kialakítása és fő jellemző vonásai

<i>I. A kommunizmus két fejlődési foka. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti kor-szak szükségszerűsége és lényege</i>	133
1. Szocializmus és kommunizmus	133
2. A szocializmus építésének alapvető feladatai és két fő szakasza	135
<i>II. A szocialista termelési mód létrehozása és az átmeneti gazdaság</i>	137
1. A szocialista termelési (tulajdon-) viszonyok megteremtése és működése	137
A szocialista állami tulajdon kialakítása	137
A szocialista szövetkezeti (csoport-) tulajdon kialakítása	139
Az átmeneti korszak gazdasági szektorai és gazdaságpolitikája	142
2. A szocializmus anyagi-technikai bázisának kiépítése és továbbfejlesztése	145
A szocializmus anyagi-technikai bázisának fogalma és létrehozásának fő mód-szere, a szocialista iparosítás	145
A szocialista iparosítás fő vonásai, és érvényesülésük hazánkban	147
Népgazdaságunk egyéb ágai anyagi-technikai bázisának létrehozása és fejlesztése	150
A kommunizmus anyagi-technikai bázisának megteremtésével kapcsolatos főbb feladatok a Szovjetunióban	152
3. A dolgozók életszínvonalának emelése	153

III. A szocialista termelési viszonyok alapvonásai és átalakulásuk kommunista termelési viszonyokká	154
1. A termelési eszközök társadalmi tulajdona és a gazdasági érdekviszonyok rendszere a szocializmusban	154
A szocialista társadalmi tulajdon és átalakulása egységes kommunista tulajdonná	154
A szocializmus gazdasági érdekviszonyai	156
A gazdasági törvények és ellentmondások jellege, érvényesülésük módja a szocializmusban	159
2. A szocializmus alapvető termelési viszonya, gazdasági alaptörvénye és alapvető ellentmondása	160
3. A szocialista gazdaság tervszerű fejlődésének törvénye	162
4. A szocialista áru-pénzviszonyok jellegzetességei és az értéktörvény	164
5. A szocializmus elosztási viszonyai és fokozatos átalakulásuk kommunista elosztássá	166

Hatodik fejezet

A bővített szocialista újratermelés arányossága és üteme

I. A bővített újratermelés egyensúlyi feltételei	169
1. A társadalmi termék fő arányai	171
A pótlási alap és a nemzeti jövedelem aránya	171
A termelés két osztálya közötti arány és összefüggése a nem termelő szféra fejlődésével	173
2. A nemzeti jövedelem alapvető aránya: a fogyasztási és a felhalmozási alap aránya	177
3. Az ipar és a mezőgazdaság aránya	179
II. A gazdasági növekedés üteme a szocializmusban	180
1. A gazdasági növekedés fogalma, fő mutatói és tényezői	180
2. A gazdasági növekedés ütemét a munkaerő oldaláról meghatározó tényezők szerepe	181
A produktív munka mennyiségének szerepe a növekedésben	181
A munka termelékenységének alakulása és szerepe a növekedés ütemében	182
3. A gazdasági növekedés ütemét a termelési eszközök oldaláról meghatározó tényezők szerepe	183
A termelői alapok mennyiségi növekedésének szerepe az újratermelés bővülésében	183
A termelői alapok hatékonyságának szerepe a gazdasági növekedés ütemében	184
A beruházások szerepe a gazdasági növekedésben	185
4. A népgazdasági szerkezet változásainak hatása a gazdasági növekedésre	188

Hetedik fejezet

A szocialista tervgazdálkodás rendszerének (a gazdasági mechanizmusnak) alapvonásai és fejlődése

I. A szocialista tervgazdálkodás lényege és két alaptípusa	190
1. A tervgazdálkodás feltételei és objektív szükségszerűsége a szocializmusban	190
2. A szocialista tervgazdálkodás lényege — alapfunkciói	191
A szocialista tervgazdálkodás általános alapfunkciói	191
A szocialista tervgazdálkodás főlénye a tökéletes gazdálkodási formával szemben	192
3. A szocialista tervgazdálkodás két alaptípusa	193

<i>II. A szocialista tervgazdálkodás szerkezeti elemei és azok működése a mechanizmus két alaptípusában</i>	194
1. A népgazdasági tervezés	195
A népgazdasági tervezés fogalma — lényege	195
A népgazdasági tervezés fő követelményei	197
A népgazdasági tervezés jellemző eltérései a két alaptípusban	201
2. A gazdasági szabályozás	202
A gazdasági szabályozás általános lényege és formái	202
A gazdasági szabályozás jellemző eltérései a mechanizmus két alaptípusában	204
3. A gazdálkodás szervezeti rendszere és a döntési hatáskörök megosztása	207
A szervezeti rendszer általános jellemzői és a gazdasági döntések szintjei	207
A szervezeti rendszer és a döntési hatáskörök megosztásának fő vonásai a két alaptípusban	209
<i>III. A szocialista tervgazdálkodás két alaptípusának történelmi viszonya</i>	209
1. A direkt irányítású tervgazdálkodás kiépítésének történelmi körülményei és belső ellentmondásossága	209
2. Az új gazdasági mechanizmus főbb előnyei	214

Nyolcadik fejezet

A szocialista árrendszer

<i>I. Az ár a szocialista gazdaságban</i>	215
1. Az érték és az ár viszonya — az árcentrum	215
2. Ártípus a szocializmusban — hazánk jelenlegi ártípusa	217
3. Az ár szerepe és az áralakulás tényezői a szocializmusban	219
<i>II. Az árak rendszere és alkotórészeinek kapcsolata a szocializmusban</i>	222
1. Az ipari termelői árak	222
2. A mezőgazdasági termelői árak és közelítésük az ipari termelői árakhoz	224
3. A fogyasztói árak és kapcsolatuk a termelői árakkal	226
4. A külkereskedelmi árak és kapcsolatuk a belföldi árakkal	228
<i>III. Az árszabályozás szocialista rendszere</i>	229
1. A központi, állami árszabályozás szükségessége és eszközei a szocializmusban	229
2. A jelenlegi árformák hazánkban	231

Kilencedik fejezet

A szocializmus pénzügyei és áruforgalma

<i>I. A szocializmus pénzügyi rendszere</i>	234
1. A szocialista hitelrendszer	235
A szocialista hitel lényege és fajtái	235
A hitel mint gazdaságpolitikai szabályozó eszköz	237
2. A szocialista állam költségvetése	239
A költségvetés szerkezete	240
A költségvetési bevételek és kiadások	241
3. Pénzforgalom a szocializmusban	243

II. A szocialista áruforgalom	243
1. A szocialista áruforgalom lényege, fő részei	243
2. A szocialista áruforgalom alapvető jellemzői	245
3. A fogyasztási cikkek keresletének alakulása és az azt meghatározó főbb tényezők	247
A keresletrugalmasság általános fogalma és tényezői	247
A kereslet jövedelemrugalmassága	248
A kereslet árugalmassága	249
A keresletet meghatározó egyéb tényezők	250
4. A szocialista kereskedelem szervezete hazánkban	251

Tizedik fejezet

A jövedelemelosztás, az anyagi ösztönzés és az életszínvonal alakulása a szocializmusban

I. A jövedelemelosztás lényege és szabályozása	252
1. A munka szerinti jövedelmek és szabályozásuk	253
A munkabér lényege és gazdasági szerepe a szocializmusban	254
A bérszínvonal és a bérarányok meghatározó tényezői és központi szabályozása	255
2. A munkadíjazás a különböző szférákban	257
Az állami termelő szféra dolgozóinak munkadíjazása	257
A nem termelő szféra dolgozóinak munkadíjazása	259
A mezőgazdasági termelősövetkezetek munkadíjazásának sajátosságai	260
3. A társadalmi juttatások	262
II. Az életszínvonal összetevői és növekedése a szocializmusban	263
1. Az életszínvonalat meghatározó főbb tényezők	263
2. A reáljövedelem összetevői és alakulása hazánkban	264
A reálbér emelésének módjai és alakulása hazánkban	264
A társadalmi juttatások szerepe az életszínvonal alakulásában	264
3. Az életszínvonalat meghatározó egyéb tényezők	265

Tizenegyedik fejezet

Az ipar népgazdasági szerepe és hazánk szocialista ipara

I. A korszerű ipar főbb jellemzői és a szocialista iparfejlesztés hazánkban	269
1. Az ipar fogalma és korszerűségének alapvető tényezői a szocializmusban	269
2. Az ipar ágazati és gyártmányszerkezete	271
3. Az ipar koncentrálttsága és területi elhelyezkedése hazánkban	277
4. Az ipar terjedelme és teljesítménye	280
Az ipar termelőerőinek fejlődése és a beruházások	280
Az ipari termelés és termelékenység növekedése	281
II. A szocialista ipar szerepe és hazánk iparának kapcsolata a népgazdaság többi ágával ...	283
1. Az ipar ágazatainak egymásközi kapcsolatai	283
2. A szocialista ipar kapcsolata a mezőgazdasággal, az ipar oldaláról szemlélve	286
3. Az ipar kapcsolata a külkereskedelemmel, ipari szemléletben	288
4. A szocialista ipar és a fogyasztás (illetve a nem termelő szféra) kapcsolata	289

A szocialista mezőgazdaság népgazdasági szerepe és hazánk mezőgazdasága

<i>I. A szocialista mezőgazdaság sajátosságai és a magyar mezőgazdaság fejlődése</i>	290
1. A mezőgazdasági termelés általános jellemzői és tulajdonviszonyai a szocializmusban	290
A mezőgazdaság fogalma és főbb sajátosságai	290
A magyar mezőgazdaság szocialista tulajdonviszonyai	291
2. Mezőgazdaságunk termelőerőinek és termelésének fejlődése	293
A mezőgazdaság anyagi-műszaki helyzete, fejlődése és a beruházások	293
A mezőgazdaság munkaerőhelyzete	298
A mezőgazdasági termelés alakulása	299
<i>II. A szocialista mezőgazdaság helye és szerepe a népgazdaságban</i>	301

A szocialista külkereskedelem népgazdasági szerepe, hazánk külkereskedelme

<i>I. A szocialista külkereskedelem sajátosságai és jelentősége</i>	305
1. A szocialista külkereskedelem lényege és feladatai	305
2. A szocialista külkereskedelem gazdasági hatékonysága	307
<i>II. A külkereskedelem és a népgazdaság fejlődésének összefüggése hazánkban</i>	309
1. A külkereskedelmi forgalom volumenének alakulása	309
2. A magyar külkereskedelem szerkezete	311
3. Külkereskedelmünk kapcsolatai népgazdaságunk többi ágával és a nem termelő fogyasztással	314
<i>III. A külkereskedelem központi irányítása hazánkban</i>	315

A nem termelő szféra a szocialista népgazdaságban

<i>I. A nem termelő szféra fogalma és sajátosságai</i>	320
<i>II. A nem termelő szféra népgazdasági súlya</i>	324

A szocialista vállalat gazdálkodása

<i>I. A szocialista vállalat lényege és formái</i>	328
1. A vállalat fogalma és sajátosságai a szocializmusban	328
2. A szocialista vállalat formái hazánkban	329
<i>II. A vállalat gazdálkodásának alapvonásai a szocializmusban</i>	331
1. A vállalat gazdálkodásának tervszerűsége és kapcsolata a szabályozott piaccal	331
A vállalati gazdálkodás tervezése és a népgazdasági tervszerűség kapcsolata	331
A tervszerű vállalati gazdálkodás mint a szabályozott piac tényezője	333
2. A vállalati gazdálkodás önállósága a szocializmusban	334
3. A szocialista vállalat gazdálkodásának kockázata és nyeresége	335
4. A szocialista vállalati gazdálkodás egyszemélyi felelős vezetése és demokratizmusa	336

<i>III. A vállalati gazdálkodás anyagi eszközei és eredményessége a szocializmusban</i>	338
1. A szocialista vállalat alapjainak körforgása és megtérülése	338
2. A vállalati költség és jövedelmezőség a szocializmusban	340
3. A szocialista vállalat anyagi érdekeltsége és nyereségfelhasználása	341
<i>IV. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek vállalatszerű gazdálkodásának sajátosságai</i>	344

Tizenhatodik fejezet

A szocialista világgazdaság és a két rendszer versenye

<i>I. A szocialista világgazdaság kialakulása és összetétele</i>	348
<i>II. A szocialista nemzetközi munkamegosztás és a KGST országok gazdasági együttműködése</i>	350
1. A szocialista nemzetközi munkamegosztás lényege és fő szervezete	350
A szocialista nemzetközi munkamegosztás sajátosságai	350
A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST)	352
2. A KGST országok tervszerű gazdasági együttműködésének mechanizmusa	353
3. A termelés szakosítása, kooperációja és a műszaki-tudományos együttműködés a KGST országok között	354
4. Az árucseré-forgalom és hitelkapcsolatok a szocialista országok között	357
<i>III. A szocialista és kapitalista világrendszer gazdasági versenye</i>	360
1. A két rendszer versenyének alapkérdése és eldöntésének objektíve reális eszközei korunkban	360
2. A két rendszer gazdasági versenyének alakulása és a szocializmus győzelmének történelmi szükségszerűsége	362
<i>Irodalomjegyzék</i>	367

Munkám célkitűzése az volt, hogy a politikai gazdaságtannal alapfokon ismerkedő, felnőtt korú olvasóközönség részére korszerű, viszonylag könnyen tanulható, egyszersmind rövid ismeretanyagot állítsak össze. Könyvem egyúttal a marxista — leninista közgazdaságtudomány klasszikus és széles körű mai irodalmának mélyrehatóbb tanulmányozását megelőző és azt elősegítő bevezető is lehet.

A könyv alapvető anyagát azok az előadások alkotják, amelyeket — tudományunk eredményeire támaszkodva — szakmájuk szerint nem közgazdász és a közgazdaságtudományok más ágaival külön, részletesen nem foglalkozó hallgatóságnak tartottam. A feldolgozott bőséges tudományos szakirodalmi anyagot céлом szerint szelektálva és a hagyományostól némileg eltérő szerkezeti felfogásban fejtettem ki. Ezzel együtt a szokásosnál részletesebben foglalkozom egyes ágazati gazdaságtani problémákkal és a szocialista, kiváltképp a magyar népgazdaság működésének és fejlődésének legfontosabb kérdéseivel. A könyv mintegy kétharmad részét a szocializmus politikai gazdaságtana alapkérdései foglalják el. A kapitalizmus tárgyalásán belül pedig döntően a mai tőkés gazdasági viszonyok főbb kérdéseit helyezem előtérbe.

A korszerűségekre való következetes törekvés elkerülhetetlenné tette számomra, hogy a marxista — leninista közgazdaságtudomány legújabb alkotásaiból olyan eredményeket is felhasználjak, interpretáljak, amelyek ma még nemegyszer vitatottak, ám — meggyőződésem szerint — tudományunk fejlődésének jeles, úttörő szerepet betöltő hajtóerői. Ezért mértéktartóan ugyan, de okvetlenül helyük van munkámban is.

Könyvem forrásanyagát illetően a marxizmus — leninizmus klasszikusainak alapvető művein kívül mindenekelőtt hadd emeljem ki a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem politikai gazdaságtan tankönyveit és azok szerzői legtöbbjének egyéb munkáit, mint olyanokat, amelyekre tartalmi vonatkozásban leginkább — helyenként szerkezeti meg-

oldásaikat és tárgyalási módszereiket tekintve is — támaszkodtam. E legfőbb elméleti forrásokon kívül segítségemre szolgált számos kézikönyv, tanulmány és cikk, a gazdasági mechanizmus különböző kérdéseire vonatkozó írások — sokszor még nem is publikált tanulmányok —, dokumentumok, jogszabálygyűjtemények, valamint olyan alapvető statisztikai kiadványok, mint az évkönyvek, időszaki közlemények, az ágazati kapcsolati mérlegek stb.

A zavartalanabb olvasás és a könnyebb elsajátítás érdekében azonban szándékosan kerültem a szó szerinti idézést és a szövegközbeni hivatkozást. Csupán a táblázatoknál és fontosabb adatoknál jelölök pontos forrást. A könyv végén viszont részletes bibliográfiát közlök azokról a szakirodalmi anyagokról, amelyekre leginkább támaszkodtam, és amelyek tanulmányozása a részletek iránt behatóbban érdeklődők igényeit is kielégítik.

A könyvet fejezetenként megvitatta a Budapesti Orvostudományi Egyetem Marxizmus—Leninizmus Intézete Politikai Gazdaságtan Szakcsoportja és a Szegedi József Attila Tudományegyetem Politikai Gazdaságtan Tanszéke munkatársaiból álló kollektíva. Az ennek alapján átdolgozott anyag további javítását ismételt vitával és tanácsaival támogatta a Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus—Leninizmus Főosztálya által megbízott kollektíva.

Ezúton is szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik bizalmukkal, ösztönzésükkel, tanácsaikkal segítettek munkámat és lehetővé tették a könyv megírását. Különös köszönettel tartozom a Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus—Leninizmus Főosztályának, elsősorban vezetőjének, *Meruk Vilmosnak*; *Szabó Kálmán*, *Nagy Tamás*, *Bertóti László*, *Halay Tibor*, *Nagy Lajos*, *Szeben Éva*, *Varró Tibor* és *Sipos Miklós* vitabizottsági tagoknak, illetve munkatársaimnak értékes és sok segítséget jelentő észrevételeikért, a munkám elkészítéséhez szükséges feltételek biztosításáért; továbbá *Berei Andornak* kéziratomhoz tett számos megszívlelendő észrevételéért, segítő tanácsaiért; valamint *Bedő Gyulának*, munkám rendszeres és szigorú kritikusának. Végezetül megköszönöm a Kiadó munkatársainak, elsősorban *Cotel Kornélnak* és *Fébo Lászlónak* lelkiismeretes, gondos munkáját és közreműködését a könyv gyors kiadásában.

1968. szeptember 30.

Bányai Mária

Marx és Engels a XIX. század közepén, meghatározott történelmi körülmények között, a kapitalizmus felfelé ívelő, virágzó (klasszikus) korszakának idején *alkották meg* elméletüket: *a marxizmust*. A marxizmus a munkásosztály ideológiája, a munkásosztály alapvető érdekeinek tudományos kifejezője. Marx és Engels behatóan tanulmányozták elődeik munkáit, különösen a kiemelkedő közgazdászok, filozófusok és utópista szocialisták nézeteit. Figyelembe vették tanításaik pozitív tételeit és a munkásosztály álláspontjáról kritikailag értékelték azokat. A forradalmi mozgalmak tapasztalatai általánosításának talaján a munkásosztály érdekeit kifejező új tudományos elméletet hoztak létre.

A marxizmusnak három *alkotórésze* és három forrása van:

1. *A politikai gazdaságtan*, amelynek forrása az angol klasszikus polgári közgazdaságtan.
2. *A dialektikus és történelmi materializmus*, illetve a filozófia, amelynek forrása a német klasszikus filozófia.
3. *A tudományos szocializmus*, amelynek forrása a francia utópisztikus szocializmus.

A három alkotórész elszakíthatatlan kapcsolatban van egymással, egységes világnézetet alkot.

A marxizmus kiemelkedő továbbfejlesztője a XIX. század végén és a XX. század elején *Lenin* volt. Ezért is nevezzük a munkásosztály elméletét *marxizmus—leninizmus*-nak. A kommunista pártok — mindenekelőtt a Szovjetunió Kommunista Pártja — és vezetőik, valamint a marxizmus—leninizmus tudományos művelőinek egész serege, köztük magyar tudósok is, számottevően hozzájárultak a marxizmus—leninizmus továbbfejlesztéséhez, elméleti gazdagításához.

A marxizmus—leninizmus, s benne a politikai gazdaságtan harcban alakult ki, fejlődött eddig és fejlődik tovább. Megalkotóinak és továbbfejlesztőinek kezdetől fogva szüntelen

küzdelmet kellett — és kell — folytatniuk az ellenséges burzsoá nézetekkel, a jobboldali revizionista és a baloldali dogmatikus eltorzításokkal szemben. Ugyanakkor a munkásosztály tudományos világnézetének fejlődésében fontos szerepe volt eddig is — és lesz ezután is — a marxisták—leninisták alkotó vitáinak és eszmecseréinek.

A marxizmus—leninizmus, benne a politikai gazdaságtan nem időtől és tértől elszakított dogmák gyűjteménye, hanem a valóság tükre és a néptömegek cselekvésének vezérfonala. Az élet változásával, fejlődésével maga is változik, fejlődik. Csak így képes a gyakorlatra visszahatni és a társadalom fejlődésében aktív szerepet betölteni. *Éppen ezért alkotó tudomány!* Eredményes elsajátításához azt így is kell tanulmányozni.

A marxizmus—leninizmus a munkásosztálynak és pártjának a *fegyvere* a kapitalizmussal szemben, a szocializmusért, az emberiség jólétéért és felemelkedéséért vívott küzdelemben; nélkülözhetetlen eszköz a kommunizmus világméretű győzelméhez.

A gazdasági tevékenység tartalma és társadalmi formája

I. A társadalmi-gazdasági rendszer

1. A termelési mód

A gazdasági tevékenység mozzanatai és a fogyasztás

A társadalomban élő embereknek különböző (anyagi, szellemi) szükségleteik vannak. A szükségletek kielégítéséhez anyagi eszközök kellenek. Ezeket *anyagi javaknak* nevezzük. Az anyagi javakat az emberek a természetből nyerik. Többségüket azonban át kell alakítani ahhoz, hogy alkalmasak legyenek szükségleteik kielégítésére. A természet tárgyai-
nak ez a megszerzése és szükségletkielégítésre való alkalmassá tétele: a *gazdasági tevékenység*. Az emberek (a társadalom tagjai) gazdasági tevékenységüket a termelés, az elosztás és a forgalom egymással szorosan összefüggő, egymásba kapcsolódó területein fejtik ki. A gazdasági tevékenységet követi és annak értelmét adja a *szükségletkielégítés*, azaz a *fogyasztás*.

A *termelés* olyan emberi tevékenységekből és ezek hatására végbemenő természeti, valamint technológiai folyamatokból áll, amelyek — a termelőerők meghatározott fejlettségi fokán és a meglevő természeti adottságok alapján — termékek, azaz anyagi javak előállítására és anyagi szolgáltatások nyújtására irányulnak. (A szolgáltatások ugyan nem öltenek tárgyi formát, de az emberek anyagi szükségleteinek kielégítéséhez nélkülözhetetlenek, mint például a villamosenergia-szolgáltatás, a központi fűtés stb.)

Az *elosztás* olyan gazdasági folyamat, amelynek során a megtermelt javakat — a társadalmi fejlődés hosszú időszakán keresztül, de nem mindig mint jövedelmeket — a társadalom tagjai, illetve egyes csoportjai vagy osztályai bizonyos arányokba elszájtítják. Elosztani csak a megtermelt javakat lehet, és annál többet nem. Az elosztás módját és jellegét ezért a termelés határozza meg, vagyis az elosztási folyamat a termelőfolyamat függvénye. Az elosztás azonban vissza is hat a termelésre. Arányainak megváltozása a termelés összetételében is módosulást idéz elő stb.

A *forgalom* folyamatában történik a megtermelt és elosztott javaknak a további termelőfelhasználás és a személyes fogyasztás helyére, azaz a felhasználókhoz való eljutta-

tása. A forgalom a termelésnek és az elosztásnak a meghosszabbítása, az összgazdasági tevékenység szerves része. Terjedelme, intenzitása és jellege az előbbiektől függ, és azokra visszahat.

A termelést az előbbtől eltérően *tágon* is szoktuk értelmezni. Így a gazdasági tevékenység mindhárom mozzanatát magában foglalja. A termelés tehát tágon értelmezve: termelői, elosztási és forgalmi folyamatból áll.

A *fogyasztás* nem más, mint az anyagi javak elhasználása és a szolgáltatások igénybevétele, a személyes szükségletek kielégítésének folyamata. A termelési eszközök felhasználását viszont termelőfogyasztásnak nevezzük, mivel azok a termelési folyamatban elhasználódnak, „elfognak”. A fogyasztás terjedelme, összetétele és módja is a termelés, az elosztás és forgalom jellegétől, módjától stb. függ, de egyszersmind vissza is hat a gazdasági tevékenység mozzanataira. A fogyasztás a gazdasági tevékenység *végző célja*, egyben hajtóereje, előrelendítője. Adott szükségletek kielégítésével ugyanis újabbak keletkeznek, amik sarkallják a termelést a kielégítésükre alkalmas javak létrehozására. Ily módon a termelés és a fogyasztás állandó, szoros kölcsönhatásban vannak egymással; egymást feltételezik.

A termelés, az elosztás, a forgalom és a fogyasztás kölcsönhatásos kapcsolatán belül *alapvető, meghatározó* szerepet a termelés tölt be. Ezt a *termelés elsődlegessége* (primátusa) törvényének nevezzük.

A gazdasági tevékenység eredményét (a javakat) elfogyasztják. Enélkül nem tudja fenn tartani magát a társadalom. Az elfogyasztott termékek helyett mindig újakat kell létrehozni. A termelést ezért állandóan meg kell ismételni, mégpedig — amint látni fogjuk — mindig magasabb szinten. A termelésnek ez az állandó megismétlődése az *újrateermelési folyamat*. A gazdasági tevékenység fő mozzanatait: a *termelést*, az *elosztást*, a *forgalmat* és a hozzájuk kapcsolódó *fogyasztást*, az *újrateermelés* egymással összefüggő, egymást kölcsönösen feltételező *területeinek (szféráinak)* nevezzük. A termelés tehát egyben mindig újrateermelés is.

A termelőerők

Az emberek szükségleteit kielégítő anyagi javak előállításához, azaz a termeléshez minden társadalomban három tényező szükséges: a munka, a munka tárgya és a munka eszköze.

A *munka* olyan céltudatos emberi tevékenység, amellyel az ember a természet tárgyait saját szükségleteinek megfelelően átalakítja, miközben maga az ember is átalakul. A munka közgazdaságtani értelmezés szerint csak az *ember sajátossága*. Az emberi munkát *céltudatossága* különbözteti meg az ösztönös állati tevékenységtől. Az ember sokféle tevékenysége közül is — közgazdaságilag — csak az számít munkának, amelynek eredménye valamilyen emberi szükségletet kielégítő termék vagy szolgáltatás.

Az ember tevékenysége egy részét az anyagi javak termelésének szférájában fejtí ki; ezt a munkát *termelő- (produktív)* munkának nevezzük. Produktív munka tehát az az emberi tevékenység, amely anyagi javak előállítására és anyagi szolgáltatások nyújtására irányul.

A produktív munkát az anyagi javak termelésének különböző ágaiban fejtik ki: az iparban, a mezőgazdaságban, illetve a közlekedés és a kereskedelem egyes munkahelyein. Produktív munkát végez pl. a kovács, a szántóvető, a terméket szállító vagy csomagoló és raktározó munkás. De produktív az üzemi mérnök, a diszpécser vagy a könyvelő munkája is.

Sok munkát azonban nem az anyagi termelés területén végeznek. A munkának ezt a részét *nem termelő (improduktív)* munkának nevezzük. Improduktív tehát az emberek nem anyagi jellegű szükségleteinek kielégítésére irányuló munka, illetve a nem anyagi jellegű szolgáltatási tevékenység. Ezek a munkák a társadalom számára rendszerint *hasznosak* és szükségesek, mint pl. a kutatómérnök vagy a fizikus, az orvos, az író és a tanár munkája. Hasznos improduktív munka a kulturális és egészségügyi intézményekben nyújtott szolgáltatás jellegű munka is. Ugyanakkor az improduktív munkának számos olyan területe van, amelyet nem lehet hasznosnak nevezni. Ilyen *haszontalan* improduktív munka pl. az államhatalmi szervek szükségesnél jobban felduzzasztott szerveinek munkája, a szükségesnél nagyobb reklámozás stb.

A termelés *első* tényezője tehát az anyagi javak termelésének területén végzett produktív munka.

A termelés *második* tényezője a *munka tárgya*, vagyis az, amire a munka irányul, amit az ember munkájával szükségleteinek kielégítésére alkalmassá tesz, amit munkájával átalakít. Pl. munkatárgy a fa, amit fűrészselnek, a szövet, amit varrnak stb.

A termelés *harmadik* tényezője a *munka eszköze*. Ide tartoznak mindazok a dolgok, amelyekkel az ember a munka tárgyát átalakítja, megdolgozza. A munkaeszközöket az ember munkavégzés közben maga és a munka tárgya közé iktatja, hogy segítségével haszon az utóbbira. Munkaeszköz pl. a fűrész, amellyel a fát elfűrészelik, a varrógép, amellyel a ruhát megvarrják stb.

Ugyanaz a dolog lehet munkatárgy és munkaeszköz is. Pl. a varrógép munkaeszköz akkor, amikor ruhát varrnak vele, és munkatárgy olajozása vagy javítása közben. A fűrész munkaeszköz, amikor fűrészselnek vele, és munkatárgy, ha élesítik stb. Tehát azt, hogy egy dolog munkaeszköz vagy munkatárgy-e, annak a munkafolyamatban betöltött *funkciója* dönti el.

A munkaeszközöket és a munkatárgyakat együttesen termelési eszközöknek nevezzük.

A termelés folyamatában mindhárom tényező részt vesz, de *meghatározó* szerepe az *emberi munkának* van, mivel anélkül a termelési eszközök „holt” dolgok, termelőképtelenek. A termelésben tehát az emberi munkaerő egyesül a termelési eszközökkel, azaz az ember kapcsolatba kerül a természettel. Ezt a kapcsolatot a termelőerők fogalmával fejezzük ki.

A társadalom termelőerőin tehát az emberi munkával létrehozott — esetleg a természetben készen talált — termelési eszközöket és az ezeket mozgásba hozó embereket értjük, tudásukkal, termelési tapasztalataikkal, ügyességükkel, jártasságukkal együtt. A termelőerők a termelés technikai oldalát alkotják, s kifejezik az ember viszonyát a természethez.

A termelőerők állandóan fejlődnek. Adott színvonaluk azt mutatja meg, hogy az ember mennyire uralkodik a természet felett. Ma már az ember magas fokon ura a természetnek. Az egész termelés tudományosan megalapozott, azaz a tudomány is egyre inkább közvetlen termelőerővé válik. A termelőerők szüntelen fejlődésükkel meghatározzák nemcsak a termelés, de végső soron az egész társadalom fejlődését is.

A termelési (tulajdon-) viszonyok

A gazdasági tevékenységek során az emberek nemcsak a természettel kerülnek kapcsolatba, hanem egymással is, mivel a termelés mindig társadalmi tevékenység. Ezek az emberi kapcsolatok a gazdasági tevékenység valamennyi területén (szférájában) — a termelésben, a forgalomban és az elosztásban egyaránt — létrejönnek, és együtt alkotják a társadalom termelési viszonyainak, vagy más szavakkal gazdasági viszonyainak összességét.

A termelési viszonyok tehát az emberek közötti gazdasági kapcsolatok (gazdasági viszonyok) összességét jelentik és a termelés társadalmi oldalát alkotják.

A termelési viszonyokon kívül az emberek között nagyon sokféleegyéb viszony is létrejön (pl. baráti, politikai, családi kapcsolatok). S bár ezek nem a gazdasági folyamatban jönnek létre, s mint ilyenek, nem is termelési viszonyok, mégis, tömegméretekben a termelési viszonyok által meghatározottak.

A társadalom gazdasági tevékenységének célja a természet elsajátítása. Ezért az emberek között e tevékenység során létrejövő viszonyok a természettől elsajátított anyagi javak — termelési eszközök és fogyasztási cikkek — tárgyi viszonyaiként is megjelennek, azaz az emberek a gazdasági folyamatban csak úgy kerülhetnek egymással kapcsolatba, ha a természettől elsajátított anyagi javakkal is meghatározott kapcsolatban állnak. Így ezek a viszonyok egyben tulajdonviszonyok is, mert a tulajdon végső fokon nem más, mint a termelési viszonyok dologi alakja, azaz a természet társadalmi elsajátítása — vagyis a gazdasági tevékenységek társadalmi folyamata —, amelyben a termelési viszonyok megvalósulnak. Következésképpen, a gazdasági folyamatban kialakult — bonyolult rendszert alkotó — termelési viszonyok egyben tulajdonviszonyok is.

A tulajdon mindig a termelőerők fejlettsége által meghatározott konkrét formában jelentkezik. A tulajdonforma fejezi ki azt, hogy az adott társadalomban a társadalomnak, illetve a társadalom egyes csoportjainak milyenek az elsajátítási viszonyai a gazdasági tevékenységek termékeihez (a termelési eszközökhöz és a fogyasztási cikkekhez) és mások gazdasági tevékenységéhez. Eszerint a tulajdonforma a termelési viszonyok specifikus társadalmi-gazdasági relációjának dologi alakja. A természettől már elsajátított termékek egy

része ugyanis a társadalom egésze vagy egyes csoportjai által történő elsajátítás útján, a társadalom egészének vagy csak egyes csoportjainak a tulajdona lesz. Ezzel azonban már azoknak a tevékenységeknek az elsajátítása is bekövetkezik, amelyekkel az adott termékeket a természettől elsajátították. Eszerint tehát a társadalom vagy annak egyes csoportjai elsajátíthatják a termelésben részt vevők tevékenységét is. Attól függően, hogy kik a természettől elsajátított termékek tulajdonosai, illetve a tevékenységek elsajátítói, a *tulajdonforma típusa* lehet társadalmi tulajdon vagy magántulajdon.

Társadalmi tulajdonról akkor beszélhetünk, ha a termékek (elsősorban a termelési eszközök) tulajdonosa, illetve a tevékenységek elsajátítója az egész társadalom, és így az egész társadalom rendelkezik a termékek (termelési eszközök és fogyasztási cikkek), azaz a lét anyagi feltételei felett (pl. a szocializmusban, illetve a kommunizmusban).

Magántulajdon pedig akkor jön létre, ha a termelési eszközök tulajdonosaivá, ezáltal a termékek, illetve a tevékenységek elsajátítóivá a társadalomnak csak egyes csoportjai, osztályai válnak. Az elsajátítók rendelkezési jogot nyernek a termékek (termelési eszközök és fogyasztási cikkek) felett, akiktől pedig a tevékenységet elsajátították, e rendelkezési jogtól megfosztottak lesznek (pl. kapitalizmusban).

A termelési (tulajdon-) viszonyok *bonyolult rendszere* csak sokoldalú vizsgálat alapján tekinthető át. Különböző nézőpontokból lehet elemezni azokat, és ettől függően más-más mozzanatai (vagy elemei, illetve oldalai) tűnnek elő.

Az *első* nézőpont szerint a termelési (tulajdon-) viszonyok: *a gazdasági tevékenységek szférái szerinti emberi kapcsolatok*. Az embereknek, embercsoportoknak a gazdasági folyamat három területén keletkező, ismétlődő objektív kapcsolatai az emberek tevékenységeinek *térbeli* elhelyezkedése alapján alakulnak:

1. A termelési folyamatban keletkező emberek közötti viszonyok a *szűkebb értelemben vett* termelési viszonyok, illetve *termelőviszonyok*.
2. Az elosztási folyamatban kialakult viszonyok pedig az *elosztási (jövedelmi) viszonyok*.
3. Végül a forgalmi tevékenység folyamatában létrejövő emberek közötti kapcsolatok a *forgalmi (csere-) viszonyok*.

A gazdasági folyamatban keletkező fenti viszonyok — miként maga a termelés, az elosztás és a forgalom is — szoros kapcsolatban vannak egymással. E kölcsönhatáson belül a *termelőviszonyoké a meghatározó szerep*. Ez azt jelenti, hogy az elosztási és a forgalmi viszonyok jellege, terjedelme, szerkezete, összessége és elemei a mindenkor termelőviszonyoktól, végérményben pedig a termelőerők állapotától függ. Pl. a tőkés értéktöbblet-jövedelme és a munkás munkabér-jövedelme a tőkés termelőviszonyoknak megfelelő sajátos elosztási viszony, vagy az árucserre-viszonyok az árutermelés viszonyainak megfelelő sajátos forgalmi viszonyok.

A *második* nézőpont alapján a termelési (tulajdon-) viszonyok: *a gazdasági tevékenységek megosztásának jellege, természete szerinti emberi kapcsolatok*. Ezeket kétféle megközelítésben vizsgálhatjuk: 1. *technikai-gazdasági* és 2. *társadalmi-gazdasági* vonatkozásban.

1. Egy valamennyire is fejlett társadalmi közösségben *munkamegosztás* van. A munkamegosztás differenciáltságát a termelőerők anyagi oldalának, az anyagi-technikai bázisnak a fejlettsége határozza meg. A mindenkori munkamegosztásnak megfelelően a tevékenységek különféle fajtái léteznek. Különbségek vannak az emberek között foglalkozásuk, szakmájuk, vagyis az anyagi javak újratermelésének egymástól eltérő ágaiban, területein való elhelyezkedésük szerint. A tevékenységek megosztásának ez a jellege a társadalmi munkaszervezet technikai tagoltságának a vetülete, függvénye. De az emberek társadalmi elhelyezkedésében is különbségek vannak a munkamegosztástól, vagyis attól függően, hogy milyen fajta munkát végeznek. Így az ebből adódó kapcsolatok jellege technikai és gazdasági is egyszerre, ezért ezeket *technikai-gazdasági viszonyoknak* nevezzük.

A technikai-gazdasági viszonyok *közvetlen* kapcsolatban vannak a termelőerőkkel; azokkal többé-kevésbé párhuzamosan változnak.

A munkamegosztás tagoltságának megfelelően vannak vállalati, ágazati, népgazdasági és nemzetközi technikai-gazdasági viszonyok. A termelési viszonyoknak ezek a vonatkozásai elsősorban az egyes társadalmak közötti azonosságokat, történelmi folytonosságukat, semmint különbségeiket mutatják meg.

2. Tevékenységmegosztás *lehet* azonban az egyes emberek, embercsoportok között aszerint is, hogy milyen a szerepük a *munkavégzés és az elsajátítás* tevékenysége tekintetében. A tevékenységmegosztásnak ez az oldala társadalmi-gazdasági jellegű, mivel az embereknek a gazdasági folyamatban elfoglalt különböző vagy azonos társadalmi-gazdasági helyzetét, anyagi erőviszonyait tükrözi. Így azokat a kapcsolatokat, amelyek az emberek között a tevékenységmegosztás ezen jellege szerint jönnek létre: *társadalmi-gazdasági viszonyoknak* nevezzük.

Ezek a viszonyok azokat az emberek közötti kapcsolatokat jelentik, amelyek az anyagi javakkal, mindenekelőtt a *termelési eszközökkel való rendelkezés* tekintetében alakulnak ki a társadalom tagjai között. Azt mutatják meg, kiknek a tulajdonában vannak a termelési eszközök, illetve kik sajátítják el az anyagi javakat: csupán a társadalom egy része egyénileg, vagy az egész társadalom együttesen, illetve, hogy eszerint *osztályokra bomlik-e a társadalom, vagy sem; s ha igen, milyen jellegű az osztályok kapcsolata*. Továbbá, hogy a munka funkcióit (az anyagi javak tényleges termelését) és az elsajátítás funkcióját a társadalom minden tagja gyakorolja-e, vagy a társadalom más tagjai (osztályai) gyakorolják az egyiket és mások a másikat, vagyis, hogy a két funkció a társadalomban osztott-e vagy osztatlan az emberek, csoportok, osztályok között. A termelési viszonyoknak ez a vonatkozása, mozzanata a legfontosabb, a legalapvetőbb. Ez mutatja meg az egyes társadalmak legfontosabb specifikus vonásait, legalapvetőbb — minőségi — különbségeit más társadalmakkal szemben.

A társadalmi-gazdasági viszonyok csak *közvetetten* függenek a termelőerőktől. Ez azt jelenti, hogy a termelőerők minőségi változása szükségszerűen előidézi ugyan a társadalmi-gazdasági viszonyok jellegének változását is, de csak a technikai-gazdasági viszonyok változásán keresztül, s így hosszabb történelmi időszakon át, fokozatosan fejlődhet az anyagi

technikai bázis ezen viszonyok jellegének, minőségének megváltozása nélkül. Más szavakkal, ezek a viszonyok a termelési viszonyoknak a társadalmanként változó vonatkozásai, mozzanatai. A társadalmi-gazdasági viszonyok lehetnek: *a)* uralkodó-alávetettségi viszonyok, *b)* egyenlőtlenségi viszonyok és *c)* egyenrangúsági viszonyok.

a) Uralkodó-alávetettségi viszonyok az olyan termelési viszonyok, amelyek a termelés és az elsajátítás funkciójában is az emberek különböző társadalmi-gazdasági helyzetét tükrözik. Uralkodó-alávetettségi viszonyok jönnek létre az emberek között akkor, ha az egyes emberek vagy embercsoportok elsajátítják a természettől már elsajátított termelési eszközöket, és mint a termelési eszközök tulajdonosai olyan emberekkel, illetve az emberek olyan csoportjaival végeztetik a munkát, akiket megfosztottak a termelési eszközöktől. A termelési eszközök tulajdonosai rendelkeznek a megtermelt termékek elsajátításának arányairól is. Ilyen társadalmi-gazdasági viszonyok jöttek létre a rabszolgatartó, a feudális és a kapitalista társadalmakban. (Pl. a kapitalizmusban uralkodó alávetettségi viszony a tőkések — mint termelési eszköz-tulajdonosok — és a munkások — mint a termelési eszközöktől megfosztottak — kapcsolatában fejeződik ki.)

b) Egyenlőtlenségi viszonyok azok a termelési viszonyok, amelyek termelő (munka) funkciójukban az emberek azonos helyzetét, elsajátító funkciójukban viszont különböző helyzetét tükrözik. Egyenlőtlenségi viszonyok akkor keletkeznek, ha a termelési eszközök tulajdonosai maguk végzik a munkát, de feltételeik, munkakörülményeik különbözősége miatt egyesek többet, mások kevesebbet sajátítanak el, mint amennyit maguk megtermelnek. Ilyen egyenlőtlenségi viszonyok pl. a kisárutermelők viszonyai.

c) Egyenrangúsági viszonyok esetén termelő és elsajátító funkciójában egyaránt azonos társadalmi helyzete van a társadalom minden tagjának, tehát *nincs társadalmi-gazdasági tevékenységmegosztás*. A termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján mindenki részt vesz a termelésben és az elsajátításban is. Ilyen alapvetően egyenrangúsági kapcsolatok jellemzik pl. a szocializmus viszonyait.

Mind a technikai-gazdasági, mind a társadalmi-gazdasági viszonyok az első nézőpont — azaz a gazdasági tevékenység szférái — szerinti csoportosítás mindhárom elemén belül egyaránt léteznek.

Harmadik nézőpontból a termelési (tulajdon-) viszonyok: *történelmi érvényesülésük, időtartamuk szerinti viszonyok*. Ilyen értelemben megkülönböztetünk: 1. általános (egyetemes) érvényű, 2. különös érvényű és 3. specifikus (egyedi) érvényű termelési viszonyokat.

1. *Általános (egyetemes) érvényűek* azok a termelési viszonyok, amelyek kivétel nélkül minden társadalomban érvényesülnek (pl. a munkamegosztás). Az első nézőpont — tehát a gazdasági tevékenység szférái — szerint csoportosított termelési viszonyok mindhárom elemének: a termelőviszonyoknak, a forgalmi viszonyoknak és az elosztási viszonyoknak technikai-gazdasági relációi (vagyis a második nézőpont szerinti csoportosítás első mozzanatához tartozó viszonyok) döntő többségükben általános érvényűek.

2. *Különös érvényűek* azok a termelési viszonyok, amelyek egynél több, de nem valamennyi társadalomban érvényesülnek (pl. az árutermelési viszonyok). Az első nézőpont

szerinti mindhárom relációban és a második nézőpont szerinti mindkét relációban lehetnek különös érvényű termelési viszonyok.

3. *Specifikus (egyedi) érvényű* termelési viszonyok csak egy-egy társadalomban léteznek (pl. a szükségletek szerinti elosztási viszonyok). Az első nézőpont szerint csoportosított termelési viszonyok mindhárom elemének társadalmi-gazdasági relációi (vagyis a második nézőpont szerinti tagolás második csoportjához tartozó viszonyok) specifikus érvényűek.

Lényegében véve tehát a termelési viszonyok technikai-gazdasági relációi általános érvényűek, a társadalmi-gazdasági relációi viszont specifikus érvényűek, de a technikai-gazdasági viszonyok és a társadalmi-gazdasági viszonyok is lehetnek különös érvényűek.

A *negyedik* nézőpontból a termelési (tulajdon-) viszonyok: *a gazdálkodási forma vagy a gazdálkodás rendszere szerinti kapcsolatok, összefüggések*. A gazdálkodási formával egyenértékű kifejezésként szokták használni a gazdasági mechanizmus kifejezést is. Az utóbbi időben — főleg hazánkban — egyre inkább ezt alkalmazzák.

Gazdálkodás valamilyen módon és konkrét formában minden társadalomban létezik. A *gazdálkodás* a gazdasági folyamatok többé-kevésbé tudatos megszervezése a termelő-eszköz-tulajdonosok céljainak megfelelően, vagyis olyan tevékenység, amely a termelés feltételeit olyan kombinációban működteti és eredményeit úgy használja fel, hogy az a termelőeszköz-tulajdonosok érdekeinek leginkább megfeleljen. A gazdálkodás tehát mindig a termelőeszköz-tulajdonosok céljainak megfelelő gazdaságosságra való törekvés.

Mint ahogy a tulajdon mindig történelmileg meghatározott konkrét formában jelentkezik, ugyanúgy a gazdálkodásnak is társadalmi-gazdasági alakulatonként eltérő formája és tartalma van. A gazdálkodási tevékenység során a társadalom tagjai között kialakult kapcsolatok egy része egyben termelési viszony is, azaz a gazdálkodási forma (a gazdasági mechanizmus) egyes oldalai egyszersmind a termelési viszonyok részei, konkrét formái is a fejlődés meghatározott időszakában. Továbbá, a gazdálkodási forma a technikai-gazdasági és a társadalmi-gazdasági viszonyoknak, így az általános és specifikus viszonyoknak is egyaránt létformája.

De a gazdálkodási forma a termelési viszonyok *külső, felszíni* megjelenése, mivel objektív és szubjektív hatás alatt is áll. Tudjuk ugyanis, hogy az emberek gazdálkodási tevékenységüket objektív, anyagi, gazdasági érdekeiktől vezérelve szándékosan végzik. Tehát a gazdálkodási formára az emberek szubjektív akarata is hat, de csak a termelőerők és a termelési viszonyok egyéb elemei által objektíve meghatározott korlátok között.

A gazdálkodási forma elemei egymáshoz kapcsolódásának konkrét formája, működésének módja jelenti a *gazdasági mechanizmus* működésének *konkrét rendszerét*. A gazdálkodási forma szerkezeti elemeinek két alapvető csoportja különböztethető meg:

1. *A termelőeszköz-tulajdonosok céljainak különböző szintű rendszere*. A termelés, a forgalom és az elosztás területeire egyaránt kiterjedő célkitűzések, minőségük szerint a specifikus társadalmi-gazdasági relációk technikai-gazdasági, azaz mennyiségi megjelenési formái.

I. A gazdasági tevékenység szférái szerint: 1. Termelőviszonyok 2. Elosztási (vagy jövedelmi) viszonyok 3. Forgalmi (vagy csere-) viszonyok	II. A gazdasági tevékenység megosztásának jellege szerint: 1. Technikai-gazdasági viszonyok 2. Társadalmi-gazdasági viszonyok. Ezek fő típusai: a) uralkodó-alávetettségi viszonyok b) egyenlőtlenségi viszonyok c) egyenrangúsági viszonyok	III. Történelmi érvényességük, időtartamuk szerint: 1. Általános viszonyok 2. Különös viszonyok 3. Specifikus viszonyok	IV. A gazdálkodási forma vagy a gazdálkodás rendszere szerint: 1. A termelőszékhöz tulajdonosok céljainak rendszere 2. A célok megvalósítási módjainak, eszközeinek rendszere: a) szabályozási formák: - automatizmusok - tudatos szervezés: - helyi, - központi: - részleges, - népgazdasági b) szervezeti formák
--	--	--	---

1. séma

A termelési (tulajdon-) viszonyok rendszere

2. A kitűzött célok megvalósítási módjainak, eszközeinek rendszere. Az eszközformák a gazdasági tevékenység mindhárom területén szintén a technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági relációknak is megjelenési formái lehetnek. Az eszközformák elemeinek két fő csoportja van:

a) Szabályozási formák rendszere, amelyek segítségével a célokat eléri. A szabályozás tehát összekötő kapocs — transzmisszió — a célok, elképzelések és a gyakorlat között, a kitűzött célok és a gazdasági folyamatok között. Ezek lehetnek

— egyrészt *automatizmusok*, vagyis önszabályozók,
— másrészt *tudatos szabályozási formák* és eszközök. Ez utóbbiak olyan tudatos eljárási módok, amelyek közreműködésével a gazdasági folyamatok meghatározott módon lezajlanak. A tudatos szervezés lehet *helyi* vonatkozású (pl. egy vállalaton belüli) és *központi* irányítás (pl. állami). A központi irányítás, szervezés lehet *részleges* (ha az újratermelési folyamat egyes területeit érinti) és az *egész népgazdaságot átfogó* irányítás (ha az újratermelési folyamat egészére vonatkozik).

b) *Szervezeti formák* rendszere, amelyek keretében a célokat megvalósítják (pl. vállalati forma).

A gazdálkodási forma (gazdasági mechanizmus) mindig (mint a termelési viszonyok felszíni formája) a termelési viszonyok összességét tükrözi, és alapvetően a tulajdonforma típusa által meghatározott. Eszerint a gazdálkodási formának is két alaptípusa és azokon belül több konkrét változata van. A szocializmus gazdálkodási formája a tervgazdálkodás.

Minden társadalomnak van *alapvető* termelési viszonya, amely legfőbb vonásaiban jellemzi az adott társadalmat, és amellyel szoros kapcsolatban, kölcsönhatásban van az összes többi termelési viszony. Pl. a kapitalizmusban a munkásosztály és a tőkésosztály közötti viszony az alapvető termelési viszony.

(Az eddigiekben kifejtettekről az előző oldalon közölt 1. sémában adok könnyen áttekinthető vázlatot.)

A termelőerők és a termelési viszonyok kölcsönhatása

A társadalmi termelés két oldalának — a termelőerők (technikai oldal) és a termelési viszonyok (társadalmi oldal) — ismeretében meg lehet határozni a termelési mód fogalmát is. A termelőerők és termelési viszonyok kölcsönhatása, a társadalmi fejlődés történelmileg meghatározott fokán alkotja a társadalom *termelési módját*.

A termelési mód kifejezi, hogy az emberek az adott történelmi korszakban milyen mértékben uralkodnak a természet felett (milyen fejlettek a termelőerők), és hogy a termelés milyen termelési viszonyok keretében megy végbe, vagyis, hogy milyen a gazdasági tevékenység társadalmi formája.

Az emberiség történetében öt alapvető termelési módot különböztetünk meg: az ősközösségi, a rabszolgatartó, a feudális, a kapitalista és a kommunista (illetve szocialista) termelési módokat. A termelési mód fejlődésében a termelőerők jelentik a meghatározó oldalt, mert ennek változása vonja maga után a termelési viszonyok fejlődését.

A termelőerők szinte szüntelenül változnak. Fejlődésükre sok tényező hat (pl. a földrajzi környezet, a népsűrűség stb.), de fő hajtóerejét maga az anyagi javak termelésének már meglevő módja jelenti. Az emberek, akik mindjobban ki akarják elégíteni szükségleteiket, állandóan tökéletesítik termelési eszközeiket. A fejlettebb termelési eszközök viszont visszahatnak az emberek ismereteinek, tudásának, jártasságának további fejlődésére, ami a termelési eszközök újabb fejlesztésére, tökéletesítésére ösztönzi őket stb.

A termelési eszközök és az emberek közötti ezen kölcsönhatás azonban függ az adott termelési viszonyoktól. A különböző típusú termelési viszonyok más-más mértékben segítik elő ezt a kölcsönhatást, vagyis a termelőerők fejlődését. Ha a termelési viszonyok összhangban vannak a termelőerők jellegével, akkor segítik azok fejlődését. Ha viszont a termelési viszonyok elavulnak a termelőerőkhöz képest, akkor már gátolják a termelőerők további fejlődését. Tehát a termelőerők és a termelési viszonyok kölcsönhatása, ezen belül az emberek és a termelési eszközök kölcsönhatása a termelőerők fejlődésének legfőbb tényezője.

A termelési viszonyoknak az a tendenciájuk, hogy lemaradnak a termelőerők fejlődése mögött. Következésképpen, a termelési viszonyok a fejlődés egy-egy pontján ellentmondásba kerülnek a termelőerők jellegével. Ekkor nem előmozdítói, hanem egyre inkább fékjeivé válnak a termelőerők önmaguk keretein belüli fejlődésének. A termelőerők további fejlődése viszont megköveteli, hogy a termelési viszonyok összhangba kerüljenek a termelőerőkkel, vagyis, hogy az elavult, a fejlődést gátló viszonyokat eltávolítsák az útból és helyette új viszonyokat hozzanak létre. Tehát a termelési viszonyoknak is szükségképpen meg kell változniuk. A termelési viszonyok gyökeres megváltozása kibékíthetetlen érdekellentétű (antagonisztikus) osztálytársadalmak elmúlásakor konfliktusok (társadalmi forradalmak) útján következik be, mivel az uralkodó osztályok ragaszkodnak az érdekeiknek megfelelő elavult termelési viszonyokhoz. Osztály nélküli vagy antagonisztikus osztályok nélküli társadalmakban viszont a termelési viszonyok megváltozása is tudatosan és társadalmi forradalom előidézése nélkül következik be. Az új termelési viszonyok pedig ismét segítik a termelőerők további fejlődését.

A termelés két oldalának ezt az objektív, szükségszerű kölcsönhatásos kapcsolatát *a termelőerők és termelési viszonyok jellege közötti összhang törvényének* nevezzük.

2. Gazdasági kategóriák, törvények és ellentmondások

A politikai gazdaságtan *kategóriái* tudományos alapfogalmak. Ezek a fogalmak a jelenségek általános vonásait, belső lényegét tükrözik vissza. A gazdasági kategóriák együtt fejlődnek a gazdasági folyamatokkal. Ez azt jelenti, hogy a fejlődés során egyes kategóriák megszűnnek (pl. szocializmusban az értéktöbblet kategóriája), mások létrejönnek (pl. szocializmusban a tervszerűség kategóriája). Fejlődésük bekövetkezhet úgy is, hogy a kategóriák formája megmarad, de tartalma megváltozik (pl. a munkabér kategóriája). Az objektív valóság tükrözése szempontjából a gazdasági kategóriák igen fontosak, de önmagukban nem magyarázzák meg a jelenségek közötti kapcsolatokat, a jelenségek okait. Ehhez ismerni kell a gazdasági törvényeket.

Gazdasági törvénynek az gazdasági jelenségek, folyamatok *lényeges, tartós*, az emberek tudatától és akaratától függetlenül, tehát objektíve *szükségszerűen létező*, de az emberek

gazdasági cselekvésein keresztül megvalósuló *összefüggéseit* nevezzük. Ezek az összefüggések vagy ugyanazon jelenségek, folyamatok egyes belső oldalai közötti, vagy különböző jelenségek közötti kapcsolatok. A gazdasági törvények *objektív jellege* azt jelenti, hogy nem az emberek tudata és akarata teremti vagy szünteti meg őket. Az embereknek nem áll módjukban gazdasági törvényeket létrehozni vagy megszüntetni. Gazdasági törvények csak akkor keletkeznek, illetve szűnnek meg, ha az őket meghatározó objektív feltételek — termelőerők és termelési viszonyok — megváltoznak. Ezeket a feltételeket viszont már az emberek, a társadalom változtatja meg, ha annak történelmi feltételei megérték. De a gazdasági törvények objektív jellege nem jelenti azt, hogy az emberek szerepe csak a törvényeknek való passzív engedelmeskedésre szorítkozik. Az emberek ugyanis felismerhetik a törvényeket, azok érvényesülését és hatását, a felismerés birtokában pedig tudatosan felhasználhatják őket saját céljaiknak megfelelően, hatást gyakorolva érvényesülési módjukra.

A gazdasági törvények érvényesülése lehet *spontán* vagy *tudatos*. Akkor beszélhetünk társadalmi méretekben tudatos érvényesülésükről, ha a társadalom a felismert törvényekkel összhangban levő célokat tűz ki, ezek elérése érdekében az egész társadalmat mozgósítja, és a célkitűzéseket meg is valósítja.

A gazdasági törvények történelmi érvényesülésük, létezési időtartamuk szerint a termelési viszonyoknak megfelelően lehetnek: *általánosak* (pl. a munkatermelékenység növekedésének törvénye), *különösek* (pl. az értéktörvény) és *specifikusak* (pl. a munka szerinti elosztás törvénye).

A gazdasági törvények érvényesülési módja mindig *tendencia* jellegű, vagyis nem egy adott időpontra, illetve nem egy konkrét esetre vonatkoznak, hanem csak hosszú történelmi időszakokra, illetve az esetek tömegének *átlagában* érvényesek. A törvények tendencia jellege szorosan összefügg az ellentmondásokkal.

A *gazdasági ellentmondás* olyan objektív gazdasági összefüggés, ahol egy-egy gazdasági folyamat egészének különböző oldalai, tendenciái kölcsönösen feltételezik és ugyanakkor kölcsönösen kizárják egymást. A gazdasági törvények mindig összetartozó, de egymástól különböző dolgok, folyamatok viszonyai, s mint ilyen összefüggések belső ellentmondásokat tartalmaznak. A különböző törvények is részint összekapcsolódva, egymásba fonódva érvényesülnek, de részint ellentmondást is alkotnak. Ezek a törvényeken belüli (belső) és a törvények közötti (külső) ellentmondások az *okaik* a törvények tendencia jellegének. Ezen ellentmondások miatt a törvények sohasem érvényesülnek abszolút módon, tiszta formában. Pl. a termelőerők és a termelési viszonyok kötelező összhangjának törvénye — mint láttuk — azt jelenti, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok jellege megfelel egymásnak. Ez az összhang azonban csak hosszú történelmi időszak átlagában érvényesül, mivel a termelőerők fejlődése és a termelési viszonyok lemaradási tendenciájának ellentmondása kizárja azt, hogy az összhang minden időpontban fennálljon.

Minden társadalom gazdasága ellentmondások alapján fejlődik. A gazdasági ellentmondások — a termelési viszonyokhoz, a gazdasági kategóriákhoz és a gazdasági tör-

vényekhez hasonlóan — lehetnek *általános*, *különös* és *specifikus* érvényűek. Az általános és különös gazdasági ellentmondások mindig specifikus formában jelennek meg.

A gazdasági ellentmondások érvényre jutása lehet *antagonisztikus*, romboló hatású (általában a magántulajdonosi társadalmakban) és *harmonikus*, romboló hatás nélküli (a társadalmi tulajdonosi társadalmakban). Eszerint a gazdasági törvények is konfliktusos (pl. a kapitalizmusban) és harmonikus (pl. a szocializmusban) tendenciákon keresztül juthatnak érvényre.

Minden társadalomnak van gazdasági alaptörvénye és alapvető gazdasági ellentmondása. A *gazdasági alaptörvények* mindig az illető társadalom gazdasági tevékenységének *közvetlen célját és e cél elérésének eszközét*, valamint kettőjük viszonyát, *összefüggését* tartalmazza. Az *alapvető ellentmondás* pedig az *alaptörvény két pólusa* (a cél és az eszköz) *közötti ellentmondás*. Pl. a kapitalizmus gazdasági alaptörvénye: az értéktöbblettörvény, alapvető ellentmondása pedig a társadalmi termelés és a magántőkés elsajátítás közötti ellentmondás.

3. A társadalmi-gazdasági alakulat

Az eddigiekben láttuk, hogy a termelési mód a termelőerők és a termelési viszonyok kölcsönhatásos egysége. A *termelési viszonyok összességét a társadalom gazdasági alapjának is nevezzük*, amely kölcsönhatásban van az általa meghatározott felépítménnyel. A társadalom *felépítménye* a gazdasági alap által meghatározott, arra épülő, és arra vissza is ható *politikai, jogi, filozófiai, erkölcsi, vallási stb. nézetek* és az ezeknek megfelelő *intézmények* összessége. A felépítményhez tartoznak pl. a politikai pártok nézeteik összességével, tagjaik egymás közötti viszonyaival, kapcsolataival együtt; a tudomány egy része, a művészet stb.

A társadalmi-gazdasági rendszernek vannak olyan elemei, amelyek az alap és a felépítmény határán helyezkednek el, és egyértelműen egyikhez sem tartoznak, mindkettőbe belesznek. Ilyenek pl. a gazdaságpolitika vagy a gazdasági minisztériumok stb., amelyek bizonyos vonatkozásaiban a gazdasági alap, más vonatkozásaiban a felépítmény részei. A tudomány is sajátos helyet foglal el a társadalomban: mint eszme, a felépítmény része, de mint a gyakorlat eszköze, a termelőerő része. A természettudományoknál világosan látszik, hogy közvetlen termelőerő, a társadalomtudományok egy részénél pedig világosan kiderül, hogy a felépítményhez tartozik (pl. az irodalomtudomány, a filozófia stb.). A tudomány más részénél, pl. a gazdasági tudományoknál, általában mindkét oldal egyforma súllyal domborodik ki. Pl. a politikai gazdaságtan, a tervgazdaságtan termelőerő és felépítmény is.

A felépítmény visszahatása saját gazdasági alapjára abban áll, hogy erősíti, védelmezi, szilárdítja azt. Az alap és a felépítmény e kölcsönhatásos viszonyán belül az elsődleges, meghatározó szerepkört az alap tölti be.

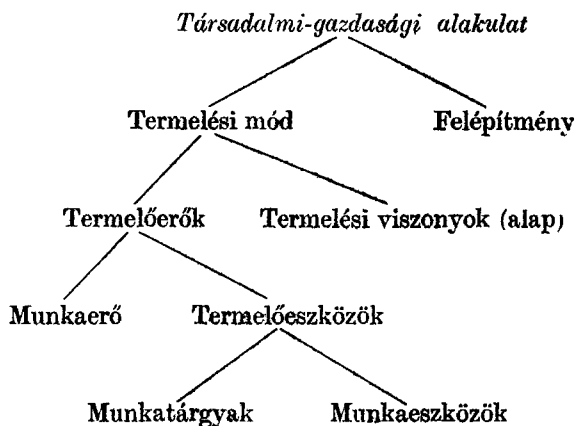
A társadalom termelőmódja és felépítménye együttesen a *társadalmi-gazdasági alakulat*

(formáció). Egy adott társadalom alapjának megszüntetésével a felépítmény is megszűnik, s az új alap és felépítmény rendszerének kialakításával váltja fel a társadalom egyik formája a másikat.

A felépítmény legfontosabb része az *államhatalom*, amely a mindenkori uralkodó osztály (a termelőeszköz-tulajdonosok) egész társadalomra kiterjedő politikáját koncentráltan képviseli. A politikai felépítménynek rendkívül fontos eleme a *gazdaságpolitika*, amely a mindenkori uralkodó osztály, illetve az uralkodó termelési viszonyok képviselőinek adott — rövidebb és hosszabb — időszakokra vonatkozó *döntéseit*, gazdasági nézeteinek összességét, az e nézeteiknek megfelelő *fő gazdasági célkitűzéseket* és azok *valóra váltásának elveit*, alapvető *eszközeit*, módozatait, valamint várható eredményüket foglalja magában.

Az *állam* a modern társadalmakban (kapitalizmusban és szocializmusban) fontos gazdasági tényező, de jelentősége társadalmanként, illetve egy társadalom különböző fejlődési szakaszaiban is eltérő. Az állam gazdasági szerepe, a gazdasági tevékenységek állami szabályozásának módja kettős lehet. Egyrészt a *társadalmi tulajdon* rendszerében *közvetlen* gazdasági tevékenységet folytat és mint tulajdonos nemcsak ténylegesen gazdálkodik, hanem az újratermelési folyamat *belső* résztvevője, annak egészét átfogó legfőbb irányítója, vezetője. Másrészt a *magántulajdon* rendszerében az állam főként *közvetett* gazdasági tényező. Alapvetően kívülről, mint nem tulajdonos vagy csak részben tulajdonos végzi az újratermelés bizonyos mozzanatainak a szabályozását, de ez a szabályozás nem foghatja át az újratermelés egészét. Az állam gazdasági szabályozó szerepét a tulajdonforma mindkét alaptípusában a gazdálkodó alapegységek (vállalatok) felé részint kötelező előírások, részint pedig változatos gazdaságpolitikai befolyásoló eszközök (pl. ár-, adó-, hitel-, költségvetési politika stb.) alkalmazása útján töltheti be.

(A 2. séma vázlatos képét adja a társadalmi-gazdasági rendszerről kifejtetteknek.)

2. séma

A társadalmi-gazdasági alakulat elemeinek sematikus rendszere

4. A politikai gazdaságtan tárgya és osztályjellege

A politikai gazdaságtan társadalomtudomány. A természettudományok a fizikai, kémiai, biológiai, geológiai stb. jelenségek és folyamatok viszonyait, törvényszerűségeit tanulmányozzák. A társadalomtudományok pedig a tudattal, akarattal bíró emberek társadalmilag meghatározott tevékenységeinek — ezen belül a közgazdaságtudományok az emberek gazdasági tevékenységeinek — jelenségeivel, összefüggéseivel, folyamataival, viszonyaival és törvényszerűségeivel, illetve ellentmondásaival foglalkozik, történelmileg meghatározott fejlődési szakaszban.

Van polgári (burzsoá), kispolgári és marxista—leninista közgazdaságtan. A *klasszikus polgári közgazdaságtan* a fejlődő kapitalizmus tökéseinek a feudalizmus elleni harcukban nyújtott segítséget, a gazdasági valóság tényleges, tudományos megismerésére törekedve. Később, a kapitalizmus osztályellentéteinek kiéleződésekor kifejlődött a *modern vulgáris polgári közgazdaságtan*. Ennek funkciója már elsősorban a kapitalizmus valóságának meghamisítása, elfogult, egyoldalú (apologetikus) védelme, ellentmondásainak és a kizsákmányolásnak a palástolása.

A *marxista—leninista közgazdaságtan* viszont a munkásosztály érdekeit szolgálja, amely egybeesik az általános társadalmi haladás, csaknem az egész emberiség érdekeivel. A marxista közgazdaságtan a társadalmi valóság teljes megismerésére törekszik.

A közgazdaságtan *alaptudománya* a politikai gazdaságtan, ágazati tudományai pedig a különböző gazdaságtanok: ipargazdaságtan, agrárgazdaságtan, kereskedelem gazdaságtana, pénzügytan, tervgazdaságtan, munkagazdaságtan stb. A politikai gazdaságtan és az ágazati gazdaságtanok kutatási területe, *tárgya* azonos, ti. a termelési viszonyok. Feladataikban azonban különbség van; az ágazati gazdaságtanok a gazdasági rendszernek csak egy-egy ágazatát, területét, funkcionális oldalát vizsgálják, a *politikai gazdaságtan pedig a gazdasági rendszert egészében tanulmányozza*.

A kapitalizmus gazdasági rendszerét a *kapitalizmus politikai gazdaságtana*, a szocializmus gazdasági rendszerét a *szocializmus politikai gazdaságtana* tanulmányozza. A kapitalizmus marxista—leninista politikai gazdaságtana egybeesett a marxista—leninista közgazdaságtannal. Csak a szocializmusban differenciálódott, s fejlesztette ki önmagából az ágazati gazdaságtanokat. Ennek oka az, hogy más a marxista—leninista politikai gazdaságtan társadalmi funkciója és a vele szemben felmerülő objektív társadalmi igény a kapitalizmusban és más a szocializmusban. A politikai gazdaságtan kutatásai így nem egyformán terjednek ki a gazdasági rendszer valamennyi oldalára. Ebben a vonatkozásban a szocializmus politikai gazdaságtanának feladatköre bővebb a kapitalizmus politikai gazdaságtanánál. A politikai gazdaságtan *fő feladata* a társadalmi-gazdasági folyamat (termelés, forgalom és elosztás) tanulmányozása, kutatása a társadalmi fejlődés különböző fokain. Feltárja a termelés és elosztás társadalmi törvényeit, azok érvényesülési mechanizmusát. Részletesen foglalkozik a termelési viszonyokkal. Tanulmányozza a termelőerők gazdasági vonatkozásait.

A szocializmus politikai gazdaságtana ezen túl: ráirányítja a társadalom figyelmét a termelőerők reális, lehetséges és szükségszerű fejlesztésének ütemére, irányára. Felelősséget visel a népgazdaság állapotáért, a fejlődés irányáért, üteméért, az egész népgazdaság működéséért. Elméleti megalapozása a szocialista termelési viszonyok erősítésének, kommunista termelési viszonyokká való átalakításának. S mint ilyen, a párt gazdaságpolitikájának, a népgazdaság vezetésének és a társadalom eszerint történő gazdasági cselekedeteinek tudományos megalapozását szolgálja.

Tárgyuk azonossága tehát *egységessé*, feladatkörük és társadalmi *funkciójuk* eltérései viszont *sajátossá* teszik a kapitalizmus és a szocializmus marxista—leninista politikai gazdaságtanát.

Ebben a könyvben a kapitalizmus politikai gazdaságtanának csupán alapvető részeit tekintjük át vázlatosan. A szocializmus politikai gazdaságtanával viszont részletesebben foglalkozunk.

A politikai gazdaságtan mindig politikai jellegű, *pártos* tudomány, mivel olyan kérdésekkel foglalkozik, amelyek az egyes osztályok létérdekeivel kapcsolatosak. *Álláspontjával mindig valamelyik osztály érdekeit képviseli.* A burzsoá politikai gazdaságtan a tőkések érdekeinek megfelelően, a marxista—leninista politikai gazdaságtan a munkásosztály érdekeinek megfelelően foglal állást a tárgykörébe tartozó kérdésekben. Minthogy a munkásosztály alapvető érdeke a valóság minél mélyebb feltárása és megismerése, a marxista—leninista politikai gazdaságtan pártosságánál fogva objektív és a valóság hű tükré.

A marxista—leninista politikai gazdaságtan tehát a társadalom fejlődésének *történelmileg konkrét szakaszában* létező termelőerők gazdasági vonatkozásainak és a *termelési viszonyoknak* a vizsgálatával, azok *törvényszerűségeinek tartalmával és működési mechanizmusainak* feltárásával foglalkozó, a *munkásosztály álláspontján* álló, *pártos és objektív* tudomány.

II. Az áru- és pénzviszonyok

A gazdálkodás az emberiség történetének hosszú időszakában (több társadalmi-gazdasági alakulatban) *áru-gazdálkodás*: a termékeket mint árukat termelik, és a forgalmat mint árucseré-forgalmat bonyolítják le, vagyis az árukat adásvétel útján juttatják el a termelés-től a felhasználás (fogyasztás) területére.

Az árutermelés és árucseré folyamatában az emberek — termelők, illetve eladók és vevők — között kialakuló sokoldalú és történelmileg változatos formájú kapcsolatok az áru-pénzviszonyok vagy egyszerűen árucseréviszonyok.

Az árutermelés és az áruforgalom feltételei

Ahhoz, hogy a termékeket árukként termeljék és adják-vegyék, tehát hogy áruviszonyok létezzenek, két általános feltétel szükséges:

1. *A társadalmi munkamegosztás.* Ez minden árutermelés és árucseré *alapja*. Ahhoz ugyanis, hogy csere egyáltalán létezzen, szükséges, hogy a termelők tevékenységeik egy részét mások számára fejtsék ki, hogy tevékenységeik eredményeit — a javakat — kölcsönösen átengedjék egymásnak. A társadalmi munkamegosztás körülményei között ugyanis minden termelő csak egy vagy néhány fajta terméket termel, noha szükségleteik rendkívül sokfélék. A társadalmi munkamegosztás tehát a termelőket gazdaságilag okvetlenül összekapcsolja, *egymásra utalja*.

Ez az egymásrautaltság önmagában még nem elegendő feltétele, de nélkülözhetetlen kiindulópontja, alapja az árutermelésnek.

2. *A tulajdon olyan formája, amely a termelők (termelőegységek) gazdasági önállóságát, elkülönültségét eredményezi.* Ez az árutermelés és árucseré bármilyen formájának *általános oka*. A gazdasági önállóság és elkülönültség mindig a tulajdon által meghatározott, *elkülönült gazdasági érdekeket és ezeknek megfelelő, általuk ösztönzött és kényszerített különböző gazdasági cselekvéseket jelent*. Ez a gazdasági elkülönültség azért eredményez árutermelést, mert éppen e különálló gazdasági érdek megőrzése, érvényesítése csak akkor lehetséges, ha az érdekek képviselői termékeiket nem engedik át ellenszolgáltatás nélkül másoknak. De saját termékeik átengedése nélkül mások termékeihez sem juthatnak hozzá.

Az áruviszonyok lényege és alapvető ellentmondása

A társadalmi munkamegosztás, illetve a *termelők egymásrautaltsága* és a tulajdon bizonyos formája által okozott *gazdasági önállóság és elkülönültség egyidejű léte* a termelőket (termelőegységeket) árutermelőkké, kapcsolatukat pedig áruviszonyokká teszi. Ilyen társadalmi körülmények között a termelés: *árutermelés*; a csere: *árucseré*; következésképpen a termék: *áru*. Ez utóbbi e viszonyok *dologi* formája. Az áruviszonyok tehát a gazdasági egymásrautaltság és a gazdasági elkülönültség egysége és ellentmondása.

A gazdasági elkülönültség történelmileg mindig feltételezi a társadalmi munkamegosztást, de a munkamegosztás létezhet termelői elkülönültség nélkül. Létezett és létezni is fog még a jövőben is, amikor nem volt, illetve már nem lesz gazdasági elkülönültség. Az áruviszonyok tehát nem örökéletűek; az *árutermelés történelmi kategória*. Ezért az áruviszonyok a *különös* — egynél több, de nem valamennyi társadalomban létező — *termelési viszonyok* körébe tartoznak.

Az árutermelés az öközösség bomlásának idején a vagyoni egyenlőtlenségek kialakulása

következtében jött létre, majd csakhamar, a magántulajdon kialakulásával és fejlődésével együtt mind jellemzőbbé vált. Az *árutermelés* az egész társadalmat átfogóvá és *leginkább uralkodó gazdálkodássá a kapitalizmusban vált*. De megmarad a szocializmusban is. Az árutermelés attól függően minőségileg eltérő jellegű, hogy a gazdasági elkülönültség a tulajdon milyen típusán alapul. A gazdasági elkülönültség és az általa okozott árutermelés lehet *magántulajdonosi* és *társadalmi tulajdonosi*. Az előbbi fokozottabban választja el egymástól a termelőket, mint az utóbbi, ezért amazt — a társadalmi tulajdonosi elkülönültségtől való tartalmi megkülönböztetés miatt — gazdasági *elszigeteltségnek* hívjuk.

A magántulajdon okozta gazdasági elszigeteltség lehet *saját* és *idegen* munkán alapuló. Az előbbi az *egyszerű árutertermelők* (kisárutertermelők) viszonyaira jellemző. Az árutertermelésnek ez a formája egyik társadalmi-gazdasági alakulatban sem vált önálló, uralkodó, általános formává, de több termelési módban is megtalálható. Az idegen munkán alapuló árutertermelés klasszikus formája a *tőkés termelés*. Ez az előbbiből — az egyszerű árutertermelésből — nőtt ki. A magántulajdonosi árutertermelők közti elszigeteltség legszükségesebb formája is a tőkés árutertermelésen belüli elszigeteltség.

A *társadalmi tulajdonon alapuló gazdasági elkülönültség mindig saját munkát tételez fel*, vagyis a termelők egyéni munkacsejüket — mint egy-egy kollektíva tagjai — *a saját kollektív tulajdonban levő termelési eszközökkel egyesítik*. Ez a szocialista árutertermelést megkülönbözteti mind az egyszerű, mind a tőkés árutertermeléstől, és kizárja, hogy bármelyiké is átalakulhasson.

A termelői egymásrautaltság és elkülönültség egyidejű létéből — ellentmondásos egységéből — következik, hogy a *termelők munkája egyfelől társadalmi munka* (ti. amennyiben azt mások szükségletének kielégítését szolgáló javak termelésére fordítják); *másfelől viszont elkülönült* (magán-, illetve kollektív) munka (ti. amennyiben végső soron a saját szükséglet kielégítésének eszköze).

Az árutertermelők (termelőegységek) elkülönült (egyedi) munkája (amely lehet magánmunka vagy kollektív munka) csak a társadalom elismerése által válik a szükséges társadalmi összmunka részévé. Ez az elismerés a piacon, a cserében történik, azáltal, hogy a társadalom tagjai megvásárolják a termékeket. Ez azonban csak akkor következik be maradéktalanul, ha az árutertermelők összesen olyan mennyiségű terméket és olyan összetételben állítanak elő, amilyenre a társadalomnak szüksége van. Ha valamely áruból többet termelnek, mint amennyire a társadalomnak szüksége van, akkor az azokban foglalt elkülönült munka egy részét nem ismeri el a társadalom a szükséges társadalmi összmunka részének, s ezáltal az e munkát kifejtő termelők egyéni szükségletkielégítését sem szolgálhatja.

Az eddigiekből adódik a *következtetés*: abban az értelemben, hogy a termelők elkülönült munkája csak *kerülő úton*, az árucserében való társadalmi elismertetésén keresztül *válhat társadalmi munkává*, az árutertermelő munka *mindig közvetve társadalmi munka*. Ez a közvetettség lehet kizárólagos és részbeni. A *magántulajdonosi* (akár egyszerű, akár tőkés) árutertermelők elkülönült munkája mindig *magánmunka* és *mindig csak közvetve társadalmi jel-*

legű. A *társadalmi tulajdonosi* (szocialista) árutermelő egységek (*vállalatok*) elkülönült *kollektív* (tehát nem magán!) *jellegű munkája* csak *részben közvetve, de részben közvetlenül* is társadalmi munka. Közvetve annyiban, amennyiben ez is egyáltalán árutermelő munka, közvetlenül elsősorban annyiban, amennyiben a termelési eszközök tulajdonosainak közvetlen szükségletére történő tervszerű termelés egyszersmind a társadalom egészének szükségleteire való közvetlen termelés is. Ez abból következik, hogy a szocializmusban a termelési eszközök zöme az egész társadalom tulajdona.

A társadalmi és az elkülönült munka között minden árutermelő társadalomban ellentmondás van, de míg ez az ellentmondás a magántulajdonosi árutermelésben kibékíthetetlen (antagonisztikus) jellegű és romboló erejű, a társadalmi tulajdonosi árutermelésben nem antagonisztikus és romboló hatások nélküli.

Az *árutermelésnek* ez az általános és *alapvető* ellentmondása, ti. a *társadalmi és az elkülönült munka ellentmondása*, az árutermelés különböző formáiban eltérő módon jut érvényre, oldódik meg és keletkezik folyton újra, a mindenkor specifikus termelési viszonyok és ellentmondások jellegétől függően.

Mivel ez az ellentmondás minden árutermelés alapellentmondása, ezért *bármilyen jellegű árutermelő munka mindig kettős jellegű*, két egymástól elválaszthatatlan szerepet betöltve, *kettős minőségben funkcionál*.

Egyrészt az árutermelő munka a társadalmi munkamegosztás, az egymásrautaltság és ebből következő társadalmi jellegénél fogva a társadalom *szükségleteinek kielégítésére alkalmas* javakat hoz létre. A munka ebben a minőségében *konkrét munka*. Mint ilyennek számtalan változata van, annyi, amennyi az emberek szükségleteinek fajtái. A munkák konkrét minőségükben eszközük, tárgyuk, végzési módjuk, céljuk és eredményük szerint különböznek egymástól.

Másrészt az árutermelő munka a tulajdon bizonyos formái által okozott gazdasági elkülönültség és ebből fakadó (elkülönült) jellege miatt a cserében — ami azt árucserévé teszi — *összemérésre alkalmas, mennyiségileg arányosítható* javakat hoz létre. A munka ebben a minőségében különbség nélküli: általános, *absztrakt munka*. Az absztrakt munkának tehát *egyetlen ismérve*, tényezője van: az *emberi termelőerő*, a szellemi és fizikai képességek (agy, ideg, izom stb.) *működtetése*.

A munkának ez a kettőssége természetesen mindig létezik, de absztrakt vonatkozása csak az árutermelés viszonyai között aktivizálódik, jön számításba, tölt be sajátos társadalmi rendeltetést. A különböző árutermelők munkája, illetve a különböző termékekben foglalt munka ebben a vonatkozásban csupán *mennyiségileg*, időtartamuk szerint különböztethetők meg egymástól. A munkák ebben a minőségileg meg nem különböztetett, de mennyiségileg összemérhető vonatkozásukban az árutermelés viszonyai között azért funkcionálnak, lépnek működésbe, mert itt elkülönült (magán- vagy kollektív) munkaként is léteznek.

Az absztrakt munka működése azért következik a munka elkülönült jellegéből, mert minden termelő csak úgy tudja szükségleteit kielégíteni, ha az általa termelt termékeket nem

ellenszolgáltatás nélkül, hanem olyan mennyiségű munkát tartalmazó termékekért engedi át, amely legalább azonos az általa termelt termékben foglalt munkával. Vagyis *az áru-termelés viszonyai között a különböző termékeket szükségképpen össze kell mérni egymással*. Ez más alapon, mint *minőségileg egyező* tulajdonságaik alapján nem lehetséges. Az absztrakt munka éppen ezt a tulajdonságát eredményezi az árunak.

Az áru és sajátosságai

A kettős jellegű árutermelő munka eredménye maga az áru, amely szintén kettős jellegű; két tényezővel, sajátossággal rendelkezik: használati értékkel és értékkel. Az érték mindig csereértékben jelenik meg. Az áru mint a konkrét munka eredménye: használati érték, és mint az absztrakt munka eredménye: érték.

A *használati érték* az árunak az a *tulajdonsága*, hogy emberi szükségletet elégít ki. Minden dolognak más-más használati értéke van, aszerint, hogy milyen szükségletet elégít ki. Az asztal használati értéke pl. az, hogy írni, étkezni stb. lehet rajta. Ugyanaz a dolog nem is mindenki számára egyformán használati érték; a cigaretta pl. a dohányosoknak használati érték, a nem dohányosoknak nem.

A használati érték köre a termelőerők fejlődésével és abból következően a szükségletek növekedésével és változásával együtt állandóan bővül. Ma pl. rengeteg olyan használati értékkel rendelkezik a társadalom, amelyek 20, 50 vagy 100 évvel ezelőtt egyáltalán nem voltak, és számos korábban is létező használati érték sokkal több tulajdonságát ismerjük, mint azelőtt stb. Mint látható tehát, a használati érték az áru *természeti* tulajdonsága, *az ember és a dolgok* viszonyát fejezi ki, s mint ilyen, *örök* kategória.

Az áru elsősorban nem termelője, hanem *mások* számára kell hogy használati érték legyen. Ez teszi alkalmassá arra és egyben szükségessé azt, hogy mint használati értéket elcseréljék. Ebben az értelemben a használati érték *társadalmi használati érték*, és ezért lehet az árutermelés viszonyai között (de csak ott!) az áru másik tényezőjének, sajátosságának, az *értéknek az anyagi hordozója*.

Az *érték* az árunak az a *tulajdonsága*, hogy bizonyos mennyiségű meg nem különböztetett — absztrakt — emberi munka megtestesítője. Amint azonban már láttuk, az absztrakt munka csak az árutermelés viszonyai között alkot értéket. Ezért az érték ezen egymástól elkülönült árutermelők termelési viszonyainak megjelenése az áruban, vagyis az *érték az áru testében dologiassult termelési viszony*. Az értékként kikristályosodott munkamennyiség csak más árukban levő munka mennyiségéhez *viszonyítva*, azok használati értékében juthat kifejezésre, a termelők elkülönültsége — elszigeteltsége — miatt. Az értéknek ez a viszonylagos megjelenési formája a csereérték.

A *csereérték* nem más, mint az a *mennyiségi viszony*, az az *arány*, amelyben két áru egymással kicserélődik.

Minthogy azonban a munka csak bizonyos társadalmi viszonyok között — a már elem-

zésre került árutermelés viszonyai között — alkot értéket, így az érték — mint ezeknek a sajátos társadalmi viszonyoknak a kifejezője — az áru *társadalmi* tulajdonsága, és *történelmi* kategória.

E két tulajdonság — a használati érték és az érték — különbözik egymástól, kizárja egymást és ugyanakkor az árutermelés viszonyai között kölcsönhatásos kapcsolatot, egyseget is alkot. Mivel a használati érték a dolognak mindig tulajdonsága, vagyis örök kategória és az érték pedig a dolognak csak mint árunak a tulajdonsága, vagyis történelmi kategória — a használati érték létezhet érték nélkül, de érték sohasem lehet használati érték nélkül.

A használati érték forrása a természet és a munka egyaránt lehet, az érték forrása viszont kizárólag az emberi munka. Az áru két tulajdonsága közötti ellentmondás a társadalmi és az elkülönült munka, illetve az absztrakt és a konkrét munka közötti ellentmondás megnyilvánulása. Ez gyakorlatilag úgy fejeződhet ki, hogy vagy a használati érték akadályozza az érték realizálását (az áru eladását), vagy az érték a használati érték hasznosodását.

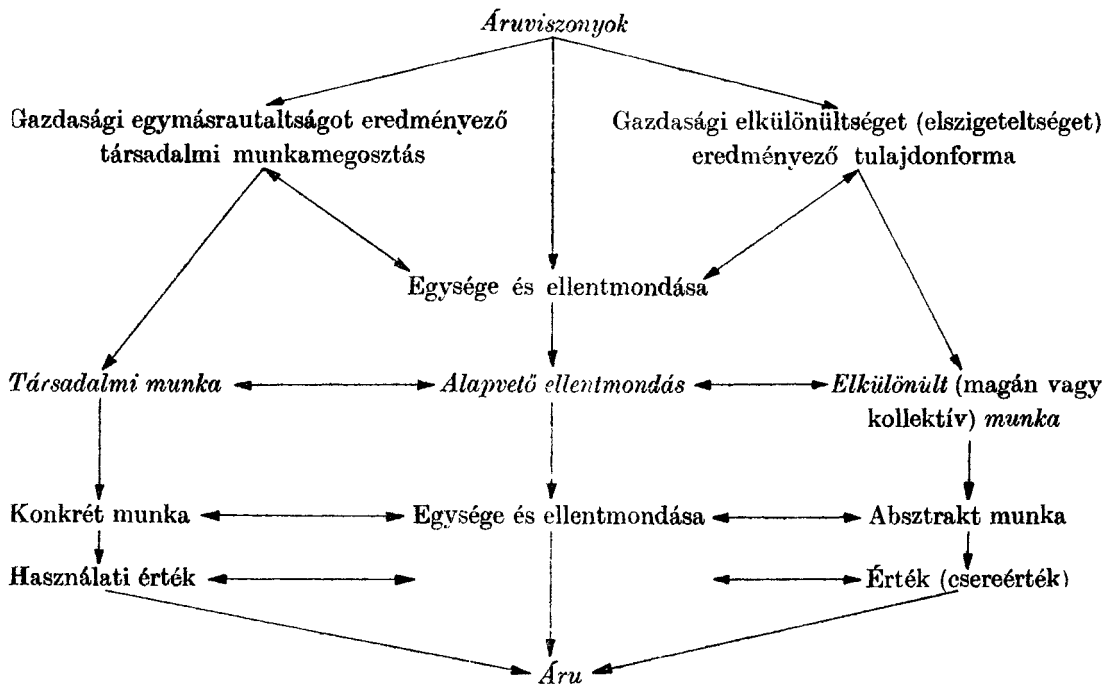
Az *érték és a csereérték viszonyának* legfőbb jellemzője, hogy az érték a csereérték belső lényege, tartalma, és a csereérték az érték megjelenési formája. Az *érték*, mint az áru társadalmi minősége, *termelési viszony*, amely anyagi hordozójához, a használati értékhez, *dologhoz tapadva* mindig csereérték formát öltve, vagyis mennyiségi viszonyokként jelenik meg, csakis ekként létezhet.

Mivel a munka általános, meg nem különböztetett formájában, absztrakt minőségében érték forrása, és mert minden áru számtalan más árura cserélhető, de különböző arányokban (attól függően, hogy az egymással cserélődő árukban foglalt absztrakt munka mennyiségei hogyan aránylanak egymáshoz), ezért minden árunak adott időben egyetlen értéke, de számtalan sok csereértéke van. Pl. egy asztal elcserélhető két pár cipőért vagy egy aktatászkáért, vagy 5 kg vajért stb. Ez azért lehetséges, mert mindegyikben azonos mennyiségű (x óra) munka van, de bármelyikért cserélik is el az asztalt, annak csereértéke különböző lesz, 1:2, 1:1, 1:5 stb.

Mint az eddigiekből látható, az áruk magukban foglalják, mintegy sűrítve jelenítik meg termelőik egymásközi kapcsolatait, munkamegosztásos és cserevonatkozásaikkal együtt. Az áru mint ilyen a társadalmi munkamegosztás által egymásra utalt, de ugyanakkor a tulajdon bizonyos formája által elkülönülő önálló árutermelők társadalmi viszonyainak, röviden az árutermelési viszonyoknak dologi formája.

Az áru tehát olyan dolog, amely emberi szükséglet kielégítésére alkalmas, és amelyet tulajdonosa (termelője) adásvétel útján igyekszik (elidegeníteni önmagától) eljuttatni másokhoz, a felhasználókhoz.

(Az árurol és az áruviszonyokról eddig elmondottak — összefüggéseikben — a következők oldalán közlött 3. sémán szemléltethetők.)

3. séma

Az áruviszonyok összefüggésének sematikus vázlata

Azokban a társadalmakban, ahol a termelés alapvető formája az árutermelés, olyan dolgok is áruvá válhatnak, amelyek nem munka termékei, tehát nincs értékük (pl. a szűzföld), továbbá, a megtermelt termékek akkor is áruk, ha valamilyen okból nem tudják eladni azokat.

Az értéket eddig mint társadalmi jelenséget, mint az árutermelő-viszonyok eredményét és kifejezőjét, minőségi oldalról elemeztük. Az érték mennyiségi vonatkozásait csupán érintettük, mint az érték megjelenési formáját csereértékként. A továbbiakban azonban lássuk az érték egyéb fontosabb mennyiségi vonatkozásait is.

Az áru értékének nagyságát az áru újraelállításhoz (cserére kerülésének időpontjában) társadalmilag (átlagos termelési feltételek között) szükséges munkamennyiség határozza meg. Ez a munkamennyiség végső soron a munka termelékenységétől függ, amelynek változásával az érték nagysága is változik.

A munka termelékenységén az egységnyi tömegű munkával előállított használati értékek mennyiségét értjük. Ez főként a technika színvonalától, a dolgozók szakképzettségétől és a munka szervezettségének fokától függ. A munka termelékenysége egy adott időszakban akkor nő, ha azonos mennyiségű munkával több használati értéket állítanak elő, mint a korábbi idő-

szakban, illetve ha ugyanannyi használati értéket kevesebb munkamennyiséggel termelnek. Ebből következik, hogy a munkatermelékenység változásával az időegység alatt termelt érték nagysága változatlan, de az egységnyi áru értéke fordított arányban változó (a munkatermelékenység emelkedésével az áru értéke csökken, és fordítva). *A termelékenység különböző szintje mellett ugyanis egységnyi idő alatt termelt azonos nagyságú érték különböző mennyiségű használati értékben ölt testet.* A társadalom és a technika fejlődésével jellemző tendencia a termelékenység emelkedése, ennek megfelelően az áru értékének csökkenése.

A munka termelékenységétől meg kell különböztetnünk a munka intenzitását, amelynek változása hatástalan az egységnyi áru értékére, de egyenes arányban változtatja meg az időegység alatt előállított érték nagyságát. *A munka intenzitásának fogalmán ugyanis az egységnyi idő alatt kifejtett munka mennyiségét értjük.* Ez kifejezi a munka „sűrűségét”, azt, hogy lassabban-e, gyorsabban-e, nagyobb vagy kisebb erőt kifejtve dolgozik-e a termelő. Ha — mint láttuk — az érték egyetlen forrása a munka, akkor világos, hogy pl.

Ha változik a munka	Az időegység alatt termelt		Az áru egységében levő
	használati érték tömege	új érték nagysága	
— termelékenység	— <i>egyenes arányú</i> (termelékenység emelése = használati érték tömegének növekedése; termelékenység csökkenése = használati érték tömegének csökkenése)	— <i>közömbös</i> (termelékenység akár nő, akár csökken = az új érték nagysága változatlan)	— <i>fordított arányú</i> (termelékenység emelése = az új érték csökkenése; termelékenység csökkenése = az új érték növekedése)
— intenzitása	— <i>egyenes arányú</i> (intenzitás emelése = használati érték tömegének növelése; intenzitás csökkenése = használati érték tömegének csökkenése)	— <i>egyenes arányú</i> (intenzitás növelése = az új érték növekedése; intenzitás csökkenése = az új érték csökkenése)	— <i>közömbös</i> (intenzitás akár nő, akár csökken = az új érték változatlan)

4. séma

A munka termelékenységének és intenzitásának hatása az áru használati értékére és értékére

8 órai munka több értéket alkot, ha ez intenzívebb, mint egy kevésbé intenzív, ugyancsak 8 órai munka. De az időegység alatt az intenzívebb munka nemcsak több értéket, hanem több használati értéket is hoz létre. Ezért hatástalan a munka intenzitásának változása az áru egységének értékére.

(A termelékenység és az intenzitás változásának hatását az értékre és a használati érték tömegére az előző oldalon közölt 4. sémából olvashatjuk le.)

Gyakorlatilag azonban a munka termelékenysége és intenzitása változásainak ez az elméleti megkülönböztetése nem mutatható ki, és statisztikailag a kettő mindig együtt szerepel (egyszerűen pl. az időegység alatt előállított termék mennyiségeként).

Természetesen minden áru nemcsak az előállításához közvetlenül szükséges *eleven munkát* tartalmazza, hanem a termeléséhez felhasznált termelési eszközökben (anyagokban, szerszámokban stb.) testet öltött *holt munkát* is. Az áru összértéke tehát az eleven és holt munka, vagyis más kifejezéssel, a holt munka által képviselt *régi érték* és az eleven munka által *alkotott új érték* összege.

2. A pénz

A pénz lényege

Fejlett áruviszonyok között — mint azt a mindennapi tapasztalatokból is tudjuk — az árukat nem közvetlenül cserélik el egymással, hanem a pénz segítségével. A pénz azonban nem volt mindig az árutermelés tartozéka, kísérő jelensége, bár eredete igen messzire, az árutermelés elég kezdetleges fokára, jóval a kapitalizmus előtti időkre esik. A pénzt az árutermelés fejlődése és növekedése termelte ki önmagából, szükségyszerűen és spontánul.

A pénz lényege az, hogy mint az áruk értékének kifejezője és ez alapon cseréjük lebonyolításának eszköze: *általános egyenértékes*. Minden áru értéke általánosan pénzben fejeződik ki, és az áruk egymás közötti cseréjét a pénz közvetíti. Ezzel az önálló, elkülönült árutermelők viszonyai, gazdasági kapcsolatai a pénz viszonyaiként is általánosan léteznek. E kapcsolatok megvalósulásának a pénz az eszköze. Mint ilyen, az áru értéktulajdonságának — társadalmi lényegének —, vagyis az *árutermelés termelési viszonyainak kikristályosodott, önállósult dologi formája*. Így a pénz létrejöttével az áru belső ellentmondása — használati érték és érték ellentmondása — külső ellentétté vált. Ez azt jelenti, hogy az egész áruvilág két részre oszlott: a használati értéket képviselő árukra és az értéket képviselő árura. A *használati értéket közvetlenül a közönséges áruk képviselik, az érték közvetlen képviselője pedig a pénz*. Ezzel a pénz lett a társadalmi absztrakt munka általános kifejezője, abszolút megtestesítője, legmegbízhatóbb képviselője.

Emiatt az eladás és a vétel időbelileg és térbelileg is elválhatott egymástól. A pénzzel lebonyolított cserében ugyanis lehet eladni anélkül, hogy ezzel egyidejűleg és azonos helyen vásárolnia is kellene az eladónak. Ahhoz, hogy valamely árutulajdonos termékéért olyan másfajta áruhoz jusson, amellyel saját szükségleteit kielégítheti, előbb a maga áruját

pénzre kell változtatnia, és ez úton juthat hozzá egyéb árukhoz. A termelő egyéni munkája ilyen úton válik társadalmi munkává, a társadalmi összmun­ka elismert részévé.

Az eladás és vétel egymástól való elválasztásával megjelent a túlermelési gazdasági válságok — az áruk időnkénti tömegméretű eladhatatlanságának — lehetősége. Ez a lehetőség a tőkés áruter­melés viszonyai között gyakorlati valósággá is vált, és ha módosult formában is, de megmarad a kapitalizmus létének egész idején. Amint azonban a pénz a magántulajdon viszonyai közül kikerül és társadalmi tulajdonon alapuló áruter­melés körülményei közé jut, elveszti a válságok lehetőségét magában rejtő jellemzőjét, mivel a pénz a szocialista áruter­melésben a társadalmi és az elkülönült kollektív munka ellentmondásának nem antagonisztikus megnyilvánulása.

A pénz hosszú történelmi időn át maga is áru, *értékdolog*, s előbbi jellemzői miatt *különleges áru volt*. Az áruter­melés modern, igen fejlett fokán azonban (pl. a szocializmusban) a pénz lehet nem értékdolog is, csupán *képviselői értékkel bíró, önmagában értéktelen dolog is*. A fontos az, hogy a pénz szerepét az illető dolog maradéktalanul betöltse, mégpedig az adott társadalom specifikus viszonyai által meghatározva, annak megfelelő társadalmi minőségében és hatással.

A pénz szerepét kezdetben a legkülönbözőbb áruk (állatok, bőrök, kagylók stb.) töltötték be, míg e szerep tartósan előbb a fémekhez (pl. ezüsthöz), majd az *aranyhoz* tapadt. Hosszú időn keresztül az arany közvetlenül szerepelt pénzként. Később bizonyos szerepkörökben különböző helyettesei (pl. papírpénz) útján funkcionált. Helyettesíthetősége mind szélesebb körűvé vált, míg végül is helyettesei — a termelési viszonyok változásának hatására — bizonyos körülmények között „ledöntötték az aranyat pénzbeli piedesztáljáról”. Ez csak azért lehetséges, mert az aranyat nem természeti tulajdonságai tették pénzzé, hanem azok a termelési viszonyok, amelyekben pénzként szerepelt. S ha e viszonyoknak a pénz szerepében más jobban megfelel, mint az arany, akkor az a más lép az arany­pénz helyére. A pénz lényege tehát *nem természeti tulajdonságaiban*, hanem társadalmi-gazdasági természetében van.

A pénz funkciói

A pénz — mint maga is az áruviszonyok terméke — különböző minőségben működve tölti be az áruviszonyok kifejezőjének és közvetítőjének szerepét. A pénz különböző minőségekben való működését a pénz funkcióinak nevezzük. Ezek a következők:

1. *Értékmérő*. A pénz ebben a minőségében méri az áruk értékét, illetve kifejezi értékeik arányait. Ha az érték mérése pénz útján történik, akkor a csereérték mint ár létezik. *Az ár tehát nem más, mint az érték pénzbeli kifejezése*.

2. *Forgalmi eszköz*. E funkciójában a pénz az árucseré lebonyolítását végzi, olyképpen, hogy az áru eladásakor az áru mozgását *azonnal* követi a pénz mozgása is.

Ugyanazzal a pénzdarabbal egy adott időszakban (egy nap, egy hét, egy év stb.) természetesen több áru cseréje is lebonyolítható. Pl. adott pénzegységért az asztalos eladja

asztalát és ugyanezért vásárol cipőt, a cipész szintén ugyanezért vajat stb. Azt a számot, amely megmutatja, hogy adott időn belül azonos pénzdarab hányszor cserél gazdát, a *pénz forgási sebességének* nevezzük.

A forgalomhoz szükséges pénz mennyisége az áruk értékétől, illetve árától és a pénz forgási sebességétől függ. A forgalom pénzszükséglete az előbbivel egyenesen, az utóbbival fordítottan arányos. Eszerint:

$$A \text{ forgalomhoz szükséges pénz mennyisége} = \frac{Az \text{ eladásra kerülő áruk árösszege}}{A \text{ pénz forgási sebessége}}$$

Képletben pedig:

$$P = \frac{A}{F}.$$

Amennyiben az aranyat (vagy bármely más értékdolgot) — mint pénzt — értéktelen jelekkel helyettesítjük forgalmi eszközként, és ha e helyettesítőből több kerül a forgalomba, mint amennyi a forgalom zavartalan lebonyolításához szükséges, *inflációs folyamat* képződik. Ezt pénz elértéktelenedésnek is nevezzük, ami klasszikus formájában *általános ár-emelkedésben* jut kifejezésre. Az infláció különösen jellemző a kapitalizmusra; belőle számos előnyt élveznek a tőkések és számos hátrányt jelent a dolgozóknak és kistermelőknek, s leginkább sújtja a munkásosztályt.

3. *Kincsképző, illetve a felhalmozás eszköze.* A pénz akkor funkcionál kincsként, ha kicsapódik a forgalomból. A pénz mint kincsképző a magántulajdonosi árutermelés viszonyai között a belső forgalomban jellemző, és a forgalomhoz szükséges pénzmennyiség spontán szabályozásának eszköze. A szocialista árutermelésben a pénz csak a tőkésországokkal való gazdasági kapcsolatokban őrzi meg kincs szerepét. A belső forgalomban a pénz nem mint kincsképző funkcionál, hanem mint a felhalmozás eszköze, s mint ilyen, a termelési folyamat zavartalanságának egyik elősegítője.

4. *Fizetési eszköz* a pénz általában akkor, ha az áru eladása és vételárának kiegyenlítése időbelileg nem esik egybe, vagyis ha az árut *hitelben* adják el, továbbá munkabérek, szolgáltatások és adók fizetésekor.

A fizetési eszköz funkcióból alakult ki a *bankjegy*, amely nem azonos a pénzt helyettesítő papírpénzzel. A bankjegy ugyanis az áruhitel igazoló értékpapír, a *váltó* ellenében kerül forgalomba, és klasszikus formájában aranyra bármikor beváltható. Az ilyen bankjegy igazodik az áruforgalom szükségleteihez, nem értéktelenedhet el és inflációt sem okozhat. Manapság azonban egyetlen olyan ország sincs, ahol a fenti ismérvekkel teljes mértékben rendelkező bankjegy volna forgalomban.

A pénz fizetési eszköz funkciójának — tehát a hitelre történő eladásnak — megjelenésével változás következik be a forgalom lebonyolításához szükséges pénz mennyiségében is. Az adott időszakban értékesített áruk (*A*) forgalmát lebonyolító pénzmennyiségnél ugyanis kevesebb pénzre van szükség, mivel a hitelre eladott termékek árát (*H*) csak egy

későbbi időpontban fizetik ki. Ezzel szemben egy plusz pénzmennyiség szükséges a korábban keletkezett és az adott időszakban esedékes adósságok (T) kifizetésére. Ehhez viszont az összes adósság kifizetését lebonyolító pénzmennyiségnél kevesebbre van szükség, mivel az egyes tartozások egymással szemben beszámíthatók (E). Ezért egy adott időszak áruforgalmának lebonyolításához szükséges tényleges pénzmennyiséget (P) úgy kapjuk meg, ha az adott időszakban értékesített összes áruk hitelekkel csökkentett értékéhez hozzáadjuk az egymást kiegyenlítő tartozásokkal kisebbitett esedékes tartozások összegét, és ezt elosztjuk a pénz forgási sebességével, vagyis

$$A \text{ forgalomhoz szükséges pénz mennyisége} = \frac{\left(\begin{array}{c} \text{Eladásra} \\ \text{kerülő áruk} \\ \text{összege} \end{array} - \begin{array}{c} \text{Áruhitelek} \\ \text{összege} \end{array} \right) + \left(\begin{array}{c} \text{Esedékes} \\ \text{tartozások} \end{array} - \begin{array}{c} \text{Egymást} \\ \text{kiegyenlítő} \\ \text{tartozások} \end{array} \right)}{A \text{ pénz forgási sebessége}}$$

Képletben kifejezve:

$$P = \frac{(A - H) + (T - E)}{F}.$$

5. *Világpénz.* E funkcióját akkor tölti be a pénz, ha bármi okból elhagyja az ország határát, illetve ha nemzetközi fizetési kötelezettségek elszámolására használják.

3. Az értéktörvény

Az árukat értékük alapján cserélik el egymással. A cserék összességét forgalomnak nevezzük. Az áruforgalom a piacon bonyolódik. A *piac* nem más, mint azoknak a kölcsönösen egymásba fonódó adásvételi aktusoknak az összessége, amelyek eredményeképpen az áruk eljutnak a termelésből a végső felhasználásba, a fogyasztásba. Eközben az adásvételi aktusok gazdaságilag elkülönült szereplői jövedelmük növelésére, illetve leggazdaságosabb felhasználására törekednek. A *piac jellege* mindig megegyezik az árutermelés jellegével. A tőkés piac pl. alapvetően ugyanúgy anarchikus és spontán törvények hatása alatt áll, mint a tőkés árutermelés. A szocialista, szabályozott piac viszont alapjában véve tervszerű, és tudatosan érvényesülő törvények szerint működik, akárcsak a szocialista árutermelés.

A *piac különböző szféráit* különböztetjük meg, azonban nem minden árutermelő társadalomban ugyanazokat a területeket foglalja magában. A piac legfontosabb szférája minden árutermelésben az *árupiac*. Ezen belül megkülönböztetjük a termelési eszközök (azok között beruházási javak) és a fogyasztási cikkek piacát. Emellett létezik hitelpiac. Más összefüggésben belső és külső piacot különböztetünk meg. A továbbiakban az árupiacot mint a piac legáltalánosabb és legalapvetőbb szféráját elemezzük.

Az egyes árukban foglalt társadalmilag szükséges munka által meghatározott *értékek hosszabb időszak átlagában meghatározzák áraikat*, illetve a különböző áruk értékarányaitól

függnek az áruk árarányai. Valamely adott időpontban azonban a piacon nem minden áru az értékét pontosan kifejező áron cserél gazdát, hanem attól lefelé vagy felfelé eltérő áron. Az egyik legalapvetőbb áreltérítő tényező a piacon a vásárlóképes *kereslet és a kínálat viszonyának* változása. A kereslet lényegében a szükséglet, a kínálat pedig nagyrészt a termelés piacon való megjelenése. Minden más tényezőt figyelmen kívül hagyva, ha valamely áru iránt megnyilvánuló kereslet felülmúlja annak kínálatát, ára emelkedik, és fordítva, ha a kínálat nagyobb a keresletnél, az ár csökken. A kereslet és kínálat viszonyának állandó változása, és ennek hatására, illetve az ezt előidéző és ezt kísérő áringadozások közepette érvényesül az az objektív *tendencia*, hogy az áruk árai megfeleljenek az áruk értékeinek, illetve az *árarányok az értékarányoknak*. Ez a tendencia egyben a *jövedelmek differenciálódásokon keresztül történő kiegyenlítődéseknek, és ezzel együtt a termelés arányainak a szükségletek arányaihoz való igazodása tendenciáját* is kiváltja. E sajátos, lényeges, tartós és szükségszerű összefüggést tartalmazó mozgást (ti. a kereslet-kínálat és ár, illetve jövedelmek kölcsönhatásos és ok-okozati kapcsolatban levő jelenségét) — mivel alapja, elindítója és végeredménye az érték — az érték törvényének nevezzük. Az *értéktörvény* tehát azt a szükségszerű *tendenciát* fejezi ki, hogy az áruk árát értékük, illetve az árarányokat az értékarányok határozzák meg.

Az értéktörvény az árutermelés legfontosabb törvénye; *termelés-, forgalom- és jövedelem- (elosztás-) szabályozó szerepet egyaránt automatikusan betölt*, mégpedig az imént leírt mechanizmuson keresztül. Mivel az érték mint termelési viszony, az áruk testében dologiasult viszonyként létezik, ezért *az értéktörvény is mint e dolgok közötti viszonyok mozgásformája* létezik.

Az értéktörvénynek ez az általános lényege és szerepe a különböző típusú árutermelésben sajátosan érvényesül, és a társadalom közgazdasági tevékenységében eltérő jelentőségű és hatókörű. *A magántulajdonosi árutermelésben alapjában véve spontánul, vak elemi erő módjára, a termelés és a technika fejlesztésének, szabályozásának legfőbb eszközeként, a termelők differenciálódását* (egyesek elszegényedését, mások meggazdagodását) *szükségszerűen előidézve érvényesül*. Érvényesülésének ez a sajátos módja és hatása a magántulajdonosi árutermelés különböző formáiban is további módosult formákban jut érvényre. Másképp működik pl. az egyszerű árutermelésben, mint a kapitalizmusban, és ez utóbbi első fejlődési szakaszában ismét másképp, mint a mai kapitalizmusban.

A szocialista árutermelésben az értéktörvény a társadalom tudatos felhasználása útján, a kapitalizmushoz képest korlátozottan és romboló hatások nélkül érvényesül. A szocializmusban nem mint a termelés, a forgalom és az elosztás legfőbb szabályozója, hanem csupán *egyik* — s a tervszerűség által maga is *szabályozott* — *szabályzóként* működik.

Továbbá, az értéktörvény csak az egyszerű árutermelésben érvényesül úgy, hogy az árarányok *közvetlenül* az értékarányokhoz igazodnak, vagyis hogy az ármozgások centruma közvetlenül maga az érték. Az összes többi árutermelésben *az érték valamilyen módosult formájának* arányaihoz igazodnak az árak, s az ármozgási centrum közvetlenül e módosult forma. Az érték csak azon keresztül hat. (Ezzel részletesen más fejezetekben foglalkozunk.)

4. Az áru-pénzviszonyok néhány egyéb kategóriája

Az árutermelés a maga fejlődésével szükségszerűen kitágította, kiterjesztette az áru-forma-kapcsolatokat, és kialakította az ezeket kifejező áru-pénzviszonyok terét a termelés szféráján túl is, s létrehozta a neki megfelelő különböző kategóriákat, köztük olyanokat is, amelyek valóságos áruviszonyok kifejezői, illetve azokkal közvetlenül összefüggők, de esetleg *nem* piaci viszonyokat jelentőek. Ilyenformán a modern árutermelésben nemcsak a termelés résztvevői közötti, hanem a termelés és a forgalom, illetve az elosztás képviselői közötti, valamint az egyének, illetve a vállalatok és az állam közötti gazdasági kapcsolatok mind nagyobb része szintén áruformát ölt. A legfontosabbak ezek közül pl. a hitel és a hozzá kapcsolódó kamat; az állami költségvetés és a tőle elválaszthatatlan adó. A hitel és a költségvetés az eleven és a holt munka egy része pénzformában való elosztásának és újraelosztásának egymástól eltérő, de egymással összefüggő eszköze.

A *hitel* értékek átengedése (pénz- vagy áruformában) visszafizetési és kamatfizetési kötelezettséggel. E folyamat általános szerepe az, hogy fokozza az anyagi javak mozgékony-ságát (mobilitását), vagyis csökkentse azok tétlen formában való heverésének terjedelmét és idejét. Ezzel elősegíti a gazdasági erőforrások ésszerű működtetését. A vele járó elő-nyöket természetesen a termelési eszközök mindenkori tulajdonosai élvezik. A modern társadalomban a hitelforgalom önállósult szférát alkot, és lebonyolításának legfontosabb eszköze a bankrendszer.

Az *állami költségvetés* — szemben a hitellel — a pénzeszközök (jövedelmek) egy részének általában *végleges* átcsoportosítása. A társadalomnak mindig vannak olyan feladatai, amelyek csak koncentráltan képzett pénzeszközökből oldhatók meg (pl. útépités, tudomány-fejlesztés, államigazgatási, védelmi, illetve elnyomó apparátus fenntartása stb.). Az állam-nak ezek ellátásához pénzeszközökre van szüksége, gazdálkodnia kell. Így a költségvetés mindig az állam bizonyos időszakra — általában egy évre — vonatkozó *pénzügyi alapja* és egyben bevételi és kiadási *mérlege*. Mint mérlegnek, két oldala van: bevételi és kiadási oldala.

Az egyik legfontosabb költségvetési *bevétel* a lakosság, illetve a termelők (termelőegységek) adóbefizetése. Az *adóknak* különböző formái vannak, és szerepük a költségvetés forrás oldalán társadalmanként és azon belül fejlődési szakaszonként is nagyon eltérő lehet. A tőkésállamok költségvetésének legfőbb bevételi forrása a lakosság adóbefizetése. A be-vételi oldalon jelentkeznek a külföldről bármilyen címen származó jövedelmek is stb.

A *kiadási oldal* szerkezete társadalmanként ugyancsak nagyon eltérő. A szocializmusban pl. a kiadási oldal legfőbb tételei a gazdaság fejlesztésére és a társadalom tagjai szociális, kulturális és egészségügyi színvonalának emelésére irányuló kiadások. A kiadási tételek között szerepelnek általában az államapparátus fenntartásával és egyéb improduktív jel-legű tevékenységgel kapcsolatos kiadások, valamint a külföldre teljesítendő állami kifizetések.

A költségvetés jelentősége a szocializmusban mindig nagyobb, mint a kapitalizmusban, de szerepe a mai kapitalizmusban is egyre nő. Hosszú távra nézve általános követelmény

a költségvetés — az államháztartás — *egyensúlyban* tartása, amely a bevételi és kiadási oldal egyezőségét jelenti. A kapitalizmusban azonban általában jellemző a deficites (kiadási többlettel), a szocializmusban rendszerint a szuficites (tervezett bevételi többlettel záruló) költségvetés.

A *költségvetés mindig osztályjellegű*, amit az államhatalom jellege határoz meg. A kapitalizmusban a tőkésosztály érdekében történő jövedelmek újraelosztásának, az állami politika egyik fő pénzügyi, gazdasági alátámasztásának eszköze. A szocializmusban a társadalom összérdekeinek megfelelő jövedelemelosztási eszköz és a közérdeket szolgáló állami politika és gazdálkodás egyik fontos tényezője.

III. A társadalmi újratermelés

Az *újratermelés* az anyagi javak termelésének állandóan megismétlődő folyamata, a termelés folytonosságának állandó fenntartása. Az újratermelés magában foglalja az anyagi javak termelésének megismétlődésén túl a *munkaerő* és az adott *termelési viszonyok* újratermelését is.

1. Társadalmi termék és nemzeti jövedelem

Az újratermelés során meghatározott időszak alatt — általában egy év alatt — létrehozott anyagi javak és anyagi szolgáltatások összességét *társadalmi terméknek* nevezzük. A társadalmi termék természetbeni formája: *használati értékek* halmaza, amely termelési eszközökből és fogyasztási cikkekből áll. Az előbbiek alkotják a termelés, illetve a termékek *I. osztályát*, az utóbbiak pedig a *II. osztályát*.

A társadalmi termék *érték szerint egyenlő* az egy év alatt előállított termékek értékösszegevel, vagyis a holt és eleven munka, illetve a *régi és az új érték összegével*. Ez az értékösszeg tehát két részből tevődik össze:

1. A termelés folyamán *elhasznált termelési eszközöknek* az új termékre *átvitt régi értékéből*, vagyis a holtmunka-ráfordításból. Ez a termelés anyagi költsége. Az anyagi költség a felhasznált munkatárgyak ráfordítását és a felhasznált munkaeszközök értékcsökkenését tartalmazza a felhasználás arányában.

2. A tiszta termék értékéből, amely az év folyamán eszközölt élőmunka-ráfordítás eredményeként termelt *új érték*. A társadalmi össztermék értékének ez utóbbi részét *nemzeti jövedelemnek* nevezzük. A nemzeti jövedelem tartalmazza a *szükséges termék értékét* (ebből kell fedezni az anyagi termelésben felhasznált munkaerő díjazásának költségeit) és a *többlettermék értékét*.

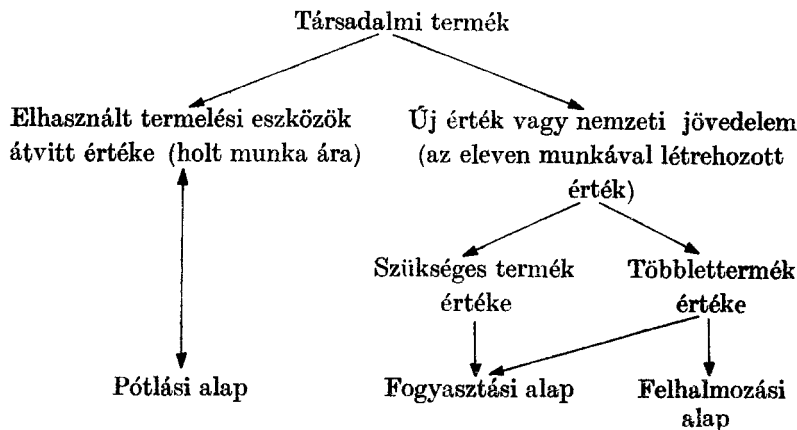
A nemzeti jövedelmet az anyagi termelés területén dolgozók állítják elő, tehát a produktív munka eredménye.

A nemzeti jövedelem — mint használati érték — az a terméktömeg, amelyben az új érték megtestesül. A nemzeti jövedelem használati érték tömegének növekedése mutatja meg leginkább egy adott ország gazdasági fejlődését, egy főre jutó nagysága — adott időpontban — pedig gazdasági fejlettségének színvonalát tükrözi. *Növelésének* — miként a termelés növelésének általában — két alapvető eszköze van: egyrészt a *munkatermelékenység emelése*, másrészt az anyagi termelésben kifejtett produktív *munka mennyiségének* (lényegében a foglalkoztatottak számának) növelése. A technika és a társadalom fejlődésével az előbbi válik mind fontosabbá.

A nemzeti jövedelmet felhasználása előtt el kell osztani. Az *elsődleges elosztás során* keletkeznek az ún. *eredeti jövedelmek*. Eredeti jövedelemhez az anyagi javak termelésével közvetlen kapcsolatban álló emberek jutnak, amely lehet a produktív munka díjazása és lehet tulajdon alapján szerzett jövedelem (pl. a tőkés értéktöbblete). Az eredeti jövedelmek másodlagos, azaz *újraelosztása* útján pedig *származékos jövedelmek* keletkeznek (pl. az improduktív dolgozók munkabére, a tőkésállam adóbevételei).

A társadalmi termék összetételét alkotó egyes részek más-más szerepet játszanak az újratermelés következő folyamatában. A létrehozott össztermékből mindenekelőtt pótolni kell az elhasznált termelési eszközöket. Ezt a részt *pótlási alapnak* nevezzük. A fennmaradó részt — tehát a nemzeti jövedelmet — a társadalom felhasználhatja: a lakosság személyes szükségleteinek kielégítésére (személyes fogyasztásra) és a termelés bővítésére, valamint az improduktív szféra fenntartására és fejlesztésére, továbbá tartalékok képzésére. A nemzeti jövedelemből tehát felhasználása szerint *felhalmozási alapot* (bővítés és tartalékolás) és *fogyasztási alapot* képeznek.

Az anyagi javak termelésében foglalkoztatottak személyes fogyasztásának forrása döntően: a nemzeti jövedelem *szükséges termék* része. (A szocializmusban részben a többlet-

5. séma

A társadalmi termék értékrészei és felhasználás szerinti megoszlása

termékből is képződik a produktív dolgozók számára is szükséges termék.) Az improduktív szférában foglalkoztatottak személyes fogyasztását pedig döntően a *többlettermék* egy része fedezi. A fogyasztási alap forrása eszerint a szükséges termék és a többlettermék egy része. A felhalmozási alap forrása viszont csak a többlettermék fennmaradó része lehet.

(Az 5. séma áttekintést ad a társadalmi termék értékrészei és felhasználás szerinti megoszlásáról. Lásd: 47. old.)

2. Az újratermelés formái

Attól függően, hogy a társadalom a többletterméket csak személyes fogyasztásra vagy ezen túl felhalmozásra is felhasználja-e, az újratermelés lehet egyszerű vagy bővített újratermelés.

Egyszerű az újratermelés akkor, ha a termelési folyamat a korábbi szinten ismétlődik meg. Ilyenkor a társadalom a termelés folyamatában elhasznált termelési eszközöket és munkaerőt csak pótolja, a többletterméket pedig teljes egészében személyes, ill. nem termelő fogyasztásra fordítja.

Bővített az újratermelés akkor, ha a termelési folyamat a korábbinál magasabb színvonalon ismétlődik meg. Ez azt jelenti, hogy a társadalom a termelés folyamatában elhasznált termelési eszközöket és munkaerőt nem csupán pótolja, hanem *növeli is*, tehát a pótlásnál nagyobb mennyiségű termelési eszközt és fogyasztási cikket hoz létre a bővítés céljából. Másképpen: a többletterméknek csak egy részét használja fel a személyes, illetve improduktív fogyasztásra, másik részét a termelés bővítésére fordítja.

A bővített újratermelés is kétféleképpen mehet végbe: a termelés anyagi tényezőinek (a termelési eszközöknek) és szubjektív tényezőjének (a munkaerőnek) egyrészt változatlan, másrészt növekvő szerves összetétele mellett. A termelés fejlettségét, technikai színvonalát a termelési eszközök és a mozgásba hozatalukhoz szükséges munkaerő aránya fejezi ki. Ez az arány a termelés tényezőinek összetétele.

A termelés tényezőinek *technikai összetételéről* beszélünk akkor, ha a termelésben részt vevő termelési eszközöket és munkaerőt *természetes mértékegységben* számba véve állítjuk szembe (pl. az egy munkás által mozgásba hozott gépek száma és feldolgozott anyagok mennyisége technikai összetételt tükröz). Ez sohasem vonatkozhat a teljes termelésre, mivel a termelési eszközök egésze természetes mértékegységben nem fejezhető ki. Ha az egész termelésre akarjuk kimutatni a termelési eszközök és a munka arányát, akkor a termelési eszközöknek és a munka díjazásának az *értékösszetételét* vizsgáljuk. Ez esetben az összes termelési eszköz értékét viszonyítjuk a munka díjazására fordított értékhez. Ez az értékösszetétel két okból változhat:

1. Megváltozik az egy munkás által mozgásba hozott termelési eszközök tömege, azaz a termelés technikai összetétele.

2. Valamelyik termelési eszköznek vagy a munka díjazásának, esetleg mindkettőnek pusztán az értéke változik meg.

A termelési eszközök és a munka díjazásának értékösszetételét, ha az a termelés technikai összetételét tükrözi, a termelés tényezői *szerves összetételének* nevezzük.

Változatlan szerves összetételű a bővített újratermelés akkor, ha a technikai összetétel változatlansága mellett arányosan nő a termelés két tényezőjének értéke, azaz több munkás dolgozik több termelési eszközzel úgy, hogy az egy munkásra jutó termelési eszközök mennyisége változatlan marad. A termelés ilyen növelését *extenzív* bővített újratermelésnek nevezzük. Az extenzív — tehát változatlan szerves összetételű — bővített újratermelés általában nem eredményez termelékenységek-emelkedést.

Növekvő szerves összetételű a bővített újratermelés akkor, ha — a technikai összetétel emelkedése mellett — a termelési eszközök értéke gyorsabban nő a munka díjazásának értékénél. Másképpen: ha több munkás több termelési eszközzel dolgozik, de úgy, hogy az egy munkásra jutó termelési eszköz mennyisége is megnő. A termelés bővítésének ezt a formáját *intenzív* bővített újratermelésnek nevezzük. Az intenzív — növekvő szerves összetételű — bővített újratermelés munkatermelékenység-emelkedéssel jár. A modern társadalom (a kapitalizmus és a szocializmus) újratermelésére — hosszú távon — az intenzív bővített újratermelés jellemző. Mindamellet természetesen az újratermelés minden időszakban az extenzív és intenzív bővítés valamilyen arányú kombinációjában valósul meg. A jelleget viszont meghatározza az, hogy adott időszakban a két forma közül melyik van túlsúlyban a másikkal szemben.

3. A nemzeti vagyon

Az egész újratermelési folyamat az adott időpontban a társadalom rendelkezésére álló anyagi javakon épül fel. Az újratermelésnek ez az anyagi alapja a *nemzeti vagyon*. A nemzeti vagyon tehát az anyagi javaknak az az összessége, amely egy adott időpontban az ország rendelkezésére áll. A nemzeti vagyon a munkával létrehozott és felhalmozott anyagi javakból, továbbá a feltárt és az újratermelési folyamatba bekapcsolt természeti kincsekből áll.

A nemzeti vagyon, a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem között *kölcsönös kapcsolat* van. A nemzeti vagyon képezi a társadalmi termék, ezen belül a nemzeti jövedelem újratermelésének alapját, ugyanakkor a nemzeti vagyon növekedésének fő forrása a nemzeti jövedelem felhalmozása. Rövid időszakon belül a társadalmi össztermék és a nemzeti jövedelem alakulását (növekedését és összetételét) a nemzeti vagyon határozza meg, hosszabb időszakban pedig a nemzeti jövedelem növekedése, illetve felhalmozásra fordított nagysága és szerkezete határozza meg a nemzeti vagyon gyarapodását és összetételét.

A tőkés termelési mód alapvető vonásai és fejlődési szakaszai

I. A tőkés termelőfolyamat lényege — az értéktöbblet termelése és újratermelése

1. A kapitalizmus két alapfeltétele

A pénz tőkévé és a munkaerő áruvá válása

A kapitalizmus létének két alapvető feltétele van: 1. a pénz tőkévé alakulása és 2. a munkaerő áruvá válása. E két alapfeltétel kialakulását történelmileg az *egyszerű árutermelés készítette elő*, azzal, hogy az értéktörvény termelésszabályozó szerepe közben a kis-árutermelőket egyúttal differenciálta és a technika fejlesztésére ösztönözte, illetve kényszerítette. Ezt a folyamatot azonban rendkívül meggyorsította az eredeti tőkefelhalmozás, a közvetlen termelők zömének a termelési eszközöktől való megfosztása, történelmi szétválasztása. Ez magában foglalja mind a pénz tőkévé, mind a munkaerő áruvá alakulásának lehetőségét és szükségszerűségét.

A pénz tőkévé alakulásának és tőkeként való működésének két feltétele van:

a) nagy mennyiségű *pénzvagyon felhalmozódása* egyeseknél;

b) e felhalmozott *pénz tulajdonosai* pedig ne akármit, hanem *termelési eszközöket és eleven munkaerőt* vásároljanak pénzükért, s mint eladók, a termelés e két tényezője összekapcsolásának eredményeként létrehozott árut cseréljék el pénzért. Ha ez végbemegy, történjen bár a vétel is, az eladás is, az árucseré törvényének (az ekvivalencia) legszigorúbb betartásával — amint mindjárt látni fogjuk — a pénz tőkeként, *önértékesülő érték*ként működik.

Az emberi *munkaerő áruvá válásának* is két feltétele van:

a) a *munkaerő tulajdonosai* a termelés anyagi *feltételeitől, a termelési eszközöktől megfosztotak* legyenek, vagyis munkaerejükön kívül semmi más eladható áruval ne rendelkezzenek;

b) a *munkaerő-tulajdonosok személyükben szabad emberek* legyenek, hogy ne kelljen ingyen és örökre önmagukat átadni, hanem csak munkaerejüket, mégpedig ellenszolgáltatásért és meghatározott időre.

A munkaerőáru-tulajdonosok tehát „kettős értelemben szabad emberek”: „szabadok” a termelési eszközöktől és szabadok személyükben.

A tőkeként szereplő pénz tulajdonosai egyszersmind termelési eszköz- és munkaerő-vásárlók, illetve működtetők, s ők alkotják a *kizsákmányoló tőkésosztályt*, a termelési eszközökkel nem rendelkező munkaerőáru-tulajdonosok — mint munkaerő-eladók — pedig a *kizsákmányolt munkásosztályt* alkotják. És nemcsak a tőkésosztályon belüli, hanem a két osztály közötti gazdasági, termelési viszonyok is áruviszonyok formájában léteznek. A kapitalizmus e két alapvető osztálya nélkül ugyanúgy nem létezhet tőkés termelési mód, mint ahogy a pénz tőkeként való működése sem lehetséges a munkaerő áru volta nélkül.

A tőkés termelési mód e két alapvető osztályán kívül léteznek a kapitalizmusban más osztályok és rétegek is. Ilyenek pl. a földbirtokosok (mint a feudalizmusból maradt kizsákmányolók), a kisárutermelők, a kispolgárság igen sokrétű tömege stb. Ezek — bár lényeges sajátosságot jelenthetnek az egyes tőkésországokban — alapvetően nem változtatják meg a tőkés termelési mód természetét, alapvető osztályviszonyait és működésének módját, fejlődési tendenciáját.

A teljesen kifejtett *tőkés társadalmi-gazdasági rendszer anyagi-technikai bázisa a gépi nagyipar*. A termelés a tudomány vívmányait — számos korlátozó tényező ellenére is — széleskörűen hasznosító, gépesített nagyüzemekben folyik. *S ha* a gépesített nagyüzemi gazdálkodás a termelési eszközök magántulajdonán alapul, akkor az áruviszonyok tőkés áruviszonyok, s ez a gazdasági tevékenység általános társadalmi formája, vagyis a tőkés áruviszonyok a nemzetgazdaság egészét átfogják. Áruvá válik az emberi munkaerő is. De a munkaerőáru — mint látni fogjuk — az áruvilág nem közönséges, hanem több szempontból *különleges* tagja, *sajátos áru*.

A kapitalizmus tehát nem abban különbözik az előző társadalmaktól, hogy árutermelést folytat, mégcsak nem is abban, hogy magántulajdonra épül, hanem abban, hogy a tőkés termelőmódban az áru-pénzviszonyok az egész társadalmat átfogják, a termelési viszonyok árucseré formája annyira általános, hogy itt minden, még az emberi munkaerő is áru. Továbbá — és éppen ezáltal — a tőkés termelőmód, a magántulajdonosi kizsákmányolásnak egy olyan specifikus formája, amely *gazdasági kényszeren alapul*, burkolt és határtalan. Vagyis a kapitalizmusban az áruforma a kizsákmányoló termelési viszony általános formája. Ilyen tartalom — általánosan! — egyetlen társadalomban sem húzódik meg az áruforma, az áru-pénzviszony mögött. Ebben gyökeredzik a tőkés árutermelés minden lényeges különbsége bármely más árutermeléssel szemben. És ezért a tőkés kizsákmányoló termelőmód lényege, „áruba burkolt titka” feltárásának kulcsa: a munkaerő áru volta a magántulajdon körülményei között.

A pénz mint tőke

Az egyszerű árutermelő azért adja el a saját termelési eszközeivel termelt áruját, hogy az érte kapott pénzen más használati értéket — a saját szükségletét kielégítő árut — vásároljon. E csere

$$A_1 - P - A_2$$

képletében a vásárolt A_2 áru használati értéke más, mint az eladott A_1 áru használati értéke. De mivel A_1 áru értéke egyenlő P értékével, és P -ért csak P értékével egyenlő értékű A_2 árut lehet vásárolni, ezért az A_2 áru értéke egyenlő A_1 áru értékével is. Tehát az egyszerű árutermelő az árucserében olyan (A_2) termékhez jut hozzá, amely használati értéke szerint ugyan különbözik az ő termékétől, de értéke azonos azzal.

A tőke első megjelenési formája a pénz. *A pénz akkor válik tőkévé, ha azt tőkés módon használják fel.*

A tőkés árutermelő ugyanis azért vásárol pénzzért árukat, hogy — ezeket a termelésben felhasználva olyan termékekhez jusson, amelyeket eladva — az általa előlegezettnél több pénzt kapjon vissza. Ezt a többletet *értéktöbbletnek* nevezzük, és Marx nyomán a német *Mehrwert* szó kezdőbetűjével m -mel jelöljük. Így a tőkés áruforgalom képlete:

$$P - A_1 - \dots - A_{2m} - P_m,$$

ahol $P_m = P + m$, azaz a forgalomból visszanyert pénz egyenlő a befektetett pénzmennyiséggel, plusz az értéktöbblettel. Mindez az egyenlő értékek cseréje elvének érvényesülése alapján nyugszik. Akkor is igaz, ha a tőkés értéken vásárolja meg és értéken adja el az árukat. A tőkés az áruforgalomban csak azért juthatott hozzá az értéktöbbletnek, mert *az áruvétel és az árueladás között lebonylódott egy termelési folyamat*, amelyben az A_1 áruk értékénél nagyobb értékű és megváltozott használati értékű A_{2m} áruk keletkeztek. Értékét tekintve tehát $A_{2m} = A_1 + m$, azaz A_{2m} áruk értéke egyenlő az előállításukhoz felhasznált A_1 áruk értékével, plusz az értéktöbblettel. Eszerint a termeléssel kiegészített tőkés áruforgalom képlete:

$$P - A_1 \dots T \dots A_{2m} - P_m$$

vagy:

$$P - A_1 \dots T \dots (A_1 + m) - (P + m).$$

Az értéktöbblet tehát nem a forgalomban, hanem a termelésben keletkezik, de csak a forgalom igénybevételeivel jöhet létre. Ti. a termelés feltételeit a forgalomban vásárolják és az értéktöbbletet tartalmazó árut is a forgalomban adják el. Ennyiben — de csak ennyiben! — az értéktöbblet a forgalomból „származik”. A tőkés értéken vásárol és értéken ad el, mégis több pénzhez jut, mint amennyit előlegez. Ez pedig csak azért lehetséges, mert a forgalmi folyamat két aktusa között lezajlott termelés folyamatában a vásárolt áruk *átalakultak* más árukká, addig nem létező értéket szívtak magukba, vagyis az új áru értéke nagyobb lett, mint azok együttes értéke, amelyekkel létrehozták. Ennyiben viszont az értéktöbblet nem a forgalomból származik. De hogy A_1 értéke kisebb, mint A_{2m} -é, az csak a forgalomban igazolódik be. Vagyis az *értéktöbblet „a forgalomban és mégsem a forgalomban” keletkezik*. Ez a tőke általános képletének ellentmondása. *Az ellentmondás megértésének „titkát” — de (amíg tőke létezik) nem feloldását! — a munkaerőáru sajátos közgazdasági természetében találjuk meg.*

A tőkés társadalomban — mint láttuk — a munkaerő is áru. A *munkaerő* az emberek fizikai és szellemi képességeinek összessége, amely lehetővé teszi, hogy munkát végezzenek, és amelyet valahányszor működésbe hoznak, mindannyiszor dolgoznak. A munkaerőárúnak — éppen úgy, mint minden más árunak — használati értéke és értéke van.

A *munkaerőáru használati értékén* a munkaerőnek azt a különleges sajátosságát értjük, hogy elhasználódásával *saját értékénél nagyobb értéket képes létrehozni*.

A *munkaerőáru értékét* pedig — mint minden más áru értékét — az újraelőállításához társadalmilag szükséges munkamennyiség határozza meg.

A *munkaerőáru értékének három alkotó része van*. Először is tartalmazza azoknak a *létfenntartási eszközöknek* (élelem, ruházat, lakásfenntartás stb.) az értékét, amelyek a munkás ismételten elhasznált munkaerejének a visszaszerzéséhez szükségesek. Másodszor magában foglalja a munkaerő utánpótlásának költségeit, tehát a *család fenntartásához szükséges javak értékét* is. Végül a munkaerőáru értékének *harmadik* részét a munkás *kiképzésének* költségei alkotják.

A munkások fogyasztási igényeire hatást gyakorol a *természeti és a társadalmi környezet* is. E tényezők alakulásától függően változik a munkások fogyasztási igénye. Az éghajlati viszonyok pl. nagymértékben befolyásolják a létfenntartáshoz szükséges termékek összetételét és mennyiségét. De bővül a munkaerő újraelőállításához szükséges termékek mennyisége és választéka a kapitalizmus fejlődésével is. Tehát a fejlettebb országokban a munkaerő értéke nagyobb tömegű használati értéket foglal magában, mint a kevésbé fejlettekben.

Ezek viszont nem jelentik azt, hogy a fentiek miatt nő is a munkaerő értéke. A munkaerő értékét meghatározó használati értékek bővülése ugyanis kisebb ütemű, mint a létfenntartási javak termelésének területén végbemenő munkatermelékenység növekedése, illetve e termékek értékének csökkenése. Ezért a munkaerő értékének alakulása csökkenő tendenciát mutat.

A *munkaerő értékének pénzbeli kifejezése, ára a munkabér*. Mivel a tőkés a munkabért a végzett munka fejében adja a munkásnak, ez azt a hamis látszatot kelti, mintha a tőkés nem a munkaerőt, hanem a munkát vásárolná meg, holott valójában a munkaerőt veszi meg, hogy hozzájusson annak használati értékéhez, a munkához mint értékforráshoz. Tehát a tőkés ez esetben is — mint minden más áru vétele esetén — az áru *értékét* — és nem használati értékét — fizeti meg használatiérték-tulajdonságáért. A munkának, amely a munkaerő használati értéke, ugyanúgy nem lehet értéke, mint ahogy a ceruzának sem ama használati értéket jelentő tulajdonsága alkotja értékét, hogy írni lehet vele, hanem az a munkamennyiség, amellyel a ceruzát előállították. *Amíg tehát a munkaerő „termeléséhez” szükséges munka meghatározza annak (a munkaerőnek) értékét, addig e munkaerő működte-tése (használat), maga a munka: értéket termel*. De önmagának, vagyis a munkának már-csak azért sem lehet értéke, mert az maga minden érték forrása és mértéke. Ha volna

értéke, akkor mi lenne a munka értékének forrása és mértéke? Önmaga nyilván nem lehetne, mert az tautológia. Azt mondani pl., hogy 5 órai munkamennyiség egyenlő 5 órai munkával, ugyanolyan értelmetlen, mint azt mondani, hogy 1 pár cipő értéke egyenlő 1 pár cipő értékével, vagy hogy 1 kg súly egyenlő 1 kg súllyal. Egy dolog tehát a munkaerő értéke, és más dolog a munkaerő működtetése által, vagyis a munkával létrehozott érték. Ezek ugyanis nagyságrendileg különböznek egymástól, mégpedig az utóbbi nagyobb, mint az előbbi.

Tehát még egyszer, mint ahogy a cipő értékét sem annak használata, hanem az előállítására fordított munka mennyisége, ugyanúgy a munkaerő áru értékét sem használata — a munka — jelenti, hanem az *újra elbállításához társadalmilag szükséges munka* mennyisége határozza meg. A tőkés a munkaerőt használati értékéért, értéktermelő képességéért vásárolja meg.

A munkabér fő formái: az időbér és a teljesítménybér. Az előbbinél a munkában töltött időtől függ a munkabér nagysága, az utóbbinál pedig a megtermelt termékek mennyiségétől és minőségétől. Természetesen az időbérezés nem független a teljesítménytől, mivel egy adott idő alatt a munkásnak meghatározott mennyiségű munkát kell végeznie.

A kapitalizmus fejlődésével a munkabér legkülönbözőbb formái alakultak ki, amelyek mind visszavezethetők a két fő formára, illetve azok kombinált alkalmazására. Bármilyen formát ölt is azonban a munkabér, a különböző formák a kapitalizmusban mindig a munkások kizsákmányolásának eszközei. A formaváltoztatásokkal éppen azt kívánják a tőkészek elérni, hogy minél kisebb bérért minél többet tudjanak dolgoztatni a munkásokkal.

2. Az értéktöbblet termelése

A tőke alkotórészei

A tőkeként szereplő pénzen vásárolt áruk (a termelési eszközök és a munkaerő) a tőke *anyagi* alkotóelemei. A termelési eszközök — mint tudjuk — munkaeszközökből és munkatárgyakból állnak. A tőke anyagi elemei tehát: 1. munkaeszközök, 2. munkatárgyak, és 3. munkaerő. Ezeknek az elemeknek a szerepe, funkciója, viselkedése azonban a termelési folyamatban nem egyforma, sem az értéktermelés, sem az elhasználódás (és ettől függően a pénzformában való megtérülés) szempontjából. A három anyagi alkotóelemből álló — illetve a rájuk előlegezett — tőkét tehát *mindig két szempont szerint oszthatjuk két részre*: egyrészt az új érték termelésében betöltött funkciójuk szerint, másrészt a megtérülésben játszott szerepük alapján.

1. *Az értéktermelés szempontjából* a tőkét két részre osztjuk: állandó tőkére és változó tőkére. Az *állandó tőke* anyagi alkotóelemei: a tőkés által vásárolt munkaeszközök és munkatárgyak, érték szerint pedig az a pénzösszeg, amelyet a tőkés ezek vásárlására fordított, előlegezett. A tőkének ezek az elemei *feltételét* képezik az (értéktöbbletet magában foglaló)

új érték termelésének, de *nem forrásai* az új értéknek s így az értéktöbbletnek sem. A tőkeként szereplő termelési eszközök csupán saját mindenkori értéküket elhasználódásuk arányában adják át az új terméknek, de eközben egyetlen atomnyi új értéket sem hoznak létre. A tőkének ezeket az alkotórészeit éppen azért nevezzük *állandó tőkének*, mert a vásárlásukra fordított értéket (mint tőke érték nagyságot) *abban a termelési folyamatban, amelyben mint a termelés eszközei működnek, termelőfunkciójuk következtében cseppet sem változtatják meg.* A rájuk előlegezett tőkeérték a termelési folyamat végén (az áru eladása, realizálása útján) *változatlan nagyságként térül vissza* a tőkésnek. Ezt a tőkerészt, az állandó tőkét (Marx alapján a latin eredetű *constans* szó kezdőbetűjével) *c*-vel jelöljük.

A *változó tőke* anyagi eleme a tőkés által már megvásárolt munkaerő, érték szerint pedig az érte adott pénzösszeg, vagyis a munkabér. A tőkének ez a része *nemcsak feltétele, hanem forrása — és pedig egyedüli, kizárólagos forrása!* — az új értéknek s a benne foglalt értéktöbbletnek. A munkaerő egyáltalán nem adja át a maga értékét az általa termelt áruknak, hanem saját értékét elhasználva, új értéket hoz létre, ad hozzá a termelési eszközök változatlanul átvitt értékéhez. Ez az új érték nagyobb, mint amit létrehozójára, a munkaerőre a tőkés fordított. *És a tőkésnek ez az új, nagyobb érték térül vissza a termelési folyamat végén, és nem az általa előlegezett érték.* A terméket ugyanis a tőkés értékesíti, mégpedig annyiért, amennyi az abban foglalt régi (elhasznált termelési eszköz) érték és a munkaerő által újonnan hozzátett érték. A tőkének ezt az alkotóelemét tehát azért nevezzük *változó tőkének*, mert a tőkés által erre előlegezett *pénztőke* — anyagi elemének (ti. az eleven munkaerőnek) a termelési folyamatban való működése, funkcionálása következtében és eredményeként — *nem maradt változatlan, hanem megváltozott, mégpedig növekedett.* Világos, hogy ami megnövekedett, az nem a működő munkaerőnek az értéke, hanem ennek a munkaerőnek a vásárlására fordított tőkeérték. E tőkeérték tehát az érte vásárolt, és ezzel tőkévé vált *sajátos anyagi elemnek eleven munkát kifejtő működése következtében* növekedett meg. A tőkének ezt a részét, a változó tőkét (Marx alapján a *variabilis* latin szó kezdőbetűjével) *v*-vel jelöljük. A tőke tehát értéktermelésbeli szerepe szerint *c + v* alkotórészekből áll.

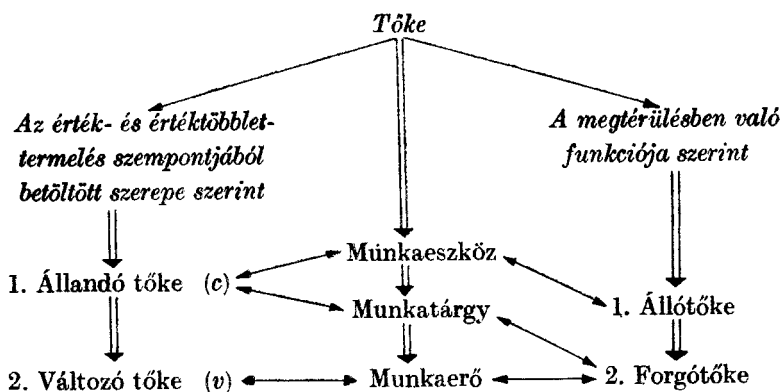
2. A *tőke megtérülése* — azaz a tőke pénzformában történő előlegezésétől annak ismét pénzformában való visszatérüléséig eltelt idő — *szerint* a tőke alkotórészeit annak alapján osztjuk két részre, hogy egy termelési periódus végén mely részek térülnek vissza teljesen, és melyek csak részben, tehát csupán több termelési periódus után. Eszerint tehát a tőke különböző anyagi alkotórészeinek megtérülése szerint megkülönböztetünk álló- és forgótőkét.

Az *álló-tőke* azokat a tőkealkotórészeket foglalja magában, amelyek nem egy, hanem csak *több* termelési periódus elteltével fokozatosan, tehát hosszabb időszak alatt térülnek vissza. Ide tartoznak a munkaeszközök (gépek, épületek, berendezések, szállítóeszközök, tartályok stb.), illetve az azokra előlegezett tőkeérték. A munkaeszközök egy termelési periódus alatt csak részben használódnak el, és értéküket ennek (kopásuk) arányában adják át az új terméknek. Az új termék eladási árában tehát a munkaeszközök értékéből csak az

elhasználódott (átvitt) értékrész (amortizáció) térül vissza, és nem az erre előlegezett egész érték. Az egész előlegezett érték csak sok termelési periódus után térül meg teljesen.

A forgótőke viszont az egy termelési periódusban teljesen, egyszerre megtérülő tőkealkotórészekből áll. A forgótőke elemei a munkatárgyak és a munkaerő (változó tőke), illetve az ezekre előlegezett tőkeérték. Pl. egy bútorgarnitúrához felhasznált nyersanyag (fa, enyv, festék stb.) vásárlására fordított értékrész és a készítéséért kifizetett munkabér a termelési folyamat végén, a bútort eladva teljes egészében — értéktöbblettel tetézve — visszatérül a tőkésnek. De ugyanezen bútorkészítéséhez szükséges gyalugép a termelési folyamatban csak részben használódott el, és így csak e kopásérték arányában térül vissza a bútoreladási árában.

(A tőke e kétféle felosztása nagyon leegyszerűsítve a 6. sémával ábrázolható.)

6. séma

A tőke felosztása alkotórészeire

A tőkés termelőfolyamat kettős jellege.

Az értéktöbblet forrása

A korábbiakból következik, hogy a tőkés pénztőkéje termelőtőkévé alakul át, ha megvásárolja a termelés tényezőit: a termelési eszközöket és a munkaerőt. Ezeket a tőkés a termelés folyamatában összekapcsolja egymással, s így a tőke már mint termelőtőke működik. A termelőfolyamat a tőkés felügyelete alatt megy végbe; tényezőivel ő rendelkezik. A termelési folyamat eredménye is a tőkésé. A munkás munkájával az elhasznált termelési eszközök és saját elhasznált munkaereje értékénél nagyobb értéket tartalmazó árukat hoz létre, mert addig dolgozik, amennyi időre a tőkés megvásárolta, de saját munkaereje értékét ennél rövidebb idő alatt termeli meg.

A tőkés termelőfolyamat, mint minden árutermelő folyamat, *kettős jellegű*.

Egyrészt a konkrét munkával a termelőfolyamatban az elhasznált termelési eszközök használati értékét átalakítják, azok eredeti használati értékét megszüntetve *új használati értéket* hoznak létre. Az elhasznált termelési eszközök értékét viszont *megőrzik*, vagyis változatlan nagyságban *átviszik* az új termék értékebe. Ennyiben a tőkés termelőfolyamat *munkafolyamat*.

Másrészt az absztrakt munkával — akárcsak az egyszerű árutermelésben — *új értéket* tartalmazó árukat állítanak elő, tehát a tőkés termelőfolyamat is *értékképző folyamat*. Ez a termelési folyamat azonban mégis különbözik az egyszerű árutermeléstől, mivel itt az értékképző folyamat egyben *értékesülési folyamatot* is jelent. A tőkés termelőfolyamatban keletkező termékek új értéke ugyanis a munkaerő értékén felül *értéktöbbletet* is tartalmaz. És éppen ez jelenti a befektetett tőke *értékesülését* vagy más szóval gyarapodását. Ez által — de csakis ez által! — a tőkés befektetett tőkéje az értéktöbbletet tartalmazó áruk eladása után szaporodva térülhet vissza. Ezt mutatja a következő igen egyszerű példa.

Egy tőkés napi 8 dollárt fizet a munkásnak; a napi munkaidő 8 óra; 1 óra alatt a munkás 1 db terméket állít elő; 1 db termék 3 munkaóra értékű, azaz 6 dollár termelési eszközt tartalmaz; az 1 órai munkával létrehozott új érték pénzbeli kifejezése pedig 2 dollár.

Példánk szerint tehát a munkás 8 óra alatt 8 db terméket állít elő, ami magában foglal

8 · 6 dollár termelőeszköz-értéket	48 dollárt
8 · 2 dollár munkás által létrehozott új értéket	16 dollárt
Összesen	64 dollárt.

A tőkés kiadása pedig csak:

8 · 6 dollár termelési eszközre	48 dollár
8 · 1 dollár munkaerőre	8 dollár
Összesen	56 dollár.

A munkás által termelt 8 db termék 64 dollár összértéke és a tőkés 56 dollár összes kiadása közötti különbség: 8 dollár. Ezt a 8 dollár értéktöbbletet a tőkés elsajátítja.

A tőkés egy napra vásárolta meg a munkás munkaerejét, és azt meg is fizeti. De a munkás 4 óra alatt megtermeli saját munkaerejének értékét (4 óra $\times$ 2 dollár új érték = 8 dollár), a további 4 órában a tőkésnek dolgozik, és pedig minden ellenszolgáltatás nélkül. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a valóságban sohasem különíthető el egymástól az a munka-idő, amely alatt a munkás saját munkaereje értékét, és amely alatt az értéktöbbletet termeli. A nap bármely órájában, bármely percében vagy akármilyen rövid időegységben valamilyen arányban mindig egyszerre termel értéket önmagának és a tőkésnek is, vagyis minden pillanatban újratermeli munkaereje értékét, és egyszerre értéktöbbletet is termel a tőkésnek.

A napi munka eredménye, a termelt áru, az abban foglalt értéktöbblettel együtt a

tőkésé. Így válik a tőkés idegen munka elszajátítójává akkor is, ha a munkaerőt és az összes termelési eszközt *értéken* vásárolja meg, és az üzemében termelt termékeket is *értéken* adja el. Ez a munkásosztály kizsákmányolása a tőkésosztály által. *Az értéktöbblet tehát a munkásosztály tőkés általi kizsákmányolásának eredménye: az új értéknek a munkaerő értékét meghaladó része, amelyet a munkás állít elő — azáltal, hogy tovább dolgozik, mint amennyi idő alatt saját elhasznált munkaerejének értékét újratermeli —, és amelyet a tőkés minden ellenszolgáltatás nélkül elszajátít.*

3. Az értéktöbbletráta és az értéktöbblet növelésének módszerei

Az értéktöbbletráta a kizsákmányolás fokmérője, s azt az arányt mutatja meg, amelyben a tőkés és a munkás a megtermelt új értékből részesedik. Mint a korábbiakból már tudjuk, az új értéket megtestesítő tiszta termék minden árutermelő társadalomban szükséges termékre és többlettermékre, az a munka, amellyel e tiszta terméket előállították, szükséges munkára és többletmunkára oszlik, az az idő pedig, amelyben e munkát kifejtették szintén szükséges munkaidőből és többletmunkaidőből áll.

A kapitalizmusban a többletmunkaidő alatt többletmunkával előállított többlettermék értéktöbblet formáját ölti magára. A szükséges munkaidő alatt kifejtett, szükséges munkával előállított szükséges termék pedig a munkaerő értéke (munkabér), vagyis a tőkés által előlegezett változó tőke. Mivel a többletmunka eredményét — az értéktöbbletet — a tőkés mint idegen munkát ellenszolgáltatás nélkül elszajátítja, a *kizsákmányolás mértéke* attól függ, hogy milyen az arány az értéktöbblet és a változó tőke között. Ezt fejezi ki az *értéktöbbletráta*, amelyet a következőképpen jelölünk:

$$m' = \frac{m}{v} \cdot 100.$$

Az értéktöbbletnek ez a rátája, amelyben az értéktöbbletet viszonyítják a változó tőkéhez, azért fejezi ki a kizsákmányolás fokát, mert az értéktöbblet egyedüli forrása a munkaerő. Ugyanezt az összefüggést — a fentiekből következően — a többletmunkaidő és a szükséges munkaidő arányával stb. is kifejezhetjük. Ha pl. az előző alfejezet végén levő példát tekintjük, ahol a munkanap 8 órás és ebből 4 óra a szükséges, 4 pedig a többletmunkaidő, akkor példánkban a kizsákmányolás foka:

$$\frac{4 \text{ óra többletmunkaidő}}{4 \text{ óra szükséges munkaidő}} \cdot 100 = 100 \% \text{-os.}$$

Miután a példa szerint a munkás óránként 2 dollár új értéket termel, a munkabére pedig napi 8 dollár, az értéktöbbletráta ily módon számítva:

$$\frac{8 \text{ dollár}}{8 \text{ dollár}} \cdot 100 = 100 \% \text{-os.}$$

A tőkésék természetesen az értéktöbblet forrásának nem a munkaerőt, hanem befektetett ösztőkéjüket tekintik. Ha az értéktöbbletet nem forrása szempontjából vizsgáljuk, hanem az egész befektetett tőkéhez viszonyítjuk, és mint az ösztőke utáni jövedelmet nézzük, *profitnak* nevezzük.

Az értéktöbblet és az ösztőke viszonyát (tehát az előlegezett tőke értékesülésének mértékét) pedig a *profitráta* fejezi ki:

$$p' = \frac{m}{c+v} \cdot 100.$$

A burzsoá közgazdaságtan *csak* ezt az összefüggést alkalmazza, a marxista közgazdaságtan viszont *mind a kettőt*.

A tőkés mindig nagyobb értéktöbblet elérésére törekszik. Az értéktöbblet növelésével viszont általában együtt jár az is, hogy nő az értéktöbbletráta, fokozódik a kizsákmányolás.

Az értéktöbblet két alapvető módszerrel növelhető:

1. *Az elevenmunka-mennyiség növelésével*, amit a tőkés vagy *nyíltan*, a munkanap abszolút (pl. 8 óráról 10 órára történő) meghosszabbításával, vagy *burkoltan*, a munka intenzitásának növelésével érhet el. Ha ez utóbbi esetben a tőkés a munka intenzitását pl. 25%-kal emeli, akkor a munkás a 8 órás munkanap alatt 25%-kal több munkát végez, s így — bár a munkanap hossza nem változik — a mostani 8 órába a korábbi 10 órának megfelelő munkát sűrít bele.

Az értéktöbblet-növelésnek ezt a módszerét *abszolút értéktöbblet-növelésnek* nevezzük. A kapitalizmus kezdeti szakaszában az abszolút értéktöbblet-növelésen belül a munkanap nyílt meghosszabbítása volt az elsődleges, míg a mai kapitalizmusban az intenzitás fokozása az alapvető és egyre jellemzőbb.

2. *Változatlan elevenmunka-befektetés mellett, a szükséges munkamennyiség csökkentésével.* Erre alkalmas minden olyan módszer, amelynek segítségével a munkaerő értéke csökkenthető. Ilyen elsősorban a *munkatermelékenységnek* a technika fejlesztésével elért *növelése*, amely a létfenntartási cikkek értékének (árának) csökkenésével jár, ami pedig egyszerűen a munkaerő értékének süllyedését is jelenti. Ilyen továbbá *a nők és a gyermekek*, valamint a *szakképzetlen munkások* arányának növelése a foglalkoztatott összlétszámon belül, ami a munkaerő értékének a családfenntartással, illetve kiképzéssel kapcsolatos értékrészt csökkenti.

Az értéktöbblet-növelésnek ezt a módját *relatív értéktöbblet-növelésnek* hívjuk. A kapitalizmus fejlődésével a relatív értéktöbblet-növelés mind nagyobb jelentőségűvé válik. Ezen belül a kizsákmányolásnak a technika fejlesztése útján elérhető növelése az alapvető és mind fontosabb tényező.

Az értéktöbbletrátának a kapitalizmus fejlődésével járó emelkedési tendenciáját mutatja pl., hogy az Amerikai Egyesült Államok feldolgozó iparában az értéktöbbletráta a következőképpen alakult:¹

1849	1899	1919	1939	1957
96%	160%	169%	206%	228%

A tőkések egymás közötti kíméletlen konkurenciaharcában minden tőkés a lehető legnagyobb értéktöbblet elérésére törekszik.

Az a tőkés, aki a társadalmilag átlagos termelési feltételekhez képest a maga gyárában kivételesen kedvezőbb feltételeket (pl. magasabb technikai szintet) biztosít, egységnyi tőkével magasabb értéktöbblethez jut, mint a többi tőkés. A termelés társadalmilag átlagos és egyéni feltételei közötti különbségből adódó értéktöbblet a *különértéktöbblet*. Ennek nagysága mennyiségileg egyenlő az *áru társadalmi értéke és egyéni értéke különbségével*.

A konkurrencia miatt különértéktöbblet elérésére minden tőkés törekszik. Ezért a különértéktöbblet *általános* jelenség, abban az értelemben, hogy a tőkések egy része mindig szert tesz rá, de *múlandó* abban az értelemben, hogy mindig más-más tőkések jutnak hozzá, ti. mindig csak azok, akik az adott időben a társadalmi átlagnál kedvezőbb termelési feltételeket hoztak létre. A konkurenciaharcban az átlagosnál kedvezőbb feltételek megteremtése hol az egyik, hol a másik tőkésnek sikerül; az élenjáró tőkésekhez felzárkóznak a többiek, és azok közül mások törnek előre.

Minthogy a különértéktöbblet elsősorban a termelés technikai színvonalának emelésével, a termelékenység növelésével és így a szükséges munkamennyiség csökkentésével érhető el, belátható, hogy a különértéktöbblet a relatív értéktöbblet egyik fajtája.

4. A kapitalizmus alapvető termelési viszonya

A tőke lényege

A kapitalizmus alapvető termelési viszonya: *a tőkés- és bér munkásosztály viszonya!* Gazdasági kapcsolatuknak az a leglényegesebb tartalma (ami meghatározza politikai viszonyukat is!), hogy a tőkésosztály a termelési eszközök tulajdonosa, a munkásosztály pedig semmiféle termelési eszközzel nem rendelkezik, a munkaerején kívül semmi más áruba bocsátható tulajdona nincs. E munkaerőárut a tőkések megvásárolják, és továbbdolgoztatják, mint amennyi idő alatt annak értéke előállítható. Ezt a többletet — mint *értéktöb-*

¹ Ripp Géza: „Demokratikus szocializmus és marxizmus”. Kossuth Könyvkiadó, 1963. 196. old.

letet — a tőkések minden ellenszolgáltatás nélkül elsajátítják. Ezáltal a munkásosztály kizsákmányolt osztály, a tőkésosztály pedig kizsákmányoló osztály.

Ennek megfelelően, a gazdasági tevékenység közbeni viszonyok a tőkés és munkás között: *uralkodó és alávetettségi viszonyok.* A két osztály viszonya kibékíthetetlen ellentmondásos viszony.

Ez a kizsákmányoló viszony áruviszony formájában, dologi formában létezik. A pénz, amikor a tőkés termelési eszközöket és munkaerőt vásárol érte, tőkévé válik, és *termelőtőke* formájában létezik. A termelőtőkével előállított áru sem egyszerűen áru, hanem *árutőke*, és a pénz, amelyet érte a tőkés kap, ismét nem egyszerűen pénz, hanem *pénztőke*. A tőkének ezek a dologi formái mind a tőkés-bérmunkás viszonyt testesítik meg.

A *tőke* tehát nem egyszerűen pénz, termelési eszköz, munkaerő, áru, hanem ezekben a dologi formákban megjelenő termelési viszony, a tőkések és bérmunkások osztályának viszonya. A tőkének az a meghatározása, hogy önmagát értékesítő érték, ugyanannak a viszonynak mennyiségi vonatkozású meghatározása, amely tartalmilag teljesen összhangban van az előbbi, társadalmi, minőségi oldalú — a tőkének termelési viszonyaként való — meghatározásával. Mivel a tőke kategóriája a kapitalizmus alapvető termelési viszonyának kifejezője, a tőke a kapitalizmus alapvező közgazdasági kategóriája.

A kapitalizmus gazdasági alaptörvénye

A tőkés magántulajdon konkurenciájának körülményei között minden tőkés arra törekszik, hogy gazdasági erejét, tőkevagyonát megőrizze és növelje versenytársai feletti győzelme érdekében. Ennek legalapvetőbb módja: minél több idegen (ellenszolgáltatás nélküli) munka elsajátítása, az ti., hogy a tőkés a munkások által létrehozott új értékből minél kevesebbet juttasson maguknak a munkásoknak, és minél többet tartson meg magának. Ennek érdekében a tőkések minden eszközzel egyrészt a termelés növelésére, másrészt a kizsákmányolás lehető legnagyobb mértékű fokozására törekednek.

A tőkés termelés közvetlen célja tehát a minél nagyobb értéktöbblet-szerzés. Ennek fő eszköze pedig a termelés emelése és a munkások kizsákmányolásának mértéktelen növelése. A tőkés termelés közvetlen célja és elérésének eszköze közötti összefüggés a kapitalista gazdaság leglényegesebb, legmélyebben fekvő összefüggése. Ez az összefüggés — miként a tőke kategóriája — szintén a kapitalizmus alapvető termelési viszonyára, a tőkés- és bérmunkásosztály viszonyára derít fényt, de egy újabb oldalról fejezi ki annak lényegét. Ezért ez az összefüggés a kapitalizmus gazdasági alaptörvénye, amelyet értéktöbblettörvénynek nevezünk. *Az értéktöbblettörvény lényege tehát: minél nagyobb értéktöbblet elsajátítása a tőkések által, a termelés és a kizsákmányolás minden eszközzel való mértéktelen fokozása útján.*

A tőkés termelési mód gazdasági alaptörvénye az alapvető termelési viszonyt annak fejlődésiránya oldaláról jellemzi. Az alaptörvény két oldala (célja és eszköze) közötti kibé-

kíthetetlen ellentmondás kifejeződik az értéktöbblet és a munkabér ellentmondásában. Mindkettő ugyanis a munkás által termelt új értékből származik, és így minden adott időben bármelyik csak a másik rovására növelhető. Ez az ellentmondás ugyanúgy antagónisztikus, mint a tőkés- és bér munkásosztály közötti ellentét, vagy mint annak dologiasult formája, a tőke belső ellentmondása.

A kapitalizmus alapvető ellentmondása

A tőkés termelőmód alapvető ellentmondása is a kapitalizmus alapvető termelési viszonyának — a tőkés- és bér munkásosztály gazdasági viszonyának — a megnyilvánulása. De létezési módja ismét más oldalról, újabb aspektusból jellemzi ezt a viszonyt: megmutatja a tőkés termelőmód fejlődése *forrásának*, hajtóerejének fő sajátosságát.

A kapitalizmus alapvető ellentmondása: a magas fokon társadalmasodott termelés és a magántőkés elsajátítás közötti ellentmondás. Ez az ellentmondás a magántulajdonosi árutertermelés alapvető ellentmondásának, a társadalmi és magánmunka ellentmondásának a specifikusan tőkés formája, s mint ilyen, minőségileg különbözik is attól. A termelés — a munkamegosztás és a termelők abból fakadó kölcsönös egymásrautaltsága miatt — mindig társadalmi termelés, de a munkamegosztás fejlettségétől, tagoltságától függően nagyon különböző fokon az.

A termelés kapitalizmusbeli társadalmasodottsága minőségileg különbözik az egyszerű árutertermelés társadalmi jellegétől. A tőkés árutertermelésre jellemző *a gépi nagyipar uralkodóvá válása* és nagyra növekedése. Ez a munkamegosztást sokkal intenzívebbé és tagoltabbá teszi. Az egymáshoz kapcsolódó termelési ágak megsokszorozódnak, kölcsönös egymásrautaltságuk és egymástól való függőségük fokozottabb és bonyolultabb lesz. A termelés koncentráltabbá, a nagyüzemi termelés jellemzővé válik. A termelés tehát egész nemzetgazdasági méretekben társadalmi jellegű. Mindez egyfelől a termelést üzemben belül is társadalmivá teszi — a tőkés nagyüzemben a termelési eszközök használata nem egyéni, ezeket csak sok munkás megosztáson alapuló közös tevékenysége képes működtetni —, másfelől a nemzetközi munkamegosztás is mind jellemzőbbé válik, s kialakul a világpiac. Ezzel együtt a termelés nemzetközi méretekben is egyre inkább társadalmasodik.

De a termelési eszközök magántulajdonának tőkés formája is minőségileg különbözik az egyszerű árutertermelésbeli magántulajdontól. Amíg az egyszerű árutertermelők a magántulajdonukban levő termelési eszközeiket saját munkájukkal kapcsolták össze, addig *a tőkések a magántulajdonukat képező termelési eszközöket idegen munkával kapcsolják össze.* A kisárutertermelők magánelsajátítása tehát megfelelt az ő saját munkájukon alapuló termelésük magánjellegének, és ezért a társadalmi termelés akkor nem a magánelsajátítással alkotott közvetlenül ellentmondást, hanem a magánmunkával. A kapitalizmusban viszont a magántőkés elsajátítás *idegen* munka eredményének elsajátítását jelenti. Itt a termelés magánjellege (az egyes tőkések egymástól és a társadalom egészétől való magántulajdonosi

elszigeteltségben folytatott termelése) és az elsajátítás magántőkés jellege ellentmond egymásnak. Éppen azért, mert a magánelsajátítás *nem saját*, hanem idegen munka elsajátítása. A kapitalizmusban tehát a termelés társadalmi jellege *közvetlenül* a magántőkés elsajátítással áll ellentétben, és nem egyszerűen csak a magántermeléssel. Ez a tőkés termelőmód legmélyebben fekvő antagonisztikus ellentmondása, amelynek végső soron minden más közvetlenül tapasztalható ellentmondás csak különböző megnyilvánulása.

Ez az ellentmondás a végső gyökere, oka a tőkés- és bér munkásosztály szüntelen, hol élesebb, hol enyhébb formában, a kapitalizmust születésétől pusztulásáig végigkísérő gazdasági, politikai és ideológiai harcának, az osztályharcnak. Ez a harc szükségképpen a kapitalizmus bukásához, a tőkéssztaály vereségéhez és a munkásosztály győzelméhez, új, kizsákmányolástól mentes szocialista társadalomhoz vezet. A szocializmusban a termelési eszközök társadalmi tulajdonán nyugvó termelés és az elsajátítás egyaránt társadalmi jellegű, és mint ilyen összhangot alkot.

5. A tőkefelhalmozás és a szabadversenyos kapitalizmus átalakulása monopolkapitalizmussá

A tőkés újratermelés és a túltermelési válságok

Az eddigiekben arra a kérdésre kaptunk választ: *hogyan lesz a tőkéből értéktöbbslet?* A továbbiakban viszont arra derítünk fényt: *miként lesz az értéktöbbsletből tőke?*

A tőkés termelőmódra a bővített újratermelés jellemző, amely általában növekvő szerves összetétel mellett megy végbe. A tőkés értéktöbbsletének egy részét a termelés bővítésére vagy más szavakkal *felhalmozásra* fordítja, illetve tőkésíti. Mivel a tőkés társadalomban a termelés tényezői tőkeként — a termelési eszközök állandó tőkeként, a munkaerő változó tőkeként — szerepelnek, a termelés tényezőinek szerves összetétele is mint a *tőke szerves összetétele* értelmezendő.

Eszerint a *változatlan* szerves összetételű bővített tőkés újratermelés esetén az értéktöbbslet felhalmozásra fordított részéből az eredeti $\frac{c}{v}$ arány változatlanul hagyásával növelik az állandó tőkét és a változó tőkét. Így az állandó tőkét bővítő értéktöbbslet-rész (m_c) és a változó tőkét bővítő értéktöbbsletrész (m_v) aránya megfelel az eredeti $\frac{c}{v}$ aránynak. Tehát:

$$\frac{m_c}{m_v} = \frac{c}{v} ,$$

azaz az egyes tőkerészek bővítésének üteme azonos.

A tőke *növekvő* szerves összetétele mellett megvalósított bővített újratermelésben viszont az állandó tőke bővítésére fordított értéktöbbletrész (m_e) aránya a változó tőkét bővítő értéktöbbletrészhez (m_v) viszonyítva nagyobb, mint az eredeti $\frac{c}{v}$ arány. Tehát itt;

$$\frac{m_e}{m_v} > \frac{c}{v} ,$$

illetve az állandó tőke bővítési üteme nagyobb a változó tőke bővítési üteménél, vagy más-
képpen, az állandó tőke felhalmozása gyorsabb ütemű a változó tőke felhalmozásánál.

A tőkés újratermelés vizsgálata érthetővé teszi számunkra azt, hogy *bármilyen forrása volt is eredetileg a tőkének* (pl. a tőkés korábban munkával szerzett jövedelme), *az értéktöbblet tőkésítése miatt az fokozatosan a tőkés által elsajátított értéktöbbletté alakul át.* A tőkés ugyanis közben termelés (munkavégzés) nélkül állandóan magas fokon kielégíti személyes szükségleteit is, tehát fogyasztási cikkeket használ el, és ezzel előbb-utóbb elfogyasztja az eredetileg befektetett tőkének megfelelő értéket. Ezek után mégis, még mindig rendelkezik tőkével, sőt az eredetinél nagyobbbal. Ennek forrása tehát nem lehet más, mint a felhalmozott értéktöbblet.

Következésképpen, a kapitalizmusban az anyagi javakat mint tőkét, a munkaerőt mint a nincstelen munkás egyetlen eladható áruját és a termelési viszonyokat mint a tőkés- és bér munkásosztály viszonyait termelik folytonosan újra. A munkás személyes szabadsága tehát a kapitalizmusban gyakorlatilag fikció. Ez a szabadság ugyanis csupán addig terjed, hogy megválaszthatja, munkaerejét melyik tőkésnek adja el, de a tekintetben már nem választhat, hogy eladja vagy sem. El *kell* adnia, ha élni akar! Léte a tőkéhez van láncolva, annak uralma alá van vetve.

A tőkefelhalmozás nemcsak az egyéni tőkére, hanem a *társadalmi ösztőkére* is érvényes. A tőkés társadalmi újratermelés *zavartalansága* azonban feltételezi a megtermelt termékek maradéktalan *realizálását*. Ez csak akkor következhet be, ha az I. osztály (termelési eszközök termelése) és a II. osztály (fogyasztási cikkek termelése) az osztályokon belüli és az osztályok közötti igényeket is kielégíti, vagyis ha az I. osztály annyi termelési eszközt termel, amennyi az I. és II. osztály elhasznált termelési eszközeinek pótlásához és mindkét osztály állandó tőkéjének bővítéséhez szükséges, a II. osztályban viszont annyi fogyasztási cikket állítanak elő, amennyi az I. és II. osztály összes fogyasztásicikk-igényét — a pótlást és a bővítést — fedezi.

Ez az arányossági követelmény azonban tőkés társadalomban csak hosszú idő átlagában valósulhat meg. A rövid időszakokban viszont szükségszerűen hiányzik. Ez abban jut kifejezésre, hogy *időnként az áruk egy része tömegesen eladhatatlan a fizetőképes kereslet elégtelensége miatt.* Ennek következtében csökken a termelés, növekszik a termelőberendezések kapacitás-kihasználatlansága és a munkanélküliség, ami pedig az árak, a bérek és a profitok csökkenésével jár együtt. Ezt a jelenséget *túltermelési gazdasági válságnak* nevezzük.

A tőkés újratermelés menetét tehát időnként törvényszerűen ilyen túltermelési válságok zavarják meg. A két válság közötti időszakot *újratermelési ciklusnak* nevezzük. A ciklus magában foglalja a *válságot* és a *pangást*, valamint a *megélénkülést* és a *fellendülést*. E két utóbbit a ciklus felfelé menő ágának vagy más szóval *konjunktúrájának*, míg az előbbi kettőt lefelé menő ágnak, illetve *dekonjunktúrájának* nevezhetjük.

A válságok *alapja* a kapitalizmus alapvető ellentmondása, közvetlen oka pedig az ebből következő *termelés és fogyasztás közötti ellentmondás*. A mind nagyobb profit elérésére való törekvés ugyanis egyfelől a termelés határtalan kibővítésének tendenciáját, másfelől viszont a fogyasztás korlátozásának tendenciáját váltja ki; a konjunktúra időszakában a termelés emelkedésénél lassabban nő a fizetőképes fogyasztás. A termelés és fogyasztás közötti szakadék bizonyos ponton túl szükségképpen a termelés csökkentését idézi elő, és ezzel kezdetét veszi a dekonjunktúra. Ebben a termelés olyan mély pontot ér el, hogy a fogyasztás ideiglenesen a termelés fölé kerekedhet, s így a túltermelés állapota megszűnik, a termelés pedig ismét emelkedhet, előbb lassabban, majd gyorsabban. Ugyancsak a kapitalizmus alapvető ellentmondásából fakad a *tőkésüzemen belüli szervezettség* és a termelés *társadalmi méretű szervezethez való viszonya* (az anarchia) közötti ellentmondás is, s ez fontos szerepet játszik a válságok szempontjából, azok *elmélyítése* irányába hat.

A túltermelési gazdasági válságok a szabadversenyes kapitalizmus időszakában rendszeres időközönként, általában 7–10 évenként törvényszerűen ismétlődtek. Az imperializmus időszakában a legmélyebb és leghosszabban tartó válság az 1929–33-as világválság volt. Azóta, különösen az állammonopolista kapitalizmus hatására — amint majd annak tárgyalásakor látni fogjuk — a tőkés újratermelés ciklikussága számottevően módosult, de anélkül, hogy a túltermelési válságok alapja és oka, valamint ebből következő szükség-szerűsége megszűnt volna.

A tőke koncentrációja, centralizációja és a monopóliumok

A tőkefelhalmozás, vagyis az értéktöbblet tőkésítése az éles konkurrenciaharc miatt a tőkések szükségszerű tevékenysége. A felhalmozással megvalósítható technikai fejlesztés egyrészt a különértéktöbblet növelésének, másrészt saját fennmaradásukért vívott konkurrenciaharcuknak fontos eszköze. Az a tőkés ugyanis, aki fejlett technikai színvonalú termelése révén különértéktöbbletet tud realizálni, ebből tovább növelheti felhalmozását, úgy, hogy közben egyéb kiadásait sem kell csökkentenie. Ez viszont újabb különértéktöbbletet eredményezhet stb.

Azok a tőkések viszont, akik elhanyagolják termelésük fejlesztését, vagyis nem halmoznak eleget fel, nemcsak hogy különértéktöbbletnek nem jutnak, hanem egyéni tőkéjük technikai színvonala előbb-utóbb az átlagos színvonal alá süllyed, s még az átlagos értéktöbbletet sem tudják realizálni. Így viszont már szinte képtelenek az új, modernebb technika alkalmazására, a nagy pótlólagos tőkebefektetésre, azaz további felhalmozásra.

Az elmondottak szerint, az egyenlőtlen tőkefelhalmozással járó egyenlőtlen növekedési ütem azt eredményezi, hogy egyes tőkések meggazdagodnak, mások tönkremennek. Ezért mind kevesebb nagytőkés rendelkezik az össztőke egyre nagyobb hányadával, ami a tőke és a termelés koncentrációjához és centralizációjához vezet.

A *tőke koncentrációján* azt értjük, hogy az értéktöbblet felhalmozása révén egyes tőkések kezében egyre nagyobb tőke összpontosul, de úgy, hogy közben a nagyobb tőkék gyorsabban nőnek, mint a kisebbek. A *tőke centralizációja* viszont oly módon következik be, hogy a nagytőkések a versenyben legyőzik és magukba olvasztják a kistőkéseket, vagy pedig a nagytőkések megegyezéssel fuzionálnak. A tőke koncentrációja *növeli* az egyéni tőkét is és a társadalmi össztőkét is. A tőke centralizációja viszont csak a már meglevő társadalmi össztőke tőkések közötti megosztásában idéz elő változást, de az össztőke nagysága *változatlan* marad.

A *tőke koncentrációja és centralizációja* — a fentiekből is következtethetően — *egymással kölcsönhatásos kapcsolatban áll*, és általában együtt valósul meg. Eszerint a tőke koncentrációja elősegíti, megalapozza a tőke centralizációját, és viszont, a tőke centralizációja visszahatva előmozdítja a további tőkekoncentrációt. Ezért a tőke koncentrációjának fogalmát tágan értelmezve, a centralizációt is magában foglalva szoktuk használni.

A tőke koncentrációja és centralizációja *egyrészt* szükségszerű *következménye* a termelőerők fejlődésének, mivel a technikai fejlődés eredményeinek alkalmazásához egyre nagyobb tőkék szükségesek, *másrészt* a termelőerők további fejlődésének *feltétele* is, mert a fejlett termelőerők mindinkább ellentétbe kerülnek a szabadversenyos tőkés termelési viszonyokkal, ami további fejlődésüket akadályozza. A tőke koncentrációjának és centralizációjának előrehaladásával — amely folyamat a termelőerők gyors fejlődésének hatására a múlt század utolsó harmadától kezdve különösen nagy lendületet vett — egyre kevesebb tőkés rendelkezik a tőke és a termelés mind nagyobb hányada felett. Számos iparágban egyre jellemzőbbé vált, hogy egy vagy néhány hatalmas vállalat, vagy azok monopóliummá egyesült szervezete szolgáltatta az iparágak termelésének zömét, foglalkoztatta a munkások nagy részét stb.

A koncentráció és centralizáció, ez a mind jellemzőbben előre haladó folyamat tette szükségszerűvé és egyben lehetővé a monopóliumok kialakulását és ezzel a szabadverseny korlátozását. A *monopóliumok* ugyanis éppen a *versenyharc korlátozására és ennek révén a monopolista profit biztosítására irányuló megegyezések útján szövetkezett tőkések csoportosulását vagy esetleg egyetlen, uralkodó pozícióba került nagyvállalatot jelentenek*.

A XIX. század utolsó harmadában a fejlett tőkésországokban a tőke koncentrációja és centralizációja eredményeként tehát *szélsőségesen létrejöttek a monopóliumok*, amelyek korlátozták a versenyharcot. A konkurrencia korlátozását több tényező is indokolta. *Egyrészt*, ha a kevés számú nagytőkés a termelés növelésével próbál versenyezni egymással, ezzel olyan túlkínálatot idézhetnek elő, ami az árak csökkenését, ez viszont mindnyájuk profitjának tartós és gyors esését eredményezi. *Másrészt*, gyengébb kistőkés versenytársait még tönkre tudták tenni azzal, hogy ideiglenesen leszállították termékeik árát, mivel

azok is kénytelenek voltak termékeiket érték alatti alacsony áron eladni. Nagytőkés versenytársaikat viszont ezzel — tehát árharccal — már nem tudják legyőzni. *Végül* az is megegyezésre készíti őket, hogy megakadályozzák új versenyképes tőkések — szintén túlkínálatot eredményező — behatolását saját területükre.

A monopóliumok kialakulása a szabadversenyt korlátozza, de a versenyt kiküszöbölni — a magántulajdon léte miatt — képtelen. Verseny tehát továbbra is van, csak annak formái, eszközei változnak. A szabadversenyt felváltotta a monopolista verseny, amely monopóliumokon belül (a monopólium tőkései között), monopóliumok között, illetve a monopóliumok és a monopóliumokon kívül állók között folyik. A verseny klasszikus eszközei mellett — mint az árharc, a technika fejlesztése — a verseny új módszerei is megjelennek. Ilyenek pl. a reklám, a bojkott, a technikai fejlődés időnkénti mesterséges korlátozása, a találmányok, szabadalmak eltitkolása, a hitelre történő eladás, az állami hivatalnokok megvesztegetése, szabotázscelemekények stb. Általánosan jellemző a konkurrencia erőszakosabb, olykor nem is gazdasági eszközeinek előtérbe kerülése!

A monopóliumoknak országonként és időszakonként is különböző *formái* jöttek létre, aszerint, hogy a monopóliumba tömörült vállalatok szövetsége lazább vagy szorosabb, illetve aszerint, hogy megegyezésük kiterjedése a gazdasági tevékenységek szűkebb vagy szélesebb, esetleg valamennyi területét érinti-e.

A monopóliumok bármilyen konkrét formája számára általánosan kedvező szervezési forma a részvénytársaság. A *részvénytársaság* tőkés vállalat, és e vállalati forma már jóval a monopóliumok előtt kialakult. Elterjedése szorosan összefügg a tőke koncentrációjának és centralizációjának fokozódásával. Ez egyfelől siettetni elterjedését, másfelől viszont e forma is egyik eszköze a koncentrációnak és centralizációnak. A részvénytársaság alapításához szükséges tőkét *részvények* kibocsátásával szerzik meg. A részvények megvásárlói a társaság résztulajdonosai, *részvényesek*. A vállalat irányításában való részvételük részvényeik névértékének arányában gyakorolható, szavazati joguk révén. Jövedelmüket pedig részvényeik után járó *osztalék* képezi.

A monopóliumok kialakulásuk után mind nagyobb jelentőséget nyernek, és a századfordulótól uralkodóvá váltak a gazdasági életben. A monopolizálódás azóta is, ma is, fokozódó folyamat a fejlett tőkésországokban.

- A monopolizálódás magas fokát mutatja az a tény, hogy a hatvanas évek elején mindössze kétszáz vezető monopólium adta a tőkésvilág ipari termelésének egyharmadát. Ebből 60% az Egyesült Államokra jutott, ahol a nemzeti jövedelem egyharmadát szolgáltató vállalatok gazdái 400 — 500 főnél nincsenek többen. Az amerikai társaságoknak kevesebb mint 0,25%-a sajátította ki 1961-ben az összes profit 73,3%-át, és az összes társaságok 0,0006%-a az összes profit 35,6%-át vágta zsebre.²

² Dr. Háy László: A világkapitalizmus válsága. Kossuth Könyvkiadó, 1966. 11 — 12. old.

A monopóliumok kialakulásával és uralkodóvá válásával a szabadversenyes kapitalizmus *monopólikapitalizmussá* vagy más kifejezéssel *imperializmussá* alakult át. Ezt — mint már szó volt róla — a termelőerők nagyarányú fejlődése készítette elő, tette szükségessé. A monopóliumok létrejöttükkel fontos formaváltozásokat okoztak a termelési viszonyokban. Ezek jellege, alapvető természete továbbra is tőkés, de a kapitalizmuson belül is új, specifikus sajátosságokat, jellemzőket foglalnak magukba. E változások indokoltá teszik, hogy a *monopólikapitalizmust a kapitalizmus külön fejlődési szakaszának tekintsük*.

Az imperializmus fő jellegzetességeit *Lenin* dolgozta ki: „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka” című művében. E nagy jelentőségű munka tudományos megállapításai ma is érvényesek, annak ellenére, hogy az imperializmusnak állandó fejlődésével, változásával azóta is számos újabb vonása keletkezett, amelyek figyelembevételével a marxista — leninista közgazdaságtudomány számottevően tovább gazdagította az imperializmusról szóló *lenini* elméletet.

Lenin rámutatott arra, hogy a monopóliumok kialakulása kezdetét jelentette a kapitalizmus *hanyatló korszakának*. Ebben a korszakban a kapitalizmus gazdaságának funkcióképessége mind nagyobb zavarokkal terhes. Ez szükségszerűen kialakította és erősítette az állami monopólikapitalizmust, amely elválaszthatatlan a monopóliumok lététől.

A kapitalizmus imperialista szakaszának lényege tehát az előbbiek alapján abban foglalható össze, hogy az *imperializmus monopólikapitalizmus, és egyben a kapitalizmus külön, hanyatló korszaka, amely jelenleg mint állammonopolista kapitalizmus létezik*.

Hogy az imperializmus monopólikapitalizmus, ez azt jelenti, hogy — a már Lenin által feltárt — öt fő gazdasági ismerv jellemzi:

1. *A monopóliumok uralkodóvá válása.* Ennek folyamatát az előbbiekben megismertük. Ez a legfőbb ismerv, amely szükségszerűvé teszi a többi jellemzők kialakulását, és meg is határozza azokat. A monopóliumok ugyanis nemcsak az iparban uralkodnak, hanem a bankok és a kereskedelem területén is. Sőt, nemzetközi monopóliumok létrehozása is egyre jellemzőbbé válik.

2. *A fináncióke gazdasági és politikai uralma.* Az ipari tőke koncentrációja az ipari monopóliumok létrejöttével együtt *megnöveli* az ideglenesen felszabaduló és a bankokban lecsapódó pénztőkét is, amivel előidézí a banktőke koncentrációját és centralizációját. Ez viszont szükségszerűen a *bankmonopóliumok* létrejöttét eredményezi. Így lényeges módosulás következik be a bankok szerepében. A korábban csak hitelforgalmat lebonyolító bankok funkciója átalakul, és kibővíül a termelés ellenőrzésével és a termelésben való részvétellel.

Ennek kettős oka van. Egyrészt a működő tőkések összes bevételi és kiadási forgalmának lebonyolítására, valamint a *hatalmas összegű, hosszú lejáratú kölcsönök folyósítására* csakis a bankmonopóliumok képesek. Ennek alapján létrejön az ún. *folyószámla-rendszer*. Ezen keresztül betekintést nyernek, illetve — a hitelek visszafizetésének biztosítása miatt — beleszólást követelnek és kapnak is a működő tőkések gazdálkodásába. *Másrészt a*

bankmonopóliumok felvásárolják az ipari, közlekedési és kereskedelmi monopóliumok *részvényeinek* egy részét, azok igazgatóságának tagjai lesznek. És így — mint társulajdonosok — fokozottabban érdekeltté válnak a működő monopóliumok gazdálkodásának ellenőrzésében, irányításában. Természetesen az ipari és kereskedelmi stb. vállalatok felismerik, hogy sorsuk a bankoktól függ. Ezért, főleg a bankmonopóliumok részvényeinek felvásárlásával, de egyéb eszközökkel is, ők is igyekeznek uralkodó szerepet elérni a bankokban. E kétirányú folyamattal a bankmonopóliumok tőkéi elsősorban az *ipari*, de egyéb monopóliumok tőkéjével is *összefonódnak*.

Az ipari és a bankmonopóliumok összefonódott tőkéjét *fináncztőkének* nevezzük. A fináncztőkés monopóliumok egyre jobban behatolnak a kereskedelembe, a mezőgazdaságba, illetve a nemzetgazdaság egyéb szférájába, s ezen keresztül az e területeken működő tőke is egyre inkább a fináncztőke részeként létezik. A fináncztőkések gazdasági hatalmukkal és személyi kapcsolataikkal politikai hatalomra is szert tesznek. Az állam gazdaságpolitikája is a fináncztőke érdekeit képviseli. A fináncztőkéseknek azt a maroknyi csoportját, akik a gazdasági és politikai uralmat is gyakorolják, *fináncoligarchiának* nevezzük.

3. *A tőke kivitel uralkodó szerepe az árukivitel mellett.* Az imperializmusban a termelés gyors ütemű fejlődésével szemben — a kapitalizmus alapvető ellentmondásának kieleződése miatt — a fogyasztás csak nagyon lassú emelkedést mutat. Ezért a tőkések értéktöbbletüket nem tudják megfelelő hasznot biztosító tőkefelhalmozásra fordítani. Szükségképpen jellemzővé válik az *állandósult tőkefelesleg*. Nem arról van szó, hogy tőkéjüket egyáltalán ne tudnák foglalkoztatni, hanem csak arról, hogy a befektetés bizonyos mértékén túl az országon belül nem biztosítható elég nagy profit. Ezért a *tőkefelesleg csak viszonylagos*. A tőkések fő célja viszont a minél magasabb profit elérése. Ezért *szükségsszerű*, hogy a felhalmozott viszonylagos tőkefeleslegüket *más országokba* exportálják.

Ennek *lehetőségét* biztosítja az, hogy a tőke funkcionálása fizetett szakemberek irányításával a tulajdonos tartózkodási helyétől távol is megvalósítható. Továbbá az, hogy az exportált tőke működtetéséhez elengedhetetlenül szükséges minimális feltételek (utak, vasutak, kikötők, s a kultúra bizonyos minimális foka stb.) az elmaradott országokban is megvoltak. Az itt elérhető profitráta általában meghaladta a hazai profitráta színvonalát.

Mindezek miatt általánossá vált, hogy a tőkések tőkét exportáltak magas profitot biztosító *működőtőke*-kivitel (külföldön vállalatba befektetett) vagy magas kamatot biztosító *kölcsöntőke*-kivitel formájában. A tőke kivitel kezdetben főleg az elmaradott országok felé, de má egyre inkább a fejlett tőkésországok felé irányul.

4. *A világ gazdasági felosztása a nemzetközi monopóliumok között.* A termelőerők fejlődése, a tőke koncentrációja és centralizációja országhatárokat átlépve, a termelés nemzetközi méretű társadalmasodása irányába hatva szükségszerűen létrehozza a *nemzetközi monopóliumokat* is. Ezek az áruehelyezési, nyersanyag-felvásárlási és tőke kiviteli területekért vívott mind kíméletlenebb harcuk korlátozása érdekében egyeztek meg egymás között a világ gazdasági erőforrásai kiaknázásának és az érdekszférák feletti uralmuk megosztása tekintetében.

5. *A világ területi felosztása és újrafelosztása a nagyhatalmak között.* A fejlett tőkésországok a nemzetközi monopóliumokon keresztül gyakorolt gazdasági uralmukon kívül *politikai uralmat* is szereztek más országok népei felett. Ennek eredményeként alakultak ki a XX. század elejére a fejlett tőkés *gyarmattartó* és az elmaradott *gyarmati* országok, vagy más szóval *az imperializmus gyarmati rendszere.*

A nemzetközi monopóliumok és a tőkés nagyhatalmak közötti ellentét és harc tovább élt és fokozódott. Ennek eredményeként, megváltozott erőviszonyaik alapján szükség-szerűen következett a világ gazdasági és területi *újrafelosztása.* Ez utóbbi — a világ egy-szer már felosztott volta miatt — csak háborúk és világháborúk útján volt lehetséges. Az újrafelosztásért folyó harc ma is jellemzője az imperializmusnak. Később látni fogjuk, hogy a közben történt óriási változások (a gyarmati rendszer széthullása és a szocialista világrendszer létrejötte) miatt ez a harc lényegesen más körülmények között, sok tekin-tetben módosult formában és számos új eszközzel bővülve zajlik.

Hogy *az imperializmus a kapitalizmus hanyatló korszaka* az kifejezésre jut abban, hogy az anyagi és emberi termelőerőkben rejlő óriási erőforrások kihasználása általában messze elmarad a lehetőségektől. És még az így létrehozott anyagi gazdagság egy része is — álta-lában növekvő része — haszontalan felhasználásra kerül: nagymértékben a pusztító *fegy-verkezésre* és *élődsi, fényűző fogyasztásra.*

A kapitalizmus hanyatlása azonban kifejezésre jut a tőkés termelési (tulajdon-) viszo-nyok módosulásában is. A kollektív tőkés tulajdon mindinkább előtérbe kerül, és az áru-csere-kapcsolatokon belül nő az *ismert* piacra való termelés aránya. Az elosztási viszo-nyok — az új értékből és az értéktöbbletből való részesedés arányai és formái — is meg-változnak, a munkásosztály kizsákmányolásának fokozására irányuló tendencia erősödé-sével együtt. Ezek által a kapitalizmus ellentmondásai — kiváltképp a termelés és fogyasz-tás ellentmondása — hol burkolt, hol nyíltabb formában, de egyre inkább éleződnek. S következésképpen, a gazdaság funkcióképessége csökken, valamint gazdasági és politikai tartópillére mind ingatagabbá, bizonytalanabbá válik, és az imperialista világ területi összeszűkülése is előrehalad.

A munkásosztály helyzete a kapitalizmusban

Mint láttuk, *a munkásosztály a kapitalizmusban a tőke alárendelt tartozéka.* A tőkés terme-lés közvetlen célját jelentő minél *magasabb profit* elérésének eszköze. S e cél által vezérelt gazdálkodásnak nem lehet aktív részese; nem alanya, hanem tárgya annak. *Nem érte* és *ő, hanem vele és mások* — a tőkések és azok állama — gazdálkodnak. A tőkések és az azok érdekeit képviselő állam a munkásosztály életével csak annyiban törődik, róla azok olyan mértékben és azért „gondoskodnak”, hogy a profittermelő eszköz szerepét betölt-hesse. Ez a munkásosztály, a dolgozó tömegek *objektíve meghatározott és általános alaphely-zete* a kapitalizmusban, amely valamennyi tőkésországra és a kapitalizmus egész történe-tére vonatkozik.

Ezzel szemben áll viszont a munkásosztálynak az a természetes törekvése, hogy az általa teremtett anyagi gazdagságból saját élete javára mind többet fordítson. Ehhez egyetlen erő, saját ereje áll rendelkezésére: a tőke által teremtett és mind fokozottabb termelésbeli koncentráltóságán alapuló *szervezettségének*, növekvő *öntudatának* és szilárduló érdekvédelmi szervezetében, a szakszervezetben való *tömörülésének*, valamint élcsapatának, marxista—leninista *pártjának* ereje. Ezt az erőt fokozza, működésének hatékonyságát növeli a munkásosztály nemzetközi összefogása, a *proletárinternacionalizmus*, és azon belül a *szocialista világrendszerhez tartozó országok* népei életviszonyainak állandó javulása és egyre vonzóbb példája, valamint ezeknek a tőke rabságából önmagukat már felszabadított népeknek a *testvéri szolidaritása, erkölcsi és politikai támogatása*.

A munkásosztálynak ez a kapitalizmusbeli alaphelyzete mindig konkrét életviszonyaiban, anyagi, társadalmi-politikai, kulturális stb. körülményeiben jut kifejezésre. Ezek a konkrét életkörülmények — anélkül, hogy az alaphelyzet általános érvényességét és fő vonásait megváltoztatnák — országok, illetve országcsoportok szerint és azon belül a fejlődés különböző szakaszaiban, valamint rövidebb és hosszabb időszakban igen eltérőek és különböző irányokban változóak.

A munkásosztály konkrét helyzetének alakulását a kapitalizmusban számos tényező, sok-sok konkrét körülmény befolyásolja. A meghatározó tényezők között mindig szerepelnek állandóan érvényesülő, tartósan ható, és ideiglenesen, átmenetileg fellépő, továbbá objektív és szubjektív mozzanatok. E tényezők mindig két ellentétes csoportba sorolhatók. Egyik részük a munkásosztály helyzetének, életkörülményeinek rosszabbodására, más részük javulására irányuló tendenciákat váltanak ki, illetve erősítenek. E kettős tendenciát előidéző mozzanatok erőviszonyai határozzák meg adott időben és helyen, hogy melyik tendencia kerekedik felül, bizonyul erősebbnek.

A *tőkésosztály* — mint a tőke megszemélyesítője — a tőke természetéből folyó, soha ki nem elégíthető profitéhsége által sarkallt *állandó törekvése a munkásosztály helyzetének rosszabbítása* mindaddig a határig, amíg az magát a tőke értékesülését, a mind nagyobb profit eléréséhez szükséges termelési eszközök működtetését nem veszélyezteti. Ez tehát *objektív törvényszerűségek által meghatározott és könyörtelenül diktált törekvés*, amely nélkül a tőkésosztály nem létezhet.

Ez a törekvés azonban a munkásosztály szükségszerű ellenállását, a helyzetének rosszabbodására irányuló tendencia és azt okozó mozzanatok elleni harcát és a harc fokozását váltja ki.

A munkásosztály a maga harcával el tud érni gazdasági és politikai eredményeket, ez utóbbiakat is felhasználva gazdasági helyzetének javítására. Harca tehát már a kapitalizmuson belül sem kilátástalan; e harc által elérhető a tőke reá nehezedő nyomásának és fojtogató szorításának bizonyos enyhítése, pontosabban a fokozódó szorítás elviseléséhez szükséges, vele szembeni erő növelése. Ez a harc annál nagyobb eredménnyel járhat, ha a munkásosztály pártja vezetésével a dolgozók minél szélesebb tömegeit tudja maga köré tömöríteni szövetségesként, a tőke, elsősorban a legnagyobb monopoltőke elleni harcban.

És minél jobban ki tudja használni azokat a formákat, különféle intézményeket stb., amelyek a monopoltőkés állam a tőkésosztály funkcióképességének biztosítására — kényszerű kompromisszumos engedményként — létrehoz, illetve amelyek létrehozását nem képes megakadályozni. Ma e harc eredményességét a szocialista tábor erejének növekedése is objektíve fokozza.

Azt azonban egyáltalán nem remélheti reálisan a munkásosztály — szemben a kapitalizmus védelmezőivel és a munkásosztály opportunistá árulóival —, hogy harc nélkül, a tőkések jóvoltából tartósan és gyökeresen megjavíthatja helyzetét. S kiváltképpen azt nem, hogy kiszabadulhat a tőke rabságából a kapitalizmuson belül, a tőkés magántulajdont meghagyva, mégha mégoly kollektív formájú tőkés tulajdonná válik is az. A tőke alóli felszabadulás, a helyzet gyökeres megváltoztatása és rendszeres javítása csak harccal, a tőkés magántulajdon teljes felszámolásával lehetséges. Ezt a kapitalizmus eddigi története — egyik oldalról — kivétel nélkül minden országban ugyanúgy bizonyítja, mint a szocialista országok története a másik oldalról. És ezt a feladatot a munkásosztálynak kell elvégeznie szövetségeseivel együtt.

A munkásosztály kapitalizmusbeli helyzetéről helyes, reális képet alkotni ugyanúgy nem lehet a legfejlettebb tőkésországok dolgozóinak körülményei alapján, mint ahogy a fejlődésben legelmaradottabb tőkésországok tömegei életszínvonalának, szintén egyoldalú szemlélete alapján sem. A valóságnak megfelelő kép csak úgy érhető el, ha egyrészt a tőkésvilág *valamennyi országa* dolgozóinak életkörülményeit együttesen, komplex módon szemléljük, másrészt pedig, ha a munkásosztály helyzetére ható tényezők sokaságából nem csupán a szélsőségeket ragadjuk ki, hanem a legfontosabb jellemzőket *komplex* módon vesszük figyelembe. Végül egy-egy rövid időszaki helyzet sem nyújthat önmagában helyes eligazodást, hanem csakis a *rövidebb és hosszabb időszakok* helyzetalakulásainak összefüggésben való szemlélete.

A munkásosztály helyzetének alakulása a kapitalizmusban két nézőpont szerint vizsgálható. *Egyrészt* önmagában véve, egy adott időszaki helyzetét saját korábbi helyzetével összevetve. Így a munkásosztály *abszolút* helyzetének alakulását ismerhetjük meg. *Másrészt* a munkásosztály helyzetét más társadalmi csoportok, osztályok helyzetének alakulásával összevetve, ahhoz viszonyítva vizsgálhatjuk. Ekkor a munkásosztály *relatív* helyzetének alakulásáról kapunk képet.

A munkásosztály helyzete nagyon összetett fogalom. Anyagi és nem anyagi elemeket egyaránt magában foglal: mindazokat a mozzanatokat, amelyek közvetlenül érintik a helyzetét, meghatározzák azt. Ezeken belül alapvető, meghatározó szerepük azoknak a tényezőknek van, amelyekről a munkások *anyagi, gazdasági körülményei* leginkább függenek. Ezek változása fő vonásokban kifejezi az összhelyzet alakulását.

De még ezek sem egyneműek. Némelyek közülük nem is számszerűsíthetők. A számszerűsíthetők pedig nem mind hozhatók közös nevezőre. Következésképpen, nincs és nem is szerkeszthető egy olyan mutató, amelyben minden tényező kifejeződhetne szerepének pontos arányában, amely mint egyetlen mutató kifejezné a munkásosztály egész helyzete

tét adott időben, illetve helyzete alakulását különböző időszakokban. Az anyagi élet-körülményeket azonban leginkább és legközvetlenebbül jellemző néhány fő tényezőnek együttes — ha számszerűen nem is összevont — vizsgálatával és komplex szemléletével a valóságot hűen tükröző képet nyerhetünk a munkásosztály helyzetének tényleges alakulásáról a kapitalizmusban.

A munkásosztály abszolút helyzetének alakulását a kapitalizmusban leginkább a következő fő mozzanatokkal jellemezhetjük:

1. *A reálbérek alakulása.* Reálbéren a munkások pénzbéreinek (amit névleges, illetve nominálbérek nevezünk) és az érte vásárolható javaknak és szolgáltatásoknak a viszonyát értjük, vagyis:

$$\text{Redlbér-index} = \frac{\text{Nominálbér-index}}{\text{Fogyasztói árindex}}.$$

A nominálbér-emelkedés önmagában még nem jelenti feltétlenül a reálbér növekedését. Ha pl. a fogyasztói árak ugyanolyan arányban nőnek, mint a nominálbérek, akkor a reálbér stagnál (változatlan). Ha pedig a névleges bérnél gyorsabban emelkednek az árak (pl. infláció idején), akkor csökken a reálbér. A reálbér akkor is csökken, ha az árak csökkennek, de a nominálbér ennél nagyobb mértékben esik (pl. válságban) stb.

A kapitalizmus fejlődése során — *hosszú időszakot véve alapul* — a reálbér igen lassú ütemben és egyenlőtlenül, megszakításokkal, visszaeséseken keresztül növekszik. Egyes rövidebb időszakokban a reálbér változatlansága, sőt kifejezett csökkenése is jellemző lehet, olykor a korábbihoz képest lényeges csökkenés is beállhat. Ez a helyzet a válságok és háborúk idején. A reálbér-csökkenésnek a munkásosztály helyzetére gyakorolt kedvezőtlen hatását a majd később tárgyalandó tényezők kedvező alakulása sem tudja ellensúlyozni. Abban az időszakban tehát, amikor a reálbér csökken, a munkásosztály helyzete abszolút értelemben romlik.

2. *A munkanélküliség alakulása.* A kapitalizmusban a munkanélküliség egy sor tényező, végső soron a *profitra való termelésnek alávetett technikai fejlődés hatására objektív szükségszerűségként jön létre és létezik.* Ez önmagában egy állandó létbizonytalanságot jelent a munkásosztály egészére. Minden munkás feje felett ott lebeg a munkanélkülivé válás réme. Sohasem tudhatja egyikük sem, hogy holnap ki válik munkanélkülivé. A munkanélküliek — ha kapnak is munkanélküli-segélyt — az eltartásukhoz szükséges többi költségeket a munkában levőknek kell fedezniük. Emellett a munkanélküli-segély sem tart örökké. Ha az elfogy, a munkanélkülieket teljes egészében a dolgozók tartják el.

A munkanélküliség a kapitalizmusban hol kisebb, hol nagyobb méretű, lényegében attól függően, hogy konjunktúra vagy dekonjunktúra van-e. Ideiglenesen egyes országokban különböző konkrét tényezők hatására (pl. új iparágak hirtelen kialakulása idején) a munkanélküliség rohamosan csökkenhet, sőt bizonyos ideig munkaerő-hiány is felléphet. De ez sohasem válhat általánossá az egész tőkésvilágban és még egyes országokban sem lehet nagyon hosszú ideig jellemző.

A munkanélküliség különösen válságok idején ölt nagy méreteket és az imperializmusban általában nagyobb arányú és tartósabb, mint a szabadversenyes kapitalizmusban, s ez különösen nyomasztó súlyként nehezedik az egész munkásosztályra. Továbbá a gazdaságilag elmaradott tőkésországokban általában sokkal nagyobb méretű a foglalkoztatásihiány, mint a fejlettebbekben. A második világháború után a fejlett tőkésországokban általában kisebb a munkanélküliek száma, mint a két világháború között, ennek ellenére ma is számos országban (pl. az USA-ban, Olaszországban) több milliós a munkanélküliek tábor. Ha a munkásosztály helyzetére ható egyéb tényezőket változatlanak tekintjük, és a munkanélküliség emelkedik számottevően, ez a munkásosztály abszolút helyzetének rosszabbodását jelenti a vizsgált időszakban.

3. *A közvetlen munkakörülmények.* Ezek közül elsősorban a *munka intenzitásának* alakulása érinti a munkásosztály abszolút helyzetét. De ide tartoznak még pl. a *munkanap* hossza, a *munkahely egészségügyi, balesetvédelmi* körülményei stb. is. Kétségtelen, hogy a munkásosztály abszolút helyzetére kedvező hatást jelent hosszú távon is, hogy a múlt századbeli, nemritkán 14–16 órás munkanapnak ma már általában csak fele a napi munkaidő hossza. A munkaegészségügyi és balesetvédelmi viszonyok terén is sikerült a munkásosztálynak kisebb-nagyobb eredményeket kiharcolni. Nem ilyen egyértelmű a munka-intenzitás fokozásának problémája. Ma éppen a technikai fejlődés hatására sokkal magasabb a munkaintenzitás foka, mint a kapitalizmus korábbi időszakában. Még akkor is így van ez, ha figyelembe vesszük, hogy a technikai haladás olykor ellenkező tendenciát is magában rejt, ti. bizonyos körülmények között az intenzitás csökkenését is eredményezheti. Ez azonban nem képes ellensúlyozni a fejlettebb technika intenzitást növelő hatását. Végeredményben tehát amíg a munkakörülmények egyéb vonatkozásaiban kedvezőbbé, addig a munkaintenzitás foka szempontjából hátrányosabbá vált a munkásosztály helyzete, mint korábban.

4. *A munkásosztály általános egészségügyi, szociális és kulturális helyzete.* Kétségtelen, hogy *ma abszolút értelemben jobb* a munkásosztály egészségügyi és szociális helyzete, orvosi ellátása, mint néhány évtizede, vagy különösen mint egy évszázaddal ezelőtt. Ezt már csak a tudomány és azon belül az orvostudomány általános és óriási fejlődése is eredményezte, amely a kapitalizmus kezdete óta bekövetkezett. Elég csak utalnunk arra, hogy számos nagyhatású gyógyszer találtak fel, több korábban gyógyíthatatlannak hitt betegség vált gyógyíthatóvá, számos korábban tömegesen pusztító járványt szüntettek meg, az általános életkor ma fölötte van a kapitalizmus korai szakaszánál stb. Emellett azonban azt sem felejtethetjük el, hogy a legtöbb tőkésországban még ma sincs számottevő társadalombiztosítás, és hogy az orvosi kezelés, a gyógyszerellátás és kórházi ápolás a munkások keresetének igen nagy hányadát emészti fel. A béren felüli társadalmi juttatások egyéb formái is — néhány országot kivéve — jelentéktelenek, igen alacsony színvonalon mozognak.

Továbbá, az *elmaradott országok* és a *fejlett tőkésországok* dolgozóinak szociális, egészségügyi, kulturális helyzete között óriási a szakadék. És mind a *fejlett tőkésországokban*,

mind a kevésbé fejlettekben különböző mértékben jelen van a társadalom egy részét sújtó fizikai értelemben vett nyomor is, amely a táplálkozás elégtelenségétől a fogyasztékos ruházatkodáson keresztül, a legegyszerűbb egészségügyi követelményeket is nélkülöző lakáshelyzetben jut kifejezésre.

A munkásosztály kapitalizmusbeli helyzetének megítélése szempontjából igen figyelemre méltó bizonyítékok szolgálhatnak pl. Amerika több elnökének különböző időszakban elhangzott beismerései. *Roosevelt* pl. 1939-ben azt állapította meg, hogy: „ötmillió család nyomornegyedekben lakik”. *Kennedy* pedig 1961-ben arról beszélt, hogy: „...a munkanélküliek egynolcada jóformán minden remény nélkül él abban a kb. száz körzetben, ahol különösen nagy a nyomor”. Majd *Johnson* 1964-ben kénytelen volt kijelenteni, hogy: „...több, mint kilencmillió amerikai család nyomorog”. De ugyancsak megdöbbentők az Egyesült Nemzetek Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezetének (a FAO-nak) alábbi adatai is, amelyek szerint: a kapitalista világ lakosságának 70%-a rosszul táplálkozik és azon belül kb. 45%-a az éhség színvonalán él. Különösen elégtelen az állati fehérje fogyasztása. Míg — az említett szervezet jelentése szerint — az ember átlagos állati-fehérje-szükséglete napi 30 gramm, addig a tényleges fogyasztás a Közel-Keleten 14, Latin-Amerika egy részén 24, Afrikában 11, és Indiában 6 gramm.

Az is tagadhatatlan, hogy a munkásság általános kultúrszínvonala, iskolázottsága és szakképzettsége nagyobb, mint a kapitalizmus korai időszakában. Ezt azonban a tőke profitérdeke is megkívánja. A termelőerők magasán felelt szintje nem működtethető sem testileg, sem szellemileg elsatnyult emberekkel. De az elmaradott országokban, amelyek a fejlettebb tőkésországok elnyomása alatt sínylődtek hosszú időn át, sokhelyütt hihetetlenül alacsony a kultúrszínvonal és óriási az analfabetizmus is.

Az UNESCO 1955-re vonatkozó adatai szerint pl. Francia Nyugat-Afrikában az afrikai felnőttek 95—99%-a, Nyasszaföldön 91—95%-a, Nigériában 85—90%-a, Kenyában 75—80%-a írástudatlan.

A munkásosztály helyzetét meghatározó tényezők a dolgozók egyes csoportjaira a nemzeti, faji elnyomás miatt általában kedvezőtlenebbül hatnak, mint a többi dolgozókra. A színesbőrűeknek (pl. Amerikában) általában alacsonyabb a bérük, a munkanélküliek aránya közöttük nagyobb, egészségügyi, szociális, kulturális viszonyaik kedvezőtlenebbek, mint a fehérbőrűeké!

A US News and World Report 1965 dec. 13-i száma szerint a néger férfidolgozók átlagkeresete 1964-ben 59%-a volt a fehérek átlagkeresetének. A munkanélküliek aránya 1963-ban több mint kétszerese volt a fehérekének. Azt pedig szintén *Johnson* ismerte be 1964-ben, hogy „a húsz éven aluli fiatalok körében a munkanélküliség eléri a 15%-ot, s a néger fiataloknál 30%-ra emelkedett ez az arány...” Mint látjuk, ilyen tények is jellemzik Amerikát, s nemcsak az, hogy 80 millió személygépkocsi száguld országútjain és városaikban.

Hangsúlyozzuk, hogy a munkásosztály helyzetén belül sem ezeket a szélsőségeket, sem a kedvezőbb körülményeket jelentő másik végletet nem lehet önmagában mértékadónak

tekinteni a kapitalista világ egész munkásosztálya helyzetének és alakulásának megítélésékor, hanem az elemzett tényezőket együttesen szemlélve alakulhat csak ki reális kép. Azt az összetettséget, sokoldalúságot és ellentmondásosságot figyelembe véve, amelyeket itt csak nagy vonalaiban érzékeltethettünk a néhány vizsgált tényező alapján, az az összefoglaló megállapítás tehető reálisan, hogy *a kapitalista világ egészét figyelembe véve, a munkásosztály abszolút helyzete hosszú időszakban igen lassú ütemben javul, amely elsősorban a technika és a tudomány általános fejlődésének és a munkásosztály szervezett harcának eredménye.*

Ez a lassú javulás egyes időszakokban megszakad és abszolút rosszabbodás következik be. Mind a javulás, mind a rosszabbodás az egyes országokat is nagyon egyenlőtlenül érinti. A tőkés termelési viszonyokból következő *válságok és háborúk időszakában pedig a munkásosztály abszolút helyzete szükségszerűen általánosan és jelentősen rosszabbodik.*

A munkásosztály relatív helyzetének alakulását mutató tényezők: a munkásosztály részesedési arányának alakulása a nemzeti jövedelemből és a nemzeti vagyonból, a tőkésosztály részesedési hányadához képest. Mindkét tényező vizsgálata alapján egyértelműen kimutatható hosszú és rövid időszakra nézve egyaránt a munkásosztály relatív helyzetének rosszabbodása.

Ez azt jelenti, hogy a munkásosztály munkája nyomán felhalmozódó egyre nagyobb nemzeti vagyont jelentő anyagi gazdagságból mind kisebb hányad lesz a munkásosztály tulajdona, és mind nagyobb rész a tőkésosztályé. Másrészt azt jelenti, hogy a munkásosztálynak az általa termelt nemzeti jövedelemből való részesedési aránya is csökkenő tendenciájú rövid és hosszú időszakban nézve egyaránt. Ez a két dolog nagyon szorosan összefügg egymással. Ti. a nemzeti vagyon jelentős hányadának forrása a nemzeti jövedelem egyre nagyobb részének évről évre történő felhalmozása.

Az Egyesült Államok proletár és proletarizálódott népességének részesedését a nemzeti jövedelemből az 1900 és 1956 közötti időszakban az alábbi számsor mutatja:³

1900	1910	1920	1929	1940	1948	1953	1956
59,7%	54,3%	55,0%	53,5%	48,8%	45,1%	46,2%	46,7%

A munkásosztály relatív helyzete tehát még a legfejlettebb tőkésországban, az Egyesült Államokban is romlott.

³ Varga Jenő: Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának problémáiról. Kossuth Könyvkiadó, 1965. 87. old.

Még rosszabb volt azonban a helyzet az ellenforradalmi Horthy-Magyarországon. Jól jellemzik ezt a lakosság közötti óriási jövedelem-aránytalanságokra vonatkozó 1930—31. évi alábbi adatok:⁴

	A lakosság számának megoszlása (%)	Részesedés az össz- jövedelemből (%)
Legmagasabb jövedelműek	19	56
Közepes jövedelműek	60	36
Legalacsonyabb jövedelműek	21	8

A munkásosztály relatív helyzetének egyértelmű rosszabbodása, vagyis a tőkésosztály és a munkásosztály helyzete közötti szakadék növekedése a munkásosztály rovására és a tőkésosztály javára, világosan kifejezi azt a kapitalizmusra jellemző objektív törvényszerűséget, hogy a munkásosztály a tőke uralma alá vetett tartozéka és a tőke szüntelen növekedésének pusztá eszköze!

A tőkefelhalmozás általános törvénye és történelmi tendenciája

A tőkefelhalmozás kétoldalú folyamat. *Egyrészt a tőkésosztály oldalán* mind nagyobb vagyionok halmozódnak fel, a tőke koncentrációjának és centralizációjának fokozódásán keresztül. A növekvő tőkekoncentráció és -centralizáció a termelőerők fejlődésének hatására, annak kíséretében és azt elősegítve megy végbe. Ezzel együtt a termelés társadalmi jellege és a tőkések egymás közötti konkurenciája, a tőkésosztályon belüli ellentét mind magasabb fokra hág. Ez szükségszerűen hívja életre a monopóliumok uralmát, majd az állam-monopolista kapitalizmus rendszerét. Világos jele ez annak, hogy a kapitalizmusban nagyra növekedett termelőerők jellegének mind kevésbé felelnek meg a tőkés magántulajdontól elválaszthatatlan termelői elszigeteltséget magukba foglaló, társadalmi méretekben szervezetlen anarchikus termelési viszonyok. A fejlődés mindinkább a termelés társadalmi méretekben való tervszerű irányítását követeli meg. *Másrészt, a munkásosztály oldalán* fokozódik a kizsákmányolás és a tőkével szembeni alávetettség. Nő a szakadék a munkásosztály és a tőkésosztály vagyoni, jövedelmi helyzete között. Ez a termelőerők tőkés viszonyok közötti fejlődésétől szintén elválaszthatatlan. A termelés társadalmasíttóságának növekedésével együtt a munkásosztály szervezettsége és öntudata, vagyis ereje egyre nő. A tőke és a munka közötti ellentét mind élesebbé válik. Fokozódik a munkásosztály

⁴ *Matolcsi Máttyás*: A magyarországi jövedelem és adóteher megoszlása. Budapest, 1938. 29. oldal adataiból számítva.

ellenállása és harca a tőke uralmával szemben, amelynek eredményességét növeli a szocialista világrendszer léte.

A tőkés- és munkásosztály e sajátos viszonyának a tőke működéséből eredő és mind magasabb fokon újratermelődő objektív gazdasági gyökerét foglalja magában a *tőkefelhalmozás általános törvénye*, amelyet így fogalmazhatunk meg: *a tőkés társadalom egyik oldalán, a tőkések oldalán egyre nagyobb anyagi gazdagság halmozódik fel. Ezen a póluson növekszik a fényűzés és pazarlás, valamint a téllenség és élősdiség. A tőkés társadalom másik oldalán, a munkásosztály oldalán pedig növekszik a kizsákmányolás, és a munkások, akik minden anyagi gazdagság létrehozói, relative egyre kevésbé részesedhetnek abból. Sőt, még abszolút helyzetük is — a tudomány és a technika mind magasabb szintre emelkedése ellenére, szüntelen és fokozódó harcuk árán is — csak nagyon egyenlőtlenül, időnkénti visszaeséseken keresztül és igen lassú ütemben javulhat.*

A tőkefelhalmozás általános törvényének e lényegéből következik *történelmi tendenciája*. A hatalmas vállalatokban, majd monopóliumokban, sőt nemzetközi monopóliumokban koncentrált *munkásosztály* szükségképpen, és egyre nagyobb tömegben — saját harca és más országok proletárjainak példája nyomán — *tudatára ébred annak, hogy helyzetét véglegesen és gyökeresen csak a kapitalizmus megdöntésével és a szocializmus felépítésével tudja megjavítani*. E felismerés nyomán válik mind több országban gyakorlati valósággá az a folyamat, amelynek történelmi szükségszerűségét a tőkés termelőmód termelőfolyamata elemzésének végeredményeképpen Marx tudományosan bebizonyított, és ragyogó tömörséggel így fogalmazott meg: „*Útött a tőkés magántulajdon végórája. A kisajátítókát kisajátítják*”.⁵ Ez a tőkefelhalmozás általános törvényének történelmi tendenciája.

II. Az értéktöbbllet megoszlása és az értéktörvény érvényesülése a kapitalizmusban

1. Az ipari tőke jövedelme

Az átlagprofit és a termelési ár

Korábban kimutattuk az értéktöbbllet lényegét, és bebizonyítottuk, hogy annak forrása a változó tőke, vagyis a munkások kizsákmányolása. Utaltunk arra is, hogy az értéktöbblletnek az osztókéhez való viszonyában profit a neve. Az értéktöbbllet és a profit között tehát annyiban van különbség, hogy míg az *értéktöbbllet kategóriája az előlegezett tőke feletti többllet eredetű*, addig a *profit kategóriája az előlegezett osztóke jövedelmezőségének mértékét fejezi ki*.

⁵ Marx: A tőke I. Szikra, 1955. 705. old.

A tőkés által előlegezett, elhasznált tőke ($c + v$) az áru *önköltsége* (k). Ha ezt levonjuk az árbevételből (értékből), akkor kapjuk meg a profit nagyságát ($\bar{E} - k = p$). A tőkést mindig ennek a két tényezőnek a viszonya érdekli. Adott árat feltételezve, az önköltség bármelyik elemét sikerül csökkentenie, számára ez egyben a profit növekedését is eredményezi. Maga ez a tény eleve elrejti a profit eredetét. E különbségen túl — mint később majd látjuk — az értéktöbblet mennyiségileg *egyfelől az egyes iparágakban és még inkább az egyes tőkéseknél nem egyenlő a profittal, másfelől viszont, társadalmi méretekben egybeesik a profittal*. A profit tehát ilyen formában nem más, mint az *értéktöbblet módosult* formája.

A profitráta $\left(p' = \frac{m}{c+v}\right)$ nagyságának, tehát a befektetett ösztőke *jövedelmezőségi fokának* alakulására három tényező hat:

1. Mivel a profitráta magában foglalja az értéktöbbletrátát, ezért *minden olyan eszköz, amely az értéktöbbletrátát emelésére alkalmas, egyben növeli a profitrátát is*.

2. A profitráta nagyságára hatást gyakorol a *tőke megtérülésének ideje is*. Minél rövidebb idő alatt térül meg a tőke, egységnyi tőkével annál több érték és értéktöbblet termelhető azonos idő alatt. Ezért ugyanazzal a tőkebefektetéssel, gyorsabb megtérülés esetén több értéktöbbletet termelnek, mint hosszabb megtérülés mellett. Következésképpen, a profitráta a megtérülési idővel fordított arányban változik.

3. A profitráta nagyságának alakulására ható harmadik tényező a *tőke szerves összetételének, illetve értékösszetételének változása*. Ha egyéb tényezők változatlansága mellett nő a tőke szerves összetétele, ez azt jelenti, hogy az ösztőkén belül csökken a változó tőke, és ezért a megtermelt értéktöbblet is, ami viszont a profitráta csökkenését eredményezi.

A kizsákmányolás fokozása és a tőke forgási sebességének növelése viszonylag „szűk korlátok” közé szorul, a tőke szerves összetételét viszont szinte a „végtelenségig” lehet fokozni. Ezért a három tényező összehatásán belül ez utóbbi profitrátát csökkentő hatása — szabadverseny esetén — erősebb a másik két tényező hatásánál. Következésképpen, *a profitráta alakulása hosszú időszak átlagában csökkenő tendenciát mutat, miközben a profit tömege a termelés bővülése miatt nő*.

Mindez azt is jelenti, hogy azokban az iparágakban, ahol a tőke megtérülése gyorsabb (pl. a könnyűiparban), és ahol a tőke szerves összetétele alacsonyabb (pl. a bőrgyártásban), a profitráta nagyobb lehetne, mint ahol a tőke megtérülése lassúbb (pl. a hajógyártásban), és ahol a tőke szerves összetétele magasabb (pl. a gépgyártásban).

Eszerint azonos tőkebefektetéssel a különböző iparágakban eltérő nagyságú profithoz juthatnának a tőkések. A valóságban azonban ez nincs így, mert a tőkések nem túrnék a profitráták iparágankénti különbözőségét. Ez az állapot, ti. a profitráták iparágankénti nagymértékű eltérése, nem lehet tartós. A tőkések ugyanis — mint tudjuk — a minél nagyobb haszonra törekednek, és ezért a társadalmi ösztőke egy része átáramlik abba az iparágba, ahol jobbak a profitkilátások. Ez viszont azt eredményezi, hogy a tőkét „felszívó” iparágakban a termelés megnövekedésével a kínálat meghaladja a keresletet, ezért az árak süllyednek, így ott a profit is csökken. Azokban az iparágakban pedig, ahonnan

a tőke eláramlott, a termelés elmarad a kereslet növekedésétől és az árak emelkednek, s ezzel együtt itt a profit is emelkedik. Így az alacsony szerves összetételű iparágakban lehetetlenné válik a megtermelt értéktöbblet realizálása, a magasabb szerves összetételű iparágakban pedig az előállítottnál több értéktöbbletre tesznek szert.

A tőkeáramlás mindaddig tart, amíg a kialakult árak egységnyi tőke után nem biztosítják az azonos profit elérését. Ez a helyzet azonban gyakorlatilag sohasem következik be, mert mire egyes iparágak átlagos haszonhoz jutnak, más iparágak profitja ismét eltér attól: részben alacsonyabb, részben magasabb az átlagprofitnál. Tehát ez a folyamat is — miként bármely más gazdasági törvény — csak mint *tendencia* érvényesül, éspedig a tőkések soha meg nem szűnő konkurrenciája miatt. A konkurrencia tehát a gépi nagyipari bázison folytonos tőkeáramlást szül, és ezen keresztül azt a tendenciát érvényesíti, hogy egyenlő nagyságú tőkére egyenlő profit jusson, bármilyen is az illető iparágba fektetett tőke szerves összetétele.

Az azonos tőkék után jutó azonos értéktöbbletrészt *átlagprofitnak* nevezzük és $\bar{p}$ -vel jelöljük. Az *átlagprofitráta* ($\bar{p}'$) pedig az összes iparágban realizált profit és a társadalmi ossztőke viszonyát fejezi ki.

A kapitalizmusban tehát a termékek ára az önköltségen felül nem az értéktöbbletet, hanem az átlagprofitot tartalmazza. Az áruk önköltségét és az átlagprofitot együtt az áruk *termelési árának* nevezzük. Képlet szerint:

$$ta = c + v + \bar{p}.$$

Társadalmi szinten a termelési árban foglalt átlagprofitok összege egyenlő a megtermelt értéktöbblettekkel, mivel az átlagprofit kialakulásával nem történik más, mint az, hogy az összes értéktöbblet a tőkék arányában oszlik meg. Így a társadalmi össztermék termelési ára és értéke megegyezik egymással. *A termelési ár tehát nem más, mint az érték módosult formája.*

Az átlagprofit kialakulására irányuló tendenciával együtt az érték helyére a termelési ár lép, és így a konkrét piaci árak közvetlenül a termelési ár körül és nem az érték körül ingadoznak. Mivel a kapitalizmusban az árak mozgási centruma a termelési ár, az értéktörvény csak a termelési áron keresztül érvényesülhet. Az *értéktörvény* — eltérően az egyszerű árutermeléstől — *itt azt a tendenciát fejezi ki, hogy az arányok megfelelnek a termelési árak (mint az érték módosult formája) arányainak.* Termelést szabályozó, termelőket differenciáló és technikát fejlesztő szerepét ezen keresztül tölti be.

Az ipari extraprofit

A tőke szerves összetétele azonban nemcsak az egyes iparágak között különböző, hanem az egy iparághoz tartozó tőkés vállalatok tőkéinek szerves összetétele is eltér az iparági átlagos szerves összetételtől. A konkurrencia sem csak a különböző iparágak tőkései között jellemző, hanem — vagy még inkább — az egy iparághoz tartozó tőkék-

sek között is. De egy iparágon belül a konkurrencia nem vezet tőkeáramláshoz (a cipőiparon belül ugyanis az egyik cipőgyáros tőkéje nem áramolhat át a másik cipőgyárba). Következésképpen, azok az egy iparágon belüli tőkések, akik tőkéinek szerves összetétele az iparági átlagnál alacsonyabb, csak az átlagprofitnál kevesebb profitot, akiknél viszont magasabb a szerves összetétel, azok az átlagprofitnál több profitot realizálhatnak. Ez könnyen belátható, ha meggondoljuk, hogy az átlagosnál magasabb szerves összetételű tőkés üzem önköltsége átlag alatti, míg az átlagosnál alacsonyabb szerves összetételű tőkés üzem önköltsége az átlagos önköltség felett van. Árúját viszont mindegyik tőkés csak (átlagos) termelési áron (az iparági átlagos önköltség plusz átlagprofit $= \bar{k} + \bar{p}$) adhatja el. Nyilvánvaló, hogy az a tőkés, aki az átlagosnál alacsonyabb önköltséggel termel, az átlagprofitnál nagyobb, és az a tőkés, akinek önköltsége átlag feletti, az átlagprofitnál kevesebb profitra tesz szert azonos termelési ár mellett, hiszen *egyéni termelési árak* (amit jelöljünk: $et_a = ek + \bar{p}$) eltér a társadalmi (átlagos) termelési ártól, az egyik tőkésé alacsonyabb, a másiké magasabb annál. Ezt, az egyes tőkéseknel realizálható átlagprofiton felüli plusz profitot, *extraprofitnak* nevezzük, amely nem más, mint a *különértéktöbblet módosult formája*. Amíg a különértéktöbblet az egyéni és a társadalmi érték különbsége, addig az *extraprofit az egyéni és társadalmi termelési ár különbsége*. Ez tehát a tőkések iparágon belüli tőkeáramlást nem tűrő konkurenciájának, míg az átlagprofit és a termelési ár az iparágak közötti tőkeáramlást szükségképpen kiváltó konkurenciájának az eredménye!

Ez a kétféle konkurrencia (iparágon belüli és iparágak közötti) megkülönböztethető hatással jár, de a gyakorlatban mindig együtt létezik, egymást feltételezve és egyenként sohasem. Vagyis a termelési ár, az átlagprofit és az extraprofit egyaránt az iparágon belül és az iparágak között folyó egymással összefonódó, egyidejűleg létező konkurrencia eredménye.

2. A kereskedelmi és a banktőke jövedelme: a kereskedelmi profit és a kamat

A tőkések közötti munkamegosztás — amelynek eredete jóval a kapitalizmus előttre nyúlik vissza — oda vezet, hogy az árutőke forgalmát a *kereskedőtőkések*, a pénztőke forgalmát pedig a *banktőkések* bonyolítják le. E funkciók ellátásához is tőkebefektetés szükséges. E területek tevékenységei viszont nem értékalkotóak, és így értéktöbbletet se termelnek. Ezért a kereskedő- és a banktőkések csak akkor végzik el feladataikat, ha befektetett tőkéjük arányában ők is átlagprofitot tudnak realizálni. Ez be is következik egyrészt azáltal, hogy a *termelőtőkések* — mivel a forgalom lebonyolításához szükséges tőkebefektetést nem nekik kell eszközölniük — *termelési ár alatti áron adják el termékeiket a kereskedelmi tőkéseknek*, másrészt azáltal, hogy a *banktőkéseknek megfizetik a hitel után járó kamatot*.

A kereskedelmi és banktőke különválásával a jövedelmek *új formái* jelennek meg. Az egyik a *kereskedelmi tőkés* által realizált átlagprofitnak megfelelő nagyságú *kereskedelmi profit*. Ez — éppen úgy, mint a termelőtőkés átlagprofitja — az általa befektetett tőke egységére jutó hasznot jelenti, és az *egyenlő a termelőtőkés egységnyi tőkéjére jutó jövedelmével*. A másik a *banktőkés* által elért, szintén az *átlagprofittal egyenlő* nagyságú *kamat*. A kamat a kölcsönzött tőkének a *kamatláb* százalékában kifejezett abszolút értéke. A kamatlábat (kl.) általában egyéves időtartamra értelmezik. (Pl. 1 millió dollár kölcsön 1 évre eső kamata 5%-os kl. mellett = 50 ezer dollár stb.) A kamatláb nagyságát a kölcsöntőke keresletének és kínálatának viszonya határozza meg. A bankár átlagprofitnak megfelelő kamatjának két összetevője van: 1. az általa előlegezett, tehát *saját tőke* kölcsönzéséért szedett kamat, és 2. a kikölcsönzött *idegen tőke* után őt megillető *kamatrés*. A betétként nála elhelyezett tőkéért (az ún. idegen tőkéért) ugyanis kisebb (pl. 3%-os kamatlábnak megfelelő) kamatot fizet a tőke tulajdonosainak, mint amilyen nagyságú (pl. 5%-os) kamatot kér ugyanezeknek a tőkéknél a kölcsönadásáért. A két (eltérő kamatlábnak megfelelő) kamat közötti különbséget nevezzük *kamatrésnek*, amely a banktőkés jövedelmének része. Az a kamat, amit a banktőkés saját befektetett tőkéje után realizál és az a kamatrés, ami az idegen tőkék forgalmának lebonyolításából származik, nagyságát tekintve együttesen egyenlő az átlagprofittal.

Ebből levonhatjuk azt a *következtetést*, hogy az új kizsákmányoló jövedelemformák (a kereskedelmi profit és a kamat) megjelenése nem jelent mást, mint *osztzkodást* a tőkések különböző csoportjai között a munkások által megtermelt értéktöbbleten. Vagy másképpen: a termelőtőkéseknek a forgalom lebonyolításához nem kell tőkét előlegezniük, hanem helyettük ezt a funkciót a kereskedelmi tőkések látják el, továbbá, az ideiglenesen felszabadult tőkék termelőfelhasználását a banktőkések teszik lehetővé a hitelforgalom lebonyolításával. Ezért az így *befektetett társadalmi össztőkével elért összes értéktöbbletből a különböző tőkéscsoportok* (termelő-, kereskedelmi és banktőkések) *előlegezett tőkéjük arányában részesülnek, úgy, hogy minden tőkés egységnyi tőkéjére azonos profit: átlagprofit jut*.

Ha nem így lenne, vagyis ha akár a kereskedelmi tőkés, akár a bankár nem kapna saját tőkéjére átlagprofitot, akkor tőkéjét kivonná e működési területről és befektetné oda, ahol legalább átlagprofithoz jut. De ha a forgalom területéről a tőke egy része a termelésbe áramlik, akkor a termelés emelkedése folytán csökkennek az árak, s így csökken a profit, míg a forgalom területén a tőkehiány következtében nő a profit, illetve a kamat, és így ismét visszaáramlik a tőke oda. Tehát az ipar és a kereskedelem, illetve a bankügyek szférája között ugyanúgy konkurencia és tőkeáramlás van, mint az iparon belül a különböző ágak között, ami szabadverseny esetén bármely területen biztosítja az átlagos profit realizálás tendenciájának érvényesülését. Természetesen mind a kereskedelmi, mind a banktőkések között külön-külön is konkurenciaharc folyik, s azok, akik az értékesítés és a beszerzés, illetve a hitelezés feltételeit az átlagosnál kedvezőbbé teszik, extraprofitra tesznek szert, míg akiknek a feltételei kedvezőtlenebbek, azok átlagprofitnál alacsonyabb haszonhoz jutnak.

További következtetés — ami kézenfekvő —, hogy a termelő és a forgalmi szférában működő tőkések tőkéjük után szerzett jövedelmük formája különböző ugyan, de forrásuk, lényegük azonos: az anyagi termelés munkásai által megtermelt értéktöbblet!

A szabadversenyos kapitalizmusban a tőke funkcióinak szétválása, és ezáltal az értéktöbbleten való osztozkodás *szükségszerű* volt az osztóke számára (és így minden tőkés számára), és *előnyös is volt*, mivel így az osztóke értékesülése magasabb fokot ért el. Ennek kettős oka van. *Egyrészt* a termelőtőkéktől különvált kereskedelmi tőke — a termelésnek ezen a fejlettségi fokán — kisebb költséggel (tisztán forgalmi költséggel) tudta lebonyolítani az áruk forgalmát, mintha valamennyi (kis és nagy) termelőtőke saját maga végezte volna ezt el. *Másrészt* a banktőke olyan felszabadult tőkéket tudott a termelésbe bevonni, amelyek termelőfelhasználása nélkül a termelésben elmaradtak volna. Így tehát a befektetett összes termelőtőke maga is nagyobb lehetett és értékesülése is kedvezőbbé vált.

A monopolkapitalizmusban viszont egyre erősebb tendencia mutatkozik a termelő- és kereskedelmi tőke funkciójának összeolvadására. Ennek oka az, hogy a koncentrált óriási monopóliumoknak sokszor gazdaságosabb, ha saját maguk bonyolítják le a kereskedelmi forgalmat is.

3. A monopolár és a monopolista extraprofit

A monopolkapitalizmusban a fináncőtőke kialakulásával, azaz a termelő-, kereskedelmi és bankmonopóliumok tőkéjének összefonódásával a jövedelmekben további módosulás következett be. *A fináncőtőkék uralmi helyzetük alapján az átlagprofiton felül monopolista extraprofitot is szereznek.* Ez nem tévesztendő és nem téveszthető össze a szabadversenyos kapitalizmusban az iparágon belüli konkurrencia eredményeként kialakuló *közönséges extraprofittal*. Míg az a társadalmi és egyéni termelési ár különbsége, addig a *monopolista extraprofit a monopolár és a termelési ár különbsége*. Az előbbi múltékony, az utóbbi tartós.

A monopóliumokon kívül állók viszont általában csak az átlagprofitnál alacsonyabb jövedelmet képesek realizálni. Ezt a helyzetet fokozza az állami monopolkapitalizmusban az állam jövedelemszabályozó szerepe, amivel részletesebben a következő fejezetben foglalkozunk. A lényeg az, hogy a monopolista profit kialakulása egyrészt szintén profitátcsoportosítás, de másrészt — mivel az imperializmusban a monopóliumok osztókéje túlsúlyban van a monopóliumokon kívül álló tőkék osztókéjével szemben — a monopolista profit is nagyobb annál a profitrésznél, amit ez utóbbiak (kívül álló tőkék) a fináncőtőkés monopóliumokkal szembeni hátrányos helyzetük miatt „veszítenek”. Ezért a monopolista extraprofit tartós realizálása társadalmi szinten azt jelenti, hogy a létrehozott értéktöbbletnél nagyobb összprofitot érnek el, éppen a termelési áránál tartósan eltérő monopolista árak fenntartásával. Ez csak úgy lehetséges, hogy a munkások kizsákmányolásának fokozásán és a nem monopolista tőkék értéktöbblete egy részének átszivattyúzásán kívül még a kistermelők által termelt érték egy részét is megkaparintják,

valamint, hogy országon kívülről, a tőkeexport révén más országok nemzeti jövedelmének egy részét is átszivattyúzzák magukhoz a monopóliumok! Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy *a monopolár olyan ár, amely a monopólium hatása miatt tartósan és lényegesen eltér a termelési ártól, és amely az átlagprofiton felül magas monopolista extraprofitot tartalmaz.*

Mindez azt jelenti, hogy az *imperializmusban az értéktörvény a tartósan létező monopolárok következtében további módosulással érvényesül.* Érvényesülését az bizonyítja, hogy: 1. a monopolárákat nem lehet a végtelenségig elszakítani a termelési áraktól, mint árcentrumtól; és 2. e magas monopolárákat a termékek értékének és így a termelési árának csökkenését követően, ha nem is azonnal, de bizonyos idő után szintén csökkenteni kell. Ha tehát a monopolárák tartósan magasabbak is lehetnek a termelési árnál, alakulásukat végső soron a termékek értékének alakulása határozza meg — bár a szabadversenyos kapitalizmushoz képest közvetetebben. *Az értéktörvény érvényesülésének módosulása tehát az, hogy az imperializmusban a termelési ár az ármozgásnak nem közvetlen centruma, csak végső alapja,* vagyis a monopolár — mint konkrét piaci ár — nem közvetlenül ingadozik a termelési ár körül, hanem attól tartósan eltérhet, de a végtelenségig azért mégsem szakadhat el attól. Ugyanígy, a nem monopolizált termelési ágak termékeinek árai tartósan lehetnek termelési ár alatt, de szintén nem akármennyire alatta és nem is a végtelenségig.

4. A földbirtokosok jövedelme: a földjáraadék

A *tőkés mezőgazdaságban* realizált jövedelmek nagysága és formája is sajátosan különbözik az eddig tárgyalt egyéb gazdasági területek jövedelmeitől. A tőkés mezőgazdaságnak mindenekelőtt *három fő szereplője* lehet, szemben az iparral és más gazdasági ággal: a *földbirtokos, a tőkés bérlő és a mezőgazdasági bér munkás.* A tőkés bérlő jövedelme azonos az ipari és egyéb tőkések jövedelmével, vagyis a tőkéjére eső átlagprofittal egyenlő. Ez nem is jelent különböző problémát az előbbiekhöz képest, ezért ezzel csak annyiban foglalkozunk, amennyiben szerepe van: a földbirtokos jövedelmének biztosításában.

A tőkés mezőgazdaságban a *földek minőségi különbsége és a tőke alacsony szerves összetétele* alapján, valamint a *földnek, mint a gazdálkodás tárgyának monopóliuma és a földmántulajdon monopólium által okozott sajátos, különérték-többlet (extraprofit) jön létre,* illetve realizálódik. A föld birtokosai ugyanis a mezőgazdasági munkás munkatermelékenységét befolyásoló, de csak *korlátozott mennyiségben* rendelkezésre álló és különböző minőségű természeti feltételeket (ezen belül elsősorban a földet), mint a gazdálkodás tárgyát — monopolizálják. E monopólium miatt a *mezőgazdasági termékek értékét* nem az újraelállításukhoz átlagosan szükséges munkaráfordítás határozza meg, hanem az *átlagos technika alkalmazásával, de a még megművelt legrosszabb minőségű földön szükséges munka.* Ezért a mezőgazdasági termékeknek egységnyi munkaráfordítás eredményeként az ipari termékeknél magasabb — sajátos extraprofitot magában foglaló — társadalmi értékük van.

Továbbá azért is nagyobb a mezőgazdaságban megtermelt értéktöbblet az iparban létrehozottnál, mert a tőke szerves összetétele itt alacsonyabb, mint az iparban. A föld magántulajdonának monopóliuma viszont erősen korlátozza — különösen a kapitalizmus első fejlődési szakaszában —, hogy az alacsony szerves összetételű mezőgazdaságba a tőkék szabadon beáramoljanak. Ezért a mezőgazdaságban megtermelt értéktöbblet nem vesz részt az átlagprofit kialakításában, hanem azt a mezőgazdaságban realizálják.

Az így létrejött különértéktöbbletet, illetve sajátos extraprofitot *földjáradéknak* nevezzük, amely a földtulajdonos jövedelme, tőkés bérleti rendszer esetén a föld használatának díja címén. Ez az extraprofit azért sajátos (az ipari extraprofitához képest), mert nemcsak az átlagosnál jobb, hanem az *átlagosnál még rosszabb feltételek között is létrejön*, és mert nem olyan mulékony, mint az iparban, hanem *tartós*. Végül pedig a földjáradékot nem a tőkések, hanem a földtulajdonosok kapják. A fináncsőkes monopóliumok előbb tárgyalt extraprofitjától viszont abban különbözik alapvetően, hogy ez a természeti feltételek monopolizálása miatt a társadalmilag elismert *értéken belül elhelyezkedő* extraprofit, szemben a fináncsőkesek monopolista extraprofitjával, amely az árcentrumtól való áreltérés eredménye.

A mezőgazdasági termékek ára a földjáradékon kívül tartalmazza az átlagprofitnak megfelelő nagyságú értéktöbbletet is. Ha a földtulajdonos bérbe adja földjét tőkés megművelésre, ez az átlagprofit a tőkés bérlő jövedelme lesz. Mivel pedig a tőkés bérlő foglalkozik az áru értékesítésével is, ezért az árbevételből ő *fizeti ki* a földjáradékot bérleti díj címén a földtulajdonosnak.

Az eddigiekből következik az, hogy mivel a mezőgazdasági termékeket értékük körül ingadozó áron adják el, az *árak centruma a termékek értéke* (de mint láttuk az iparinál magasabb értéke). Az *értéktörvény* érvényesülésének éppen ez a sajátossága a mezőgazdaságban. Mi tehát a sajátosság? 1. A földnek mint gazdálkodás tárgyának a monopóliuma miatt a legrosszabb, és nem az átlagos földön szükséges munkaráfordítás az értékmeghatározó, tehát *egységnyi munkával nagyobb értéket állítanak elő, mint az iparban*. 2. A földmagántulajdon monopóliuma miatt — amely az ipar és a mezőgazdaság közötti tőkeáramlást korlátozza — ez a *magasabb érték a mezőgazdasági termékek ármozgásának közvetlen centruma, s így ebben az árban realizálódik is*. Következésképpen, ez az ár önköltséget, átlagprofitot és földjáradékot foglal magában, de értékkel azonos ár. És ez az értéktörvény módosulását jelenti.

A *múlt századbeli kapitalizmusban* egy sor országban, elsősorban Angliában, a tőkés bérleti rendszer volt jellemző. De a *monopolkapitalizmus idején általában, és az utóbbi évtizedekben egyre inkább csökken a bérleti rendszer aránya*. Amíg pl. Angliában 1914-ben a tulajdonosok a gazdaságok 10,9%-án, addig 1960–61-ben már 49%-án maguk gazdálkodtak.⁶ Ez a tendencia a technika mezőgazdaságba való gyorsuló behatolásának eredménye, amely miatt a mezőgazdaság szerves összetétele egy sor fejlett tőkésországban elérte, némelyik-

⁶ Vö. Sáros Aladár: Agrárviszonyok Nyugat-Európában. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 90. old.

ben meg is haladta az ipari tőke szerves összetételét. Ebben különösen nagy szerepe volt a fináncióknak, majd egyre inkább a monopolizációs állam közreműködésének.

Az értéktöbblet elosztásában és újraelosztásában a monopolizációs államnak jutó jelentős szerepét a következő fejezetben fogjuk látni. Annyit azonban már most megállapítottunk, hogy ez a szerep — ha több áttételen keresztül is —, de végső soron a monopolizációs állam érdekeit szolgálja.

Mindent egybevetve, az értéktöbblet elosztása a kizsákmányolók különböző csoportjai között feltárta, hogy bármilyen konkrét formája legyen is a kizsákmányolók jövedelmeinek, annak mindig egyetlen forrása van: a bérmunkások kizsákmányolásával termelt értéktöbblet. Ennek elosztásában lehet ellentét a kizsákmányolók különböző csoportjai között, de egységük mégis alapvető, mégpedig azon közös érdekük alapján, hogy minél nagyobb értéktöbbletet sajtoljanak ki a munkásokból. Következésképpen, ha a munkáosztály le akarja rázni magáról a tőke igáját, a kizsákmányolást, akkor nem elszigetelten és nem a tőkések egyik vagy másik nemzetgazdasági ágban működő csoportja ellen, hanem egységben, az egész tőkésosztály, azon belül korunkban elsősorban a legnagyobb finánciók burzsoázia ellen kell küzdeni! A harc sikere így nem maradhat el.

Az állami monopolkapitalizmus

I. Az állami monopolkapitalizmus lényege, kialakulása és növekedésének okai

Az állami monopolkapitalizmus a tőkésállam *gazdaságpolitikája* az imperializmusban, a monopolizációk érdekében. Ez a gazdaságpolitika az újratermelési folyamat szabályozására és ezen keresztül az imperializmus további fenntartására irányul. Az állammonopolista kapitalizmus rendszere a *monopolizáció és az imperialista állam erejének egyesítése*, a tőkés termelési viszonyok legmodernebb alakja, s mint ilyen, a kapitalizmus végsőig kieleveződött alapvető ellentmondásának egyfelől eredménye, másfelől átmeneti mozgásformája. Lehetővé teszi ugyanis a termelőerők további fejlődését a kapitalista termelési viszonyok keretein belül. Ez a lehetőség azonban az imperializmusban nem végtelen, nagyon is korlátozott. Nem jelentheti a kapitalizmus időtlen időig való fennmaradását, pusztulástól való megmenekülését, csupán fennmaradásának kitolódását. Addig azonban a monopolizáció erejére támaszkodó imperialista állam gazdaságpolitikája és politikája harcot jelent nemcsak a dolgozó tömegek életszínvonala és a gazdaságilag elmaradott országok népei ellen, hanem a szocialista táborral és az egész munkásmozgalommal szemben is.

A tőkés társadalom fejlődésének imperialista szakaszában a termelőerők fejlődése, a termelés társadalmasodása rendkívül magas fokot ért el. Ezzel szemben fennmaradt a monopolizációs magántulajdon. A termelés társadalmasodásának e magas fokán az elsajátítás magántőkés jellege mindinkább gátolja a termelőerők fejlődését. A termelőerők — abszolút növekedésük mellett — már nem fejlődhetnek a technika, a tudomány és a termelés társadalmasodottsága által adott lehetőségeknek megfelelően, mivel fejlődésüket a monopolista (magántulajdonosi elsajátítási) termelési viszonyok gátolják. Így tovább éleződik a kapitalizmus termelőeri és termelési viszonyai közötti ellentmondás, illetve a kapitalizmus alapvető ellentmondása, ami a kereslet (fogyasztás) és kínálat (termelés) közötti ellentmondás elmélyülésében fejeződik ki. Ezért az alapvető ellentmondás fokozódása a kereslet és kínálat színvonalának és szerkezetének vizsgálatával mutatható ki.

Egyrészt: a termelés társadalmosodása és a technika fejlettségének magas foka lehetővé tenné a termelés gyors ütemű növelését, de a kínálat beleütközik a magánelsajátításból adódó alacsony színvonalú keresletbe. A termékek értékesítésének nehézségei növekednek, mert a dolgozó tömegek jövedelmének és fogyasztásának emelkedése nem tart lépést a termelés növekedésével. Ez természetesen az osztályellentétek kiéleződéséhez vezet. Az értékesítési nehézségek az imperializmus rendszerében nemzetközi méretekben is jellemzőek a piaci konkurrencia általános erősödése miatt.

Másrészt: a monopolkapitalizmus időszakában — a tudomány és a technika fejlődése miatt — a szükséges nagy beruházásokat már a monopoltőkések sem tudják *mindig* finanszírozni, mivel azok bizonyos területeken óriási tőkebefektetést igényelnek (pl. a villamosenergia-termelés, közlekedés, bányászat stb.). Sőt még akkor is óvakodnak az olyan beruházásoktól, amelyeknél a befektetett tőke megtérülési ideje igen hosszú, ha rendelkeznek a szükséges tőkével. Ennek az az oka, hogy a termelés és a kereslet szerkezetében — a technika magas fejlettségi színvonalán — viszonylag rövid idő alatt igen lényeges változás következhet be. Így a nagy beruházások termelésbe lépésével termelt termékek (vagy nyújtott szolgáltatások) iránti kereslet alakulása is bizonytalan (pl. a kőolaj mint energiahordozó kiszorítja a szenet, a műanyagok sok területről kiszorítják az acélt stb.). Következésképpen, bizonytalan a profitkilátás, sőt a befektetett tőke megtérülése is. A termelés nagyfokú társadalmosításával járó bonyolult termelési szerkezet miatt elmélyül és hallatlanul bonyolulttá válik a monopoltőkések kölcsönös technikai és gazdasági függése egymástól, ami központi gazdasági szervezés nélkül tovább fokozza a termelőágak aránytalanságait, és súlyosbítja a piacproblémát, növeli a profitkilátások bizonytalanságát.

Ezek a problémák a túltermelési válságok idején váltak leginkább nyilvánvalóvá, és különös élességgel ütköztek ki a kapitalizmus egész eddigi történetében legmélyebb és leghosszabb ideig tartó 1929—33-as *túltermelési gazdasági világválságban*. Ezt követően a monopoltőkés államok számottevő erőfeszítések komplex rendszerét vetették latba, hogy hasonló méretű válságot elkerüljenek.

Ezt megelőzően jelentősebb állami beavatkozás a gazdaságba csak az *első világháború idején* volt jellemző, mégpedig hadigazdálkodás formájában. A világválság után az állam fokozott gazdasági beavatkozása az újratermelési folyamatba az 1930-as évek végétől ismét egyre inkább a hadigazdálkodás formáját öltötte magára, a második világháborúra való készülődés jegyében.

Az állammonopolista kapitalizmus *rendszerre* fejlődésének különösen nagy lendületet adott a *második világháború* és az azt követő fejlemények.

A háború szükségleteinek mindenekelőtti kielégítése érdekében a fejlett tőkésországokban az állam sok tekintetben radikális és kiterjedt gazdasági tevékenységet folytatott. Számos állami intézményt és sok vállalatot hozott létre. Nagyarányú beruházásokat hajtott végre. Az USA-ban pl. a háború alatt létrehozott 17 ezer állami ipartelep a háború végére az ipari termelőkapacitás 15—20%-át tette ki. Csupán a feldolgozóiparon belül az össz-

beruházásoknak több mint felét az állam finanszírozta.⁷ Megjegyzendő azonban, hogy a háború után ezek egy részét az USA kormánya vagy ingyen, vagy rendkívül alacsony áron magánmonopóliumoknak adta el, más részét pedig bérletbe vagy kezelésbe adta magánmonopóliumoknak. Mindamellet még 1955-ben is mintegy háromezer vállalat volt az állam tulajdona.⁸

A tőkésállamok különböző kényszerintézkedésekkel segítették elő a termelésnek óriási üzemekben való koncentrálását és teljesítőképességük növelését, valamint az egymásra utalt iparágak együttműködésének javítását. Intenzív módon támogatták a hadfelszerelést termelő ágazatokkal kapcsolatos kutatásokat (atomenergia, elektronika, automatikus irányító berendezések gyártása stb. területeken) a haditermelés fokozása érdekében. Ezenkívül központi állami szabályozást léptettek életbe az anyaggazdálkodás, a munkabérek, az árak területén és másutt. Az állami kényszerintézkedések legdrasztikusabb formái a fasiszta Németországban nyilvánultak meg.

Ezek az állami gazdasági intézkedések közvetlenül a háború után — rövid ideig és némileg — az egyes országokban csökkentek. Csakhamar azonban újabb okokból és változatos formákban további és egyre erősödő nagy lendületet vettek. Különösen fontos tényezői voltak ennek: a háború után fokozódó hidegháború, a tőkésországok munkásosztályának fokozódó harca, a mind erőteljesebben kibontakozó tudományos-technikai forradalom, s nem utolsósorban a világ erőviszonyaiban bekövetkezett lényeges változás, elsősorban a gyarmati rendszer szétesésének folyamata, valamint a szocialista világrendszer kialakulása.

A társadalmi termelés és magántőkés elsajátítás közötti ellentmondás kiéleződésével járó — a fentiekben vázolt — problémák megoldására, végső soron a kapitalizmus további fenntartása érdekében, a monopoltőke és az állam *egyesíti* erejét, azaz kialakul az állami monopolkapitalizmus. A monopoltőkések kénytelenek eltérni, egyes csoportjai pedig olykor még igényelni is az állam fokozott gazdasági beavatkozását a profitkilátások bizonytalansága és a piacprobléma enyhítése érdekében. De a monopoltőkés állam is kénytelen fokozott gazdaságpolitikát folytatni, mert csak így lehet a kapitalizmus életét meghosszabbítani. Tehát az állam és a monopoltőkések erejének egyesítése mindkét oldalról objektív szükségszerűség, mert csak így lehet megoldani a termelőerők további fejlődését, a nekik már szűk kapitalista termelési viszonyok keretén belül.

A tőkésállamnak természetesen valamilyen gazdasági szerepe mindig volt. A *kapitalizmus kialakulásakor* erőszakkal segíti az eredeti tőkefelhalmozást, azaz a tőkés termelés feltételeinek létrejöttét. A *szabadversenyes kapitalizmusban* csak a kizsákmányolás általános feltételeinek biztosítása a funkciója (pl. a munkanap hosszának szabályozása, egyes országokban a vasút, a posta és egyéb területek állami monopóliuma stb.), de a gazdaságba

⁷ Vö. Allen: A monopolkapitalizmus és a béke. Szikra, 1948. 105—120. old.

⁸ US News and World Report, 1955. aug. 5. 48. old. Idézi Erdős Tibor: Az állam gazdasági szerepe a fejlett tőkésországokban című, kéziratként megjelent „Világgazdaságtan” jegyzetének 17. oldalán. Tankönyvkiadó, 1967.

konkrétan nem avatkozik be, az újratermelés közvetlen irányítását meg sem kíséri. Ezt maguk a tőkések sem túrnék meg, hiszen a kapitalizmus akkor még biztos talajon állt, felfelé ívelő, funkcióképes volt. *Az imperializmus elején* időleges a beavatkozása, főleg háborúk és válságok idején figyelhető meg. Ekkor azonban már a gazdaságba, az újratermelés menetébe is beavatkozik, s bár utána csökken a beavatkozás mértéke, az „béke” időben is megmarad. *A második világháború után* viszont már állandóvá, folyton és gyorsan növekvővé válik az államnak a gazdasági élet menetére, az újratermelés megvalósulásának zavartalan biztosítására való törekvése. *Ezért ma már* (kb. az 1950-es évek közepétől) *a monopolkapitalizmus állami monopolkapitalizmus. De ez nem jelent teljes* állami monopolkapitalizmust, vagyis nem mindent fog át az állam. *Ez a magántulajdon keretén belül nem is valósítható meg.*

A monopóliumok uralkodóvá válásával sem szűntek meg teljesen a nem monopolista tőkés, vállalkozások, sőt még a nem tőkés kistermelők számottevő gazdasági formái is megmaradt. Mindez nem változtat azon a lényegen, hogy a kapitalizmus monopolkapitalizmussá alakult. Ehhez hasonlóan az állammonopolizmus rendszerében is működnek az államtól többé-kevésbé független magánmonopóliumok, csökkentebb mértékben ugyan mint korábban, de még monopóliumon kívüli tőkések is, és bár a korábbinál nagyobb ütemű tönkremenés körülményei között, bizonyos területeken kistermelők is léteznek. Mint ahogy a monopolkapitalizmus sem jelent *tiszta* monopolkapitalizmust, úgy az állammonopolista kapitalizmus sem jelent tiszta állammonopolista kapitalizmust.

Tehát, hogy a kapitalizmus ma állami monopolkapitalizmus, ez úgy értelmezendő helyesen, hogy: *ám* létezik a gazdaságnak olyan területe, amelyben nincs közvetlen szerepe az államnak, továbbá, ahol van, ott sem egyforma súllyal érvényesül, és időnként is hol itt, hol ott nagyobb a szerepe, *de* annyira lényeges általánosan ma az állam szerepe a gazdaságban, hogy enélkül az imperializmus nem élhetne tovább, enélkül nem is érthetnénk meg az imperializmus mai jelenségeit.

Az állammonopolista kapitalizmus kialakulásának és további mind nemzeti, mind nemzetközi méretű fokozódó növekedésének objektíve szükségszerű oka végső soron a *kapitalizmus alapvető ellentmondásának* hol nyíltabb, hol burkoltabb, de tendenciájában fokozódó *éleződése*.

II. Az állam gazdasági beavatkozásának fő eszközei

1. A monopoltőkés állami tulajdon

Megnövekedett az államnak mint tulajdonosnak a tényleges (közvetlen) gazdasági tevékenysége, kártérítéssel államosításokkal vagy új beruházásokkal. Az olyan nagy beruházásokat ugyanis, amelyeket a monopoltőke nem tud finanszírozni, de amit a bővített újratermelés megkövetel, vagy amely különös fontosságú, elkerülhetetlenül az államnak kell

megvalósítania. (Ilyenek pl. a hadiipar bizonyos ágai, a repülőgépipar, az atomipar stb.) Továbbá az olyan gazdasági ágakat is bővíti, illetve államosítja, amelyek veszteségesek vagy a monopolizációk szempontjából nem fontosak, de az állam szempontjából szükségese-
sek, illetve amelyeket a munkásosztály harcával kikényszerít (pl. 1962-ben az olasz vil-
lamosenergia-ipar államosítása.⁹

Az ilyen állami-gazdasági tevékenységbővítés országonként eltérő súllyal és törésekkel halad előre. Csak tendenciaként valósul meg, mert vele ellentétes folyamatként érvényesül az, hogy a korábban államosított vállalatokat visszajuttatják, reprivatizálják a tőkések-
nek (pl. Angliában 1962-ben az acéliparban vagy a tehergépkocsi iparban¹⁰). A reprivatizá-
lások olyankor fordulnak elő, ha az állami befektetéssel megvalósított beruházás termelésbe
lépése után az adott ág „felfuttatása” megtörtént és már viszonylag kevesebb tőkével
üzemeltethető és ugyanakkor nagy profitrátát biztosít, *vagy ha* a veszteség miatt álla-
mosított vállalat nyereségessé vált, *illetve ha* a munkásosztály harca enyhül, az általuk
kiharcolt államosítást visszakövetelik a tőkések.

Az állami tulajdon és az állami beruházások terjedelme ez idő szerint legkiterjedtebb
Angliában és Ausztriában, és legkisebb súlyú az USA-ban. A többi fejlett tőkésország a
két szélsőség között helyezkedik el. Az összes *tőkebefektetésen* belül az állami vállalatok
beruházásainak aránya a 60-as évek elején kb. a következő:¹¹

Angliában és Ausztriában	30%
Olaszországban és Franciaországban	25%
Norvégiában, Svédországban és Hollandiában	15%
Belgiumban, Finnországban és Japánban	10%

Az 1960-as évek elején Angliában és Olaszországban az anyagi termelés területén dol-
gozók mintegy 20—25%-át az állami szektorban *foglalkoztatják*.¹² Hasonló nagyságrendű
arányt képviselnek az állami vállalatok az ipari termelő*kapacitások* és az ipari *termelés*
tekintetében is.¹³

Az iparon belül, az egyes termelőágazatok között igen nagy az eltérés az állami tulaj-
don tekintetében. A kitermelőipar bizonyos ágaiiban, a vegyipar, illetve a műanyag-
ipar egyes ágaiiban, valamint az atomiparban, az elektronikai iparban, az alumíniumipar-
ban stb. az állami tulajdon aránya 60—90% között váltakozik, sőt egy-egy iparágban
100%-os (pl. Ausztria vas- és acél-, ólom-, cink- és nitrogénműtrágya-termelésében, Olasz-
ország villamosenergia-termelésében stb.).¹⁴

⁹ Varga Jenő: i. m. 50. old.

¹⁰ Uo.: 54. old.

¹¹ A mai kapitalizmus problémái és a munkásosztály. Kossuth Könyvkiadó, 1964. 715. old.

¹² Uo.

¹³ Uo.

¹⁴ Dr. Háy László: i. m. 176—177. old.

Az állami tulajdon részaránya azonban önmagában nem fejezi ki kellőképpen az állammonopolista kapitalizmus jelentőségét a fejlett tőkésországokban; mégcsak nem is a legfontosabb — bár távolról sem elhanyagolható — mozzanatát jelenti. Az állammonopolista kapitalizmus rendszerén belül az *alapvető és elsődleges jelentőségű a monopolitőkés állam különböző formájú gazdasági szabályozó eszközei*. Lássunk tehát néhány legfontosabbat ezek közül.

2. A monopolitőkés állam gazdasági szabályozó szerepe

Fokozódik az állam *közvetett gazdaságpolitikája* is. Gazdaságpolitikai intézkedésekkel nagyon változatos módon — mint a monopolitőkések képviselője — szabályozó hatást gyakorol a gazdasági életre, az újratermelési folyamat alakulására, tehát a magántőkések gazdaságára is.

Ilyen gazdaságpolitikai eszköz az állami költségvetés, a hitelkereslet és hitelkínálat, a pénzforgalom, a külkereskedelem, a tőke kivitel, az árak és bérek, az anyaggazdálkodás stb. állami szabályozása, valamint a tervezési kísérletek.

A költségvetési politika szerepe

Az állam gazdaságpolitikájában központi helyet foglal el a költségvetési politika. A költségvetési politika keretében az államnak *bevételekhez* kell jutnia. Ezek megszerzésének — mint már tudjuk — legfőbb eszköze az *adó*. Az állam a vállalati és személyi jövedelmekre kivetett közvetlen adók (jövedelemadók) és közvetett adók (fogyasztási és forgalmi adók) növelésével a nemzeti jövedelem jelentős részét központosítja, centralizálja az állami költségvetésbe.

Míg a század elején a főbb tőkésországok nemzeti jövedelmének nem több, mint 3—4%-a került adóként elvonásra, addig a második világháború utáni időszakban — általában növekvő arányokban — mintegy 30—45%-a adó.¹⁵

Az adóbevételek a dolgozó tömegek és a tőkések jövedelmét is terhelik. A munkások jövedelmét, munkabérét terhelő adók növelésével az állam nem érhet el keresletnövelő és ezen keresztül termelésnövelő hatást. Ugyanis amennyivel növeli a költségvetési kiadásokat és ezzel a keresletet is ebből az adóforrásból, annyival csökken a dolgozók által támasztott kereslet, reáljövedelmük csökkenése miatt.

Más a helyzet a tőkések jövedelmét terhelő adók növelésénél. Tudniillik a tőkések a termelés és fogyasztás ellentétének éleződése miatt az időnként kedvezőtlen profitkilitás

¹⁵ Vö. *Haász Árpád*: Korunk kapitalizmusa I. kötet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964. 81. old. és *Erdős Tibor*: i. m. 19. old.

idején csökkentik beruházásaikat, sőt a termelésüket is, tehát profitjuk egy részét nem költik el. Így a *profit megadóztatásának fokozása*, az el nem költött profit egy részének bevonása az állami költségvetésbe, az állami kiadások növelésével mesterségesen emelheti az összkeresletet, illetve közvetetten az össztermelést is.

Ezenkívül az állam a *differenciált adókulcsok* alkalmazásával és az állótőkék *gyorsított leírásának* engedélyezésével a tőkések közvetlenül is ösztönözheti a beruházások megvalósítására, a termelés növelésére. Ha ugyanis differenciált adókulcsokat alkalmaz a személyes és vállalati jövedelmekre — azaz a személyes jövedelmeket terhelő adókulcsok magasabbak és progresszívebbek, mint a vállalati jövedelmeket terhelők —, akkor a tőkések csökkentik a vállalatokból kivont személyes jövedelmek összegét, és profitjuk nagyobb részét hagyják a vállalataikban. Azzal pedig, hogy az állam az állótőkék értékének gyorsított leírását engedélyezi, az állótőke üzemeltetésének első éveiben a leírási összegek (amortizációk) jóval nagyobbak, mint az utolsó években. Így az amortizációs összegek az első években jóval magasabbak az állótőkék tényleges gazdasági kopásánál, ami viszont a tőkések számára kedvező, mert az amortizációt költségként könyvelik el, s a magasabb amortizációs költség miatt a könyv szerinti profit összege jóval kisebb lesz a ténylegesen elért nyereségnél. Miután pedig az adókat az állam a könyv szerinti jövedelemre veti ki, a beruházást követő első években a tőkések kevesebb adót kötelesek fizetni, mint amennyit ténylegesen kellene. Következésképpen, a tőkések mindig további új beruházások révén igyekeznek új leírási lehetőségeket teremteni maguknak. Az állam tehát az állótőkék leírásának szabályozásával szinte kényszeríti a tőkések, hogy profitjuk minél nagyobb hányadát fordítsák beruházási célokra, azaz a termelés növelésére.

Az állami költségvetés bevételeit növelő eszköz lehet még, az *államkölcsönök* felvétele és a forgalomban levő *papírpénz mennyiségének szaporítása* is. Ezeket az eszközöket az állam deficités költségvetés esetén veszi igénybe. Az államkölcsönök felvételével az állam szintén a tőkések el nem költött jövedelmeit vonja be a költségvetésbe, és kiadásával az adóbevételekéhez hasonló eredményt érhet el. Ugyanígy, pénzszaporítással is növelheti az áruforgalmat, ha ez a pótlólagos pénzkibocsátás nem ér el túlságosan nagy mértéket.

Az állam a *költségvetési kiadási politikájával* is hatást próbál gyakorolni a tőkések termelésére. Költségvetési kiadásaival: áruvásárlásaival, személyi jellegű kifizetéseivel, fegyverkezési kiadásaival mesterséges keresletnövelő hatást, és ezzel termelést növelő hatást érhet el.

Az állam megrendeléseinek nagy részét a monopoltőkéseknek adja, *áruvásárlásokat* elsősorban a monopoltőkésektől eszközöl. Ezzel a monopoltőkések számára a bizonytalan piaci helyzet viszonylagosan *fix* lesz és a profitkilátások is kedvezőbbé válnak. Mindez új beruházásokra, a termelés növelésére ösztönzi őket.

A költségvetési kiadásokban az áruvásárlásoknál is jóval nagyobb részt tesznek ki a *személyi jellegű kifizetések*. Ezekben jelentős az improduktív szférában alkalmazottak (pl. állami tisztviselők) fizetései, a munkásmozgalmak által kiharcolt szociális juttatások (pl. nyugdíjak, családi pótlékok, munkanélküli-segélyek stb.). Növekszenek az állami egészség-

ügyi és kulturális alkalmazottak személyi jövedelmére kifizetésre kerülő összegek is. Miután azonban az alkalmazottak, a nyugdíjasok stb. jövedelmeiket főként áruk és szolgáltatások vásárlására fordítják, a személyi jellegű kifizetések révén is emelkedik az összkereslet színvonala, ami az állami vásárlásokhoz hasonló termelést növelő hatást vált ki.

Jelentős és fokozottan emelkedő arányú kiadási tétel az állami költségvetésben még a *fegyverkezési* költség. Ez áruvásárlást (hadianyagok, eszközök vásárlását) és személyi jellegű kiadást (pl. katonaság zsoldját, a katonai alkalmazottak fizetését stb.) is fedez. E fegyverkezési kiadásoknak is lényeges szerepük van az összkereslet és össztermelés színvonalának mesterséges felemelésében. A hadikiadások óriási méreteit mutatja pl. az, hogy az USA 1967—68-as évi költségvetésében a közvetlen hadikiadások összege 75 milliárd dollár, ami a költségvetési kiadásoknak több mint 50%-a. Ez a korábbi évekhez képest lényeges emelkedést mutat, szemben a nem katonai kiadásokkal. Amíg pl. a költségvetés egy főre jutó *nem katonai* kiadásai ugyanis 1939-ben 83 dollárt, addig 1953-ban 75 dollárt, 1963-ban pedig csak 56 dollárt tettek ki.¹⁶ Az adatok nem hagynak kétséget afelől, hogy a hadikiadások igen nagy súllyal nehezednek a dolgozó tömegek vállára és nem jelenthetik végleges megoldását az elhelyezés nehézségeinek. De az sem hihető, hogy ez az egyetlen eszköz, és hogy a fegyverkezési kiadások hatása miatt nincs meg a leszerelés gazdasági lehetősége. *A fegyverkezési kiadások kiesését lehetne más kiadásokkal pótolni* (pl. a kórházak, iskolák, lakóházak építésével).

Általában elmondható, hogy a fejlett tőkésországokban a nemzeti jövedelem 30—40%-a az állami költségvetés segítségével kerül újraelosztásra, végső soron a legnagyobb finanszírozások érdekében.

A hitel- és pénzforgalmi politika szerepe

Az állam gazdasági beavatkozásának másik fontos eszköze a *hitelkereslet és -kínálat* állami szabályozása. A szabályozás *közvetlen*, ha az állam maga folyósít hitelt (pl. termelőberuházások finanszírozására, lakásépítkezésre stb.), vagy maga vesz fel kölcsönt, első sorban a tőkésektől. *Közvetett* a szabályozás, ha hitelpolitikai eszközöket alkalmaz. Pl. befolyásolja a hitelek kamatlábának nagyságát, vagy előírja a magánbankoknak, hogy az általuk nyújtott hitelek maximálisan hányszorosan haladhatják meg a készpénztartalékaikat — azaz meghatározza a kötelező tartalékrátájukat —, továbbá szabályozza a rediszkontláb nagyságát: a magánbankok által az állami bankokhoz viszontleszámlítolásra benyújtott váltók kamatlábát. (Viszontleszámlítolásra akkor kerül sor, ha az állami bank a magánbankoktól beváltja a magánbankok által a működő tőkésektől már beváltott, azaz leszámított váltókat.) Az állam a *hitelkamatláb*, a *tartalékráta* és a *rediszkontláb fel-*

¹⁶ J. Vlagyimirov: A „nagy támadók”. A propaganda és a valóság. Nemzetközi Szemle, 1967. 10. sz. 74—75. old.

emelésével a hitelforgalom csökkentését, leszállításával pedig a hitelforgalom növelését érheti el, tehát bizonyos határok között tarthatja a magánbankok hitelkínálatát. Ez azonban csak lehetőség, de hogy végül is milyen eredménnyel jár, az sokkal inkább a profit várható kielátásaitól függ, mintsem önmagában ettől az állami hitelkeresletet és -kínálatot befolyásoló eszközök latbavetésétől.

A költségvetési politika, valamint a hitelkereslet és -kínálat állami befolyásolása bizonyos értelemben egyben a *pénzforgalom* állami szabályozásának is eszköze. Ha ugyanis az állam a pénzforgalom növelésére kíván ösztönözni, akkor a kamatok leszállítására ösztönöz, leszállítja a tartalékrátát, az állami bank pedig a rediszkontlábat. Ezzel több pénz kerül a forgalomba. Ha viszont korlátozni kívánja a pénzforgalmat, fordítva jár el.

A monopoltőkés állami tervezés szerepe

Az állami monopolkapitalizmus időszakában egyre több országban találkozunk *részleges* tervszerűséggel. Több éves állami terveket dolgoznak ki (pl. Franciaországban, Olaszországban, Angliában stb.), amelyek tartalmazzák a nemzeti jövedelem várható növekedését, a szükséges beruházásokat, bizonyos területek növekedési ütemét stb. A tervkészítésnél figyelembe veszik a legnagyobb monopóliumok terveit, a kereslet és a termelés szerkezetének várható alakulását stb. E tervek nem kötelező erejűek a vállalatok számára, azok mégis gyakran alkalmazkodnak hozzá, ha nem mond ellent egyéni érdekeiknek. Így a terveknek már eleve van bizonyos fokú hatásuk. De ezen túl a tárgyalt egyéb gazdaságpolitikai eszközök is elősegítik a célkitűzések megvalósítását.

A tervezésnek mint szabályozó eszköznek a felhasználását nem egyszerűen csak a kapitalista rendszert mind nagyobb veszélyekkel fenyegető újratermelési funkciózavarok váltották ki, hanem a szocialista országok tervgazdálkodásából származó, számukra is látható előnyök is.

E tervezés azonban a monopoltőkés érdekek miatt az újratermelés egész folyamatát nem foghatja át, s a monopoltőkés érdekeket kifejező tervek megvalósítására a társadalom összessége nem mozgósítható, és a kapitalizmus körülményei között ez nem is lesz megoldható. Következésképpen, a monopoltőkés állami tervezés mindig csak részleges tervszerűség maradhat, a tervezésnek csak bizonyos *elemeit* jelentheti.

Mindezekkel a gazdaságpolitikai eszközökkel (továbbá az itt részletesen nem tárgyalhatunkkal is) az állam bizonyos keretek között hatást gyakorol az újratermelési folyamat alakulására. Konjunktúra idején a termelés gyors ütemű növelését próbálja korlátozni, dekonjunktúra esetén pedig termelést növelő hatást kíván elérni. Tehát *anticiklus gazdaságpolitikát* folytat, hogy ezzel az újratermelés ciklikusságát mérsékelje, az óriási kilengéseket csökkentse.

III. A tőkés termelési viszonyok változása az állami monopolkapitalizmusban

Az állami monopolkapitalizmus idején a termelési viszonyok jellegükben továbbra is maradnak tőkés viszonyok, de formájukban változás következik be, mégpedig *erősödik kollektív monopolista tőkés formájuk*. Tudjuk, hogy a termelési viszonyok egyben tulajdonviszonyok is. A tulajdonviszonyoknak pedig mindig konkrét megjelenési formájuk van. A kapitalizmusra a termelési eszközök tőkés magántulajdona jellemző. Ez érvényes az állami monopolkapitalizmusra is. A tulajdonviszonyok uralkodó formája itt is a magántőkés tulajdon. Csakhogy itt a tőkés tulajdonon belül megnő a *monopoltőkés tulajdon* terjedelme, szerepe és hatalma, a monopóliumokon kívüli tőkés tulajdonnal szemben is. Továbbá, jellemzővé válik az *állami tulajdon szerepének és terjedelmének* növekedése, valamint a kettő legszorosabb összefonódása. Az állami tulajdon — kapitalista termelési viszonyok között — természetesen csak bizonyos határokon belül terjeszkedhet, teljessé nem válhat.

A termelőeszköz-tulajdonosok egyéni, individualista céljainál, érdekeinél jelentősebbé válnak a *kollektív monopolista célok, érdekek*. Ezeknek — a kapitalizmus alapvető ellentmondása kiéleződése miatt — a tőkés társadalom termelési viszonyainak a további fenntartását kell képviselniük.

A finánetőkés állam gazdaságpolitikája az újratermelés befolyásolásával, a termelés és a piac bővítésével a monopoltőke általános „kollektív” érdekeit képviseli. És a monopoltőke általános érdekeit képviselő intézkedései ellentmondhatnak (és időnként ellent is mondanak) a monopóliumokon kívül álló tőkések érdekeinek. Sőt, ellentmondhatnak az egyes monopóliumok, vagy monopoltőkés csoportok érdekeinek is, ha a monopoltőkések „kollektív” érdeke megkívánja azt. Ez magában foglalja természetesen azt, hogy az állami intézkedések egyes monopolista csoportosulások érdekeit (amelyeknek befolyásuk nagyobb az államra) jobban szolgálja, mint más csoportosulásokét (amelyeknek kisebb a befolyásuk), minthogy maguknak a monopoltőkéseknek az érdekei is gyakran ellentétesek egymással.

Mivel a tőkésállam elsősorban a monopoltőkések egészének céljait képviseli, fokozottabban valósul meg a tőkések *profitjának differenciálódása* a monopoltőkések javára. Így az *elosztási viszonyok* tekintetében a monopoltőkések kedvezőbb helyzete a monopóliumokon kívüli tőkésekkel szemben erősödik, ami természetesen a *tőkésosztályon belüli ellentmondások* kiéleződését eredményezi.

Mindezek az ellentmondások azonban alárendeltek, és sohasem kerekedhetnek felül az osztőtőkések és a munkásosztály közötti ellentmondásokon. Az állammonopolista intézkedések hosszabb időszakban tekintve az egész tőkésosztály érdekeivel egybeesőek, ezeket a kollektív érdekeket szolgálják.

Eszerint a tőkések közvetlen célja, a minél magasabb profit elérése csak a kollektív tőkés

érdekek előtérbe kerülése útján és az állam aktív közreműködésével valósulhat meg. Változás következik tehát be a célok megvalósításának módjában, elsősorban a szabályozási formákban is. *Erősödik a tudatos központi (állami) szervezés jelentősége. Gazdaság-szervező tevékenysége kiterjed az állami tulajdonon túl a tőkésék gazdálkodására is, a már említett gazdaságpolitikai eszközök segítségével. De az állam tudatos gazdaság-szervezése a kapitalizmusban mindig csak részleges lehet, azaz az egész újratermelési folyamatot tervszerűen átfogóvá nem válhat a tőkés tulajdon léte és uralma miatt, ami viszont nem zár ki bizonyos tervezési kísérleteket.*

IV. Az állammonopolista kapitalizmus történelmi szerepe

Az állammonopolista kapitalizmus történelmi szerepe kettős:

1. *Reakció*, amennyiben az önmagát túlélő monopolizációs termelési viszonyokat *konzerváló*, bukását történelmileg késleltető hatású. Azáltal, hogy az állammonopolizmus új mozgásforma a kapitalizmus ellentmondásai számára, kapitalista talajon még egy ideig lehetővé teszi a termelőerők imperializmuson belüli bizonyos fejlődését is, ami viszont elegendő minimum ahhoz, hogy állammonopolista formában még tovább létezzen a kapitalizmus. Ez a fejlődés viszont messze elmarad attól a lehetőségtől, amelyet a technika és a tudomány mai szintje magában rejt, és amelyet a neki megfelelő termelési viszonyok közepette akadálytalanul ki is lehetne bontakoztatni.

A mai fejlett tőkésországok termelőerői szintjének a szocialista viszonyok felelnek meg, s már rég azt követelik. Ennek késleltetése az osztályadalmi haladás akadályozását jelenti.

Továbbá: a monopolizációs állam a tőkés termelési viszonyok fenntartására, a kapitalizmus életének meghosszabbítására azért törekszik, hogy a még benne rejlő lehetőségeket a tőkés, elsősorban a legnagyobb fináncizációs burzsoázia javára segítse kiaknázni. Ha közben engedményt kényszerül adni a dolgozóknak is, hosszú távon ezzel is a kollektív tőkésérdekeket igyekszik képviselni. Ez jól mutatja az állammonopolista kapitalizmus és legfőbb szereplőinek: a gazdasági és politikai erejüket egyesített legnagyobb monopóliumoknak és államuknak az *osztályjellegét*.

2. Az állammonopolista kapitalizmus másfelől viszont *objektíve haladó* szerepet is betölt. *Először* is sok vonatkozásban *kedvezőbb feltételeket jelent a munkásosztály* életkörülményeinek javításáért, illetve romlása megakadályozásáért vívott gazdasági és politikai *harc* szempontjából. Erre az állammonopolizmus különböző intézményei, legalábbis időnként kihasználhatók.

A munkásosztály szociális, egészségügyi engedményeket érhet el harcával, hiszen a monopolista állam — a rendszer túlélettsége miatt — nemcsak a válságoktól igyekszik

megszabadulni, hanem a proletariátus és a burzsoázia túlságosan kiélezett és nyíltszíni összeütközéseitől is, amelyek nem kevésbé fenyegetik az imperializmus létét, mint az előbbiek. Az államosítások vagy a költségvetési politika (azon belül a profit progresszív adóztatása, az állami beruházások) stb. mindmennyi lehetőség, amelyek kizárólagos és korlátlan monopolizációs érdekeket szolgáló volta megakadályozható. Azokból a munkások javára is fordítható valami.

Nem az ellen kell tehát pl. harcolnia a munkásosztálynak, hogy a nemzeti jövedelem mind nagyobb hányadát a költségvetésbe koncentrálja és azon keresztül ossza el újra az állam, hanem azért, hogy a profitok minél nagyobb aránya kerüljön a költségvetésen keresztül újraelosztásra, illetve azért, hogy ezen újraelosztás során az állam kénytelen legyen a dolgozó tömegek érdekeit is fokozódó mértékben szem előtt tartani. Továbbá, az államosítások terén a munkásosztálynak nem az államosítás ellen, hanem annak fokozásáért kell fellépnie, de ezzel egy időben az államosítások feltételeinek a tömegek szempontjából kedvező formáiért, és azért, hogy az államosított szektorokon belül a munkások képviselői szerveik útján mind hatékonyabban beleszólhassanak a gazdálkodásba, kizsákmányolásuk fokozásának meggátlása és mérséklése érdekében stb.

Másodszor (és ez még fontosabb!), az állami monopolkapitalizmus *előre mutat a szocializmus irányába*. Azok az intézmények (pl. bankrendszer, tervezőapparátus stb.) és formák, amelyeket az állammonopolista rendszer szükségképpen kiépít, még fokozottabban jelzik a kapitalizmus túlérettiségét, hiszen ez a gazdaság funkcióképességét biztosító egész működési mechanizmus — természeténél fogva — idegen kapitalista tartalmától. Ugyanakkor pedig ezek a formák a szocializmus győzelme után új tartalommal megtöltve kitűnően felhasználhatók; ott a gazdaság e működési formái összhangba kerülnek tartalmukkal. Bármilyen engedményekre kényszerülnek is a monopolizációk és az imperialista állam, a tulajdonviszonyok megváltoztatását önszántukból sohasem hajtják végre. Ezért kapitalizmuson belül e formák mindig kibékíthetetlen ellentmondásban vannak imperialista tartalmukkal.

Az állammonopolista kapitalizmusnak e kettős történelmi szerepét figyelembe kell vennie a munkásosztálynak és pártjának. Egyfelől látnia kell azokat a lehetőségeket, amelyekért harcolnia kell a legszélesebb tömegekkel együtt, másfelől azonban — illúzióktól mentesen, világosan — látnia kell azokat a korlátokat, amelyeket az állammonopolizmus támaszt a munkásosztály végső célja, a szocialista rendszer megvalósítása elé.

Végeredményben tehát a kommunista pártok vezetésével az állammonopolista kapitalizmus megdöntéséért úgy kell következetesen harcolni, hogy közben minden még benne rejlő lehetőséget maximálisan kihasználjanak.

A mai tőkés világgazdaság rendszere és hanyatlása

I. Az imperialista világgazdaság lényege és összetevői

1. Az imperialista világgazdaság fogalma és kialakulása

A *tőkés világgazdaság* a különböző fejlettségű kapitalista országok nemzetgazdaságainak és sokrétű egyenlőtlen gazdasági kapcsolatainak az összessége. E kapcsolatok magukban foglalják a külkereskedelmet, a tőke kivitelt, a munkaerő-vándorlást, a nemzetközi elszámolások rendszerét stb.

A termelőerők fejlődése már a monopóliumok előtti kapitalizmusban kiváltott olyan tendenciát, amely a gazdasági élet, a tudomány stb. nemzetközivé tételére, a nemzeti elzárkózás felszámolására irányult. A termelőerők fejlődése következtében a gazdaság elérte azt a fokot, amikor már túllépte az ország kereteit, és megkövetelte a termelés és a csere nemzetközivé tételét. A tőke, nem ismervé állami határokat, behatolt minden országba, széles körű nemzetközi munkamegosztást hozott létre, világpiaccá egyesítette a nemzeti piacokat, megteremtette a világgazdaság rendszerét. Szoros gazdasági és politikai kapcsolatok alakultak ki az egyes országok között. Egyik ország sem létezhetett most már elszigetelten a többi országtól, mivel az egyes országok nemzetgazdaságai a világgazdaságnak egy-egy láncszemévé váltak. Csakhogy az eltérő fejlettségű és különböző erejű országok nem egyenrangú félként állnak egymással szemben, hanem uralkodó és alávetettségi viszony jellemzi kapcsolataikat!

A tőkés világgazdaság kialakulása — mint látjuk — hosszú történelmi folyamat. Teljesen kialakultnak a XIX. és XX. század fordulóján tekinthető, vagyis a kapitalizmus akkorra vált egységes világrendszerre, mire első fejlődési szakaszából átnőtt második fejlődési szakaszába, az imperializmusba. Ez azt jelenti, hogy a szó tulajdonképpen értelmében tőkés világgazdaságról csak mint imperialista, monopoltőkés világgazdaságról beszélhetünk.

Az imperializmus kialakulása volt ugyanis az a történelmi időszak, amikor a tőke hatalmába kerítette a világ valamennyi országát, amikor behatolt a föld valamennyi tér-

ségébe. Ez azonban nem úgy értelmezendő, hogy addigra minden országban uralkodó társadalmi-gazdasági alakulattá vált a kapitalizmus. Távolról sem, sőt a föld országainak nagyobbik részében nem vált azzá, és még ma sem jutott el minden ország a kapitalista viszonyok belső meghonosításához. Úgy értelmezendő, hogy *a tőke minden területen* — a kapitalistává akkor még nem vált országokban *kívülről* — *megvetette lábát*. Ezzel ugyan e területek is a tőke értékesülése tényezőivé váltak, de — mint később majd látjuk — egy-szersmind éppen e külső tőkebehatolás gördítette a legfőbb akadályokat ezen országok kapitalizmussá fejlődése elé.

2. Az imperialista világgazdaság összetevői és fejlődési szakaszai

A monopolizált világgazdaságon belül kezdettől fogva az országok két alapvető csoportját lehet megkülönböztetni: 1. a kapitalizmus állapotába eljutott, gazdaságilag viszonylag *fejlett, önálló, független országok csoportját*, amelyek között persze fejlettség tekintetében számottevő és igen változó különbségek is vannak, és 2. a gazdaságilag *elmaradott* — többségükben a kapitalizmus fejlettségi fokára még el sem jutott — s az előbbi csoporthoz tartozó országok valamelyikétől, valamilyen fokú *alarendelt függőségi viszonyban levő országok csoportját*. E csoporton belül is igen nagyok az eltérések az egyes országok között mind a függőség mértéke és formája, mind a fejletlenség foka tekintetében.

A monopolizált világgazdaság mint hatalmas gyarmatbirodalmat magában foglaló világgazdaság alakult ki. Az országok első csoportjából kerültek ki a gyarmattartó országok, míg a második csoport országai alkották a gyarmatokat. *A gyarmati függésnek különböző formái* voltak. A szó szoros értelemben vett *gyarmatoknak* semmiféle állami szuverenitásuk nem volt. A *félgyarmatok* formailag ugyan *függetlenek*, de valójában mind gazdaságilag, mind politikailag igen kevés önállósággal rendelkeznek. A gyarmati függés *egyéb formáit* jelentik az ún. gyámsági területek, domíniumok, mandátumos országok stb.

A gyarmati országok a gyarmattartók (az anyaországok) számára különösen fontos *szerpet* töltenek be mint *áru- és tőkeelhelyező piac*, mint *olcsó nyersanyag- és munkaerőforrás*, s mindezek által mint magas *extraprofit-forrás*, továbbá mint *katonai, stratégiai támaszpont*.

A gyarmati rendszer kialakulása, az imperializmus létrejöttével együtt, jelentette a *világ területi felosztásának befejeződését* a nagyhatalmak között, és ezzel egyben megvetette a területi újrafelosztás alapját.

Az imperialista világgazdaságnak ez az először kialakult összetétele nem tartott túlságosan sokáig, gyakorlatilag az első világháború és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelméig. Eddig tartott az imperialista fejlődés *első szakasza*. Ekkor — ti. az első világháborúban, illetve annak eredményeként — *egyrészt* megtörtént a gyarmatok (a föld területi) újrafelosztása az imperialista hatalmak között az időközben megváltozott imperialista erőviszonyok arányában, s ezzel kezdetét vette a *gyarmati rendszer válsága*, amely a felszabadító gyarmati harcokban, köztük néhány sikerében jutott kifejezésre, *másrészt* vi-

szont a Nagy Októberi Szocialista Forradalom eredményeképpen a *kapitalizmus megszűnt egyedüli rendszer lenni* a földön. Kezdetét veszi tehát az imperialista rendszer fejlődésének *második szakasza*, amelyet az *általános válság korszaka* kezdetének hívunk. Ez a szakasz tartott egészen a második világháborúig.

A háború eredményeképpen a gyarmati világ ismételt újrafelosztásra került, ami a gyarmati rendszer válságának további elmélyülését jelentette. Az imperializmus fejlődésének e *harmadik szakaszában* egyre több ország szabadul meg a gyarmati függőségből, és újabb országok válnak ki az imperializmus rendszeréből és lépnek a szocialista fejlődés útjára, köztük hazánk is. *Ebben a szakaszban a szocializmus világrendszerre válik. A gyarmati rendszer felbomlása pedig az 1960-as évek elejére befejeződik.*

Amíg az első világháborút megelőzően a föld lakóinak több mint fele élt gyarmati sorban, addig ma az emberiségnek alig 1%-a él szó szoros értelemben vett gyarmati országban.¹⁷ A gyarmati helyzetből felszabadult országok közül némelyek egyenesen a szocialista fejlődés útjára léptek. Többségük azonban még nem jutott el eddig, de nem is egyértelműen a kapitalista fejlődés útját járják. Bár még politikai függetlenségük ellenére is nagyon sok szál fűzi őket gazdaságilag a volt gyarmattartó országokhoz, illetve más fejlett tőkésállamokhoz, többségük következetesen törekszik a még meglevő gazdasági függőségüket jellemző alávett helyzetükön változtatni. Ennek valóra váltása azonban még hosszú harcot kíván, és végső megoldást csakis a következetesen szocialista fejlődési út jelentheti számukra is.

Az imperializmus fejlődésének ebben a szakaszában az állammonopolista tendenciák mind erősebben érvényesültek, és a monopolkapitalizmus *állami monopolkapitalizmussá* alakult át.

Végeredményben tehát a *mai tőkés világgazdaság* magában foglalja a *fejlett kapitalista országok* csoportját és *egymás közti gazdasági kapcsolatait*, valamint a *volt gyarmati* (gyen-
gén fejlett, gazdaságilag elmaradott, fejlődő, nem kapitalista utat járó országok stb. szokásos terminológiákkal jellemzett) *országokat*, illetőleg *azok és a fejlett tőkésországok közötti gazdasági kapcsolatokat*. A volt gyarmati országok főként abban az értelemben tekinthetők a tőkés világgazdasághoz tartozóknak, hogy nemzetgazdaságuk rendkívül erős szálakkal kötődik még a fejlett tőkésországok gazdaságaihoz, sokkal erősebben, mint ahogy egymáshoz, vagy akár ma még a szocialista országokhoz.

¹⁷ Kende István—Szentés Tamás: Fejlődő országok nem kapitalista útja. Kossuth Könyvkiadó, 1966. 22. old.

A nemzetközi monopóliumok és a világ gazdasági felosztása

Az imperialista világgazdaság egyik legjellemzőbb vonása (enélkül nem is létezhet) a nemzetközi monopóliumok léte és váltakozó élességű, de állandó harca. A monopóliumok egy országon belüli uralkodóvá válása szükségképpen a nemzetközi monopóliumok kialakulásához vezet. Ennek alapja ugyanúgy a tőke koncentrációja és centralizációja, mint a nemzeti monopóliumoknál. A termelőerők fejlődésük során országhatárokon is túlnőnek. A nemzeti (egy vagy különböző országokhoz tartozó) monopóliumok között nemcsak országon belül folyik konkurrencia, hanem az országon kívüli, idegen területek, áruehelyezési és tőkebefektetési piacok megszerzéséért és uralmáért, valamint a nyersanyagforrások kiaknázásáért is. Ez a küzdelem végül is ugyanúgy megegyezésre vezet az idegen területeken, mint egy országon belül. *E monopóliumos megegyezések jelentik a nemzetközi monopóliumok létrejöttét, és egyben a világ gazdasági felosztását közöttük!*

A nemzetközi monopóliumos egyezmények a konkurrencia kiküszöbölésére, a magas monopolista profit országhatárokon kívüli biztosítása érdekében jönnek létre. Ezek azonban a világgazdaságon belül ugyanúgy nem szüntetik meg a versenyt, mint a nemzeti monopóliumok egy országon belüli egyezményei. A harc eredményeképpen a nemzetközi monopóliumok erőviszonyai megváltoznak, egyesek tönkre is mennek, újabbak alakulnak stb., és a megváltozott erőviszonyoknak megfelelően megtörténik a világ gazdasági újrafelosztása, ami sohasem befejezett.

A világ gazdasági és — korábban tárgyalt — területi felosztása és újrafelosztása szorosan összefügg egymással, és ugyanakkor különbözik is egymástól. A világ gazdasági felosztása *alapja* a világ területi felosztásának. A nemzetközi monopóliumok gazdasági uralmát az adott térségben a mögöttük álló imperialista államok, illetve államszövetségek politikailag, katonailag is alátámasztják és kiterjeszteni törekednek. A világ területi felosztása újabb lendületet ad a nemzetközi monopóliumok egymás közti harcának, erőviszonyuk megváltozásának, ami a világ újrafelosztásához vezet, és egyben előkészítését jelenti a világ területi újrafelosztásának. Amíg a világ gazdasági felosztása és újrafelosztása nemzetközi monopóliumok által és általában a gazdasági harc eszközeivel, *viszonylag békésen* történik, addig a világ területi újrafelosztását az államhatalmak végzik és általában katonai eszközökkel, *háborúk, sőt világháborúk* útján.

A nemzetközi monopóliumok lehetnek *magánmonopóliumok* és *állami* monopolista szervezetek. Az *első nemzetközi magánmonopóliumok* még a múlt század végén keletkeztek. Számuk azonban az imperializmus kialakulása után szaporodott igen gyorsan. A második világháború előtt már 300-nál több nemzetközi monopolista egyezményt tartottak nyilván. Nemzetközi monopólium pl. a *Nemzetközi Olajkartell*, amely az első világháború előtt jött létre az olajforrások és piacok felosztására, az angol és amerikai olajmonopóliumok között. Akkor az Angol Royal Dutch Shell, jelenleg pedig az amerikai Standard Oil mono-

pólium vitte a vezető szerepet benne. Egy másik híres nemzetközi monopólium a *Nemzetközi Acélcsőkartell*, amelynek résztvevői NSZK, angol, francia és belga monopóliumok. Egyezményük az exportra és az árra vonatkozik, s lebonyolítják a világ acélcső exportjának kb. 50%-át. Ezen belül vezető szerep az NSZK monopóliumaié. Végül még egy példát említünk, az *Angol—Holland Unilevert*, amely margarin-, szappan-, élelmiszeripari monopólium, s több mint 400 vállalata működik a tőkésvilág különböző országaiban. 1962-ben közel 5 milliárd dollár értékű áruforgalmat bonyolított le, és csaknem 300 ezer embert foglalkoztatott.

A nemzetközi állami monopóliumok térhódítása különösen a második világháború utáni időszakban jellemző. Ezeket az egyezményeket a tőkésállamok kötik egymással. Legfejlettebb formájuk az ún. *szupranacionális* intézmények. Az ezekben résztvevő országok gazdasági és politikai szuverenitásukról részben lemondanak, vagyis ezek a szervezetek már bizonyos mértékben a résztvevő államok feletti hatalommal is rendelkeznek. Ennek tipikus példája az Európai Gazdasági Közösség (vagy más néven Közös Piac), amellyel később részletesebben foglalkozunk. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy ezek az államközi és államok feletti nemzetközi intézmények az állami monopolkapitalizmus térhódításának egyenes következményei, és nemzetközi méretűvé válásának tendenciát jelentik.

A tőkés világ gazdaságon belüli kapcsolatok tehát ilyen nemzetközi monopolista szervezetek, illetve államszövetségek meghatározó szerepe és harca körülményei között megvalósuló kapcsolatok. Maguk a kapcsolatok pedig a világ gazdasági és területi felosztásának, illetve az újrafelosztásért folytatott harcnak az eszközei. Mielőtt azonban e kapcsolatok fő formáira és mai jellemzőire rátérnénk, lássuk a fejlett és elmaradott országok mai gazdasági jellemzőit külön-külön.

A fejlett tőkésországok gazdasági növekedése a második világháború után

A második világháború után a tőkésországok fejlődése jóval gyorsabb ütemű volt, mint az azt megelőző időszakban. Az egyes országok fejlődésében azonban feltűnő ütemkülönbségek voltak, mind az ipari termelés, mind a bruttó nemzeti termék átlagos évi növekedési ütemében. (Bruttó nemzeti terméken a nemzeti jövedelem amortizációval növelt összegét értik.)

Az 1. táblázatból látható, hogy a leggyorsabban fejlődő országok (Japán, NSZK, Görögország és Olaszország) és a leglassabban fejlődő országok (Anglia, Egyesült Államok, Belgium és Svédország) között milyen nagy különbségek vannak a növekedés ütemében. Ennek oka a fejlődést meghatározó tényezők hatásainak eltérésében található meg. A tőkésországok gazdasági fejlődésére a termelés és a piac alakulását meghatározó tényezők együttes hatása van befolyással. Ha ugyanis a piac korlátozott, akkor a termelés növelésére ható tényezők sem juthatnak érvényre. Ezért a termelés és a piac növekedésének feltételeit

is meg kell vizsgálni, ha választ akarunk kapni arra, hogy miért fejlődhettek — bár különböző mértékben — viszonylag gyors ütemben a tőkésországok a második világháború után.

A gazdasági fejlődést 1948-tól kb. 1953-ig elsősorban a második világháború utóhatásai,

1. táblázat

*Az ipari termelés és a bruttó nemzeti termék
átlagos évi növekedési üteme néhány tőkésországban**

Országok	Ipari termelés növekedése		Bruttó nemzeti termék növekedése 1953—1963 között (%)
	1948—1954 között (%)	1953—1964 között (%)	
NSZK	20,7	7,7	6,4
Olaszország	11,0	8,3	6,0
Ausztria	13,1	7,1	5,6
Görögország	14,0	8,6	6,3
Franciaország	5,6	6,8	4,9
Hollandia	7,1	6,1	4,5
Belgium	2,1	4,4	3,1
Svédország	2,4	4,5	4,2
Norvégia	6,5	5,3	3,7
Anglia	3,8	3,5	2,7
Japán	22,7	14,3	9,3
Egyesült Államok	5,9	3,4	2,9

* Dr. Erdős Tibor: A gazdasági növekedés tényezői a nyugat-európai tőkésországokban és Japánban a második világháború után. Kossuth Könyvkiadó, 1966. 12. és 21. old.

ezt követően viszont egyéb tényezők határozták meg.

1. A második világháború által okozott károk helyreállítása, a háború ideje alatt elmaradt állótoke-megújítások és -pótlások, az elhalasztott kereslet, a lecsappant raktárkészletek feltöltése stb. miatt a háború után rendkívül megnövekedett a termelési eszközök és fogyasztási cikkek kereslete. Ennek kb. az 1953-as évekig termelésnövelő hatása volt. Az érintett országok termelőapparátusában a háború egyenlőtlen károkat okozott. A termelés viszont a szűk keresztmetszethez igazodott, azaz jobban csökkent, mint amekkora a kapacitáskár volt. Ezért viszonylag kis méretű beruházásokkal, a tönkre nem ment, de a termelésből kiesett óriási kapacitásokat is

újra be lehetett állítani a termelésbe, ami ugrásszerűen megnövelte a termelést.

2. A háború utáni megnövekedett kereslet azonban nagyobb beruházásokra is ösztönözte a tőkéseket. Ezt a tendenciát fokozta az akkor kibontakozó tudományos-technikai forradalom is. Az így megnövekedett beruházásoknak pedig keresletnövelő hatásuk van termelési eszközök és fogyasztási cikkek iránt egyaránt, mindaddig, amíg el nem készülnek, viszont a kínálatot csak termelésbe lépésük után növelik. De ha a bruttó beruházások arányainak alakulása a bruttó nemzeti termékhez képest (beruházási kvóták) növekvő tendenciájú, akkor a beruházásoknak a keresletnövelő hatásuk nagyobb, mint a kínálatnövelő hatásuk. Ha ez tartósan biztosítható, akkor hosszú időközben is javul a piachelyzet, aminek pedig további termelésnövelő hatása van. A gyorsan fejlődő és lassabban fejlődő országok között ebben a vonatkozásban lényeges különbségek vannak. A beruházási kvóták 1950 és 1963 között (amikor a háború utóhatásai már nemigen érezhetők) Japánban több mint 14%-kal, Olasz-

országban 6,8%-kal, Ausztriában 5,6%-kal, az NSZK-ban 5,4%-kal növekedtek, míg Angliában csak 3,7%-kal emelkedett, az Egyesült Államokban pedig 1950—1953 között 1,3%-kal csökkent, s csupán 0,5%-kal növekedett 1953—1963 között is.¹⁸ Természetesen ezek a különbségek termelésük alakulásában is éreztetik hatásukat.

A beruházási kvóták alakulására több tényező hatott. Nézzük ezek közül a két legfontosabbat: a) Japán, Olaszország és Ausztria azon országok közé tartozott, ahol az *alacsony munkabérek* miatt az elérhető profitok nagyobbak voltak, mint Angliában és az Egyesült Államokban, és ezért a beruházások színvonala is magasabb lehetett; b) a *fegyverkezési kiadások* az Egyesült Államokban a nemzeti jövedelem 10—12%-át, Angliában és Franciaországban 11%-át, Olaszországban, az NSZK-ban, Norvégiában, Svédországban 4—6%-át, Japánban és Ausztriában viszont csak 1—2%-át tette ki.¹⁹ Nyilvánvalóan kevesebbet tudnak beruházásokra fordítani ott, ahol a fegyverkezési kiadások a nemzeti jövedelem nagyobb százalékát kötik le, mint azok az országok, ahol a fegyverkezési kiadások hányada kisebb.

3. A gyorsan fejlődő és lassabban fejlődő országok között *relatív technikai* különbségek voltak a fejlettség tekintetében is a második világháború után. Ezért a viszonylag fejlettebb országok az új technika alkalmazásával, sőt a fejlettebb országokban már alkalmazott technika bevezetésével is gyorsabban növelik termelésüket, mint a fejlett tőkésországok. [A gyengén fejlett országokban más a helyzet, mert ott a *nagyfokú* gazdasági elmaradottsággal járó alacsony felhalmozási ráta a torz termelési viszonyokkal (kapitalizmus előtti állapotok nagy aránya) és egyéb tényezőkkel akadályozza a gyors fejlődést.]

4. Az állami monopolkapitalizmus országonkénti eltérő fejlettségével és az állam gazdasági életre gyakorolt hatásával már foglalkoztunk az előző fejezetben. Itt csak megemlítjük, hogy az *állam gazdasági beavatkozása* is fontos tényező volt a második világháború utáni gazdasági fejlődés alakulásában.

5. A termelés gyors növekedéséhez és a piac kiterjesztéséhez, illetve a külkereskedelmi forgalom emeléséhez hozzájárultak a tőkésországok *integrációs* törekvései is. E vonatkozásban legnagyobb eredményt a Közös Piac tagországai érték el, főleg a külkereskedelmi forgalom egymás közti korlátozásának enyhítésében.

6. Végül, de nem utolsósorban, az *improduktív költségek* második világháború utáni ugrásszerű megnövekedése és azóta is tartó emelkedése is hozzájárult a kereslet és a termelés növeléséhez.

E tényezők hatásának eredményeképpen a második világháború után az imperialista országok gazdasága — bár különböző mértékben — gyorsan fejlődött. Az is ismeretes, hogy ebben az időszakban — Amerikát, Spanyolországot s még néhány államot kivéve — periodikus túltermelési válságok nem voltak a tőkésországokban. Az Egyesült Államokban az 1948—1949., az 1953—1954., az 1957—1958. és az 1960—1961. években volt vál-

¹⁸ Dr. Erdős Tibor: i. m. 37. old.

¹⁹ Uo. 125—126. old.

ság. Ezek közül az 1948—1949. és az 1957—1958. évi periodikus túltermelési válság, míg a másik kettő közbeeső *részleges* válság volt. Nyugat-Európában pedig 1948—1949-ben, 1951—1952-ben, 1957—1958-ban és utoljára a hatvanas évek elején volt rövid ideig tartó termelémegtorpanás, illetve kisebb visszaesés az egyes tőkésországokban különböző időpontokban. Túltermelési válság azonban itt sehol sem robbant ki, ami viszont nem jelenti azt, hogy az elmúlt húsz-huszonöt év alatt nem működtek a periodikus túltermelési válságok kirobbantását előidéző tényezők, csak azt, hogy e tendenciák nem bontakozhattak ki, mert a tárgyalt tényezők ellene hatottak. Éppen ezért azt a következtetést sem lehet levonni, hogy periodikus túltermelési válság a jövőben sem várható ezekben az országokban. Ha ugyanis az azt kirobbantó tényezők hatnak, és a vele szemben ható tényezők nem megfelelő erővel működnek (és a konjunktúra előidézőinek kimerülési jelei mutatkoznak), akkor nem kerülhető el a válság kitörése.

4. A gazdaságilag elmaradott országok helyzete és fejlődési iránya a mai tőkés világ gazdaságban

A gazdasági elmaradottság általános jellemzői

A gazdaságilag elmaradott országok csoportját (a még ma is gyarmati helyzetben levő néhány országgal együtt) döntően azok a volt gyarmati országok alkotják, amelyek nemzeti függetlenségük kivívása után még nem váltak szocialista országokká. Ezek Európán kívüli földrészekén helyezkednek el: Afrika és Latin-Amerika nagy részét, valamint Ázsia számottevő területeit alkotják. A gazdaságilag elmaradott országokban él a tőkés világ-gazdaság népességének 70%-a. Ugyanakkor a tőkésvilág ipari termelésének 1967-ben mintegy 10,5%-át adták.²⁰ Ezeknek az országoknak nemcsak gazdasági súlyuk, arányuk kicsi a tőkésvilágon belül, hanem *gazdasági fejlődési ütemük* is rendkívül lassú (az előbbi éppen erre vezethető vissza). Amíg fejlett kapitalista államok (ide értve Nyugat-Európát, Észak-Amerikát és Ausztráliát) nemzeti jövedelme 1850 és 1960 között, tehát 110 év alatt majdnem 7-szeresére, addig az elmaradott országoké 31%-kal nőtt, vagyis az előbbiekéénél 20-szornál is lassabban.²¹

A gazdasági elmaradottság igen összetett, komplex fogalom. Olyan tényezői vannak, amelyek a gyarmati és volt gyarmati, de még szocialista útra nem lépett országokat egyaránt jellemzi. Ezek a következők: 1. Az egyoldalú gazdasági függés az idegen imperialista tőkéktől. 2. Külső kizsákmányolás idegen, imperialista monopóliumok és állammonopolista szervezetek által. 3. Alacsony színvonalú és torz szerkezetű belső gazdasági és társadalmi helyzet.

²⁰ Szentcs Tamás: A gazdasági elmaradottság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 164. old.

²¹ Dr. Háy László: i. m. 185. old.

1. *Az egyoldalú gazdasági függés* az imperialista országoktól és azok óriásmonopóliumaitól, egyszerűen az idegen tőkétől, *a gazdasági elmaradottság legáltalánosabb ismérve és egyben legfőbb oka*. Végző soron a másik két jellemző is erre vezethető vissza. Az idegen tőkétől való gazdasági függés lehet közvetlen és közvetett függés.

A *közvetlen* gazdasági függés azt jelenti, hogy az ország gazdasági kulcspozíciói, a legfontosabb gazdasági ágak, idegen monopolizáció tulajdonában vannak, vagy közvetlen ellenőrzése alatt állnak. Ez a függés legerősebb formája, és főként a gyarmati rendszer maradványa, de részben (egyes országokban) az új gyarmatosítás eredménye is. Ez az elmaradott országokban termelt értékplusz nagy részének, a kistermelők által termelt új érték egy részének és a lakosság jövedelmei bizonyos hányada, egyszerűen *a nemzeti jövedelem tekintélyes része országból való kiszivattyúzásának* a fő módja.

A közvetlen gazdasági függést mutatja pl. az, hogy az USA monopóliumai tartják kezükben a latin-amerikai vasérctermelés 82%-át, a mangánkitermelés 94%-át, Dél-Amerika ásványolaj kincseinek több mint 75%-át stb. Az angol monopolizáció pedig ellenőrzése alatt tartja pl. Afrika bauxitkészleteinek több mint a felét, rézérc- és mangánérc-, valamint ólomkészleteinek mintegy 40%-át, krómérc-készleteinek 90%-át, kobalt- és ónkészleteinek kb. egyharmadát stb.²²

A *közvetett* gazdasági függés fő formái a kereskedelmi, pénzügyi és technikai függés. A *kereskedelmi* függést az okozza, hogy az adott elmaradott ország kivitelének nagy része kevés számú fejlett tőkésországba irányul és a kivitel köre néhány fajta árura korlátozódik. Árubehozataluk zöme ugyancsak néhány országból ered, de ez sokfajta áruból áll.

A *pénzügyi* függést az jelenti, hogy a belső pénzforgalom és a hitelélet nagyrészt külföldi imperialista államok, illetve azok különböző nemzetközi szervezetei ellenőrzése alatt áll. Ennek nagyon változatos módjai lehetnek. Pl. fejlett tőkésországokkal egységes valuta-övezetbe való tartozás, ami azt jelenti, hogy a fejlett ország valutája képezi fedezetét az elmaradott ország belföldi pénzének, és hogy azzal a valutával fizethet csak az importált áruért stb. De a pénzügyi függőség fontos formája a vezető tőkésállamok, illetve az általuk irányított nemzetközi tőkés pénzügyi szervezetek által nyújtott segély is.

A *technikai* függést jelent pl. a termelési folyamat olyan szakosítása, amely a monopolizált országok gazdaságához kapcsolja az elmaradott ország gazdaságának egy részét. Pl. olyan alkatrészgyártás kifejlesztése, amelynek termékei csak adott országban adhatók el, csak az ehhez kapcsolt műszaki dokumentációt, szabadalmakat adják át, és csak ennek megfelelő szakemberképzési irányt segítenek kialakítani stb.

2. A *külső kizsákmányolás* is — megfelelően a gazdasági függés két alapformájának — részint közvetlen, részint közvetett kizsákmányolás.

A *közvetlen* kizsákmányolás útján szerzett profitok jóval magasabbak, mint a kizsákmányoló országok ugyanazon ágazataiban elért hazai profitjaik. Az Egyesült Államok magánmonopóliumai pl. 1946 és 1959 között az elmaradott országokba befektetett minden

²² Szentcs Tamás: i. m. 59. old.

dollár tőkéjük után általában 2,5 dollár profitot vittek ki ezekből az országokból. Brazíliából 1947-től 1960-ig 700 millió dollár külföldi magántőke-befektetés után 1,1 milliárd dollár profitot vittek ki. Francia Nyugat-Afrikából Franciaországba 1947-ben átutalt jövedelmek összege 35,8 milliárd frank volt, holott a francia állam itteni összes beruházásai csak 11,4 milliárd frankot tettek ki. Amíg a kőolajtermelés profitrátája az USA-ban 20%, addig Venezuelában 35%, a Közel-Keleten pedig 100% körüli. Az afrikai bányaipárban a munkások fejenként évente kb. 2500 dollár értéket termelnek, de évi bérük nem haladja meg a 200 dollárt. Az észak-rhodéziai rézbányászatban a külföldi tőkések között 1963-ban felosztott 57 millió dollár tiszta nyereségével szemben az itt dolgozóknak összesen 10,2 millió dollár bér jutott.²³

A közvetett kizsákmányolás *külkereskedelmi* kapcsolaton keresztül megvalósuló módja részint a már említett sajátos külkereskedelmi szerkezettel, részint pedig a fennálló világpiaci árárányok nyílt megsértésével függ össze. Míg a világpiacon az elmaradott országok fő exportcikkeinek — a nyersanyagoknak és mezőgazdasági termékeknek — az árai csökkenő irányzatúak (pl. 1953 és 1960 között 8%-kal estek), addig a fejlett tőkésországo kból általuk importált ipari késztermékek árai emelkedőek (az említett években 10%-kal nőttek). Ez hatalmas árvesztést okoz az elmaradott országoknak. Ez a veszteség az előbbi években az elmaradott országokban több mint 3 milliárd dollárt tett ki.²⁴

A fennálló *világpiaci árárányok nyílt megsértése* elsősorban a külföldi monopóliumokkal szembeni kiszolgáltatottsággal és az állami *kölcsönökkel* függ össze. Az USA pl. nemegyszer olyan feltételekkel adott hitelt Indiának, hogy saját áruait a világpiaci árnál 40%-kal, egyes esetekben 100—200%-kal is magasabb áron adhatta el neki.²⁵

A közvetett *valutáris* kizsákmányolás számára nyújt lehetőséget a pénzügyi függés. Ennek egyik esete az, amikor az elmaradott országnak a valutatartalékát azon fejlett ország bankjánál kell tartania, amelyik ország valutája az ő belföldi pénzének fedezete. Így tulajdonképpen kamatmentes hitelhez jut a kizsákmányoló ország. Ugyancsak a valutáris kapcsolatok útján való kizsákmányolást teszi lehetővé az az elég általános *inflációs* jelenség, amely az elmaradott országokat gyakran jellemzi. Pl. 1954 és 1964 között a pénzérték csökkenése (infláció) Equadorban 15, Pakisztánban 19, Indiában 35, Mexikóban 39, Peruban 62, Argentínában 92, Brazíliában 96%-os volt stb.²⁶

3. *A termelőerők alacsony színvonala és lassú fejlődése, valamint a torz gazdasági-társadalmi szerkezet* leginkább a következőkben jut kifejezésre.

Az egy főre eső *nemzeti jövedelem* rendkívül alacsony, sokszorta kisebb, mint a fejlett tőkésországokban. Az *ipari termelés* részaránya az össztermelésen belül szintén alacsony. Az iparon belül főleg a kitermelőipar és az élelmiszeripar dominál, s elenyésző a nehézipar feldolgozó ága. Miközben az egyoldalú *mezőgazdaság* technikai színvonala nagyon alacsony,

²³ Szentcs Tamás: i. m. 104—106. old.

²⁴ Uo. 123. old.

²⁵ Uo. 126. old.

²⁶ Dr. Háy László: i. m. 199. old.

nagy a *munkanélküliség*, kevés a szakképzett munkások aránya stb. Mindezek illusztrálására nézzünk csupán néhány adatot. Amíg 1961-ben az egy főre jutó nemzeti jövedelem az USA-ban 2300, vagy Angliában 1140, addig Ghanában 198, a Fülöp-szigeteken 133, Indiában 68, Burmában 15 dollár volt stb. A mezőgazdasági népesség — az össznépességen belül — Fekete-Afrikában 80—95%, Latin-Amerikában 60%, a Közép-Keleten és Indiában, valamint Indonéziában mintegy 70%.²⁷

A *torz társadalmi struktúra* mindenekelőtt *dualista* voltában jut kifejezésre. A kapitalizmus termelési-társadalmi viszonyai általában fejletlenek, ezzel együtt azonban igen széles körű a *kapitalizmus előtti társadalmi viszonyok* minden változatának maradványa. Különösen erősek a *feudális* jellegű viszonyok, de *ősközösségi* körülmények is bőven előfordulnak. Ennek megfelelően az elmaradott országok *osztályviszonyai is meglehetősen sajátosak*. Az európai értelemben vett *proletariatus és burzsoázia* a legtöbb országban igen fejletlen, nagy részükben most van kialakulóban. A proletariatus nagy része a mezőgazdaságban dolgozik. A *burzsoázia* is több rétegből tevődik össze. Egyik része nyíltan lepaktál a külföldi tőkével, másik része a külföldi tőkével szemben komoly erőt képvisel és harcol ellene. A *paraszttság* is rendkívül heterogén. Nagy részük nincstelen; egy részük bizonyos országokban törzsi közösségekben él; sok közöttük az ún. vándormunkás, ugyanakkor léteznek bérlők is stb. A *feudális hűbérurak* és a kapitalizmus előtti „*tradicionális*” *uralkodó osztály* maradványai is meglehetősen összetett. Bizonyos kivételektől eltekintve *ez az osztály általában a haladás legfőbb belső kerékkötője*; számtalan gazdasági és politikai érdek kapcsolja az idegen, kizsákmányoló, imperialista tőkéhez. De pozíciói számottevően gyengülnek. Végül az ún. „*elit*”-et főleg az *értelmiség* alkotja, egyéb társadalmi rétegekkel együtt. Az értelmiség szerepe igen nagy ezekben az országokban. A külföldi idegen tőke is komoly szerepet szán neki, és igyekszik mindent elkövetni megszerzéséért. Az értelmiség azonban itt is igen fogékony az új iránt; általában haladó szerepet tölt be a forradalmi harcokban. Az értelmiségiek közül sokan marxistává is váltak, és komoly erejét képviselik a felszabadító harcnak, és az azt követő független fejlődés aktív résztvevői.

A gazdasági elmaradottságtól elválaszthatatlan az alacsony *életszínvonal*. Ezekben az országokban a nyomor, az európai ember számára alig elképzelhető méreteket ölt. Annak ellenére, hogy az elmaradott országok fő termelő területe az élelmiszertermelés, mégsem kielégítő itt az élelmezés. Az ún. éhség övezetehz tartozik pl. Dél- és Dél-Kelet Ázsiában Pakisztán, India, Burma, Indonézia, Irán stb. Afrikában a Portugál gyarmat, Angola, Dél-Amerikában Bolívia, Peru stb. Igen alacsony az átlagos életkor. Amíg pl. Svédországban 72 év, addig Indiában 32 év. Ezekben az országokban évente 32 millió ember hal éhen.²⁸ Óriási a csecsemőhalandóság. E helyzet végleges felszámolásának csak az lehet az útja, hogy az elmaradott országok a kivívott politikai függetlenségük segítségével gazdaságilag is elszakadnak a volt gyarmatosítóktól.

²⁷ Szentcs Tamás: i. m. 129. és 156. old.

²⁸ Szentcs Tamás: i. m. 138. old.

Az imperialista államok új gyarmatosítási politikája és az ez ellen folyó harc

Az elmaradottság előzőkben vázolt jellemzőit a volt gyarmati országok politikai függetlenségük kivívásával természetesen nem tudták és nem is tudhatják egy csapásra megszüntetni. Az imperialista országok pedig nem akarnak belenyugodni a gyarmatbirodalmuk elvesztésébe. Egyrészt folytatják tovább a kizsákmányolást — bár egyáltalán nem olyan zavartalanul, mint a politikai függés fennállásakor —, másrészt mindent elkövetnek annak érdekében, hogy újra gyarmati sorba vessék ezeket az országokat. Ez az új gyarmatosítás (neokolonializmus) a módosult feltételeknek megfelelő, változatos eszközökkel történik. Szerepelnek itt régi és új eszközök egyaránt, általában *burkolt* formákban, bár ha más módon nem érnek célt, egyáltalán nem riadnak vissza a *nyílt erőszak* alkalmazásától sem. *A neokolonialista politika fő eszközei, formái a következők:*

1. *Katonai eszközök:* szövetségek létrehozása, illetve az elmaradott országok bevonása az ilyenekbe, katonai támaszpontok kiépítése „védelmi” indokkal, valójában a függetlenségi mozgalmak elnyomása céljából. Nem ritka a fegyveres elnyomás indirekt alkalmaztatása az országon belüli erőknek vagy a szomszédos ország reakciós erőinek, illetve imperialista zsoldosoknak a felhasználásával.

2. *Politikailag:* pl. mesterségesen szítanak az imperialista országok az elmaradott területeken faji, törzsi, vallási ellentéteket, polgárháborúkat robbantanak ki. Politikai összeküvéseket készítenek elő és támogatnak az antiimperialista kormányok ellen. Burzsoá pártokat szerveznek, támogatnak, a nemzeti burzsoázia megnyerésére törekednek, korrumpálással és más módokon stb. Általában a *belső nemzeti egység, az antiimperialista front megbontására törekednek.*

3. *Gazdaságilag:* mindazokat a kapcsolati formákat (külkereskedelem, tőkebefektetés, segélyek stb.) eszközként használják fel, amelyeket mint az egyoldalú gazdasági függőség eszközeit már említettük. Különösen alkalmas és jelentős forma erre a kölcsön és a segély, de a gazdasági blokádnak, a szállítás, illetve az áruátvitel megtagadása stb. is gyakran alkalmazott eszköz.

Mindezeket a formákat és módszereket nemcsak egy-egy imperialista ország külön-külön, hanem azok *közösen* is alkalmazzák. Ez az ún. *kollektív gyarmatosítási forma* különösen nagy szerephez jutott az imperialista integráció fokozódása következtében és a különbözőtőkés nemzetközi szervezetek útján.

Az elmaradott országok többsége ugyanolyan következetességgel és elszántsággal harcol az új gyarmatosítás ellen és gazdasági függetlensége kivívásáért, mint ahogyan harcolt politikai felszabadulásáért. Ez a harc antiimperialista (néhol általában véve kapitalistaelenes is) és antifeudális jellegű, a gazdasági elmaradottság felszámolására irányul.

A neokolonialista politikával szembeni harc fő eszközei, formái a következők:

1. *Az államkapitalizmus.* Az elmaradott országok államkapitalizmusa *jellegetében különbözik* a fejlett tőkésországok már tárgyalt állammonopolista rendszerétől. Általában *nem*

monopolista államkapitalizmus; lényegében az össznemzetgazdasági érdekek szolgálatában áll. Széles néprétegeknek is előnyös. Az államhatalom jellegéből következik ez, ti. ezen országok többségében a munkásosztály is és a többi osztály is részese a *hatalomnak*. Egyre több országban pedig mind jelentősebb a munkások szerepe. Az államkapitalizmusnak tehát határozottan *imperialistaellenes* éle van. *Haladó* és nem reakciós, nem a termelőerők magasan fejlett foka hívta életre, hanem a termelőerők fejlesztésének szükséglete a gazdasági függőség miatt, annak megszüntetése érdekében. Lényegesen gyorsabban fejlődik és intenzívebb formákat ölt, mint a fejlett országok állami monopolkapitalizmusa, és a termelést sokkal közvetlenebbül érinti, lényegesen kiterjedtebb a más jellegű állami tulajdon mellett. Fő megnyilvánulásai az alábbiak:

a) *Az idegen tőke korlátozása* különböző módon. Legradikálisabb a külföldi tőkeérdekelt-ség *államosítása*. Ez még akkor is jelentős, ha teljes kártalanítással történik, bár ez nem jellemző. Az államosítással lehet leginkább gátját vetni annak, hogy az idegen tőke a közvetlen kizsákmányolás útján szivattyúzza ki — profit formájában — a nemzeti jövedelem jelentős részét. Másik forma a *nacionalizálás*, ami nem államosítás, hanem azt jelenti, hogy kötelezik a külföldi monopolistákat arra, hogy adják el vállalataikat a belföldi tőkéseknek. Ez is a közvetlen függés és idegen kizsákmányolás szálainak elmetzése.

Közvetett formája a külföldi tőke korlátozásának és ezzel a gazdasági függés csökkentésének a *külkereskedelem államosítása*, valamint a különböző *valutakorlátozások*. Ide tartozik pl. az, ha meghatározzák a külföldi tőkés monopóliumoknak, hogy szerzett profitjukból mennyit vihetnek ki (repatriálhatnak) az országból, és hogy mekkora hányadot kötelesek abból az elmaradott országon belül beruházásra fordítani (reinvestálni). A profit fokozott — ti. a hazai tőkéhez képest — *megadóztatása*, a *haszonrészesedés* stb. szintén a külföldi tőke gazdasági pozíciói gyengítésére irányul.

b) *A hazai tőke egy részének államosítása, illetve jelentős korlátozása*. Ennek aránya országonként igen eltérő, de általában jelentős. Egyes országokban (pl. Egyiptomban) csaknem az egész nemzeti nagytőkét államosították.

c) *A feudális földbirtok kisajátítása, s általában a földkérdés demokratikus megoldása*. Ez is rendkívül változatos formákban és eltérő ütemben történik országonként, de általában az *állami birtokok* szervezése és főként a *szövetkezeti mozgalom* formájában halad előre. Ez többek között azért különösen jelentős, mert így a külföldi tőke legfőbb belső szövetségének lába alól húzzák ki a gazdasági talajt. Állami felvásárló szervezet létesítése és egyéb intézkedések is a haladást fékező idegen tőke és a hazai reakciós erők korlátozását jelentik.

d) *A tervgazdálkodás kiépítésére és a mind szélesebb körű tervezés megvalósítására irányuló erőfeszítések*. A volt gyarmati országok tervezési rendszerének legfőbb célja a *gazdasági fejlődés ütemének meggyorsítása*, és az egészségtelen nemzetgazdasági struktúra felszámolása. Ezen belül legfőbb feladat az *iparosítás*, főleg a feldolgozó ágak fejlesztése! Mindezekhez nagy beruházások szükségesek, mégpedig a legfontosabb területre koncentrálni. Az azokhoz szükséges anyagi források biztosításában — az említett intézkedésekre támaszkodva — nélkülözhetetlen szerepe van a tervezésnek. Az elmaradott országok tervezése a nép széles

rétegei nyomorúságos életkörülményeik enyhítésében is igen jelentős szerepet tölthet be. A belső gazdasági fejlesztés ütemének meggyorsítása a volt gyarmati országok létkérdése! Az egyoldalú gazdasági függés és a vele járó összes hátrány felszámolásának csakis ez lehet a biztos alapja.

2. *Az elmaradott országok egymás közötti gazdasági tömörülésének fokozása, kapcsolataik szélesítése.* Ez csak végtelen lassan haladhat előre, hiszen éppen a közös elmaradottságuk egyik akadálya ennek. A gyors fejlődéshez szükséges javakat, gépeket, berendezéseket stb. nemigen tudnak szállítani egymásnak, legalábbis egyelőre igen kevés ország és igen korlátozott mértékben képes erre. Hatékony műszaki segítséget és kölcsönt sem nyújthatnak még egymásnak. Annál fontosabb terület lehet viszont a mezőgazdasági és élelmiszeripari termelés és a természeti kincsek kiaknázása terén a munkamegosztás fejlesztése közöttük.

3. *A szocialista országokkal való kapcsolataik fejlesztése.* Ez kettősen is előnyös számukra. Egyrészt gazdaságuk fejlesztése számára szükséges fontos árukhoz juthatnak hozzá, hatékony műszaki segítséget és bizonyos kölcsönt is kaphatnak nagyon kedvező feltételekkel. Mindenekelőtt politikai függetlenségüket és szuverenitásukat messzemenően tiszteletben tartva, szemben a monopoltőkés országok hátrányos politikai feltételek kikötésére való törekvésével. Ezen túl a hosszú lejáratú kölcsönökért is alacsony kamatot fizetnek és kedvező törlesztési feltételeket élveznek (pl. általuk is előnyösnek ítélt árukkal fizethetik vissza a hitelt). A szocialista országok az árucseré-forgalomban is messzemenően szem előtt tartják a kölcsönös előnyök és az egyenjogúság elvét.

Másrészt a kapcsolatok kedvező feltételei lehetővé teszik számukra, hogy az imperialista országokkal való kapcsolataik feltételeit is előnyösebbé tegyék. Tapasztalható is, hogy a fejlett tőkésországok egyre inkább engedményekre kényszerülnek.

A szocialista országokkal való kapcsolatok szélesítése során elsősorban a Szovjetunió nyújtott eddig is számottevő támogatást a legkülönbözőbb formákban, de a többi szocialista országgal — és köztük hazánkkal — is szélesítik kapcsolataikat kölcsönös törekvéssel. A szocialista országokkal való gazdasági együttműködés fejlesztése azonban szintén csak fokozatosan haladhat előre — még ha a volt gyarmati országok maximálisan is törekednek erre — főleg két okból. Egyrészt *nem egyszerűen elhatározás kérdése az, hogy évszázados múltra visszatekintő egyoldalú munkamegosztás szálait elszakítsák, illetve átalakítsák.* Ezen országok imperialista országokkal kialakult kapcsolatainak struktúrája — éppen a gazdasági, technikai alárendeltség és torz jelleg miatt — számos objektív akadályt rejt magában a kapcsolatok lazítása és irányának megváltoztatása szempontjából. A fő akadály azonban itt a hagyományos partner imperialista jellege ma is. Másrészt viszont, ami a kölcsönt és a segílyt illeti, azt is látnunk kell, hogy a *szocialista országok anyagi ereje is véges.* Egyfelől az elmaradott országok anyagieszköz-szükséglete fejlesztésük meggyorsításához objektíve óriási, másfelől viszont a szocialista országok szocialista útra lépésük előtt — ismeretes — szintén nem a legfejlettebb technikai színvonalon álltak. Ezeknek az országoknak tehát maguknak is nagyarányú fejlesztést kell végrehajtaniuk az élenjáró tőkésországokhoz viszonyított gazdasági-műszaki hátrányuk csökkentése, majd megszüntetése érdekében. Ehhez

szintén hatalmas anyagi eszközök kellenek, aminek előteremtésében végképp nem számíthatnak a legfejlettebb tőkésországok támogatására, sőt, számos ellenkező irányú, hátrányos (diszkriminációs és bloká-) törekvéseket kell leküzdeniük. Mindezek ellenére a szocialista országok erejükhöz mérten gazdaságilag segítik a volt gyarmati országokat, amellett, hogy messzemenő politikai és erkölcsi, sőt katonai támogatásban is részesítik őket, állami önállóságuk megőrzése és megszilárdítása érdekében.

A volt gyarmati országok az imperializmus neokolonialista politikájával szembeni védekezés szolgálatába állított fenti eszközökkel eddig is számottevő eredményt értek el. Mindazonáltal fejlődésük üteme még mindig lassúbb, mint a fejlett tőkésországok többségéé, és a közöttük levő gazdasági szintkülönbség a második világháború után is tovább nőtt. További sikereik érdekében még hosszú harcot kell folytatniuk. Elmaradottságuk végleges felszámolását, népeik anyagi és kulturális helyzetének gyökeres megjavítását azonban végül is a szocializmus útjára lépéssel remélhetik megoldani.

A szocializmus felé haladás kedvező *lehetőségét* rejtí magában ezen országok számára a fejlődés ún. nem kapitalista útja. Mi a lényege voltaképpen a fejlődés nem kapitalista útjának a volt gyarmati országokban?

A nem kapitalista fejlődés történelmileg sajátosan átmeneti, antikapitalista jellegű fejlődés, amellyel együtt az államhatalmat a dolgozó osztályok vagy egyes dolgozó rétegek — néhol bizonyos burzsoá rétegekkel együtt — szövetségben gyakorolják, a nemzeti demokratikus állam keretében. Az ez úton járó országokban még nincs kialakult, kész, pontosan körülhatárolható gazdasági-társadalmi-politikai rendszer. Olyan átmenet ez, amelyben fokozatosan jöhetnek létre a szocializmusra való áttérés előfeltételei, amelyben kezdetét veheti egy szocialista rendszer közeli vagy távoli kiépítése. E fejlődési fokozatban tehát *a harc még nem dőlt el* abban a tekintetben, hogy a fejlődés végleges kibontakozásának útja szocialista lesz-e vagy kapitalista.

A volt gyarmati országok a fejlődés nem kapitalista útjára akkor jutnak el, ha államkapitalizmusuk (tervgazdálkodási törekvéseikkel együtt!) szintén sajátossá, átfogóan *kapitalistaellenes államkapitalizmussá* válik, vagyis, ha az államkapitalizmus éle nemcsak az imperialista, idegen monopoltőke és a kapitalizmus előtti (prekapitalista) állapotok ellen irányul, hanem *a belső tőkés gazdasági-társadalmi viszonyok ellen is*. Néhány volt gyarmati ország máris ezt az utat járja. E sajátos átmenetnek eddig *két fő változata* ismeretes:

1. *A hazai tőkés viszonyok és burzsoázia korlátozását, gyorsabb vagy fokozatosabb felszámolását megvalósító változat.* Ezt az utat csak erőszakos módon lehet feltartóztatni és visszajára fordítani, de ha ez nem történik meg — bár erre állandó kísérlet van a külső imperialista erők és a belső tőkésosztály részéről —, a fejlődés szükségképpen a szocialista építés iránya felé tart, s egy bizonyos ponton túl a szocialista építés fel is váltja a nem kapitalista utat. Ez a változat jellemzi pl. *Egyiptom, Burma és Algéria* jelenlegi fejlődését.

2. *A még hazai kapitalista gazdasági és osztályviszonyokkal ténylegesen nem rendelkező, s e viszonyok kialakulásának megakadályozására irányuló változat.* Az ilyen országokban a harc fő kérdése a tőkés viszonyok és burzsoázia létrejöttének, még inkább hatalomra

jutásának meggátlása. Ezekben az országokban például tilos magánosoknak fontos termelési eszközöket beszerezniük. Ennek az útnak a következetes végig járása azt jelenti, hogy a kapitalizmus elkerülésével prekapitalista formációkból egy hosszú átmeneten keresztül juthatnak el egyes országok a szocializmushoz. De ez a hosszú átmenet még mindig sokkal rövidebb lesz, mintha előbb végigjárnák a tőkés társadalom gyötrelmes útját. A nem kapitalista fejlődésnek ezen az útján halad jelenleg pl. *Guinea, Mali és Ghana*.

A nem kapitalista fejlődési út mindkét változatán belül természetesen az egyes országokban megvalósuló konkrét formák között számos különbség van.

A nem kapitalista fejlődés bármelyik változatát lehetővé teszi *egyfelől* a már ismert *sajátos belső gazdasági-társadalmi helyzet*, amely a volt gyarmati országokat jellemzi, *másfelől* a létező és egyre nagyobb erőt képviselő *szocialista világrendszer* történelmi ténye.

A nem kapitalista fejlődés útja tehát *még nem szocialista fejlődés*, a tőkés világrendszeren belül valósul meg, de egyre inkább *elkülönülést is jelent* a tőkés társadalmi rendszertől, ki-váltképp egyenes szembefordulást az imperializmussal. Ez az alapja ezen országok úgynevezett el nem kötelezett politikájának, amely a két világrendszer — az imperialista és a szocialista — nemzetközi harcában *objektíve* a szocialista világrendszer erejét fokozza. A volt gyarmati országok többsége általában rokonszenvez a szocialista országokkal, számos világpolitikai kérdésben a szocialista tábor támogatói. Közülük azonban a nem kapitalista úton járó országok a szocialista tábor legszilárdabb politikai szövetségesei.

Ez a szövetség rendkívül kedvező az elmaradott országok gazdasági fejlődése és a függetlenség kivívása szempontjából. Végül is azonban a nem kapitalista fejlődés ideje alatt dől el, hogy a munkásosztály vagy a tőkeosztály erősödik-e meg annyira, hogy az államhatalmat megragadja. Ezzel dől el végleg, hogy a nem kapitalista úton fejlődő országok gazdasági elmaradottságuk felszámolása után a szocialista vagy a tőkés fejlődés útjára lépnek-e. A nemzetközi és a belső helyzet objektíve a szocialista út számára kedvezőbb.

II. Az imperialista nemzetközi gazdasági kapcsolatok alapformái és mai sajátosságai

1. Külkereskedelem és tőke kivétel

Az imperialista külkereskedelmi protekcionizmus

A technika imperializmusbeli fejlettségi színvonala által okozott széles körű nemzetközi munkamegosztás törvényszerűen követeli a nemzetközi árukapcsolatok (az országok közötti árucseré), azaz a külkereskedelem növelését. Ekkor már a magasan fejlett termelési eszközökkel csak úgy tudnak olcsón termelni és magas profitot elérni, ha a hazai szük-

ségeknél nagyobb mennyiségű terméket állítanak elő és azt más országok piacán értékesítik. Az árukivitel fokozását követeli az imperializmusban még az is, hogy a hazai kereslet a magas monopolárak miatt kisebb, mintha termelési áron értékesítenék termékeiket. Ezért az imperialista országok tőkései mindent elkövetnek *árukivitelük (exportjuk) fokozása* érdekében.

Az export növelését támogatja az állam külkereskedelmi politikája is. A támogatás igen változatos formákat ölthet. Ha az exportőr a nemzetközi piacon csak alacsony áron tudja értékesíteni termékét, hogy ne legyen ebből vesztesége, illetve hogy ennek ellenére is exportáljon, az állam *exportprémiumot* fizet neki. Hasonló hatást ér el az állam, ha alacsony kamatlábbal nyújt *hitelt*, vagy ha *adókedvezményt* ad az exportőrnek. *Exporthitelt* pedig akkor nyújt, ha az exportálás kockázatos, tehát ha a kivitt áru árának megfizetése bizonytalan.

Másrészt viszont a tőkéseknek a nemzetközi áruforgalomban erősebb vetélytársakkal kell harcot folytatniuk, mint országon belül. E harc egyik legtipikusabb eszköze az ún. *dömping* alkalmazása. Ilyenkor az exportőr, versenytársai kiszorítása érdekében, valamely piacot elárasztja saját árujával. Ehhez konkurrensinél, illetve a világpiaci árnál alacsonyabb árat, *dömpingárat* kell alkalmaznia. A dömpingár miatt elmaradó profitért az exportőrt kárpótolja az, hogy később — amikor így versenytársait kiszorítva monopolhelyzetet élvez az adott piacon — ismét emelheti árait, mindaddig, amíg a konkurrencia újabb árharcba nem kényszeríti. Ezenkívül a már említett állami exporttámogatások is kárpótolhatják. Gyakran azért is alkalmaznak dömpinget, hogy a belföldi árakat magasan tudják tartani. Ebben az esetben éppen a magas belföldi ár útján szerzett extraprofit a fedezete a dömpingár miatt kieső profitnak.

Az országon belüli magas monopolárak fenntartása feltételezi a konkurrencia visszaszorítását, aminek legfőbb módja az *árubehozatal (import) állami korlátozása*. Ennek legfontosabb eszköze mindenekelőtt a magas *védővámok, illetve vámpótló adók* kivetése az importált árukra. Az állam behozatali *kontingenst* léptet életbe, ha valamely termék behozatalát csak meghatározott mennyiségben kívánja engedélyezni, ha pedig egyáltalán nem kívánatos bizonyos áruk behozatala, akkor *megtiltja* az importálásukat, vagy *nem ad devizát* (külföldi pénznemre beváltható utalványt vagy csekket) e termékek vásárlására.

Ha minden tőkésország fokozottan gátolja az árubehozatalt, ezzel világméreteken megnehezítik az áruk elhelyezését, illetve az export növelését. Ezért az import korlátozását nem lehet a végtelenségig fokozni, sőt, egy bizonyos ponton túl — ti. ha a tőkés profit növelése azt megköveteli — annak enyhítése is szükségessé válhat.

Mind az exportot fokozó, mind az importot korlátozó eszközök *protekcionista külkereskedelmi politikát* jelentenek. Protekcionizmus természetesen már az imperializmus előtt is volt. Döntő szerepet játszott — főként a védővámok alkalmazásával — a kapitalizmus kialakulásában és megerősítésében. Az akkori külkereskedelmi politika — összekapcsolva az ipar fejlesztésének különféle belső támogatásával — jellemzően *védekező protekcionizmus* volt. Ezzel szemben az *imperialista protekcionizmus mindig támadó jellegű* külkereskedelmi politika. Nem az ezt alkalmazó ország iparának belső védelmét és fejlesztését szol-

gálja, hanem más országok iparának tönkretételére vagy kifejlesztésének megakadályozására és saját országa népeinek életszínvonalá ellen irányul.

Az imperialista protekcionista külkereskedelmi politika alkalmazásában az első világháború óta előtérbe került a különböző országok nem egyenlő, tehát *diszkriminációs* elbírálása. Diszkriminációt elsősorban a szocialista országokkal szemben alkalmaznak, hogy gátolják gazdasági fejlődésüket. Ez egyrészt abban nyilvánul meg, hogy a szocialista országokból importált termékekre magasabb vámot állapítanak meg, mint a többi ország termékeire, másrészt ún. tilalmi listával (embargóval) korlátozzák a szocialista országokba irányuló árukivitelt. Ez embargó főleg azokra a termékekre terjed ki, amelyek kedvező hatást gyakorolhatnának a szocialista országok gazdasági fejlődésére. Diszkriminációt gyakran alkalmaznak a gyengén fejlett országokkal szemben is, és bizonyos esetekben a fejlett tőkésországok egymás közötti kapcsolatában is előfordul.

A diszkriminációs külkereskedelmi politikát a nemzetközi osztályharc élességétől — az erőviszonyoktól — függően váltakozó erősséggel, hol nagyobb, hol kisebb mértékben alkalmazták.

A *fejlett tőkésországok külkereskedelmi forgalmának emelkedése* az utóbbi években felülmúlta a nemzeti termék növekedését. Például az 1958—1963 közötti években a nemzeti termék 1%-os emelkedésére néhány tőkésországban a következő export- és importnövekedés jutott:²⁹

	Export- növekedés (%)	Import- növekedés (%)
Német Szövetségi Köztársaság	1,6	2,2
Franciaország	3,1	2,5
Olaszország	2,4	3,2
Belgium	2,7	2,8
Hollandia	1,7	2,2
Anglia	1,3	1,7
Egyesült Államok	1,2	1,5
Japán	1,1	1,4

Az adatokból azonban az is látható, hogy az import — Franciaország kivételével — gyorsabban növekedett, mint az export, ami a tőkés világpiac korlátainak, a fejlett tőkésországok elhelyezési nehézségeinek a következménye. A tőkés külkereskedelem ilyen alakulása nem kielégítő, mert nem biztosítja a fizetési mérleg egyensúlyát.

A *fizetési mérleg* egy időszakra — általában egy évre — a külföldnek teljesített és külföldről kapott kifizetéseket tartalmazza. A fizetési mérlegek zavarait elsősorban a külkereskedelmi mérlegek elégtelen alakulása okozza.

²⁹ Dr. Háy László: i. m. 122. old.

A külkereskedelmi mérleg azt mutatja meg, hogy adott ország egy időszakban — általában egy év alatt — mennyi árut exportált és importált. Ha az import meghaladja az exportot, akkor a külkereskedelmi mérleg passzív, és fordítva aktív. A passzív külkereskedelmi mérleg arra derít fényt, hogy a külkereskedelem fejlődése nem felel meg a termelőerők növekedésének, az export elmarad a szükséglettől. Így pl. az angol fizetési mérleg 1964-ben 745 millió font sterling, a külkereskedelmi mérleg pedig 553 millió font sterling deficitet (passzív egyenleget) mutatott,³⁰ tehát elsősorban a külkereskedelmi mérleg erős passzíva okozta a fizetési mérleg passzívitását. Hasonló problémákat mutat az Amerikai Egyesült Államok, Franciaország és az NSZK fizetési mérlegének helyzete is.

Ennek ellenére, a fejlett tőkésországok a világkereskedelemben jóval előnyösebb helyzetben vannak, mint a gyengén fejlett országok. Ez utóbbiak részesedése a világkereskedelemben egyelőre csökken. Arányuk a tőkésvilág exportjában a második világháború előtt az egész kivitel egyharmada volt, 1958-ban viszont már csak 25,8%-a, 1964-ben pedig 22,5%-a.³¹ Ennek oka *egyrészt* az, hogy a gyengén fejlett országok exportált termékeinek árszínvonala egy évtized alatt 14%-kal csökkent,³² miközben az imperialista országok kivitelének árszínvonala változatlan maradt, *másrészt* az, hogy kizsákmányolásuk miatt gazdasági fejlődésük üteme elmarad a fejlett országokétól, *végül* pedig az, hogy az árukivitel összetételében is változás következett be. A világexporton belül rendkívül megnövekedett a késztermékek részesedése a nyersanyagok és élelmiszerek hátrányára. Ezt a változást tükrözik a következő adatok:³³

	A világ árukivitelének összetétele	
	1928-ban (%)	1963-ban (%)
Élelmiszerek	25,4	18,0
Nyersanyagok, félgyártmányok	34,9	24,8
Késztermékek	39,6	57,2

Ugyanakkor az élelmiszerek és nyersanyagok exportjában is a fejlett tőkésországok nyomultak előre. Ennek és az árukivitel-összetétel változásnak okai: a szintetikus anyagok térhódítása, újabb nyersanyag-lelőhelyek feltárása az imperialista országokban, és a nyersanyag-felhasználás csökkenése a műszaki fejlődés következtében.

³⁰ Dr. Háy László: i. m. 110—111. old.

³¹ Uo. 125. old.

³² Uo. 124. old.

³³ Uo. 127. old.

A tőke kivitel lényege, formái és sajátosságai a második világháború után

A tőke kivitel *lényege* — mint már láttuk — a magas monopolárak miatt keletkezett *tőkefelesleg lecsapolása*, és ezzel együtt a magas monopolista *extraprofit* további biztosítása. *Uralkodóvá* az imperializmusban azért vált, mert a tőkefelesleg ekkor már nem ideiglenes, hanem állandó jelenség és egyben előfeltétele az áru kivitel megfelelő alakulásának is.

Aszerint, hogy az exportőr kivitt tőkéje milyen formában értékesül, illetve milyen módon biztosít jövedelmet az exportálónak, a tőke kivitelnek két *funkcionális alakja van*:

1. *Működőtőke-kivitel* esetén az exportőr az importáló országban vállalatot alapít vagy meglevő vállalatba társul be, ami számára állandó *profitj*övedelmet biztosít.

2. *Kölcsöntőke-kivitel* esetén a tőkét *kamat* ellenében adják kölcsön az importáló országnak, egy éven belüli visszafizetéssel, tehát *rövid* lejáratú, vagy több évre, *hosszú* lejáratú. Ez csak a kölcsönzés idejére biztosít hasznot, mégpedig rendszerint alacsonyabbat, mint a működő tőke.

Az *exportáló személye szerint* a tőke kivitel lehet *állami tőke kivitel* (ha a tőke exportőr maga az állam) vagy *magántőke-kivitel* (ha egyes tőkések, illetve magánmonopóliumok helyeznek el külföldön tőkét).

Tőkét *fejlett és gyengén fejlett* országba egyaránt exportálnak. A gyengén fejlett országokba irányuló tőke kivitel azért előnyös, mert itt alacsonyak a munkabér- és nyersanyag-költségek. A fejlett tőkésországokba irányuló tőke kivitel viszont azért hasznos, mert itt a rendelkezésre álló szakképzett munkaerő munkatermelékenysége magasabb, mint az elmaradott országokban, továbbá itt nem kell nagy tőkét lekötő kiegészítő beruházásokat (út-hálózat-, közműhálózat- stb. fejlesztés) végrehajtani, és végül itt számolni lehet az importőr ország nagy belső felvevő piacával is.

Mind a működőtőke-kivitel, mind a kölcsöntőke-kivitel elősegíti az áru kivitel növelését. Ha ugyanis vállalatot létesítenek, akkor az ehhez szükséges berendezéseket a tőkét kivívó ország exportálja, ha pedig összeszerelő üzemet létesítenek, akkor még a működtetéshez szükséges félkész termékeket, alkatrészeket is a tőkét kivívó ország exportálhatja áru formájában. Továbbá, mivel a tőke kivitel fejleszti az importáló országok árutermelését, külkereskedelmi áruforgalmuk ezért is növekedhet. Kölcsöntőke-kivitelnél pedig különböző feltételekhez kötik az exportot. *Kikötik*, hogy az importáló ország a kölcsön bizonyos részéért az exportáló országban vásároljon árukat, vagy hogy nyissa meg vámSOROMPÓIT a tőkét exportáló ország előtt, illetve függessze fel előtte az árubehozatal tiltó rendelkezéseket, továbbá, hogy egyéb devizáit is fokozottabban az exportáló országból történő vásárlásokra fordítsa.

A tőke export tehát többnyire elősegíti az áru kivitel, de egyben sajátos konkurenciát is teremt. Ti., ha a megtermelt termékeket helyben, a tőkét importáló országban értékesíteni lehet, ez mindenképpen előnyösebb az áru exportnál, mivel megtakaríthatók a szállítási és vámköltségek.

A második világháború után a tőke kivitel alakulása az első világháború előtti, sőt a két világháború közötti időszakhoz képest is új vonásokat mutat:

1. A tőkeexport növekedési volumene jelenleg nagyobb, de a nemzeti termékhez viszonyítva kisebb, mint az első világháborút megelőző években volt. Ennek ellenére *jelentősége ma nagyobb, mint bármikor ezelőtt.* Ezt megérthetjük akkor, ha figyelembe vesszük, hogy pl. a monopóliumok tőkebefektetései a tőkés világ uránium- és ásványolaj-termelését kezükben tartják, ami ma világhatalmi kérdés. A tőke kivitel jelentőségét mutatja továbbá az is, hogy külföldi beruházásaiból nagyobb profitot szereznek, mint amennyi az új tőke kivitel. Pl. Anglia bevétele a külföldi beruházásaiból 1958 és 1962 között 3562 millió font sterling, új tőke kivitele viszont csak 1503 millió font sterling volt.³⁴

2. A magántőke-kivitel korábban inkább a gyarmatok felé irányult, az utóbbi években viszont — mivel e területeken csökkent a tőkék elhelyezésének biztonsága — *a magántőke elsősorban a gazdaságilag fejlett országok iránt érdeklődik.* Az Egyesült Államok monopoliista iparvállalatai pl. 1963-ban Európában 1034, Kanadában 535, Latin-Amerikában 266 millió dollár tőkebefektetést eszközöltek. Az amerikai tőkéseknek az európai beruházások 40%-kal többet jövedelmeznek, mint a hazai befektetések.³⁵

3. *Az állami tőke kivitel* viszont az utóbbi években — elsősorban politikai okokból — *mindenekelőtt a gyengén fejlett országokba irányul.* Ebből a szempontból az Egyesült Államok után Franciaország tevékenysége a legjelentősebb, éppen a volt francia gyarmati területekkel való kapcsolat erősítésére irányuló politikai célok szolgálatában. Természetesen a profitszerzés sem szorul háttérbe. A magas profit és a politikai szempontok általában az imperialisták számára szerencsésen összetalálkoznak. Pl. az ásványolaj-monopóliumok Közép-Keleten befektetett tőkéjük után átlagosan évi 66% nyereséget hoznak.³⁶ A második világháború után *az állami tőke kivitel általában* — tehát nemcsak a gyengén fejlett országok, hanem a fejlett tőkésországok felé irányuló kivitel esetében is — *döntő tényezővé vált.* *Jelentősége összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint a megelőző évtizedekben volt.* Egyrészt ugyanis az állami tőkeexport növekedése gyorsabb a magántőke-kivitel növekedésénél, másrészt pedig a monopóliáltőkés államok teremtik meg a tőke kivitel előmozdítására hivatott nemzetközi szervezeteket is. Az állami tőke kivitel célja azonban továbbra is az, hogy elősegítse a magántőke-kivitel terjeszkedését, oly módon, hogy „kedvező politikai és gazdasági légkört” teremtsen a magántőkék számára.

4. Új jelenség az Egyesült Államok által szorgalmazott *kollektív (multilaterális) tőke kivitel* is. Ez azonban csak igen kis összegeket képvisel, mivel a fejlett tőkésországokban fokozódik a tiltakozás az amerikai behatolással szemben, részben azért, mert az egyre több terhet szeretne szövetségeseire áthárítani, ami igen magas profitok elvonásával járna, részben pedig azért, mert amerikai ellenőrzés alá kerülne a többi tőkeexportáló ország tőke kivitele is.

³⁴ Dr. Háy László: i. m. 106. old.

³⁵ Uo. 101. és 102. old.

³⁶ Uo. 105. old.

5. A második világháború után általában — az Egyesült Államokban pedig különösen — nagyobb szerepet játszik a tőke kivitel mellett az állami gazdasági és katonai *segély*. Ez *részben különbözik* a tőke kivitteltől, amennyiben közvetlenül nem hoz sem profitot, sem kamatot és nem kell visszafizetni, *részben azonos szerepe van*, mint a tőke kivitelnek, ugyanis közvetve a segély is a felesleges tőke lecsapolásának eszköze, elősegíti az áru kivittelt, megteremti a magántőke-kivitel biztonsági feltételeit, a gazdasági és politikai behatolásnak egyaránt eszköze, és növeli a profitszerzési lehetőségeket, mert a segélyt felvevő országokat kötelezik arra, hogy az általuk meghatározott árukat hol vásárolják meg.

A segélyek elsősorban katonai célokat szolgálnak, és kb. háromnegyedét a szocialista országokkal határos országok kapják.

6. *Megváltoztak a tőke kivitel feltételei*, különösen a gyengén fejlett országok felé irányuló kivitel esetében. Ennek oka főként a szocialista országok által ezen elmaradott országok számára nyújtott hitelek kedvező feltételei.

A tőke kivitel hatása ellentmondásos. Az exportáló országokban átmenetileg csökkenti a viszonylagos tőkefelesleget, de nem szünteti meg a termelés és a kereslet közötti ellentétet. Ugyanakkor *kiélezi az imperialista országok közötti ellentétet*, mert valamennyien tőkét akarnak kivinni, viszont a föld területileg és gazdaságilag felosztott. Harc folyik tehát a tőke kiviteli piacokért.

A gyengén fejlett országokban a tőkeimport a gazdasági életben bizonyos fellendülést eredményez, de gazdaságuk egyoldalúan fejlődik és nagymértékben elősegíti kizsákmányolásukat. Segíti a kapitalista termelési viszonyok fejlődését, a proletariátus osztállyá szerveződését; létrejön a nemzeti burzsoázia. Így a tőke kivitel közvetve elősegítheti ezen országok gazdasági és politikai függőségének felszámolását.

2. *A munkaerő nemzetközi áramlása az imperializmusban*

A tőkés világ gazdaság országai között kialakult kapcsolatok közé tartozik még a munkaerő nemzetközi vándorlása is. A munkaerő ki- és beáramlásával létrejön *a munkaerő nemzetközi piaca*, ami hatást gyakorol a munkabérek alakulására. A munkaerő ugyanis általában az alacsony bérszínvonalú területekről oda irányul, ahol a bérnívó lényegesen, 40—60%-kal is magasabb. Mivel a munkaerőt exportáló országokban csökken a munkaerő-kínálat, az ott maradtak bérharcai számára jobb feltételek teremthetnek, könnyebben elérhetik a munkabér növelését. A munkaerőt importáló országokban viszont a bevándorlásnak bércsökkentő hatása van. Ennek az a magyarázata, hogy a bevándorlók — az exportáló és importáló országok lényeges bérkülönbségei miatt — még akkor is jobb anyagi helyzetbe kerülnek, ha az importőr országok munkásainál kisebb béreket kapnak. Az importáló országok tőkései pedig ezt a lehetőséget kihasználják országuk munkásai bérnívójának lecsökkentésére is.

A munkaerő-felesleg (ami nem abszolút felesleg) és a munkaerőhiány létrejöttének a kapitalista világ gazdaságban több oka lehet. *Egyrészt* a túlnépesedtség vagy a népesség alacsony szintje. A munkaerő-áramlás általában a túlnépesedett országokból az alacsony népsűrűségű területek felé irányul. *Másrészt* a tőkésországok termelőerőinek egyenlőtlen fejlődésével kapcsolatos. *Végül* a tőkés felhalmozás konkrét alakulásától is függ. Konjunktúra idején általában megnő a munkaerő-kereslet. Dekonjunktúra idején pedig a munkaerő-felesleg jellemző. Éppen ezért ekkor, és főleg a válság sújtotta területekről, megindul a kivándorlás.

A kapitalizmus fejlődésének első szakaszában a munkaerő főleg az *Egyesült Államokba irányult*: 1820 és 1890 között kb. 20 millió ember — főleg szakmunkás — vándorolt ki Európából. Az imperializmus idején is, egészen a 30-as évekig, az Egyesült Államok maradt a külföldi munkaerő fő központja: 1890 és 1930 között további 24 millió ember vándorolt be az Egyesült Államokba. Ekkor (a világválságban) az amerikai gazdasági helyzet miatt leállították a tömeges bevándorlást. Számottevően ismét csak a második világháború után indult meg ez a folyamat; 1946 és 1960 között újabb 3,3 millió fős bevándorlás volt.

A másik főútvonal: Anglia és a brit birodalom országai közötti vándorlás. Az elmúlt tíz évben az Angliából kiáramló mintegy másfél millió főből 35% Kanadába, 20% Ausztráliába, 7% Új-Zélandba, 14% az Egyesült Államokba, 20% a volt vagy meglevő gyarmatokra, és 4% egyéb országokba vándorolt. Ugyanakkor az angol monopólium 1950 és 1960 között kb. 500—600 ezer fő olcsó munkaerőt importált, főleg a volt gyarmati országokból.

A munkaerő-áramlás *harmadik főútvonala* Franciaország és az észak-afrikai országok között volt. 1948 és 1960 között a francia munkaerő-import meghaladta a másfél millió főt.

Jelentős azonban az *egyes világrészekben belüli* munkaerő-áramlás is: példa erre, hogy Nyugat-Németország, Svájc, Svédország, Belgium és Franciaország jelentős számú munkaerőt importál — főleg ideiglenes jelleggel — elsősorban Olaszországból, Spanyolországból és Görögországból. A nemzetközi munkaerő-áramlásnak szerepe van a gyengén fejlett országokban is. Pl. a Dél-Afrikai Köztársaságban működő idegen monopóliumok által foglalkoztatott férfi munkások 50%-a bevándorló.

A tőkés világ gazdaságban szükségessé vált a *munkaerő-vándorlás állami szabályozása*. Állami toborzóirodákat állítottak fel; külön engedélyhez kötötték a be-, illetve kivándorlást és az idegen munkások alkalmazását. Megtiltották az egyes kategóriák (pl. katonakötelesek vagy bizonyos szakmunkások) kivándorlását. Két vagy több oldalú megállapodásokat kötöttek a munkaerő-vándorlás szabályozására. Nemzetközi szervezeteket hoztak létre a munkaerő-vándorlás lebonyolítására stb. Ilyen pl. az Európai Munkaerő-vándorlás Kormányközi Bizottsága, de az Európai Gazdasági Közösség is ellát ilyen funkciókat a közösségen belül.³⁷

³⁷ *Simai Mihály*: A kapitalizmus világ gazdasági rendszere. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 135—142. old.

3. Integrációs törekvések a tőkés világ gazdaságban a második világháború után

Az imperialista országok mai technikai fejlettségi színvonalán a vállalatok rentábilis működése csak óriási termelési szériákkal valósítható meg. Pl. az ötvenes évek második felében az évi 1,3 millió tonna nyersvasat termelő, vagy az évi 600 ezer gépkocsit gyártó üzem volt az önköltség és profit alakulása szempontjából optimális kapacitású. Nyugat-Európa területének széttagoltsága viszonylag kis nemzetgazdaságokra — a termelés és fogyasztás ellentmondásán kívül — *sajátos korlátot* jelentett a termelés ilyen méretű szérianagyságot biztosító fejlesztésével szemben. Ezt a korlátozottságot a külkereskedelem sem tudja feloldani az imperialista országok által folytatott protekcionista külkereskedelmi politika miatt.

A nyugat-európai tőkésországoknak az a törekvése, hogy ilyen óriási kapacitású üzemet építhessenek és működtethessenek, valamint a nemzetközi munkamegosztás fejlesztésének szükségszerűsége arra ösztönzi ezen országokat, hogy koncentrálják erőforrásaikat. Ezt a feladatot ugyanis nemcsak az egyes magánmonopóliumok, de sokszor az egyes tőkésállamok sem képesek egymagukban megoldani; szükség van a tőkésországok újratermelési folyamatának egybehangolására, nemzetközi méretű gazdasági beavatkozásra. Ez pedig a nemzetek feletti (szupranacionális) intézmények létrehozását, a tőkésországok integrációját (egységesítést) vonja maga után.

A tőkésországok integrációját megkönnyítette, mintegy előkészítette magánmonopóliumaik nemzetközi méretű összefonódása. A köztük létrejött bizonyos fokú gazdasági érdekközösség ugyanis ellentmond nemzeti elkülönülésüknek. *Az integrációs törekvések végső oka a gazdaságban keresendő, nevezetesen abban, hogy a termelőerők magas fejlettségi színvonalra a szűk nemzeti piacoknál bővebb teret követel.*

Az európai tőkésországok közötti, valamint ezen országok és a többi fejlett tőkésország (pl. Anglia és az Egyesült Államok) közötti konkurrenciaharc azonban *politikai ellentéteket* is szül. Ezek az ellentétek is arra ösztönözték a nyugat-európai tőkésállamok egy részét, hogy egyesítsék erejüket, pl. az Egyesült Államok világuralmi törekvéseivel szemben. Továbbá, *a gyarmati rendszer felbomlása* miatt is összefogásra kényszerülnek a volt gyarmati országok további függőségének fenntartására. Az Európai Gazdasági Közösség (EGK) megalakításában még az is ösztönözte az imperialista hatalmakat, hogy *egységesen harcoljanak a szocialista világrendszer növekvő politikai befolyása ellen*. Éppen ez készítette az Egyesült Államokat is az EGK megalakulásának támogatására, annak ellenére, hogy számolnia kellett azzal is, hogy az EGK egyben világuralmi törekvéseinek veszélyes ellenfelévé válhat. Tudniillik az NSZK reakciós, revansista törekvéseit a szocialista tábor katonai erejével szemben csak úgy látják megvalósíthatónak, ha az NSZK erejét egyesítik a többi fejlett tőkésország gazdasági és politikai erejével. Az Egyesült Államok ezért az EGK-ban a NATO biztos politikai bázisát látta. Más kérdés, hogy az amerikaiak e számítása eddig nem vált pontosan valóra.

A mai legfontosabb imperialista integrációs képződmény az *Európai Gazdasági Közösség*, vagy más néven a Közös Piac, 1958 január elseje óta működik. Tagállamai: Franciaország, NSZK, Olaszország, Belgium, Hollandia és Luxemburg.

Az *EGK célja*, hogy a vámunió kialakításával, az egymás közötti külkereskedelemben a protekcionista intézkedések eltörlésével és közös külső vámok megteremtésével a külső versenytársakat kizárják e területről, ezzel növeljék a tagországok monopóliumainak piacát, illetve kedvező feltételeket teremtsenek számukra, továbbá, hogy a tőke- és munkaerő-áramlás korlátozásának megszüntetésével megteremtsék a lehetőséget a szükségessé váló strukturális változások végrehajtására, végül, hogy összehangolt gazdaságpolitikát valósítsanak meg.

Az *EGK célkitűzéseinek megvalósításában* igen jelentős eredményeket ért el. Így pl. 1966-ig 80%-kal csökkentették, 1968-ig pedig teljesen megszüntették az iparcikkek vámjait a tagállamok közötti külkereskedelmi forgalomban. A mezőgazdaság területén az első jelentős intézkedés csak 1962-ben következett be, amikor a termelés és kereskedelem szabályozása érdekében több mezőgazdasági termékre egységes árat állapítottak meg. 1967-ben életbe léptették az egységes gabonaárakat is.

A legfontosabb kérdésben, a gazdaságpolitika, ezen belül a konjunktúra szabályozásában viszont nemigen léptek előre. A tagállamok között ugyanis e kérdésben komoly politikai ellentétek vannak. Éles vitákat folytatnak arról, hogy a létrehozandó politikai unió, államok szövetsége legyen-e, vagy egy nemzetek feletti szervezet; hogyan viszonyuljon az új politikai szervezet a már működő gazdasági unióhoz stb.

A Közös Piac emellett egyéb új ellentéteket is szült. *Egyrészt* nyilvánvaló, hogy a létrejött különféle megállapodások alapja az érintett országok monopoltársaságainak erőviszonya volt. A megállapodásokat a verseny kiküszöbölésére kötötték. Mivel azonban az új, nagyobb termelőkapacitások miatt már a Közös Piac keretei is szűknek bizonyultak, a piacokért folytatott harc a megváltozott erőviszonyoknak megfelelően éleződik. Ellentmondások voltak és vannak a tagállamok között, az árpolitikai program megvalósításában is. Legjobban példázza ezt Franciaország kitartó harca a mezőgazdasági termékek kereskedelmének korlátozása ellen, mivel ő a legnagyobb gabonatermelő, és így alacsony önköltséggel képes tovább növelni termelését.

Másrészt, a Közös Piacon belüli ellentétekkel összefüggésben kiéleződtek az ellentétek az EGK és a kívül álló imperialista hatalmak között is. Az EGK tagállamainak számos monopoltársasága a Közös Piac létrehozása után is szoros kapcsolatban áll más, kívül álló országok fináncoligarchiájával. Az integráció viszont elkerülhetetlenül befolyásolja e viszonyokat, melynek során bonyolult küzdelem alakult ki a „hatok Európájában”. Egyesek ugyanis a Közös Piac szervezetét „zárt közösséggé” kívánják alakítani, és ezért összeütköznek az olyan körök érdekeivel, amelyek külső kapcsolataik miatt inkább „kifelé tekintenek”. A Közös Piac monopolistái és a kívül álló imperialista országok között is éles harc folyik. Az EGK monopoltőkései mindinkább kifejezik önálló gazdasági, politikai és katonai céljaikat. Ezért a kívül álló imperialista hatalmak igyekeznek a szervezetet fellazítani, oly

módon, hogy „bekerüljenek” a közösségbe (mint pl. Anglia), vagy a tagállamokba történő tőke kivittellel stb. E tekintetben az USA tesz nagy erőfeszítéseket és nem is eredménytelenül.

Végül a Közös Piac országai egyesült erővel folytatnak harcot a piacok és érdekszférák újrafelosztásáért, az elmaradott, volt gyarmati és függő országokkal szemben is.

Az EGK — a legtipikusabb szupranacionális állami monopolista szervezet — a külső országokkal szembeni egységes vámunió megteremtésével megnehezíti más országok külkereskedelmi forgalmát. Ezért a szervezeten kívüli országok is gazdasági egységekbe csoportosulnak, hogy hatásosan tudjanak védekezni. Az egymással konkurráló blokkok száma így egyre nő. Említésre méltó ezek közül az *Európai Szabadkereskedelmi Társulás* (EFTA), amelynek tagországai: Anglia, Svédország, Norvégia, Dánia, Ausztria, Svájc és Portugália, hasonló megállapodásokat kötöttek, mint a Közös Piac országai. Az EFTA azonban sokkal lazább és kisebb jelentőségű szövetség, mint az EGK. Belső helyzetének labilitását tükrözi az is, hogy Anglia, Dánia és Ausztria is kérte felvételét a Közös Piacba.

Bizonyos integrációs törekvések az *elmaradott országok* között is megfigyelhetők. Ilyenek pl. a Közép-Amerikai Közös Piac, a Latin-Amerikai Szabadkereskedelmi Társulás, az Arab Országok Közös Piac, valamint a Közép-Afriai Gazdasági és Vámunió. Ezek azonban az elmaradott gazdaságuk fejlesztését, védelmét hivatottak szolgálni a monopolizációs országok szervezeteivel szemben, tehát alapjában véve haladó jellegűek.

4. Az egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődés törvénye az imperializmusban

Már a szabadversenyos kapitalizmusban is érvényesült az a tendencia, hogy egyes vállalatok, iparágak, nemzetgazdasági ágak között fejlődési különbség volt. Sőt egyik-másik esetben a különbségben növekvő tendencia is érvényesült, pl. az *ipar és a mezőgazdaság* között, az utóbbi rovására. A tőkések ugyanis mindig azokat a területeket fejlesztették, ahol nagyobbak voltak a profitszerzési lehetőségek. A technikai színvonal fejlesztésével folyamatosan előidéztek az egyes területek közötti egyenlőtlenségeket. *A termelőerők nemzetközivé válásával az egyenlőtlen fejlődés tendenciája is nemzetközi méretűvé alakult át.* Ez azt jelenti, hogy egyes országok a fejlődésben előretörnek, mások elmaradnak.

A tőkésországok közötti és a tőkésországokon belüli fejlődésbeli egyenlőtlenség kialakulásának tendenciája a kapitalizmusban törvényszerű jelenség. Ezért ezt a gazdasági jelenséget az *egyenlőtlen fejlődés törvényének* nevezzük.

Az egyenlőtlen fejlődés törvénye az imperializmusban különös jelentőségűvé vált, és a szabadversenyos kapitalizmusbeli érvényesüléstől lényegesen eltérő sajátosságokkal érvényesül. Ezek a következők:

1. A fejlett tőkésországok csoportján belül az élenjárók és a viszonylag fejletlenebb tőkésországok közötti technikai fejlettségbeli különbség csökken, mert a fejlődés üteme hol

az egyik, hol a másik országban gyorsabb. Ennek az a magyarázata, hogy ha a viszonylag fejletlenebb országok átveszik és alkalmazzák a technikai haladás eredményeit a fejlettebb tőkésországoktól, akkor fejlődésükben *ugrásszerű* változás következik be. Tehát a fejlődési ütemkülönbség a viszonylag fejletlenebb országok javára megnövekszik, fejlettségi színvonaluk egyes államok esetében viszonylag rövid idő alatt eléri, sőt elhagyja a fejlettebb országokét.

2. A fejlett gyarmattartó, illetve volt gyarmati országok és az elmaradott gyarmati, illetve volt gyarmati országok fejlettségi színvonala közötti különbség *növekvő* tendenciájú. Ennek az az oka, hogy az elmaradott országok fejlődését a nagyfokú gazdasági elmaradottságuk, torz gazdasági szerkezetük, termelési viszonyaik, függésük és kizsákmányolásuk a fejlett országok által és egyéb tényezők akadályozzák.

3. A monopolkapitalizmus kialakulására már befejeződött a világ területi felosztása az imperialista nagyhatalmak között. Ezért az erőviszonyok megváltozása után az újonnan felfejlődött országok csak a világ területi újrafelosztásával, erőszakos eszközökkel juthattak újabb területekhez. Az imperialista országoknak a világ területi újrafelosztásáért folytatott harca vezetett el az első és második világháborúhoz is. Ezek a háborúk azonban a gyarmatok újrafelosztásán túl elősegítették a gyarmati rendszer felbomlását is.

Az imperialista országok világháborús törekvései jelenleg is érvényesülnek, de mivel a kapitalista világrendszer mellett kifejlődött a szocialista világrendszer, és mivel összeomlott a gyarmati rendszer, ezek a törekvések nem feltétlenül jutnak érvényre. Tehát *ma már megvan a világháború elkerülésének reális lehetősége*. A tőkésországok által folytatott helyi (pl. a vietnami) háborúkban azonban a háborús törekvések jutnak kifejezésre.

4. Az egyenlőtlen gazdasági fejlődés következtében a *politikai fejlődés is egyenlőtlennek válik*. Ez azt jelenti, hogy nem minden tőkésországban egyforma élességűek a kapitalizmus ellentmondásai, kiváltképp a tőkésosztály és a munkásosztály ellentéte. Eltérések alakulnak ki a munkásosztály egységében, szervezettségében, a többi dolgozó rétegekhez, különösen a parasztsághoz való viszonyában, forradalmi törekvéseiben stb. Tehát *a munkásosztály forradalmi cselekvését kiváltó körülmények nem érlelődnek meg egyidejűleg valamennyi országban*. Ezért a szocialista forradalom nem győzhet egyszerre az egész világon. Az sem feltétel, hogy a szocialista forradalom a legfejlettebb országokban győzzön először.

A gazdasági és politikai fejlődés egyenlőtlensége következtében *lehetséges és szükségszerű, hogy a szocialista forradalom először és egyszerre csak egy vagy néhány országban győzzön, amelyek közepesen vagy annál is kevésbé fejlettek*.

A szocializmus egy országban való győzelmének lehetősége ma is érvényes a még tőkésországokban. Ezért a *két rendszer egymás mellett élése* viszonylag hosszú történelmi időn át objektív törvény.

III. A tőkés világgazdaság hanyatlása — a kapitalizmus általános válsága

1. Az imperializmus hanyatlásának — a kapitalista világrendszer általános válságának — lényege és tényezői

Az imperializmus az által, hogy monopolista, illetve állammonopolista kapitalizmus, egyben már eleve *hanyatló kapitalizmus*. Ez különösen nyilvánvaló a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme óta. Lenin az imperializmusnak három fő jellemzőjét emelte ki. *Először*: azt, hogy *monopolkapitalizmus*, amely a *monopóliumok* és a *fináncióke* gazdasági és politikai uralmában, a *tőkekivitel* elsődlegessé válásában az *árukivittel* szemben, valamint a világ nemzetközi monopóliumok, illetve nagyhatalmak közötti *gazdasági, illetve területi* felosztásában és újrafelosztásáért folyó szüntelen harcában jut kifejezésre. *Másodszor*: azt, hogy *élődsdi és rothadó jellegű kapitalizmus*, amely az imperializmus monopóliumok miatti egyenlőtlen fejlődésével járó belső gazdasági és politikai ingatagságának fokozódásában nyilvánul meg. *Harmadszor*: azt, hogy *halódó kapitalizmus*, amely az imperializmusbeli elmentmondások — ugyancsak a monopóliumok uralkodó volta miatt — végső kiéleződésében nyilvánul meg.

Különösen az utóbbi két mozzanattal emelte ki Lenin azt, hogy az imperializmus hanyatló kapitalizmus. E három fő jellemző azonban elválaszthatatlanul összefügg egymással. A tőkés monopóliumok uralkodó létéből (akár magán, akár állami legyen is az) szükségképpen következik az imperializmus hanyatló jellege, és ezek együtt határozzák meg az *imperializmus történelmi helyét* az emberi társadalom fejlődésében, nevezetesen azt, hogy *az imperializmus monopolkapitalizmus, és mint ilyen, hanyatló kapitalizmus, a tőkés társadalom fejlődésének külön szakasza, utolsó és legfelső foka, a szocialista forradalom közvetlen előzménye*.

Az imperializmusnak azt az időszakát, amelyben már nem egyedül uralkodó rendszer a földön, hanem egy része felszabadult, s helyébe azon a területen szocialista rend lépett, a *kapitalista világrendszer általános válsága korszakának* nevezzük. Ez tart az első világháborútól és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmétől jelenleg is, és mindaddig fog tartani, amíg az imperializmust világméretekben nem váltja fel a szocializmus. Korunkban tehát a kapitalizmus fejlődése állammonopolista formájában, általános válságának korszakában tart. Az *általános válság* nem egyszerűen gazdasági túltermelési válság, hanem a *tőkés társadalmi rendszer minden oldalú válsága. Kiterjed a gazdaságra, a politikára, a tudomány és kultúra, az ideológia stb. területére, egyszóval a gazdasági alappal együtt az egész társadalmi felépítményre is, és ezáltal az egész rendszer bomlási állapotát jelzi*.

Az imperializmus hanyatlásának, a kapitalizmus általános válságának *nincs tényezői*, meg nyilvánulásai a következők:

1. Az imperializmus belső ingatagságának fokozódása. A tőketulajdon és a tőkefunkció elválásával az imperializmusban növekszik az *élődség*, a parazitizmus és a *társadalmi munka pazarlásának tendenciája*. A fináncoligarchia tagjaiból kialakul a *járadékosok rétege* az imperialista országokban, akik semmiféle hasznos tevékenységet nem végeznek, tőketulajdonuk működésének igazgatását, vezetését sem látják el, azt is fizetett alkalmazottakra bízák. Gyakorlatilag egyetlen tevékenységük az óriási tőkéjük utáni hatalmas profitok bezsebelése és tekintélyes részének parazita, fényűző elköltése.

Az élődség fokozódásához tartozik az is, hogy a társadalom számára haszontalan *improduktív területeken* (a spekulációs és eladási nehézségekkel küzdő kereskedelembe, az államigazgatásban, az elnyomó apparátusban, a fegyveres erőknél stb.) *foglalkoztatottak aránya igen gyorsan nő*. És kialakul, sőt növekszik a *munkásarisztokrácia*. Ide a munkások egyes, az átlagosnál jobban fizetett, megvesztegetett rétegei tartoznak. Ez talaja a munkásmozgalmon belüli, tőkével szembeni megalkuvásnak, az opportunizmusnak. Rendszerint a munkásarisztokrácia soraiból kerülnek ki a munkásosztály árulói. A monopoltőkéseknek kifejezetten érdekük egy szűk réteget az átlagnál jobban megfizetni, hogy ezek egy részét felhasználják a munkásegység megbontására.

Az imperializmusban a *technika és a tudomány elért színvonalában rejlő lehetőségek nem kellő kiaknázása, olykor a fejlődés szándékos akadályozása is jellemző*. A monopóliumok nem ritkán vásárolnak fel szabadalmakat, technikai újításokat abból a célból, hogy megakadályozzák azok elterjedését, ha profitérdekeik így kívánják. A *meglevő termelőberendezések kapacitásának* (teljesítőképességének) *kihasználatlansága is nagyméretűvé válik* az imperializmusban. Az Egyesült Államok iparában pl. 1947 és 1961 között a kapacitás két és félszeresére növekedett, miközben a kihasználatlanság foka 35%-kal csökkent.³⁸ Hasonló a helyzet egyéb tőkésországokban is.

A krónikus kapacitáskihasználatlanságtól elválaszthatatlan a *munkanélküliség nagy arányának állandósulása is*. Az imperializmusban már nemcsak válságok és depressziók idején ölt nagy méreteket a foglalkoztatáshiány, hanem a konjunktúra időszakában is. A legfőbb — az emberi — termelőerő egy része megy így veszendőbe. A munkanélküliek aránya a foglalkoztatottakhoz viszonyítva pl. 1963-ban az USA-ban 5,7%, Kanadában 5,5%, Belgiumban 2,7%, Dániában 4,3%, Olaszországban 2,5% és Angliában 2,4% volt.³⁹

De a kihasznált kapacitás és munkaerő egy részét is állandóan növekvő jelleggel fordítják társadalmilag haszontalan felhasználásra, főleg fegyverkezésre, ami a legszembetűnőbb és óriási méretű pazarlása az anyagi értékeknek és az emberi munkaerőnek.

Lenin e hanyatlási jelenségek alapján nevezte az imperializmust *élődsi és rothadó jellegű kapitalizmusnak*.

A kapacitáskihasználatlanság és a munkanélküliség nagy méretei és állandósulása az

³⁸ Molnár Ferenc: Gazdasági növekedés és válságok az Egyesült Államokban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 54 old.

³⁹ Dr. Háy László: i. m. 47. old.

imperializmusban állandó fogyasztási, keresleti nehézségekkel jár. Ezért elválaszthatatlan ettől a *permanens piacprobléma és ennek időnkénti különleges elmélyülése*.

Mindennek nyomán fokozódik a dolgozók szükségleti színvonala és a szükségletkielégítési nívó közötti távolság, ami az *osztályellentétek elmélyülését váltja ki és az osztályharc időnkénti nagyfokú kiéleződéséhez vezet*. Az imperialista országokon belüli osztályharc elmélyülésének tendenciáját mutatja pl. a béremelésért, a munkafeltételek és a politikai jogok érvényesítésének feltételeiért és más gazdasági, politikai követelésekért vívott *sztrájkok* növekvő gyakorisága és az azokban résztvevők számának emelkedése. Továbbá — különösen a második világháború után — egyre több olyan dolgozó réteg nyúl a sztrájk fegyveréhez — mint pl. különböző *értelmiségiek* (orvosok, tanárok, jogászok, művészek stb.) és *alkalmazottak* (közlekedési és egyéb szolgáltatási ágbeliek) —, amelyre azelőtt ez nem volt jellemző. Az Egyesült Államokban pl. 1960-ban a sztrájknapok száma kereken 19 millió volt, 1964-ben 23 millió. Ugyanezekben az években a sztrájkokban résztvevők száma pedig 1,3, illetve 1,6 millió fő volt.⁴⁰

2. A kapitalizmus e belső ingatagságán minden erővel úrrá akar lenni a monopolizáció és állama, ezért egyesítik erejüket. Az *állammonopolista tendencia erősödése és rendszerré válása* tehát az imperializmus hanyatlásának, az általános válságnak szintén fontos jellemzője.

3. A *gyarmati rendszer válsága és felbomlása*. A gyarmati rendszer már létrejöttkor magában rejtette azt az ellentmondást, amely érlelődésével válságba juttatja, majd felbomlasztja önmagát. E folyamatot az első világháború indította el, azonban ezt követően még csak kevés gyarmat tudta kivívni függetlenségét. De a két világháború között szüntelenül éleződött a gyarmatok és gyarmattartók ellentéte, ennek megfelelően mélyült a gyarmati rendszer válsága. A második világháború újabb nagy lendületet adott a gyarmati felszabadítóharcoknak, és ennek nyomán már mind több ország lépett a felszabadulás útjára.

A világháborúk azáltal mélyítették el a gyarmati rendszer válságát, hogy az anyaországok tőkebefektetései gyarmataikon a háborús szükségleteik miatt különösen megnövekedtek. Ezzel egyfelől a kapitalizálódási folyamatot akarva-akaratlanul is gyorsították, vagyis nőtt a gyarmati burzsoázia és a proletariátus száma, amely szükségképpen a gyarmatosítókkal szembeni erők növekedését jelentette önmagában is. Másfelől a háborúk alatt az idegen gyarmati kizsákmányolás még jobban fokozódott, ami az ellentétek további növekedését váltotta ki.

A második világháború után, a szocialista világrendszer létevel különösen kedvező körülmények alakultak ki a gyarmati népek önállóságuk kivívásáért folyó harca számára. Mind több gyarmat nyerte el politikai függetlenségét, míg végül az 1960-as évek elejére gyakorlatilag felbomlott az egész gyarmati rendszer. Ezzel az imperializmus legfontosabb tartópillérét veszítette el.

4. A *szocialista rendszer léte, világrendszerré válása és növekedése az általános válság leg-*

⁴⁰ Uo. 152. old.

fontosabb tényezője, az imperializmus hanyatlásának legnyilvánvalóbb jele. A szocialista világrendszer léte azt jelenti, hogy az imperializmus nemcsak hogy megszűnt egyetemes világrendszer lenni, hanem mellette, vele egyidőben létezik egy nála magasabb rendű társadalmi rendszer, amely gyorsabb ütemben növekszik, és amelynek egyre inkább meghatározó szerepe van a világ fejlődésének menetére. A szocialista világrendszer léte és fejlődése a tőkés világrendszer *területi és népességbeli nagymértékű összeszűkülésével és gazdasági potenciálja arányának csökkenésével jár és fog járni.* Eddig az imperializmus 14 országát vesztette e teljesen. Az emberiségnek 35%-a, amely a föld területének 26%-án él, semmilyen formában nem tartozik az imperializmushoz, a szocialista világrendszert alkotja, és a világ ipari termelésének közel 40%-át adja. Nem kétséges, hogy egyre több ország fog kiszakadni az imperializmus rendszeréből és válik a szocialista világrendszer részévé. Az imperializmus pedig mind kisebb térre szorul vissza. Amíg azonban létezik, megtartja imperialista jellegét és fenyegető háborús veszedelmét az emberiség ellen, de egyszersmind a világ népeinek mind nagyobb részét fordítja szembe önmagával.

2. Az imperializmus belső ellentmondásainak végső kiéleződése és pusztulásának történelmi szükségszerűsége

Az imperializmus a kapitalizmus fejlődésének nemcsak *külön szakasza*, hanem egyben — állammonopolista formájában különösen nyilvánvaló — *utolsó, legmagasabb foka, a szocialista forradalom közvetlen előzménye, „előbestéje”*. Az imperializmus az állammonopolista formában rejlő lehetőségeinek kimerítése után nem ölthet magára újabb formát, ezt követően nem kezdődhet más fejlődési szakasza. Az imperializmust csakis a szocialista forradalom követheti.

Az imperializmuson belül végképp megérlelődnek a szocialista forradalom objektív és szubjektív előfeltételei.

Az egyenlőtlen fejlődés törvényének érvényesülése talaján csupán idő kérdése az, hogy az egyes országokban — számos belső és külső körülmény folytán, sok tényező összehatásaként — mikor válik konkrétan forradalmivá a helyzet, mikor és milyen formák közt érkezik el az a történelmi pillanat, amikor a munkásosztály marxista — leninista pártjának vezetésével elragadja a politikai hatalmat, s megdönti a burzsoázia politikai és gazdasági uralmát, s kezd hozzá az új szocialista gazdasági rendszer építéséhez a tőkés viszonyok helyett. Ez országokként különböző időben és eltérő formában mehet végbe. Ezt bizonyítja az imperializmus több mint fél évszázaddal ezelőtt kezdődött és azóta feltartóztathatatlanul megvalósuló pusztulásának története.

Az imperializmus történetének eddigi mérlege legjobb cáfolata mindazoknak a monopolkapitalizmust akár a burzsoázia álláspontján álló osztályérdekből tudatosan védelmező, akár tudományos módszerbeli *hibákban gyökerező, nem valósághű, helytelen elméleteknek*, amelyek szerint a monopolkapitalizmus fejlődésének előrehaladásával egyre inkább hagyja

maga mögött kapitalista lényegét és mind kevésbé kapitalista jellegű, kiváltképp ma már nem imperialista jellegű.

A monopolkapitalizmusról vallott helytelen vagy egyoldalú nézetek, valamint az imperializmus osztályjellegét meghamisító és azt védelmező elmélekedések azóta léteznek, amióta maga az imperializmus.

Az egyik ilyen legrégibb, az ún. „*ultraimperializmus*” Kautsky- (a munkásosztály és a marxizmus árulójává vált revizionista) féle elmélet. Eszerint a kapitalizmus világmonopólium felé fejlődik, amikor minden verseny kiküszöbölődik, a tőkés világtröszt (ultra-monopólium) tulajdonosai oly kevesen lesznek, hogy a tömegek ezeknek nem lehetnek kiszolgáltatva. A világ gazdaságát átfogó óriás monopólium kiküszöböli a kapitalizmus ellentmondásait és az ezekkel járó olyan hibáit, mint a válságok, munkanélküliség, háborúk stb.

Ezzel teljesen rokon a „*szervezett kapitalizmus*” elmélete, amelyet különösen az állam-monopolizmus időszakában és az imperialista integráció fokozódására támaszkodva „meglegítettek fel” újra, és hirdetnek fennhangon a modern burzsoá közgazdászok és a marxizmus – leninizmus revideálói. Eszerint a kapitalizmus az imperializmus szakaszában társadalmi méretekben szervezetté, tervszerűvé tehető az egész társadalom érdekében.

Részint ezekre épülve, részint ezeket különböző formákban „felújítva” se szeri se száma azoknak a ma is létező burzsoá és revizionista elméleteknek, amelyek az imperializmus, kiváltképp az állami monopolkapitalizmus rendszerét dicsőítve a dolgozó tömegeket félrevezetve, annak lényegét, osztályjellegét és történelmi helyét teljesen meghamisítják. Lássunk ezek közül is néhányat.

A „*népi kapitalizmus*” elmélete úgy tünteti fel a mai tőkés rendszert, mint amelyikben a jövedelmek kiegyenlítődének tendenciája érvényesül. Eszerint a monopolizációk és a munkások közötti különbségek fokozatosan elmosódnak, míg majd végül is teljesen eltűnnek. Ezt döntően a finánc-tőkés állam gazdasági szerepére, főként a progresszív adórendszerre hivatkozva próbálják magyarázni. Ezzel szemben a munkásosztály helyzetének tárgyalásánál már kimutattuk azt a valóságos tendenciát, miszerint a tőkés- és munkásosztály anyagi helyzete távolodik egymástól. Ehhez kiegészítésül hadd beszéljenek ismét a tények. Az NSZK-ban pl. 1950 és 1964 között az önállóak (akik közt nemcsak monopol-tőkések, hanem monopóliumon kívül állók és kistermelők is szerepelnek) jövedelme (profitja) majdnem kétszer olyan mértékben nőtt, mint a munkások és alkalmazottak jövedelme. Az USA feldolgozóiparában pedig pl. 1957–1959 és 1963 között a profit megkétszereződött, ami kb. évi 20–25%-os növekedésnek felel meg. Ugyanezen időszak alatt a munkások reálbére évente csak 2%-kal növekedett.⁴¹ Hivatalos amerikai források szerint 1910-ben a népesség jövedelemrészesedési szempontból legalsó 10%-ának összjövedelme a legfelső 10% jövedelmének egytizedét tette ki, 1959-ben pedig csak egyharmincad részét.⁴²

⁴¹ Dr. Erdős Tibor: i. m. 177. old.

⁴² Ripp Géza: i. m. 266. old.

Nem szorul bizonyításra, hogy mindez nem a jövedelmek nivellálódását támasztja alá, hanem ellenkezőleg.

A „tőke demokratizálódása”-nak elmélete szerint pedig a részvénytársasági vállalati forma terjedése révén az egész nép tőketulajdonossá válik. Így nincsenek külön érdekei a tőkéseknek és a munkásoknak, hanem egyformán érdekük a monopolista vállalat minél nagyobb profitja, mert a kisemberek osztaléka is nő. Ezzel szemben a valóság az, hogy pl. az USA-ban az 1950-es években a lakosságnak mindössze 4%-a volt részvényes. Ezeket belül a részvények 70%-a olyan tulajdonosoké, akiknek évi jövedelme 10 ezer dollár felett volt.⁴³ Végül pedig az is az igazsághoz tartozik, hogy a részvények egy részét valóban kis-részvényesek tartják kezükben, de ez a monopoltőkések elsőrendű érdeke. Tudniillik a kis címletű részvények útján centralizálni tudják a kisemberek jövedelmeinek egy részét is a monopolista társaságaikban, anélkül, hogy ezek a kisrészvényesek beleszólhatnának a társaság működésébe. Ezenkívül még azt a demagógiát is terjeszthetik, hogy lám a munkások is lehetnek részvény- (tőke-) tulajdonosok.

A „menedzserek rendszere” nevet viselő elmélet úgy tünteti fel az imperializmust, amely már nem is kapitalizmus, hiszen a vállalatokat a részvényesek (a nagyrészvényeseket is beleértve) nem vezetik, hanem arra alkalmas szakemberekre bízják. Emiatt a monopolisták hatalmát szakemberek (menedzserek) váltják fel, akik viszont a társadalom minden tagjának (tőkések és munkások) érdekeit egyaránt szem előtt tartják.

Hogy a modern termelőerők idején a magasán képzett szakemberek mind nagyobb számára rendkívül szükség van, ez tagadhatatlan. Ebből azonban még távolról sem következik az előbbi felfogás. Mindenekelőtt tény, hogy a menedzserek a tőkés tulajdonosok által kinevezett és magasán díjazott szakemberek, s gyakran maguk is résztulajdonosok. Elsőrendű érdekük a minél magasabb profit biztosítása. Ha nem ezt tennék, meg sem tűrnék a kapitalisták vállalataik élén. Másodszor pedig az a tény, hogy a finánciókások egyre inkább fizetett igazgatókra bízják a közvetlen irányítást is, és ők maguk még ebben sem vesznek részt, hanem csak a profit maximális alakulásának ellenőrzésében és bezsebelésében, az nem annak a bizonyítéka, hogy az imperializmus egyre kevésbé kapitalizmus, hanem annak, hogy a tőketulajdon és tőkefunkció elvált egymástól, amely alapja az imperializmus élősdisége fokozódásának és ezzel együtt az osztályellentétek éleződésének, nem pedig tompulásának.

Mindezek az elméletek és az itt nem említettek is csak formájuk (néha csak nevük) szerint különböznek egymástól, de tartalmuk és osztályjellegük szerint azonosak. Azt szeretnék elhiteni — és ezt különböző oldalról törekednek „alátámasztani” —, hogy a kapitalizmus jelenlegi szakaszán a tőkés- és bér munkásosztály érdekei egybeesők, hogy a kapitalizmus társadalmi méreteiben megszervezhető, s ezért korábbi bajai, a válságok, a háborúk, a munkanélküliség, az éhség, állami beavatkozás útján teljesen kiküszöbölhetők, hogy ez

⁴³ Adatok: A kapitalizmus politikai gazdaságtana II. rész (szerk. Erdős Tibor). Kossuth Könyvkiadó, 1965. 273. old.

a mai kapitalizmus már nem is imperialista jellegű, s idegen tőle a területi hódításra, más népek gazdasági és politikai leigázására való törekvés, hogy ezek alapján a kapitalizmus belső ellentmondásai nem kibékíthetetlenek, nem éleződnek, hanem enyhülők, és így nincs is szükség a kapitalizmus forradalmi megdöntésére, mert azon belül is alapvető változás érhető el, illetve a kapitalizmus automatikusan belenő a szocializmusba stb. *Mindezt abban lehet összefoglalni, hogy a monopolkapitalizmusról szóló burzsoá és revizionista elméletek az imperializmus lényegének és ezzel együtt történelmi helyének vaskos meghamisítását követik el.*

A valóság ezekkel szemben az, hogy az imperializmus sokkal inkább kapitalizmus, mint előző fejlődési szakaszában bármikor, vagyis monopolista lényegénél fogva a kapitalizmus összes ellentmondásait sokkal jobban kiélezi, mint korábban, hogy ezek az ellentmondások antagonisztikusak, az imperializmuson belül nem oldhatók meg és törvényszerűen előidézik a kapitalizmus pusztulását. És ez az imperializmus történelmi helye, ez teszi az imperializmust a szocialista forradalom előestéjévé! Az imperializmus *fő ellentmondásai* a következők:

1. *A munka és a tőke közötti ellentmondás, amely korunkban a legszélesebb néptömegek és a legnagyobb finánciérzés, monopolista burzsoázia közötti ellentétként létezik.*

2. *A gyarmattartó hatalmak és a gyarmatok közötti ellentmondás, amely napjainkban a fejlett, új gyarmatosításra törekvő országok és az elmaradott, volt gyarmati országok közötti ellentétként él.*

3. *A gyarmattartó hatalmak egymás közötti ellentmondása, amely a második világháború után, kiváltképpen az egyes gazdaságilag tömörült imperialista országok csoportjai közötti ellentétek formáját is ölti.*

Mindez végső soron *a kapitalizmus alapvető ellentmondása, illetve a termelőerők és tőkés termelési viszonyok közötti ellentmondás végtelen kiéleződésének a különböző oldalú, egy-egy országon belüli, illetve nemzetközi síkon is jelentkező megnyilvánulása.*

Ehhez jön még hozzá korunkban *a kapitalista és szocialista világrendszer ellentmondása, amely ma az emberi társadalom fő ellentéte.* Ez a munka és a tőke egy országon belüli ellentmondásának külső ellentétte fejlődése, a két rendszerhez tartozó országok ellentéteként való létezése mindaddig, amíg az imperializmus teljesen meg nem szűnik. Ez az ellentét elsősorban megmutatja, hogy *korszakunk a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet kora!*

A kapitalizmus a tőke munka feletti uralmának társadalma. A szocializmus a tőke nélküli munka társadalma. Minden anyagi gazdagság forrása és teremtménye a munka. A munka alkotóerejének kibontakozása, a tőke uralma alóli felszabadításával — a szocialista forradalom által — válik korlátlanná. Ezért az imperializmus pusztulása, a szocializmus világméretű győzelme történelmi szükségszerűség, amely megvalósulásának mi magunk is aktív, cselekvő részesei vagyunk.

A szocialista-kommunista termelési mód kialakítása és fő jellemző vonásai

I. A kommunizmus két fejlődési foka.

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti korszak szükségessége és lényege

1. Szocializmus és kommunizmus

A kommunizmus a kapitalizmustól minőségileg különböző, magasabb rendű társadalmi-gazdasági alakulat. A tőkés társadalom forradalmi megdöntése és a teljesen kifejlett, érett kommunista társadalom felépítése között hosszú történelmi időszak telik el.

A kommunista társadalmi-gazdasági alakulatnak két fejlődési foka van. Az *első*, kezdeti szakasza: a *szocializmus*, és a *második*, az előbbinél sokszorta fejlettebb, magasabb foka: a *kommunizmus*. Ez utóbbi nem követheti azonnal, közvetlenül a kapitalizmust.

A szocializmus és a kapitalizmus a termelési viszonyok és a felépítmény tekintetében gyökeresen különbözik egymástól. A termelőerők fejlettségi színvonala terén azonban szükségszerű, minőségi különbség nem mutatható ki a szocializmus javára. A kommunizmus viszont e tekintetben is minőségileg magasabb rendű, mint a kapitalizmus. Ezért a kommunizmus építésének *objektíve szükséges feltétele* minden országban előbb a szocializmus teljes megvalósítása.

A szocializmus és a kommunizmus — mint ugyanannak a társadalomnak két fejlődési foka — között alapvető *azonosságok* és számottevő minőségi *különbségek* vannak:

1. *A termelőerők* mindkét fejlődési szakaszban *társadalmi akadályoktól mentesen és gyorsan fejlődhetnek*. Az emberi alkotóerő és képesség, valamint a tudomány össztársadalmi ügyként támogatva szabadon bontakozhat ki. Az anyagi erőforrások társadalmi méretű ésszerű kihasználása és a munkaképes lakosság teljes foglalkoztatása mindkét szakasz természetes jellemzője, szemben a kapitalizmussal.

A kommunizmusban a népgazdaság teljes *automatizálása* jellemző, amely ez előtt nem érhető el. Megszűnnek a város és falu, a szellemi és a fizikai munka között a szocializmusban még meglevő *lényeges különbségek* is, és csupán lényegtelen különbségek lesznek.

2. *A termelési viszonyok* leglényegesebb jellemzője a szocializmusban és a kommunizmusban egyaránt *a termelési eszközök társadalmi tulajdona*. Egyik szakaszban *sincs ki-*

zsákmányolás, az emberek kapcsolata alapvetően egyenrangúsági viszony. A társadalmi termelés társadalmi elsajátítással párosul; a két fejlődési szakasznak *azonos gazdasági alaptörvénye van*: a társadalom tagjai szükségleteinek mind magasabb színvonalú kielégítését közvetlenül szolgáló termelés.

Amíg azonban a szocializmusban a társadalmi tulajdonnak két formája lehetséges — az állami és szövetkezeti tulajdon —, addig a kommunizmus egységes, *össznépi-kommunista tulajdonon* alapul. A szocializmusban az alapvető érdekazonosság és egyenrangúság még szükségszerűen érdekkülönbségekkel és egyenlőtlenségekkel párosul. Ezzel együtt van gazdasági elkülönültség is. Nem így a kommunizmusban. Ott már a termelés és elsajátítás társadalmi jellege közötti összhang is teljesebb lesz, mint a szocializmusban.

Ezzel összefüggésben *a szocializmus még osztálytársadalom*. A munkásság és parasztság önálló osztályok és a döntően körükből származó értelmiség is önálló réteg. Viszonyukat gazdasági, politikai, ideológiai és erkölcsi egységükkel együtt nem antagonisztikus ellentmondásaik is jellemzik. *A kommunizmusban viszont minden osztálykülönbség megszűnik*; ez a dolgozók osztálytagozódás nélküli egységes társadalmá lesz.

3. A kommunista termelési mód mindkét szakaszát *a tervszerű fejlődés* jellemzi. Eszerint a gazdasági törvények a társadalom által *tudatosan* alkalmazva érvényesülnek, és nem ösztönösen. *A gazdasági ellentmondások pedig elvesztik antagonisztikus jellegüket*.

A szocializmusban azonban a tervszerűség gazdasági törvénye még *állami keretek között folytatott* tervgazdálkodáson keresztül érvényesül. A kommunizmusban, ha már nem lesz számottevő kapitalista rendszer a földön, s ezért sem lesz szükség az államra, a tervgazdálkodás állami forma nélkül, a különböző *társadalmi öngazgatási formákban* valósul meg.

Továbbá, a szocialista tervszerűség és tervgazdálkodás szükségszerűen *áru-pénzviszony, árugazdálkodás* is egyben. A tervszerűen szabályozott árutermeléstől elválaszthatatlan az olyan gazdasági törvények, kategóriák és ellentmondások létezése és működése, mint az értéktörvény, a személyes és kollektív (vállalati) anyagi érdekelttség, a pénz, a hitel, az ár, a piac stb. A kommunizmusban a tervszerűség az áruviszonyok nélkül létezik majd, és ezzel együtt az árutermelés különös törvényei, kategóriái és ellentmondásai megszűnnek. *A munka* a szó teljes értelmében *közvetlenül társadalmi munka* lesz és a társadalom tagjainak elsőrendű *életszükséglete*, míg a szocializmusban elsősorban a *megélhetés* eszköze és *részen még közvetve* társadalmi munka.

4. Mind a szocializmusban, mind a kommunizmusban azonos követelmény, hogy mindenki képességei szerint vegyen részt a munkában, de a szocializmus egységes elosztási elve: *a társadalmilag szükségesnek elismert munka* szerinti részesedés; a kommunizmusé pedig: *a társadalom által reálisnak elismert szükségletek* szerinti részesedés.

A szocializmus és kommunizmus építésének és gazdasági rendszerének elméleti alapjait a marxizmus — leninizmus klasszikusai alkották meg. A szocializmus több mint fél évszázados történetének gyakorlati tapasztalatai alapján a szocializmus politikai gazdaságtanának legfőbb vonatkozásait a marxista közgazdászok részleteiben is kidolgozták. A munka

azonban nem tekinthető befejezettnak; a szocializmus politikai gazdaságtana állandóan fejlődik, elméletileg mind sokoldalúbbá válik.

A klasszikusoknak a kommunizmusra vonatkozó alapvető megállapításaira és a szocialista rendszer működésének gyakorlati tapasztalataira támaszkodva, a Szovjetunió Kommunista Pártja a XXII. kongresszuson (1961-ben) elfogadott programjában a kommunizmus felső szakaszát a következőképpen jellemezte: „A kommunizmus osztály nélküli társadalmi rendszer, amelyben a termelőeszközök egységes köztulajdonban vannak, ahol megvalósul a társadalom valamennyi tagjának teljes társadalmi egyenlősége, ahol az emberek sokoldalú fejlődésével együtt az állandóan fejlődő tudomány és technika alapján nőnek a termelőerők, ahol a társadalmi gazdagság minden forrása teljes bőségben buzog, és megvalósul a nagyszerű elv: „Mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint”. A kommunizmus a szabad és öntudatos dolgozók magas szervezettségű társadalma, amelyben megvalósul a társadalmi öngazgatás, a társadalom javára végzett munka mindenki számára elsődleges életszükségletté, felismert szükségszerűséggé válik, képességeit mindenki a leghasznosabban fogja gyümöcsöztetni a nép javára”.⁴⁴

2. A szocializmus építésének alapvető feladatai és két fő szakasza

A szocializmus nem alakul ki önmagától, spontánul, azt társadalmilag tudatosan irányítva, a néptömegek építik fel önmaguknak. A szocializmus építése sok és kemény munkával, küzdelemmel jár; olykor részleges sikertelenségeken, nehézségeken és lemondásokon, ellentmondásokon keresztül vezet az út. Ezt az utat minden nemzetnek *önerejére* és a nemzetközi *összefogás erejére* támaszkodva kell megjárnia. E történelmi feladatot egyetlen ország helyett sem teljesítheti valamely más nép.

A szocializmus építése a szocialista forradalommal kezdődik és a kommunizmus építésére való áttérésig tart. A szocialista forradalom — mint minden társadalmi forradalom — politikai, gazdasági, kulturális és ideológiai forradalom. Mégis — mint tudjuk —, *jellegetben különbözik minden más megelőző forradalomtól.*

A termelőerők és termelési viszonyoknak az imperializmusban kiéleződött antagonisztikus ellentmondása a szocialista forradalomban egyrészt kifejezésre jut, másrészt megoldódik. A termelési mód két oldala közötti összhang helyreáll. Ebből és a szocialista társadalom természetéből, céljából adódnak a szocialista építés feltételei és feladatai.

A szocializmus építésének *alapvető politikai feltétele, legfőbb eszköze* a munkásosztály államhatalma, a *proletárdiktatúra* kivívása és szüntelen szilárdítása. Csakis erre támaszkodva lehet és kell megoldani a *fő feladatokat*:

⁴⁴ Az SZKP XXII. Kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1962. 763. old.

1. a szocialista *termelési viszonyok* létrehozását;
2. a szocializmus *anyag-műszaki bázisának* kiépítését;
3. a dolgozó tömegek *életszínvonalának* lényeges és rendszeres emelését;
4. a *kulturális és ideológiai* forradalom végrehajtását.

E feladatokat nem lehet egyik napról a másikra megoldani. Ehhez idő kell! Ezért *szükszerű minden országban, hogy a megvalósult szocializmust egy átmeneti korszak előzze meg.* A szocialista építés egyetemes érvényű törvényszerűségei, általános vonásai a különböző országokban és időszakokban igen változatos nemzeti formákban, sajátos vonásokkal érvényesülnek. Akár az általános, akár a sajátos vonásokból adódó követelmények figyelmen kívül hagyása gazdaságilag és politikailag hátrányos következményekkel jár; nehezíti, lassítja a szocializmus építését. Az átmenet fő feladatai a legszorosabban összefüggnek egymással és egy sor itt nem említett egyéb teendővel. Egyik sem hanyagolható el vagy helyezhető irreálisan előtérbe. De a fejlődés különböző szakaszaiban az egyes fő feladatok — és azokon belül a részteendők — nem is mechanikusan egyforma fontosságúak. Egy-egy időszakban azok más-más súllyal és eltérő mozzanatokkal kerülnek előtérbe. Így megoldásuk útjai (feltételei, eszközei, módszerei stb.) is számos vonatkozásban különböznek egymástól.

A szocialista országok tapasztalatai szerint a *szocializmus építésének két fő szakaszát* különböztetjük meg:

1. a szocializmus *alapjainak lerakását*, és
2. a szocializmus *teljes felépítését.*

E két szakasz együtt: a *szocializmusba való átmeneti korszak.* Az *első szakaszban* a közvetlen és elsődleges cél általában a szocialista gazdaság és felépítmény fő elemeinek a *létrehozása és mennyiségi* növelése. Ennek sikerétől függ a feladatok minőségi vonatkozásai megoldásának eredményessége. A *második szakaszban* a közvetlen cél általában a korábbi szakaszban létrehozott szocialista gazdasági-társadalmi elemek *megszilárdítása*, véglegessé tételének biztosítása, azaz elsősorban a *minőségi* mozzanatok fejlesztése. Ebben a szakaszban a minőségi feladatok megoldásának mikéntjétől és fokától függ a szocialista rend további mennyiségi gyarapodása, kiterjedése. Tehát mindkét szakaszban jelentkeznek a feladatok mennyiségi és minőségi vonatkozásai, de amíg az első szakaszban a mennyiségi, a másodikban a minőségi oldal áll előtérben.

A szocializmus *alapjainak lerakása akkor fejeződik be*, amikor

- a *proletárdiktatúra véglegesen megszilárdultnak tekinthető*;
- a *szocialista termelési viszonyok* az egész népgazdaságban döntő túlsúlyra jutnak, gyakorlatilag *egyeduralkodóvá* válnak;
- a szocializmus *anyag-műszaki bázisának* megteremtése befejező szakaszába érkezik;
- a *dolgozó tömegek életszínvonala lényegesen felülmúlja a szocialista építés kezdetén levőt*, és további rendszeres emelésének feltételei biztosítottak;
- a *kulturális, ideológiai forradalom* is betetőzéséhez közeledik.

Az európai népi demokratikus országok többsége — általában az 1950-es—1960-as évtizedforduló táján — a szocializmus alapjainak lerakását befejezte, és fejlődésük a szocializmus teljes felépítésének időszakában tart. *Hazánkban* az építés első szakaszáról a másodikra való áttérés 1961-ben, a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezésével történt meg. Mi is a szocializmus teljes felépítésén munkálkodunk. A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. Kongresszusa (1962-ben) határozatában a történelmi jelentőségű fordulatot a következőképpen rögzítette: „*A mezőgazdaság szocialista átszervezésével egész népgazdaságunkban oszthatatlanul uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok; befejeztük a szocializmus alapjainak lerakását. A magyar nép új történelmi jelentőségű győzelmet aratott; a szocializmus teljes felépítésének korszakába lépett*”⁴⁵

Az említett szocialista országok mellett vannak olyan szocializmust építő országok is, amelyek némileg még hátrább tartanak a fejlődésben. A *Szovjetunióban* pedig a szocializmus teljes felépítése is befejeződött, és elkezdődött a kommunizmus építése.

II. A szocialista termelési mód létrehozása és az átmeneti gazdaság

1. A szocialista termelési (tulajdon-) viszonyok megteremtése és működése

A szocialista állami tulajdon kialakítása

A szocialista állami (össznépi) tulajdon úgy jön létre, hogy a szocialista forradalomban állammá szervezett proletariátus a kizsákmányolókat, döntően *tőkések magántulajdonát képező termelési eszközöket és a gazdaság kulcspozícióit kisajátítja*. A kisajátítás történhet *államosítás és államkapitalizmus* útján.

Az *államosítás* végrehajtható *radikálisan*, „egy csapásra” vagy *fokozatosan*, több lépcsőben, lassúbb ütemben és viszonylag békésen. Mindkét esetben történhet az államosítás megváltási ár nélkül (elkobzással) és teljes vagy részbeni megváltással.

Az *államkapitalizmus* — természeténél fogva — mindig fokozatos módja a kisajátításnak. Osztálytartalma és fejlődési iránya mindig az államhatalom jellegétől függ. A szocializmusba való átmenet időszakának államkapitalizmusa *a szocialista típusú vagy legalábbbis erős szocialista elemekkel rendelkező államhatalom* (amelyben a proletariátusnak számottevő ereje, képviselője van) *viszonyát jelenti a politikai uralmától egészben vagy részben megfosztott tőkés osztály gazdaságához vagy annak egy részéhez, és ennek felszámolására, szocialista*

⁴⁵ A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. Kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó, 1963. 430. old.

gazdasági formával való felváltására irányul az összes dolgozók érdekében. Az államkapitalizmusnak ez a típusa tehát nem tévesztendő össze sem az állammonopolista kapitalizmussal, amely a tőkés rend konzerválására irányul a finánctőke érdekében, sem az elmaradt országok államkapitalizmusával, amely fiatal állami létük függetlenségének megszilárdítására és gazdasági önállóságuk megteremtésére, de még nem közvetlenül a szocialista viszonyok létrehozására irányul.

A szocializmusba való átmeneti időszak államkapitalizmusa különböző formákban nyilvánulhat meg, és az egyes országokban a formák aránya is igen eltérő lehet. Őltheti az állami-magántőkés *vegyes vállalati* formát, az államnak a magántőkésekkel (hazaiakkal és külföldiekkel) kötött különböző gazdasági szerződések, *koncessziók* formáját (pl. nyersanyagkitermelésre, bérletre, bér munka végeztetésére, állami megrendelésre vonatkozóan stb.), és a magántőkés vállalatok felé irányuló, működési feltételeiket biztosító és egyszerűsített korlátozó *állami-gazdasági rendszabályok* gazdaságpolitikai, pénzügyi és adminisztratív eszközök útján való érvényesítésének formáját (pl. differenciált adópolitikát, hitel-, ár-, anyaggazdálkodási és bérlpolitikát, devizagazdálkodási rendszabályokat stb.). Az államkapitalizmus *ebben az értelemben*, mint *módszer* vagy *helyettesítő*, vagy *előkészítő* a kizsákmányoló tőkés tulajdon államosítását, s mint ilyen, *mindig átmeneti forma* a magánkapitalista és szocialista állami tulajdon között. Az államkapitalizmus szűkebben értelmében — amint látni fogjuk — az átmeneti időszak egyik *gazdasági szektora*.

Nálunk az államkapitalizmus az *ipar*, a *bankrendszer* és a *külkereskedelem* területén alapvetően az államosítások előkészítésének módszereként, míg például a *belkereskedelemben* főleg az államosítás helyettesítéseként volt jellemző.

Iparunk szocialista államosítása 1945 vége és 1949 vége között történt meg. Egyik legfontosabb mozzanata volt ennek a 100 és annál több dolgozót foglalkoztató vállalatok államosítása 1948 tavaszán. Közben megtörtént a *bankok államosítása*, a *külkereskedelem* állami monopóliumának megteremtése, és szocialista állami tulajdonba ment át a korábban tőkés tulajdonban levő *közlekedés és hírközlés*, valamint a vállalatyszerű magán *szállítványozás* jelentős része. Elkezdődött és az 1950-es évek elejére befejeződött az *állami nagy- és kiskereskedelmi hálózat kiépítése* is.

A termelési eszközök szocialista állami tulajdonának kialakulásával együtt fokozatosan kibontakoztak a szocialista termelési viszonyok egyéb mozzanatai is. Így pl. ebben az időszakban elkezdődött és első formájában kialakult a *szocialista tulajdonviszonyoknak megfelelő*, a felszíni formáját alkotó *gazdálkodás rendszere* a neki megfelelő központi szabályozási eszközökkel és a különböző szintű, illetve jellegű intézményekkel együtt. Ez részben a kapitalizmusban kialakult gazdálkodási formák, intézmények (bankrendszerek, ellenőrző apparátusok, gazdasági minisztériumok stb.) átvételét, bizonyos szervezeti átalakítását, *osztálytartalmuk gyökeres* megváltoztatását, *káderállományuk* kicserélését, részben pedig a teljesen *új gazdálkodási formák* és eszközök, illetve intézmények (pl. a közvetlen munkásellenőrzést megvalósító üzemi bizottságok, a Gazdasági Főtanács, az Anyag- és Árhivatal, az Országos Tervhivatal stb.) kiépítését jelentette.

A *tervezgazdálkodás* rendszere hazánkban 1947-ben kezdődött az első hároméves tervvel. Azóta természetesen lényeges fejlődésen ment keresztül.

Ugyanezekben az években a vázoltakkal *azonos tartalmú és irányú* — bár konkrét formáit tekintve különböző — fejlődés bontakozott ki a többi népi demokratikus országban is.

Az 1947—48-ban kialakult proletárdiktatúra és a szocialista termelési viszonyok jelentős súlya ezekben az országokban lehetővé, a belső és külső nemzetközi gazdasági és politikai körülmények pedig szükségszerűvé tették a szocialista országok nemzetközi gazdasági és politikai kapcsolatai rendszerének szélesebb körű kiépítését, *új alapokon* való szorosabbra fűzését, és a megfelelő intézmények létrehozását.

A szocialista szövetkezeti (csoport-) tulajdon kialakítása

A szocializmust építő országokban az építés kezdetén nagy számban voltak kisárutermelő magángazdaságok. Legjellemzőbb volt a *paraszti* kisárutermelés. A kisárutermelő paraszti gazdaságok számát szaporította az ezen országok többségében végrehajtott demokratikus földreform is. E gazdaságtípusok magántulajdonosiak és saját munkán alapulóak egyszerre. Ezért *egyfelől át kell őket alakítani* szocialista társadalmi tulajdonosi gazdaságokká, *másfelől* viszont az átalakítás *nem valósítható meg kisajátítás útján*.

A kisárutermelés kollektivizálása nélkül nem lehetne megteremteni a szocializmus elegendő, nagyüzemi anyagi-műszaki bázisát, nem lehetne gyökeresen megjavítani a kistulajdonosok — elsősorban a parasztság — életkörülményeit, és nem lehetne véglegesen megszilárdítani a szocializmus politikai rendszerét, a proletárdiktatúrát, és annak alapját, a munkás-paraszt szövetséget. Ugyanakkor, a saját munkával szerzett tulajdon kisajátítása szembefordítaná — joggal — a kistulajdonosok tömegeit a munkáshatalommal, és a munkás-paraszt szövetség felbomlásához, a szocialista építés lehetetlenségéhez vezetne. A kisárutermelés szocialista útra vezetésének tehát olyan módon kell történnie, amely a kistulajdonosok számára is *érthetően és elfogadhatóan egyeztetni össze a saját, egyéni érdekeiket a társadalmi közérdekkel*. Ezt az utat Lenin — Marx és Engels nyomán — a *gazdálkodás szövetkezeti formájában* jelölte meg.

A szövetkezet nem eleve szocialista jellegű intézmény. Létezett és létezik a kapitalizmusban is. De *szocialista környezetben* a proletárdiktatúra rendszerében, a termelőeszközök zömének állami tulajdona mellett *a szövetkezet szükségképpen a szocialista gazdaság része*, az állami tulajdonnal egy típusú, szocialista tulajdonforma.

Azokban az országokban, ahol a kisárutermelés számottevő, a szocialista társadalmi tulajdonosi termelési viszonyok kialakításának egyik nélkülözhetetlen útja a szövetkeztetésítés, a kollektivizálás. Ez a jelenlegi szocialista országokban a mezőgazdaság szocialista átalakításának fő útja volt. *A szövetkeztetésítés természeténél fogva fokozatosabb módja a szocialista viszonyok megteremtésének, és nem a kistulajdonosok ellenére, hanem velük együtt*,

az ő saját elhatározásukból megvalósítva, a szocialista állam hathatós támogatásával vezethet sikerre.

A szövetkezetesítés, mint a szocialista építés egyik fő módja, csak akkor járhat sikerrel, ha a szövetkezetek létrehozása és működése közben a szocialista állam szem előtt tartja, érvényesíti a kollektivizálás Lenin által kidolgozott és a szocialista országok gyakorlatában kipróbált és bevált alapvető követelményeit, fő elveit. *A szocialista kollektivizálás fő elvei a következők:*

1. *Az önkéntesség*, amely a párt és a szocialista állam helyes politikáján, gazdaságpolitikáján alapulhat. A dolgozó parasztok leginkább a nagyüzemek példáin láthatják és reálisan remélhetik a szövetkezetek számukra is lehetséges előnyeit. *Így saját maguk döntenek el*, hogy rátérnek a szövetkezeti gazdálkodás útjára. Az erőszak alkalmazása ugyanúgy árt és nehezíti a kollektivizálást, mint a szervezés és meggyőzés elhanyagolása.

2. *A fokozatosság*, amely szerint a szövetkezés útját választó parasztságnak *nem kell egyszerre* és radikálisan, minden szálát elszakítva megválnia a magángazdálkodási formától. A szövetkezetek különböző fejlettségi fokozatai közül előbb kezdetlegesebb formákat is lehet választani. Például a mezőgazdaságban a növénytermelés hamarabb és nagyobb mértékben kollektivizálható, mint az állattenyésztés; a föld bizonyos ideig a szövetkezetbe lépés után is — a közös művelés dacára — a szövetkezeti tagok magántulajdonában marad stb.

Általában jellemző (a föld társadalmi tulajdona esetében is!) a szövetkezeti tagok ún. *háztáji gazdasága*. Ez olyman „*családi gazdaság*” és szintén a fokozatosság egyik megnyilvánulása. *Szerepe van a tagok közösből származó jövedelme kiegészítésében, a városi lakosság mezőgazdasági termékellátásában.*

3. *Az állami támogatás*. Lényege az, hogy a szocialista állam *segíti a szövetkezeteket a nagyüzemekben rejlő lehetőségek maximális kibontakoztatásában*, és ezen keresztül a szövetkezeti tagok anyagi helyzetének javításában. Az állami támogatásnak számtalan formája van. Kezdetben különösen fontos *a termelés közvetlen anyagi, szervezeti segítése* és a kuláksággal szembeni politikai támogatás. Mindebben igen jelentős szerepet töltenek be a *gépállomások* és az *állami gazdaságok*, amelyek a munkásosztály falun szervezett bástyái. A gépi munka, a tenyészállat- és nemesített vetőmag-juttatás, a tudományosan megalapozott gazdálkodásszervezés, a nyilvántartás, az öntözőberendezések létesítése, a szakemberek képzése, mindmegannyi segítséget jelent a fiatal szövetkezeteknek.

Az állami támogatás *másik fontos csoportja: a különböző pénzügyi és ártámogatási formák*. A mezőgazdaságban termelés céljára felhasznált *ipari eredetű eszközök, anyagok és szolgáltatások* ártámogatása, az építési és ültetvénytelepítési *beruházások* visszatérítési kötelezettség nélküli dotálása, a *talajjavítási*, talajvédelmi munkák, *szarvasmarha-tenyésztés*, a termelőszövetkezetek *szakmai vezetésének* pénzügyi támogatása, a *kedvezőilen adottságú (gyenge) termelőszövetkezetek* megkülönböztetett állami támogatása, továbbá a kedvező feltételekkel nyújtott *hitelek*, az előnyös *adórendszer*, a társadalombiztosítás, a nyugdíj stb. tartoznak ide.

A szövetkeztetés ezen alapelvei igen szorosan összefüggnek egymással. Bármelyik elhanyagolása vagy megsértése kárt okoz az egész szövetkezeti mozgalomnak. Ezt saját fejlődésünk tapasztalatai is bizonyítják.

Hazánkban a mezőgazdasági termelőszövetkezetek szervezése 1948-ban kezdődött el. Az 1950-es évek első felében — egyéb politikai és gazdaságpolitikai hibák elkövetése mellett — a kollektivizálás elveit is megsértettük. A szövetkezeti rendszer fejlődése emiatt 1953-ban, majd az ellenforradalom hatására 1956-ban is megtorpant, visszaesett, és a mozgalmat csak 1957 végétől jellemezte újra az eredményes fejlődés. A tömeges kollektivizálás az 1959. és az 1960. évben s 1961 első felében ment végbe. Ennek nyomán 1961-ben már a szántóterület mintegy 80%-án szövetkezetek, 16%-án állami gazdaságok működtek, és csak 4%-a maradt magánparaszti gazdaságokban.

Tömeges kollektivizálásunk nagyon fontos jellemzője volt, hogy közben a mezőgazdasági termelés nem csökkent, hanem némileg emelkedett. A föld a szövetkezetbe való belépéssel is a tagok magántulajdona maradt és jövedelmük egy részét is ez utáni arányban élvezték.

Az országgyűlés — az MSZMP IX. Kongresszusának javaslata alapján — 1967-ben hozott új földtörvényt. Ennek értelmében a tagok és kívül álló egyének magántulajdonát képező, szövetkezeti művelésű földet fokozatosan, a szövetkezetek által jónak ítélt formában, általában megváltási ár egyszeri vagy részletekben történő kifizetése mellett a következő — nem meghatározott — években társadalmi tulajdonná változtatják. Ez nagyban elő fogja segíteni a termelőszövetkezeti gazdálkodás további megszilárdítását, szocialista jellegének erősödését, és nem utolsósorban gyorsítani fogja az egységes paraszti osztály kialakulását. A földmagántulajdon szocialista, szövetkezeti tulajdonná való átalakításával válik egységes szocialista tulajdonon alapulóvá a szövetkezeti gazdálkodás.

A további fejlődés egyik fékezője az a jelenlegi állapot, miszerint a termelési eszközök közül a legfőbb, a föld, amin a szövetkezet gazdálkodik, zömében a tagok és kívül állók magántulajdona, míg a többi termelési eszköz társadalmi tulajdon. Közös a munka és szocialista jellegű az elosztás is. A szövetkezeti gazdálkodás tulajdoni helyzetének ezt az ellentmondásosságát szünteti meg a következő évek fejlődése az új földtörvény értelmében. Ezzel nagy és nélkülözhetetlen lépést teszünk előre a szocializmus teljes felépítése felé.

Szövetkezeteink tömeges szervezésekor egy falu általában egy szövetkezetbe tömörült, és pedig legtöbb esetben a legfejlettebb társulási formát választva. Végül ebben az időben a falusi osztályharc nem öltött olyan éles formákat, mint annak idején a Szovjetunióban. Ezért azok a kulákok, akik nem fejtettek ki ellenállást a szövetkezeti szervezéssel szemben, maguk is beléphettek (és sokan be is léptek) a szövetkezetekbe.

Mezőgazdaságunk szocialista átalakítása a proletárdiktatúra győzelme után a második legnagyobb jelentőségű forradalmi változás társadalmunk életében a szocializmus építésének útján. Eredményeképpen a szocialista termelési viszonyok gyakorlatilag az egész népgazdaságban uralkodóvá váltak. Ezzel új alapra helyeződött s végérvényesen megszilárdult a munkás-paraszt szövetség és a proletárdiktatúra. Megszűnt a kapitalizmus hazánkban való visszaállításának országon belüli minden lehetősége. E győzelem eredményeként be-

fejeződött a szocializmus alapjainak lerakása, és elkezdődött a szocializmus teljes felépítése, azaz a létrehozott szocialista gazdaság tökéletesítése, magasabb színvonalra emelése.

A mezőgazdaság sikeres kollektivizálásának döntő *forrása* volt az MSZMP következetes marxista – leninista agrárpolitikája és szervezőereje; sikeresen mozgósította úgyszólván az egész országot e feladat megoldására. A munkásosztály tagjaiból, az értelmiség különböző rétegeiből tömegével vettek részt a kollektivizálás megvalósításában. A segíteni akarás a dolgozó parasztság többségének törekvésével és óhajával találkozott.

Az átmeneti korszak gazdasági szektorai és gazdaságpolitikája

Az átmenet első szakaszában egyidejűleg különböző típusú *gazdasági szektorok* léteznek és állnak kapcsolatban egymással. A szocialista országok mindegyikében jellemző volt a következő három fő gazdasági szektor:

1. *A szocialista szektor.* Ez *állami és szövetkezeti* tulajdonból áll. Ide tartoznak a *nép-gazdaság kulcspozíciói*, az *állami ipari, építőipari, közlekedési, bel- és külkereskedelmi* stb. vállalatok és a kereskedelmi, a kisipari-szolgáltató és főként a *mezőgazdasági termelőszövetkezetek*.

2. *A magántőkés szektor.* Ezt az *idegen munkaerőt foglalkoztató*, magánkézben levő ipari vállalatok, a kulákgazdaságok és a magánkereskedelem egésze alkotta.

3. *A kisárutermelő szektor.* Ennek legfontosabb része a szövetkezetbe még nem tömörült *kis- és középparaszti magángazdaságok*. Ide tartoznak még az alkalmazott nélküli vagy néhány munkást foglalkoztató *kisipari* üzemek is.

Ezekon kívül egyéb gazdasági szektorok is léteznek. Eddig például az *államkapitalista szektor* valamennyi országban, különböző arányokban és jelentőséggel volt jellemző. Egyes országokban pedig a *patriarchális (önellátó) parasztgazdaságok* szektora is létezett. Nyilvánvaló, hogy az ez után szocialista útra lépő országok átmeneti korszakában létezhetnek még egyéb formájú szektorok is. Az átmeneti gazdaság egyes országokban még sokrétűbb, még több szektorból álló lehet.

Az átmeneti gazdaság lényege tehát az, hogy több szektorú gazdaság. Ennek megfelelően már működnek (a szocialista szektorban) a szocializmus gazdasági törvényei és jellemzők a szocializmus gazdasági kategóriái és ellentmondásai, és még érvényesülnek, léteznek (a kapitalista szektorban) a kapitalizmus gazdasági törvényei, kategóriái és ellentmondásai is. Ezek egyaránt hatnak az általános és a különös gazdasági viszonyokra, törvényekre, kategóriákra és ellentmondásokra, és korlátozóan hatnak egymásra is.

A különböző szektorok mögött a nekik megfelelő osztályok, illetve társadalmi erők állnak. A szocialista szektor a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság gazdasági bázisa. A kisárutermelő szektor a kispolgárság létalapja. A tőkés szektort pedig a városi és falusi burzsoázia képviseli.

Az egyes gazdasági szektorok — döntően a piacon megvalósuló árucseré-kapcsolataik révén — állandó, hol élesebb, hol kevésbé éles harca a különböző osztályok és rétegek viszonyát is áthatja, jellemzi. A különböző tulajdonformát jelentő gazdasági szektorok közötti ellentmondások rendszerében a legfontosabb és legélesebb *a két szélső pólus, a szocialista és a kapitalista szektor ellentéte és harca*. Ez az átmeneti gazdaság első szakaszának *alapvető ellentmondása*.

A két alapvető szektor és osztály viszonyának, harcának mikénti állásától függ az egyéb szektorok és társadalmi rétegek, osztályok viszonya is a két alapvető szektorhoz, illetve osztályhoz. A kispolgárság, a kisárutermelők társadalmi-gazdasági természete az *ingadozás*, a mindig oda való „csapódás”, ahol az erőt látja. Így a munkásosztály akkor állíthatja maga mellé véglegesen a kispolgárságot, szövetsége akkor válik szilárdddá, ha a szocialista szektor fölénye a tőkés szektor fölött már kétségtelen, és még inkább akkor, ha a győzelem teljes.

A kispolgárság szocialista szellemű átnevelése maradandó hatékonysággal is csak ez után következhet be.

A szocialista és kapitalista szektor közötti ellentmondás, vagyis az átmeneti gazdaság alapvető ellentmondása antagonisztikus jellegű. Megoldásának egyetlen útja az ellentmondás egyik pólusának megszüntetése. Ez történik a tőkés szektor kisajátítási folyamatában. A fő ellentmondás megoldásáért folyó küzdelemben összpontosul a „*ki-kit*” *győz le* kérdés eldöntése, amelyet Lenin okkal és joggal nevezett *az átmenet alapkérdésének*. A fő ellentmondás megoldásának, a „*ki-kit*” kérdés eldöntésének minkéntjétől és sikerétől függ az átmeneti gazdaság többi fontos ellentmondásának megoldása is. A kisárutermelő és szocialista szektor ellentmondásának megoldása pl. a két szektor együttes erejével, a tőkés szektorral szembeni összefogás útján, a szocialista állam által vezetve, irányítva, de nem a kisárutermelők ellenére és nem azok legyőzésével, hanem *velük együtt és az ő érdekükben* történik.

Az átmenet fontos ellentmondása még: a már *egységes* szocialista *tulajdon* és a különböző gazdasági ágak nagyon *eltérő színvonalú termelőerői* közötti ellentmondás, amely az átmenet második szakaszában jelentkezik különös erővel, és mind halaszthatatlannabbul igényli a megoldást.

A szocializmusba való átmenet során a szocialista szektor és a neki megfelelő gazdasági törvények mind kiterjedtebb hatókörűek, a nem szocialista szektorok és gazdasági törvényeik pedig mind kisebb térre zsugorodnak, egyre erőtlenebbekké válnak, míg végül is teljesen megszűnnek, s a szocialista szektor kizárólagos lesz. E folyamatban elejétől végig rendkívül fontos szerepe van a marxista—leninista párt által vezetett fiatal szocialista állam tudományosan megalapozott és tudatosan alakított politikájának és gazdaságpolitikájának.

A szocialista államnak olyan *gazdaságpolitikát* kell folytatnia az átmeneti korszakban, hogy a több szektorú átmeneti gazdaság *egységes szocialista gazdasággá alakuljon* át, és közben a nem szocialista szektorok is — mindaddig, amíg léteznek — hozzájáruljanak a

szocialista építés fő feladatai megoldásához. Az átmenet két szakaszában alkalmazott gazdaságpolitika jellemzői és eszközei aszerint térnek el egymástól, amilyen mértékben különbözik a két szakasz gazdaságának (termelőerőinek és termelési viszonyainak) összetétele és jellege.

Mindkét szakasz gazdaságpolitikájának fő tartalmát a szocializmus építése: az anyagi-műszaki bázis megeremlése, főként a szocialista iparosítás, a szocialista viszonyok megeremlése, benne a kollektívizálás sikeres végrehajtása, az új típusú nemzetközi gazdasági kapcsolatok kialakítása és fejlesztése, különösen a szocialista nemzetközi munkamegosztásba való eredményes bekapcsolódás és nem utolsósorban a tömegek életszínvonalának emelése alkotja. A párt és a szocialista állam e gazdaságpolitikájának első alapvető vonása: annak tervszerű jellege. A tervgazdálkodás rendszere azonban lényegesen különbözik az első és a második szakaszban.

Hazánkban a szocialista tervgazdálkodás egyik típusának másik (fejlettebb) típussal való felváltása (a gazdasági mechanizmus reformja) 1968-ban történt meg. (A szocialista tervgazdálkodás lényegével, fejlődésével és két alaptípusával majd később foglalkozunk részletesen.)

Az átmenet gazdaságpolitikájának *másik* alapvetően fontos jellemzője, hogy az *áru-pénzviszonyok és azok törvényeinek, kategóriáinak objektív létevel* messzemenően számolnia és a szocialista építés érdekében való felhasználásukra maximálisan törekednie kell. A szocializmus alapjainak lerakása idején az áru-pénzviszonyok fő tartalma a különböző típusú gazdasági szektorok közötti kapcsolatok; ezeknek jelenti egyik fő létezési formáját. A szocializmus építésének ezt követő szakaszában az áru-pénzviszonyok már a szocialista szektoron belüli — gazdálkodó alapegységek, vállalatok, szervezetek, valamint ezek és a lakosság közötti — gazdasági kapcsolatok formája, s mint ilyen, ezek a kapcsolatok sokkal inkább *tervszerű áru-pénzviszonyok*, mint korábban.

Az átmeneti korszak első szakaszában a piac, a kereskedelem, a pénz stb., vagyis az árucserre-kapcsolatok biztosítják alapvetően a tőkés és kisárutermelő szektor kapcsolatait a szocialista szektorral. Az árucserre-kapcsolatok rendkívül fontos szerepet töltenek be a város és falu, az *ipar és mezőgazdaság gazdasági összefogásában*, rendszeres kapcsolataiban, s ezen keresztül a *munkás-paraszt szövetség* szilárdításában és a tőkéosztály maradványai elleni közös harcban.

Az áru-pénzviszonyok (a kereskedelem, a piac, a pénz, a hitel, az ár sth.) szocializmus építése érdekében való messzemenő tudatos felhasználását — a többszektorúság idején — *új gazdasági politikának* (NEP⁴⁶-nek) nevezzük. Az *elnevezés sajátosan törénelmi eredetű*. E politikát először a Szovjetunió alkalmazta, és ott ennek közvetlen előzménye a *hadi-kommunizmus gazdaságpolitikája* volt. Az állam a polgárháború és az intervenció miatt

⁴⁶ NEP = novaja ekonomiceszkaja polityika (új gazdasági politika) orosz nyelvű kifejezést alkotó szavak kezdőbetűiből képzett rövidítés. Ez hazánkban és a többi szocialista országokban is általános használatra vált.

— a front érdekeit szem előtt tartva — a szűkösen rendelkezésre álló javakat a kereskedelem, a pénz, a piac kikapcsolásával, *közvetlenül, koncentráltan* osztotta el. Amikor a szükségállapot megszűnt, a gazdaság helyreállítása és fejlesztése nem nélkülözhetette az áru-pénzviszonyok felhasználását. Ennek alapelveit Lenin dolgozta ki és a hadikommunizmushoz képest nevezte új gazdasági politikának. Gyakorlati megvalósítása 1921-ben kezdődött. *A NEP a proletárdiktatúrának a szocializmus építésére irányuló gazdaságpolitikája alapvetően az átmenet első szakaszában.*

Lényege kétoldalúságában van:

1. *A tőkés termelés és kereskedelem bizonyos megtűrésében és felhasználásában, valamint a kisáru-termelés (főleg paraszti) támogatásában a szocializmus építése érdekeinek megfelelően.*
2. *Az előzővel egyidejűleg a tőkés termelés és kereskedelem korlátozásában, fokozatos kiszorításában, döntően a magántermelés és a piac állami szabályozásán keresztül.*

A NEP tehát egyfelől *teret enged* a magángazdaságok működéséhez, másfelől *korlátozza* e működést, a szocializmus építése érdekében.

Az új gazdasági politika lényegét, célját és kétoldalúságát tekintve *általános* érvényű; alkalmazását a szocializmus építésének útját járó egyetlen ország sem nélkülözheti. Megvalósulásának konkrét módjai és formái azonban az egyes országok sajátosságai szerint eltérőek.

A NEP csak úgy szolgálja eredményesen a szocializmus építését, ha az állam e politikát — egyetemes érvényű lényegével együtt az adott ország konkrét körülményeit is figyelembe véve — sajátos formákban alkalmazza.

2. A szocializmus anyagi-technikai bázisának kiépítése és továbbfejlesztése

A szocializmus anyagi-technikai bázisának fogalma és létrehozásának fő módszere, a szocialista iparosítás

A szocializmus anyagi-technikai bázisán a kor *élenjáró színvonalának megfelelő, a nép-gazdaság valamennyi ágára kiterjedő gépi-nagyüzemi technikát* (a termelőerők anyagi elemeit és a technológiát) értjük, ennek tervszerű, zavartalan működését biztosító *korszerű szervezeti rendszerével* együtt. Az ilyen anyagi-technikai bázis feltételezi a működéséhez szükséges számú és összetételű, kellő felkészültségű szakkáderállományt (szakmunkások, technikusok, mérnökök stb.) is. Enélkül a termelőerők anyagi elemei nem hozhatók mozgásba, holt dolgok maradnának. Ezen az anyagi-technikai bázison és annak fejlődésén emelkedik, illetve szilárdul és tökéletesedik a szocializmus termelési viszonyainak rendszere.

A szocializmus anyagi-technikai bázisának legfontosabb része a gépi — manapság legalább részben automatizált — nagyipar. Ahol ez hiányzik vagy csak részben van meg, megteremtése elsőrendű feladat.

Az eddigiekben olyan országok léptek a szocializmus útjára, amelyekben a szocializmus anyagi-technikai bázisát vagy annak nagy részét *újonnan* kellett kialakítani, és nem volt elegendő a meglevő műszaki bázis egyszerű átszervezése, arányainak megváltoztatása és továbbfejlesztése. Az egyes országok szocialista építésük kezdetén nagyon különböző színvonalú, a fejlett tőkésországokhoz képest általában elmaradott iparral rendelkeztek. Volt, ahol az ipar úgyszólván teljesen hiányzott; csupán Csehszlovákia és az NDK rendelkezett viszonylag fejlett iparral. Ezért a jelenlegi szocialista országokban *a szocializmus anyagi-technikai bázisa megteremtésének fő útja, alapvető módszere a szocialista iparosítás!*

A szocialista iparosítás a korszerű színvonalú és az ország adottságainak, a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásnak, s általában a szocializmus igényeinek megfelelő szerkezetű gépi nagyipar létrehozását jelenti. Eredményeképpen az ország ipari jellegűvé válik, ami abban jut leginkább kifejezésre, hogy az ipar vezető helyet foglal el a társadalmi össztermék és a nemzeti jövedelem termeléséhez, a népesség foglalkoztatásához és a külkereskedelmi forgalomhoz való hozzájárulás arányát, valamint a munkatermelékenység színvonalát és emelkedése ütemét illetően.

A szocialista iparosítást először a *Szovjetunió* valósította meg, igen sajátos belső és nemzetközi viszonyok között, önerejéből. Ez gazdag tapasztalatokat szolgáltatott a második világháború után iparosító, szocializmust építő és vele, valamint egymással együttműködő országok számára, sőt, bizonyos mértékig a még nem szocialista úton járó, de iparosuló mai elmaradott országok számára is.

Hazánkban a szocialista iparosítás az első ötéves tervben (1950—54) kezdődött. Számos nehézség, hibán keresztül, és olykor indokolatlanul nagy áldozatok árán ugyan, de maradandó eredményeket értünk el, amelyeknek igen fontos szerepük volt a szocialista építés egyéb terén kivívott sikereinek megalapozásában.

Ma már a szocializmust építő országok többsége — csakúgy, mint hazánk — ipari jellegű ország, és ezen az alapon folytatják a szocializmus anyagi-technikai bázisának teljes kiépítését: elsősorban a létrehozott ipar további korszerűsítését és ez alapon a mezőgazdasági nagyüzemek gépi technikával való ellátását, továbbá a közlekedés és hírközlés stb. fejlesztését.

A szocialista iparosítás fő vonásai, és érvényesülésük hazánkban

A szocialista iparosítást a proletárdiktatúra viszonyai között a döntő termelési eszközök társadalmi tulajdonára támaszkodva, *tervszerűen* valósítják meg, az *össztársadalmi érdek szolgálatában*. Minden lényeges vonása erre és a megvalósítás adott *történelmi-gazdasági és politikai körülményeire* vezethető vissza. A szocialista iparosítás általánosan jellemző vonásait és azok érvényesülésének országokként eltérő *sajátos, konkrét formáit* leginkább a következő, egymással szoros összefüggést alkotó *három vetületben* vizsgálhatjuk: 1. az iparosítás (iparfejlesztés) szerkezeti *iránya*, 2. anyagi eszközeinek *forrása*, és 3. megvalósításának *üteme*.

1. *A helyes szerkezetű ipar kialakításának*, vagyis az iparosítás *irányának* első és legfontosabb követelménye: olyan összetételű *nehézipar* (*kohászat, bányászat, gépipar, vegyipar, villamosenergia-ipar stb.*) *elsődleges megteremtése* és az ipar többi ágazatához (a könnyű- és élelmiszeriparhoz) viszonyított gyorsabb ütemű fejlesztése, amely messzemenően tekintetbe veszi a szocializmusnak — benne a fogyasztásnak — az iparral szemben objektíve felmerülő igényeit, az ország természeti és gazdasági adottságait, valamint a nemzetközi — elsősorban a szocialista országok közötti — munkamegosztásba való legeredményesebb bekapcsolódást biztosító feltételeit.

A korszerű nehézipar kiépítése kezdetben ugyan több áldozatot igényel, mint az iparosítás más útja, de ha az említett követelményeknek megfelelő szerkezetű nehézipar jön létre, az csakhamar bőven gyümölcsozlik, és sokkal rövidebb idő alatt hozható létre a szocializmus anyagi-műszaki bázisa és gyorsabb ütemben emelhető azután az életszínvonal is, mint az iparosítás egyéb módszere mellett.

A szocialista iparosításnak ez az alapelve — ha nem is hibátlanul (ti. az előbbi követelményeket nem kellően szem előtt tartva, és túlzott, az ország anyagi erejét meghaladó ütemet diktálva) — hazánkban is érvényesült, és jelenleg is (a korábbi túlzásoktól mentesen) érvényesíteni törekszünk. Erre vall pl. az, hogy míg a nehézipar aránya 1938-ban az iparon belül kereken 30%-ot, addig 1965-ben mintegy 65%-ot tett ki, vagy hogy a gépipar termelése 1950 és 1965 között mintegy kétszeresére növekedett.⁴⁷ Ez utóbbi 15 évet figyelembe véve, a termelési szerkezetre (arányokra) vonatkozó kép az állami iparban a következő oldalon közölt 2. táblázat szerint alakult.

A szerkezeti változás ebben az irányban tovább folytatódik. *A harmadik ötéves tervben* (1966—70) az ipari termelés növekedésének célkitűzése 32—36%-os, a nehéziparé pedig 35—40%-os. Ez utóbbin belül az átlagosnál gyorsabb lesz az úgynevezett *progresszív iparágak* fejlődése: pl. a vegyiparé 55—60%-os, a gépiparé 40—45%-os.⁴⁸

⁴⁷ Ipari Adattár, Budapest, 1966. I. 418—419. old.

⁴⁸ A harmadik ötéves terv. Kossuth Könyvkiadó, 1966. 69—70. és 72. old.

*Az állami ipar termelési szerkezetének alakulása**
(%)

Iparcsoport	1950	1955	1960	1965
Nehézipar	54,9	59,0	63,1	64,5
Ezen belül: gépipar	19,7	22,1	25,7	27,7
vegyi és gumiipar	4,8	5,7	7,4	9,4
Könnyűipar	19,0	17,9	17,3	16,3
Élelmiszeripar	26,1	23,1	19,6	19,2

* *Forrás:* Ipari Adattár I., Bpest, 1966. 350—353. old.

Mindenekelőtt mint *egyszeri* forrás: a hazai és külföldi kizsákmányolók *kisajátítása*, illetve ezek saját felhalmozásának korlátozása stb. Mint *folyamatos* forrás: általában a *nem állami szektorokban keletkező érték egy részének* — adók, ár-, kamatláb-, pénzkibocsátási, devizapolitika stb. útján történő — *átzivattyúzása az állami szektorba*. A *lakosság* jövedelmeinek különösen kezdetben alkalmazható mérsékelt és differenciált *adóztatása*. A *külkereskedelem* állami monopóliuma révén keletkező jövedelmek. Az iparon kívüli forrásokat jelentő területek közül legjelentősebb mértékben a *mezőgazdaság* járul hozzá az iparosításhoz. Annak megállapítása, hogy ez *milyen mértékű* legyen, mind gazdaságilag, mind politikailag rendkívül bonyolult és fontos feladat. Végül, *egyre inkább maga az ipar válik a termelt saját tiszta jövedelme egy részének felhalmozásával ön maga fejlesztésének forrásává*.

A fő nehézséget a források arányainak megállapítása tekintetében a *felhalmozás nagy igénye és a felhalmozás korlátozott lehetősége közötti ellentmondás* okozza. Az ellentmondás mindkét pólusa ugyanarról a tőről fakad: a szocializmus építésének kezdetén levő gazdasági fejletlenségből. Az eddigi tapasztalatok szerint ez az ellentmondás kisebb-nagyobb élességgel szükségszerűen jelentkezett valamennyi szocializmust építő országban. Nyilvánvalóan más lesz azonban a helyzet akkor, ha olyan országok lépnek majd a szocializmus építésének útjára, amelyek igen fejlett termelőerőkkel, magas színvonalú technikával rendelkeznek, kiváltképp, ha az imperializmus gazdasági, politikai súlya és ereje is lényegesen kisebb lesz, mint jelenleg.

Az ellentmondás feloldására irányuló törekvés mikéntjétől függ nagymértékben az ipar belső szerkezetének, valamint az ipar és a mezőgazdaság fejlődési viszonyának, a termelés és a fogyasztás arányának stb. alakulása, s részben magának az iparosításnak és az egész szocialista építésnek az üteme. A szocialista állam gazdaságpolitikájának éppen az az egyik legfontosabb feladata, hogy tudományos alapossággal és kellő bátorsággal tükrözze azt az optimális arányt, amelynek fenn kell állnia a *gazdaság egyes területeinek a felhalmozáshoz való hozzájárulása és az összfelhalmozásból való részesedése között*, ahhoz, hogy időről

2. *A szocialista iparosításhoz szükséges anyagi eszközök forrása* döntően az országon belüli kizsákmányolásmentes *felhalmozás*. A Szovjetunió kizárólag erre volt utalva. A népi demokratikus országok ezt a fő forrást kiegészíthették és kiegészíthetik a nemzetközi — főleg a szocialista — gazdasági kapcsolatokból fakadó különböző forrásokkal.

A belső felhalmozás, és az anyagi eszközök koncentrációja az állam kezén főleg a következőkből származhatnak.

időre elérhető legyen az *objektív adottságokhoz képest* leggyorsabb ütemű fejlődés és az azon alapuló életszínvonal-emelkedés. A szocializmus építésére irányuló gazdaságpolitikának mindig, de különösen az elmaradott országokban *szelektív* (a fő feladatokat kiemelő és azokra koncentráló) jellegűnek kell lennie. Enélkül az anyagi eszközök és alkotóerő szétforgácsolódna és a fejlődés lassúbb volna. A szelekció eltúlzása azonban szintén nehézségeket, egyoldalúságot, gazdasági és politikai problémákat okoz.

Hazánkban 1950 és 1965 között összesen mintegy 400 milliárd forintot fordítottunk beruházásra, s ebből kb. 200 milliárd forint a szocialista iparosítás közvetlen forrását jelentette. Ennek az összegnek mintegy 85—90%-a a nehézipar fejlesztését szolgálta.⁴⁹ Ezen belül az 1950-es évek első felében bizonyos mértékű túlzott egyoldalúság érvényesült; sok tekintetben autarkias célra emlékeztető törekvések kerekedtek felül. Ezek kedvezőtlen gazdasági (aránytalanságok, az életszínvonal emelkedésének korlátozása, az eredmények túl nagy anyagi áldozatokkal való elérése stb.) és politikai következményeinek következetes felszámolása 1957-ben kezdődött el.

Jelenleg, a *harmadik ötéves tervben* az ipar fejlesztésére előírányzott beruházás jobban összhangban van a népgazdaság többi ága és a nem termelő szféra (egészségügyi, szociális, kulturális, tudományos, oktatási stb.) fejlesztési előírányzataival. Ezt mutatja a terv 250—260 milliárd forintos beruházási előírányzatának következő megoszlása:⁵⁰

Ipar és építőipar	46—50%
Mezőgazdaság	16—18%
Közlekedés	14—16%
Kereskedelem	3—4%
Nem termelő szféra	16—20%

3. A szocialista iparbsodás üteme szükségszerűen gyors, és a legszorosabban összefügg az iparosítás strukturális irányával — azon belül is elsősorban a kedvező szerkezetű nehézipar elsődleges megteremtésével — és anyagi eszközeinek sajátos forrásával, illetve a források ésszerű és takarékos felhasználásával. A kapitalizmusra jellemző parazita fogyasztás, a kapacitás-kihasználatlanság, a munkanélküliség és a válságok megszüntetése lehetővé teszi ugyanis, hogy egy kapitalista országgal azonos nemzeti jövedelemből is magasabb felhalmozási arányt valósítson meg a szocialista állam, az életszínvonal emelésével egyidejűleg is. De az iparosítás gyors ütemében szerepet játszik az is, hogy számos területen a legkorszerűbb technikai színvonalat a közbeeső fokozatok kihagyásával lehet alkalmazni.

Magyarország szocialista iparosításának fő eredményeiről és gyors üteméről tanúskod-

⁴⁹ Statisztikai Zsebkönyv, 1958. 36—37. old.; 1968. 39—41. old. és 53—54. old.

⁵⁰ A harmadik ötéves terv. I. m. 68. old. és dr. Neményi István: Beruházási politikánk. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967. 58. old.

nak az új *létesítmények* (több mint 200), a sokszáz *korszerűsített* üzem, a teljesen új *iparágak* (pl. teherautó-gyártás, műszeripar, műanyag- és műszálpár, mélyhűtőipar stb.); számos *vidéki városunk iparosítása*; az ipari termelés, a termelékenységség és a foglalkoztatottság nagyarányú emelkedése stb. Ez utóbbiakról nyújt áttekintést a táblázat.

3. táblázat

*A szocialista iparosítás néhány jellemző adata hazánkban**

Mégnevezés	1950—1965	1960—1965	1966—1970 (terv)
	évek között (%)		
Az ipari termelés növekedése	285	45	32—36
Az ipari munka termelékenysége	105	28	24—27
Az iparban foglalkoztatottak számának növekedése	88	13	8—10
Az ipari termelésnövelés forrásai arányának alakulása:			
termelékenységség emelkedéséből	45	65	80
létszámemelkedéséből	55	35	20

* Statisztikai Évkönyv, 1965. 61. old., és „A népgazdaság fejlesztésének harmadik ötéves terve”. Kossuth Könyvkiadó, 1966. 26. és 279. old. adataiból szármítva (kerekítve).

Népgazdaságunk egyéb ágai anyagi-technikai bázisának létrehozása és fejlesztése

A szocializmus anyagi-technikai bázisa megteremtésének a többi népgazdasági ágban fellelhető fő sajátosságai és irányai hazánkban ma a következők.

A *mezőgazdaságban a gépesítés fokozása*, az *öntözőrendszerek* kiépítése stb. Mindettől elválaszthatatlan a *villamosítás* és a *kemizálás*. Az utóbbi fontos szerepet játszik a talajok javításában és termőerejük fenntartásában, a növényvédelemben, a gyomok vegyszeres irtásában, a különböző tápok és antibiotikumok kiterjedt alkalmazásában stb. Igen jelentős feladat továbbá a modern *agrobiológiai* módszerek általános elterjesztése, új, nagyhozamú növény- és állatfajták létrehozása és bevezetése, a mesterséges megtermékenyítés alkalmazása stb.

A mezőgazdaság anyagi-műszaki ellátásának eddigi fejlődését és a harmadik ötéves terv vonatkozó célkitűzéseit reprezentálva hadd álljon itt a következő néhány adat:

A mezőgazdaság anyagi-műszaki ellátását jellemző néhány mutató alakulása hazánkban*

Év	Traktor- állomány (ezer db)	Traktor- sűrűség (1 traktorra jutó szántóföld kh-ban)	Gabona- kombájn- állomány (ezer db)	1 kh-ra jutó műtrágya- felhasználás (kg)	Öntözött terület (ezer kh)	Keverék- takarmány- és fehérje- felhasználás- növekedés indexe (1965 = 100)
1949	13	750	4 ^{a)}	12	47	—
1965	65	150	9	170	470	100
1970 (terv)	100	90	15	380	650	150

* Statisztikai Évkönyv, 1966. 147. és 156. old.; Statisztikai Zsebkönyv, 1958. 116. old. és „A népgazdaság fejlesztésének harmadik öt éves terve”. I. m. 75. old. adatai alapján (kerekítve).

^{a)} 1960. évi adat.

Érdemes emellett a mezőgazdasági termelés növekedését is szemrevételezni:

1949—65 között 45%,

1961—65 között 10%,

1966—70 között 13—15% (tervezett).

Mindez a változás úgy ment végbe, hogy közben a mezőgazdaságban foglalkoztatottaknak az összes dolgozókhöz viszonyított több mint 50%-os aránya 30%-ra csökkent.⁵¹

A *szállítás és közlekedés, illetve hírközlés* terén a fejlődés iránya: a különböző ágazatok arányának módosítása, egyszersmind azok nagy teljesítményű eszközökkel és berendezésekkel való ellátása. Ilyen változást mutat pl. a *közüti* (tehergépkocsi és autóbusz), valamint a nemzetközi légi forgalom és a csőhálózaton történő szállítás *arányának* növelése a vasúti szállításához képest. Ennek megfelelően szükséges az úthálózat bővítése és korszerűsítése. A vasúti közlekedésen belül a Diesel- és az elektromos vontatás arányának javítására irányuló fő célkitűzés az, hogy az 1965. évhez viszonyítva 1970-ig a gőzvontatás arányát 65%-ról 20%-ra csökkentsük, a villamos vontatás arányát viszont 16%-ról 32%-ra, a Diesel-vontatását pedig 19%-ról 48%-ra növeljük.⁵² Automatikus berendezések és hírközlő eszközök rendszerének a kiépítése stb. is fontos feladat. A városi közlekedésben célunk a földalatti vasút fejlesztése, az autóbusz- és trolibusz-, valamint a személygépkocsi-forgalom növelése a villamos közlekedéshez képest.

⁵¹ Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1968. 135. old.

⁵² A műszaki haladás fő tendenciáinak érvényesítése a harmadik öt éves tervben. Kossuth Könyvkiadó, 1966. 45. old.

Az építőipar fejlesztési iránya a gépesített, nagyüzemi építkezés teljes körű megvalósítása, a gyári jellegű építkezés rendszerének kiterjesztése, általánossá tétele. E cél érdekében már a harmadik ötéves terv végére 7 házgár létesül az országban. Ezek a panell-gyárakkal együtt évente mintegy 15 — 16 ezer lakás korszerű technikával való megépítését teszik lehetővé.⁵³

A kereskedelemben az önkiszolgálás rendszerének további kiépítése, a korszerű raktározás és csomagolás feltételeinek megteremtése stb. jelentik a szocializmus anyagi-technikai bázisa létrehozásának feladatát.

A kommunizmus anyagi-technikai bázisának megteremtésével kapcsolatos főbb feladatok a Szovjetunióban

A kommunizmus építésének általános feladatai között *alapvető, központi helyet foglal el a kommunizmus anyagi-technikai bázisának kiépítése* és az annak működtetéséhez szükséges emberi tudás, magas színvonalú szakmai képzettség tömegméretekben való biztosítása. Csak ezen az alapon, a szocializmusnál minőségileg magasabb színvonalú termelőerőn épülhet fel az egységes kommunista tulajdon és teremthető meg az a termékbőség, amely lehetővé teszi a népjólét jelenleginek többszörösére emelését és a szükségletek szerinti elosztás bevezetését.

A Szovjetunióban gyakorlati feladattá vált, és az 1950-es—1960-as évtizedfordulón elkezdődött a kommunizmus építése. Az építés kezdeti, kibontakozó időszakának, az első néhány évtizednek átfogó feladatait körvonalazta a Szovjetunió Kommunista Pártjának XXII. Kongresszusa (1961-ben). E néhány évtizedre vonatkozó célkitűzés a kommunizmus anyagi-műszaki bázisa alapjainak létrehozását, de még nem a kommunizmus teljes felépítését írta elő.

A kommunizmus anyagi-technikai bázisának építése megköveteli, de az eddig elért színvonal lehetővé is teszi, a korunkban világméretekben kibontakozó tudományos-technikai forradalom eredményeinek következetes alkalmazását. Ugyanakkor viszont a kommunizmus építése vissza is hat e forradalomra: újabb hatalmas lendületet ad a tudomány és a technika fejlődésének.

A kommunizmus anyagi-technikai bázisának megteremtésével kapcsolatos fő feladatok a Szovjetunióban az elkövetkezendő néhány évtizedben: a *komplex gépesítés befejezése* a népgazdaság minden ágában, a jelenlegi részleges automatizálás jelentős kiszélesítése és a *teljes automatizálásra való áttérés erőteljes folytatása*. Ez hatalmas villamosítási és kemizálási program párhuzamos végrehajtásával valósulhat meg. Az *atomenergia békés célú felhasználásának* jelentős kiterjesztése, a maghasadás és a termonukleáris szintézis révén kimerít-

⁵³ Burger Béla: Az építkezések és az építőipar helyzete Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 100. old., és „A harmadik ötéves terv”, i. m. 73. old.

hetetlen energiaforrások biztosítása, a telemechanika, az elektronikus számológépek és vezérlőberendezések tömeges méretű alkalmazása, az anyagok természetes tulajdonságainak megváltoztatása, az új anyagok előállítása, az életfolyamatok, az élő szervezetek tudatos befolyásolása, irányítása; a termelés számos ágában a technológia ezekkel együtt járó lényeges megváltoztatása stb., mindmegannyi feladat, amely a kommunizmus építése során kikerülhetetlenül jelentkezik a Szovjetunióban. Az ipar szerkezetének és területi elhelyezésének további racionalizálása, a mezőgazdaságban a vetésszerkezet tudományos meghatározása szintén a kommunizmus anyagi-műszaki bázisa kiépítésének fontos feladatait képezik. Ezekkel együtt a fizikai munka színvonalának a szellemi munkához való közelítése az oktatás nagyarányú kiterjesztése révén, a háztartások teljes gépesítése stb. szintén a legközelebbi évtizedek során levő feladatai.

Ezek, és a hasonló nagyarányú feladatok — a *kommunizmus alapjainak lerakása*, de még nem teljes megvalósítása — már a legközelebbi évtizedekben a nemzeti jövedelem, a munkatermelékenység, az ipari és mezőgazdasági termelés, valamint az életszínvonal többszörösére való emelését követelik és eredményezik. Az átlagos növekedésnél is lényegesen gyorsabban kell emelkednie a villamos energia termelésének, a nagy teljesítményű műszerek és gépek, az elektronikus számológépek, a műanyagok stb., általában a legkorszerűbb és az automatizáláshoz nélkülözhetetlen eszközök termelésének. A kommunizmus építésének több évtizedet felölelő hosszú útjából eddig megtett néhány kezdeti év eredményeiben és a jelenlegi ötéves (1966—70) tervidőszak célkitűzéseiben e tendenciák egyaránt kifejeződnek.

3. A dolgozók életszínvonalának emelése

Mind a szocializmus, mind a kommunizmus építésének általános érvényű követelménye és jellemzője, hogy az anyagi-technikai bázis megteremtésével és a termelési viszonyok átalakításával együtt a dolgozók anyagi jóléte és kulturális színvonala *rendszeresen* emelkedik. A szocializmus és a kommunizmus építése nem valami aszketikus áldozatvállalás, hanem érző, élni szerető és akaró embertömegek önmaguknak való közös munkálkodása, ezen keresztül persze az utókort is szolgáló tevékenysége. Az új társadalom megteremtésének több évtizedet jelentő küzdelme tehát *nem jelentheti azt, hogy majd azután kezdődik az élet javulása*. Addig is, közben is, fokozatosan javulnia kell, s ez egyik nélkülözhetetlen feltétele is egyben az építés mind nagyobb sikereinek. Azt viszont feltétlenül jelenti, hogy azután a felépült szocializmusban és kommunizmushan a korábbinál lényegesen jobb élet-körülményeket lehet és kell is biztosítani.

Hazánkban — és a többi szocialista országban is — az életszínvonal emelése terén igen jelentősek az elért eredmények, ha adódtak is bizonyos megtorpanások a szocialista építés kezdetét követő néhány évben. Már az első években *kiküszöböltünk mindenféle létbizonytalanságot, megszüntettük a munkanélküliséget*. Felszámoltuk a kizsákmányolást és az el-

osztásban levő, társadalmi igazságtalanságokat jelentő egyenlőtlenségeket. A népesség reáljövedelme jelentősen, 1950 és 1965 között közel kétszeresére, ezen belül 1961 és 1965 között kb. 18%-kal emelkedett. A harmadik ötéves terv további 14–16%-os növekedést irányoz elő.⁵⁴ Gyakorlatilag az egész társadalomra kiterjed a társadalombiztosítás. A dolgozók minden rétegére vonatkozó nyugdíjrendszer és számos egyéb formájú társadalmi juttatás jellemző hazánkban. Fokozottan tovább csökkentjük a munkanap hosszát és javítjuk a munkafeltételeket. Széles körű és egyre növekvő kulturális, oktatási és művelődési lehetőség áll mindenki rendelkezésére.

A kommunizmusba való átmenet során a *Szovjetunióban* mind nagyobb arányúvá válik a társadalmi fogyasztási alap. Ezzel együtt különös gondot fordítanak a munkafeltételek további javítására, a munkaidő csökkentésére, ami a munka alkotó jellege kibontakoztatásához szükséges feltételek fokozott megteremtését célozza. 1961 és 1965 között az egy főre jutó reáljövedelem 20%-kal nőtt, az 1966–1970-es ötéves terv időszakában pedig kb. 30%-kal fog emelkedni.⁵⁵ Ezen belül gyorsabban (mintegy 40%-kal) növekszik a társadalmi fogyasztási alaphoz nyújtott juttatások összege.

III. A szocialista termelési viszonyok alapvonásai és átalakulásuk kommunista termelési viszonyokká

1. A termelési eszközök társadalmi tulajdona és a gazdasági érdekvizonyok rendszere a szocializmusban

A szocialista társadalmi tulajdon és átalakulása egységes kommunista tulajdonná

A szocialista termelési (tulajdon-) viszonyok lényege az, hogy *a termelési eszközök zöme társadalmi tulajdonban van*. Itt a termelés társadalmi jellegének megfelelően *az elsajátítás is társadalmi*. A szocialista társadalmi tulajdon és elsajátítás azt foglalja magában, hogy a társadalom tagjai, a dolgozó tömegek a termelési eszközökkel: 1. rendelkeznek, birtokolják azokat, 2. gazdálkodnak velük, és 3. ennek eredményeit is ők használják fel termelő- és személyes szükségleteik kielégítésére. *A szocialista elsajátítás tehát kizsákmányolástól mentes termelési viszonyokat jelent.*

A szocialista termelési viszonyok elválaszthatatlan jellemzője, hogy a gazdasági tevékenység két oldala; a *közvetlen munkafunkció* és az *elsajátítási funkció* társadalmi-gazdasági értelemben *osztatlan*; ugyanazok (a társadalom minden tagja) a termelők és az elsa-

⁵⁴ Statisztikai Évkönyv, 1966. 276. old.

⁵⁵ Az SZKP XXIII. Kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1966. 139. old.

játítók. A gazdasági tevékenységek alapvetően osztársadalmi érdekeket szolgáló és tervszerű folyamatok. Az emberek társadalmi-gazdasági létfeltételei alapvetően azonosak. A gazdasági viszonyok *egyenrangú* kapcsolatok. A társadalom tagjainak gazdasági érdekei, cselekvéseinek célja és iránya alapvetően szintén egyező. Tevékenységüket a kölcsönös együttműködés és segítség jellemzi.

A termelőerők szocializmusra jellemző — a kommunizmuséhoz képest fejletlenebb — színvonala és azon belüli egyenlőtlenségei miatt jellemző a gazdálkodó alapegységek, egyének stb. önálló, külön érdeke és ezáltal diktált eltérő cselekvése, amely *gazdasági elkülönültséget* jelent. Ez az elkülönültség az áru- és pénzviszonyok szükségszerű létét eredményezi. Az egyenrangúsági viszonyok mellett az *egyenlőtlenségi* kapcsolatok is jellemzői a szocializmusnak. A szocializmusbeli egyenlőtlenség — noha elkerülhetetlen — alárendelt, másodlagos jelentőségű az egyenrangúsági viszonyokkal szemben. Gyökeresen különbözik a kapitalizmus alapvetően egyenlőtlenségi, antagonisztikus viszonyaitól és mindenféle magántulajdonosi egyenlőtlenségtől.

A tartalmában és *minőségileg* azonos *szocialista társadalmi tulajdon két formában létezik. Az össznépi tulajdon állami formában létezik*, és az egész társadalom tulajdonát fejezi ki. Ez az alapja a *szövetkezeti* csoporttulajdonnak, amely nem az egész társadalom tulajdona, hanem annak kisebb-nagyobb kollektívájáé (csoportjáé). Miután azonban a szövetkezeti tulajdon kizsákmányolástól mentes, tervszerűen fejlődő, s munka szerinti elosztást valósít meg, egytípusú az állami tulajdonnal.

A szocialista országokban — így hazánkban is — a szövetkezeti tulajdon legjelentősebb részét a mezőgazdasági termelőszövetkezetek alkotják. A szövetkezetek egymástól és az állami vállalatoktól való gazdasági elkülönültsége *tulajdonosi* — de társadalmi tulajdonon belüli — *elkülönültség*. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon további sajátossága, hogy a szövetkezet tagjainak van *háztáji gazdasága*, s a személyi jövedelem egy része innen származik. A szövetkezetek *állami szabályozása még közvettebb*, mint az állami vállalatoké. A *vezetőséget* is a tagság mint *kollektíva választja*, és nem állami irányító szerv nevezi ki, mint az állami vállalatok esetében. Végül a tagság személyi jövedelme nagyobb mértékben függ közvetlenül a szövetkezet működésének eredményeitől, mint az állami vállalatok dolgozóié a saját vállalatuk jövedelmezőségétől. Ezek a különbségek azonban a szocializmus fejlődésével fokozatosan csökkennek.

A társadalmi tulajdon e két formájából származik a *személyi tulajdon*, amely a fogyasztási cikkek terjed ki (pl. családi ház, nyaraló, személygépkocsi, háztartási felszerelés, lakberendezés, ruházat, élelem stb.). Kisebb jelentőségű termelési eszközök — pl. a szövetkezeti tagok háztáji gazdaságaiban — egyéni tulajdonban lehetnek. A személyi tulajdon a szocializmusban — eltekintve az örökléstől, a sorsjáték-nyereményektől és egyéb periférikus jelentőségű jövedelemszerzési lehetőségektől — *munkával szerzett tulajdon*. Kizsákmányolásból nem származhat és kizsákmányolásra nem használható. Gyarapodása a munka közvetítésével a társadalmi tulajdon terjedelmének növekedésén alapszik.

A társadalmi tulajdon két formájának megfelelően a szocializmusnak *két alapvető osz-*

tálya van: a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság osztálya. Velük együtt s döntően közülük kikerülve létezik az *értelmiség* mint réteg. A két osztály és az értelmiség viszonyát — a szocialista tulajdonból következően — érdekeik alapvető azonossága és másodlagos ellentmondásossága jellemzi.

A szocialista termelési viszonyok részét képező gazdálkodási forma: *a tervgazdálkodás.*

A szocialista termelési viszonyok fontos jellemzője végül, hogy változása történelmi mértékkel mérve gyors, és *fejlődési iránya az egységes kommunista tulajdon* kialakulásához vezet, mégpedig társadalmi megrázkódtatásoktól, konfliktusoktól mentesen.

Ez idő szerint az egységes kommunista termelési viszonyok kialakítása egyedül a Szovjetunióban jelent *közvetlen* feladatot. E tekintetben a *legfontosabb*: a *kolhoz*⁵⁶ (szövetkezeti) és az *állami, össznépi tulajdon fokozatos egyesítése egységes kommunista köztulajdonná.* Ez a köztulajdon azonban különbözni fog mind az egyiktől, mind a másiktól: mindkettőnél fejlettebb lesz. Mindkét szocialista tulajdon a maga fejlődése közben fokozatosan közeledik egymáshoz, kölcsönösen áthatva egymást előremutató vonásaikkal. A Szovjetunióban ennek *fé útjai* a következők.

A kisebb kolhozok egyesülése nagykolhozokká. Ez már lényegében megtörtént. Az *osztatatlan alapok növelése* a gazdálkodás mind magasabb színvonalra emelésével és a jövedelmezőség fokozásával. A *legfontosabb a kolhozközi kapcsolatok* fejlesztése, részint a mezőgazdasági termelés és a mezőgazdasági termékek ipari feldolgozása céljából (közös létesítmények, tejfeldolgozó és egyéb üzemek, öntözőművek, utak, gépállományok stb. létrehozása), részint pedig termelésen kívüli szociális, kulturális stb. feladatok közös megoldása céljából (pl. közös iskola, üdülő, kórház, színház stb. létesítése). Ezzel nő a *szövetkezetközi tulajdon*, amely a szövetkezeti tulajdonnál már több össznépi tulajdonra jellemző elemet foglal magában. Természetesen e mellet kialakul és létezik, működik a *szövetkezeti-állami vegyes vállalkozás* és vegyes tulajdon, aminek fejlesztése szintén járható út.

Az egységes kommunista tulajdon tehát nem egy, hanem igen változatos, egymással sokszor összefonódó utak-módok felhasználásával valósul meg. Közben természetesen az elosztás formái is fejlődnek, s az állami vállalatokban és a szövetkezetekben megvalósuló elosztási formák különbségei is mindjobban csökkennek.

A szocializmus gazdasági érdekviszonyai

Ami az emberek, embercsoportok kapcsolatában egyfelől tulajdon (azaz elsajátítás), az másfelől érdek. *A gazdasági (anyagi) érdek tehát a tulajdon (elsajátítás) alapvető anyagi megnyilvánulása.* Miként a tulajdon — mint a gazdasági viszonyok összessége — objektív jellegű, úgy az érdek tartalma is objektív.

A gazdasági érdek érvényesítésére való törekvés mindig valamilyen szükséglet kielégítésére irányuló cselekvést jelent. *Az érdek tehát elválaszthatatlan a szükséglettől, de nem azo-*

⁵⁶ Kolhoz = kolektivnaja hozjajsztvo (közös gazdaság) orosz nyelvű kifejezés rövidítése.

nos azzal. A szükséglet az érdek általános célja, az, amire az érdek irányul. Az érdek a szükségletkielégítéssel érvényesül.

Az érdekviszonyok *jellege* — a tulajdon jellegének megfelelően — társadalmi-gazdasági alakulatonként gyökeresen különbözik egymástól. *A szocializmusban a gazdasági érdek a társadalmi tulajdon, a vállalati birtoklás — és így megvalósuló társadalmi elsajátítás —, valamint az abból származó személyi tulajdon (elsajátítás) alanyi megnyilvánulása.*

A szocializmus érdekviszonyai rendszerének alkotó elemei, azok strukturális felépítettsége, egymáshoz kapcsolódása is különbözik a kapitalizmus érdekviszonyainak rendszerétől. A szocializmus gazdasági érdekviszonyai rendszerének *alapvető elemei* a következők: 1. *népgazdasági* (össztársadalmi vagy köz), 2. *vállalati* (kollektív) és 3. *egyéni* (személyes) érdek. A szocialista érdekstruktúra ezen elemei és a közöttük levő kapcsolatok azért alapvetőek, mert megfelelnek a szocialista *tulajdon jellegének, létezési módjának (működési rendszerének)*, valamint *gazdasági-szervezeti formájának*. Minden egyéb érdek (akár a vélt érdek is) végső soron ezekből az alapelemekből alkotott rendszerhez kapcsolódnak.

1. *A népgazdasági érdek* az össznépi-társadalmi tulajdon megnyilvánulása, a társadalom minden tagjának valóságos közös érdeke. *Célja* a nemzeti jövedelem növelése. Legfőbb kifejezője és képviselője a marxista—leninista párt és a szocialista állam. *Gazdasági-szervezeti létformája:* a társadalmilag szervezett *különböző országos szintű gazdasági vezető, irányító szervek* (gazdasági minisztériumok, Országos Tervhivatal, Árhivatal stb.).

2. *A vállalati, kollektív érdek a társadalmi tulajdon egy-egy részének* különböző vállalati birtoklásának megnyilvánulása, *az egy vállalatnál dolgozó kollektíva tagjainak közös érdeke.* Ennek közvetlen célja többféle lehet, attól függően, hogy az állam a vállalatoknak gazdasági irányító funkcióját miként oldja meg. A mi jelenlegi gazdaságirányítási rendszerünkben a vállalati kollektív érdek *fő célja a vállalati nyereség maximálása*, a kollektíva egy tagjára vetítve minél nagyobb nyereségtömeg elérése. E kollektív érdek képviselője a vállalat vezetője (vezetői) és kollektívája. *Gazdaságszervezeti létformája:* maga a *társadalmilag szervezett vállalat, mint önállóan gazdálkodó alapegység.*

A vállalatok birtokában levő termelési eszközök továbbra is az egész társadalom, illetve az azt képviselő állam tulajdona. De a birtoklás ténye, vagyis a termelési eszközökkel való (bizonyos határok közötti) rendelkezés, gazdálkodás is önálló, külön érdeknek hív létre, amely — mint érdekelttség — a vállalati nyereségnövelésre való törekvésben érvényesül.

3. *Az egyéni, személyes érdek* a munkaerő és a — társadalmi tulajdonból származó — fogyasztási cikkek szocialista *személyi tulajdonának* megnyilvánulása. *Célja a minél nagyobb egyéni jövedelem elérése, gazdasági-szervezeti létformája pedig az egyénileg szervezett háztartás.*

A szocialista érdekstruktúra végső soron az egyéni, személyes érdekekből tevődik össze, az alkotja építő elemeit, azokból épül fel a vállalati és azon keresztül a népgazdasági érdek is. Az érdekek rendszerében azonban ez a kapcsolódás nem mechanikus és nem egyoldalú. A vállalati érdek az adott vállalat kollektívája tagjainak egyéni érdekeiből *integrálódik*, de nem számtanilag összegeződik, annál több is, kevesebb is. A vállalati érdek tehát az

egyéni érdekekben levő közös vonások magasabb szinten való kifejeződése. Ugyanígy a népgazdasági érdek is a vállalatok és közvetlenül a társadalom tagjainak egyéni érdekeiből integrálódó érdek, de szintén több is, kevesebb is annál, vagyis a vállalati és egyéni érdekekben levő közös elemek magasabb fokon való kifejeződése. Ebben tükröződik *egyfelől a népgazdasági, vállalati és egyéni érdek alapvető azonossága, másfelől különbsége, nem antagonisztikus ellentmondása.*

Az *egyéni különérdek* gazdasági elkülönültséget jelent az egyes személyek között, az egyén és a vállalat, s ezen keresztül az egyén és a társadalom között. A *vállalati különérdek* folytán pedig minden vállalat elkülönül gazdaságilag a többi vállalattól, a népgazdaság egészétől (illetve az azt képviselő államtól) és saját kollektívája *egyes* tagjaitól.

A szocializmusban az érdekek különböző csoportjai érvényesülésén keresztül az érdekellementmondások általában nem éleződnek, hanem tompulnak, az érdekkülönbségek csökkenő tendenciájúak. Végső soron az egyes érdekcsoportokat alkotó különérdekek *együttessen* és nemcsak egymás rovására tudnak mindinkább érvényesülni. Ez a *népgazdasági érdek elsődlegességének* következetes *érvényesítésén* alapul. A valóságos (és nem vélt) népgazdasági érdek mind teljesebb megvalósulása biztosítja leginkább a vállalati és egyéni érdek minél optimálisabb érvényesülését. Ennek *végső oka* a szocialista tulajdon természete, ami által a társadalom tagjai a valóságos hordozói, képviselői (csak más, más minőségben és összetételben), saját *egyéni* tulajdonú munkavállalói és fogyasztói, saját *vállalati* (kollektív birtokosi) és saját *össztársadalmi* (kollektív tulajdonosi) érdekeinek egyaránt.

A szocializmus e sajátos minőségű (kizsákmányolást és ezért antagonizmusokat kizáró!) tulajdon- és érdekviszonyainak (érdekazonosságai és érdekellementmondásai rendszerének) *mozgásformája is sajátos* és objektíve: *a tervszerű áru-pénzviszony, vagy másképp szólva a terv és a piac egysége.* A szocializmus konkrét körülményei között történelmileg indokolt lehet ennek az egységnek egyoldalú, az áruviszonyokat, a piacot erősen háttérbe szorító, vagy úgyszólván teljesen kiiktató formája. De amikor, és amilyen mértékben ez megtörténik, a különérdekek kevésbé is alkotnak összhangot a társadalmi, össznépgazdasági érdekekkel, és csak bizonyos ideig tarthatók fenn eredményesen. A szocializmus gazdasági érdekviszonyainak rendszere — a közérdekekkel párosult különérdekek objektív léte — olyan mozgásformát kíván, amelyben a különérdekek is érvényesüléshez juthatnak.

A *gazdasági érdek érvényesülése közben mint érdekelttség létezik.* A különérdek két formájának megfelelően a gazdasági, anyagi érdekelttségnek is két formáját különböztetjük meg: *a vállalati, kollektív és az egyéni, személyes anyagi érdekeltséget.* Ezek működését szolgálják a különböző anyagi *ösztönzők* (pl. a bér, a prémium, a vállalatfejlesztési alap, a részesedési alap).

Az anyagi érdekelttség és ösztönzés a szocialista fejlődés fő előrelendítő ereje. Emellett természetesen működnek a különböző *erkölcsi, etikai, politikai ösztönzők* is, és szerepük fokozatosan nő. Az anyagi érdekelttség és ösztönzés azonban a szocializmusban végig, a kommunizmus építésének idején is megtartja elsődleges szerepét, és csak a teljesen felépült kommunizmusban adja át helyét a nem anyagi ösztönzőknek.

A gazdasági törvények és ellentmondások jellege, értvényesülésének módja a szocializmusban

A szocializmus gazdasági törvényeinek és ellentmondásainak ugyanaz a három csoportja van, amelyet már ismerünk: *általános*, *különös* és *specifikus*. Bármelyik gazdasági törvény a szocialista termelési viszonyok, gazdasági folyamatok és jelenségek *belső* (lényegi), *tartós*, *szükségszerű* és *objektív összefüggéseit* fejezi ki. A szocializmus *specifikus* gazdasági törvényei pl. a tervszerűség törvénye, a munkaszerinti elosztás törvénye stb.

A különböző gazdasági törvények szorosan összekapcsolódva, egymást kölcsönösen áthatva érvényesülnek. Nemcsak a szocializmus specifikus törvényei, hanem az általános és különös törvények is a szocialista termelési mód jellemzőit juttatják kifejezésre. Az általános és különös törvények azonban egyszersmind azt is megmutatják, ami a szocializmust összeköti az előző társadalmakkal, ami azokban és a szocializmusban közös. A specifikus törvények viszont azt emelik ki, ami elválasztja a szocializmust az előző társadalmaktól, ami minőségi különbségeit jelenti azoktól.

A szocializmus gazdasági törvényei is objektív jellegűek és tendenciákként léteznek. Tendencia jellegűeknek az az oka, hogy a *szocializmusban is szükségképpen vannak ellentmondások és a gazdasági törvények követelménye ellen ható objektív és szubjektív tényezők*, amelyek különböző intenzitással, de rendszeresen „*kereszteznek*” a törvények érvényesülését.

A szocializmus gazdasági törvényeinek érvényesülési módja azonban mégis gyökeresen különbözik a magántulajdonosi termelési módok gazdasági törvényeinek érvényesülésétől.

Először is, a szocializmus gazdasági törvényei tudatos felhasználás útján érvényesülnek, nem pedig spontánul. A társadalomnak érdeke, de egyszersmind módjában is van a törvényeket felismerni és a követelményeik érvényesítéséhez szükséges feltételek biztosításával azokat felhasználni. Nincsenek olyan ellentétes érdekű osztályok, amelyek ezt akadályoznák. A szocialista állam a gazdasági törvényekre támaszkodva, azok érvényesülése ellen ható tényezők elhárítására törekedve irányítja a fejlődést. A gazdasági törvények figyelmen kívül hagyása vagy túlbecsülése egyaránt hátrányos.

A törvények a gazdasági folyamatoknak nem minden részletét fejezik ki, hanem csak a lényegeset, az általánost. A valóság sokkal gazdagabb, mint a törvény. A helyes gazdaságpolitika tehát csak úgy biztosítható, ha a társadalom szüntelenül tanulmányozza a gazdag valóságot, figyelembe veszi, de ugyanakkor befolyásolja, alakítja, formálja is annak jelenségeit.

Másodszor, a gazdasági törvények a szocializmusban nem konfliktusos, hanem harmonikus tendenciákként érvényesülnek. Ennek pedig az az oka, hogy a *szocializmus gazdasági ellentmondásai nem antagonisztikusak*. A társadalom megfelelő mozgásformát biztosítva az érdekellentmondásoknak, elejét veszi kiéleződésüknek, és fokozatos enyhülésüket biztosítja. Ugyanakkor a szocializmustól idegen, nem szükségszerű ellentmondások keletkezésének

lehetősége mind kisebb térre szorítható. A keletkező spontán folyamatok pedig felismerhetők, idejében leküzdhetők, illetve bizonyos mederben tarthatók, ezáltal a fejlődés elősegítésére felhasználhatók és tudatos folyamatokká tehetők.

2. A szocializmus alapvető termelési viszonya, gazdasági alaptörvénye és alapvető ellentmondása

A szocializmus és a kommunizmus alapvető — leglényegesebb — termelési viszonya: *a társadalom személyes fogyasztási szükséglete és az azt szolgáló társadalmi termelés közvetlen kapcsolata; a szükségletet és az azt kielégítő munkát (termelést) képviselők viszonya*. Ez a viszony, kapcsolat azért *közvetlen* (és ez teszi specifikussá!), mert a termelés (munka) és a szükséglet képviselői *ugyanazok*. A társadalom tagjai önmaguk számára termelnek, de nem külön-külön, hanem együttesen, kollektíven.

A társadalmat semmi sem osztja aszerint két részre (ellentétes osztályokra), hogy egyesek a munka, mások pedig valami sajátos szükséglet képviselői lennének. Ezért *a szocializmus alapvető termelési viszonya nem is lehet osztályok közötti viszony*. Ellenben a kapitalizmusban — mint tudjuk — csakis osztályviszony, mégpedig kibékíthetetlen érdekellentétekben álló osztályok (tőkések és bér munkások) viszonya lehet az alapvető termelési viszony.

A szocializmus alapvető termelési viszonya kifejeződik a szocializmus gazdasági alaptörvényében és a szocializmus alapvető ellentmondásában. Ezek jellege, sajátosságai tükrözik az alapvető viszony természetét, egyezők annak lényegével. A gazdasági alaptörvény meghatározza a szocialista társadalom fejlődésének *fő irányát*, az alapvető ellentmondás pedig *fő forrását*, alapvető hajtóerejét.

A szocializmus gazdasági alaptörvénye a következő: a termelés szakadatlan növelése és tökéletesítése a legfejlettebb technika és a szocialista együttműködés alapján, az egész társadalom állandóan növekvő szükségleteinek lehető legteljesebb kielégítése és a társadalom valamennyi tagjának minden irányú fejlődése céljából.

A szocialista termelésnek, mint az alaptörvény eszköz oldalának, fő jellemzői a következők:

1. *A termelőfolyamat két oldala* (munkafolyamat és értékesülési folyamat) *közül alapvető a munkafolyamat, a használatiérték-alkotás*. Ez az elsődlegesség abból következik, hogy a társadalmi termelés közvetlen célja a szükségletkielégítés, ehhez pedig használati értékek tömege kell. Az értéktermelés másodlagos, járulékos jelentőségű. Léte azért szükségszerű, mert a használati értékeket a szocializmusban is mint árukat termelik. A kapitalizmusban, ahol a termelés közvetlen célja a profit — mint tudjuk — elsődleges az értékképzés.

2. *Az értékképző folyamat két része* — a szükséges termék és a többlettermék értékének termelése — *között nincs antagonisztikus ellentmondás*, mint a kapitalizmusban. Az értékesülési folyamat révén keletkező terméktöbblet ugyanis nem a kizsákmányolást jelentő

értéktöbbletként képződik és értékesül. A többlettermék társadalmi elszajátítás tárgya és nem magánelsajátításé, mint a kapitalizmusban. A többlettermék növekedésével együtt a szükséges termék is emelkedik, és a többlettermék egy része is szükséges termékke alakul át. A szükséges termék értékének nagysága a szocializmusban a termelésnek nem objektív nagyságként adott kiindulópontja, hanem *végeredménye*. Mennél jobban nő a termelés, annál jobban nőhet a szükséges termék, a munka díja is. A szocializmusban a szükséges és a többlettermék arányát a szükségletkielégítés *folyamatosan* legmagasabb fokú kielégítése határozza meg. A kapitalizmusban — ahol a szükséges termék a munkaerő értéke által a termelés kezdetén eleve és objektíve meghatározott nagyság — a termelés növekedése mindenekelőtt az értéktöbblet, a profit növekedését eredményezi.

3. A szocialista termelőfolyamat eredményességének fontos kifejezője és mértéke, hogy *a termelés évről évre növekménnyel zárul*. És minél nagyobb a nemzetijövedelem-növekmény, annál nagyobb lehet a szükséges termék, vagyis mind magasabb lehet a szükségletkielégítés foka. A tőkés termelőfolyamat eredményességének viszont legfőbb kifejezője és mércéje a profitnövekmény fokozása, amely nemzetijövedelem-növekmény esetén is legfőbb féléje a szükséges termék növelésének, olykor egyenesen akadályozza a szükségletkielégítés színvonalemelkedését.

4. *A termelés növelése a szocializmusban szükségképpen gyorsabb mint a kapitalizmusban, és megszakítások nélküli*. Ez abból következik, hogy a kapitalizmusban jellemző parazita fogyasztás, válságok, kapacitáskihasználatlanság, munkanélküliség, egyszóval a társadalmi munka egy részének pazarlása idegen a szocializmus természetétől. A szocializmusban a fogyasztás, a felvevőpiac bővülése nemcsak, hogy képes lépést tartani a termelés növekedésével, hanem egyik fő húzóereje, ösztönzője annak. A szocialista termelés növekedésének tehát nem a realizálás az alapproblémája, bár természetesen a szocializmusban is elengedhetetlen követelmény a termékek realizálása.

A szocialista termelés növekedésének alapkérdése a gazdaságosság fokozása. A gazdaságosság a rendelkezésre álló anyagi és emberi erőforrások és a termelt (használható, szükségletkielégítésre alkalmas) javak viszonyát fejezi ki. A gazdaságosság követelménye: adott eleven és holt munkával maximális termelési eredményt elérni, illetve adott szükségletet minimális összmunka-ráfordítással kielégíteni. Ennek a követelménynek az érvényesítése a szocializmusban lehetőség van. A kapitalizmusban a vállalati, üzemi szintű legszigorúbb takarékossgal elérhető magas fokú gazdaságosság, társadalmi szintű pazarlással jár. A szocializmusban a vállalati gazdaságosság növekedése társadalmi szintű munkamegtakarítással párosul; ez a két *tendencia* összhangot alkot.

A szocialista termelőfolyamatnak ezek a jellemzői mind kapcsolatosak azzal, hogy a termelés közvetlen célja a társadalmi szükségletek lehető legteljesebb kielégítése.

A szocializmus gazdasági alaptörvényének *cél* oldalát, a személyes szükségleteket, azok lehető legteljesebb kielégítésük folytán és a termeléssel alkotott kapcsolatuk *közvetlenségéből* adódóan elsősorban az jellemzi, hogy *sokkal hatékonyabb hajtóerői a termelésnek, mint a korábbi társadalmakban*. A szükségletek lehető legteljesebb kielégítése azonban a szocia-

lizmusban sem, és soha, sehol sem, tehát a kommunizmusban sem jelentheti minden reális szükségletnek a felmerülés, a jelentkezés pillanatában való abszolút kielégítését. A legfejlettebb termelőerők mellett is szükséges bizonyos idő ahhoz, hogy a legfrissebb szükségletek kielégítésére a termelés képes legyen. Ezért minden időben lesznek kielégítésre váró szükségletek. Ezek köre állandóan csökken, anélkül, hogy valaha is teljesen eltűnne.

Eszerint megkülönböztetünk: 1. *teljes* szükségletet, amely adott időben reálisan jelentkező igény; 2. *effektív* szükségletet, amely adott időben kielégíthető és kielégítendő igény (ez teszi ki a teljes szükségletek egyre növekvő részét); 3. *latens* szükségletet, amely a teljes és az effektív szükségletek különbsége, s amelyet adott időben nem lehet és nem szabad kielégíteni. Az effektív szükségleti kör úgy bővül, hogy a latens szükségletek effektívvé válnak, míg a teljes szükségleti kör növekedésével ezek helyére újabb és újabb latens szükségletek lépnek. Ilyen módon a szükségletkielégítés színvonala is mind magasabb fokra emelkedik.

Az az ellentmondás, amely a társadalom teljes személyes szükségleteinek színvonala és az ezt szolgáló, rendelkezésre álló társadalmi munka tömege (illetve a termelés színvonala) között fennáll, a szocializmus alapvető ellentmondása, s mint ilyen, a szocialista gazdaság fejlődésének alapvető forrása, fő hajtóereje. Ez az ellentmondás a gazdasági alaptörvény két pólusa — az eszköz és a cél — közötti ellentmondás. De e két pólus viszonyát egységük is jellemzi. És ez az alapvető. Ezért ellentmondásuk nem is antagonisztikus, úgy érvényesül, hogy a tudatosan vezérelt társadalmi cselekvés útján folytonosan megoldódik, és mind magasabb szinten újra keletkezik.

3. A szocialista gazdaság tervszerű fejlődésének törvénye

A tervszerűség az újratermelés egészét átfogóan csak a szocializmusban és a kommunizmusban jellemző. Ezt a termelési eszközök társadalmi tulajdona lehetővé, egyszersmind szükségsszerűvé teszi.

A tervszerűség a szocializmus legáltalánosabb kategóriája és gazdasági törvénye. Legáltalánosabb abban az értelemben, hogy az összes többi gazdasági törvény érvényesülésének és a fő gazdasági folyamatok megvalósulásának *formája*.

A tervszerű fejlődés azt jelenti, hogy a népgazdaság a társadalom által előre meghatározott irányban és ütemben fejlődik, a társadalmi erőforrások (eleven és holt munka) észszerű felhasználása alapján. Az ilyen fejlődés a társadalmi tudatosság által állandóan biztosított népgazdasági arányosság érvényesülését jelenti. A *tervszerűség* legegyszerűbben megfogalmazva tehát: *tudatosan fenntartott arányosság*. Eszerint a *tervszerűségnek két alap-eleme*, belső mozzanata van:

1. a népgazdasági arányosság, és
2. a társadalmi tudatosság.

Az *arányosság* az újratermelés különböző fő oldalainak, illetve a népgazdaság egyes fő területeinek (pl. a felhalmozás és a fogyasztás; az ipar és a mezőgazdaság stb.) *együttes* viszonyát, összefüggését jelenti. Ez természetesen valamilyen fokon és valami módon minden társadalomban megvalósul. Ilyen értelemben az arányosság általános kategória. De a szocialista-kommunista társadalomnak specifikus kategóriája. *A szocializmusban az arányosság a társadalmi összes effektív szükséglet szerkezetének megfelelő összetételű társadalmi termelés tartós összhangja, harmonikus egyensúlya.* Ez azonban csak úgy lehetséges, ha az újratermelés összes fő területei folyamatosan megfelelnek egymásnak, vagyis kölcsönösen kielégítik egymás iránti szükségleteiket. Minthogy a szocializmus is árutermelő társadalom, ez az összhang a piaci egyensúlyban, a kereslet és kínálat rendszeres egybeesésében jut kifejezésre. Az arányosság csak így alkothatja a tervszerűség egyik mozzanatát.

Az arányosság tehát éppen az egész népgazdaságot átfogó, *szintetikus* jellege folytán elsőrendűen *minőségi* kategória, de számtalan mennyiségi vonatkozásból — a fejlődés következtében időről időre változó — arányokból tevődik össze, és azokban jelenik meg. *Az arányokat nem szabad összetéveszteni az arányossággal.* Az arány az újratermelés különböző területeinek, vonatkozásainak mindig valamilyen *konkrét mennyiségi viszonya.* Egy adott időszak bármely konkrét aránya kifejezője lehet az arányosságnak is és az aránytalanságnak is. A népgazdasági arányosság *sajátosságai a szocializmusban* a társadalmi termelés és társadalmi szükséglet *közvetlen* kapcsolatából adódnak, s a következők:

1. Minden adott időszak arányossága egyszersmind annak lehetőségét is magában foglalja, hogy a következő időszakban is fennálljon az arányosság. A jelen arányos fejlődése, az újratermelés egyensúlyi állapota tehát megalapozza, előkészíti a jövőbeni arányos fejlődést is. Ez jelenti az arányosság *állandó* érvényesülését, szemben a kapitalizmussal, ahol csupán mint *eszmei átlag* érvényesül, úgy, hogy egyik időszak aránytalansága egy másik időszak más előjelű aránytalanságának adja át a helyét, s a két időszak ellentétes irányú aránytalanságai kiegyenlítik egymást. Ezt úgy is kifejezhetjük, hogy a kapitalizmusban az arányosság önmaga megsértésén keresztül, vagyis folytonos aránytalanságok révén érvényesül.

A szocializmusban egyik időszak arányossága közvetlenül átmegy egy másik időszak arányosságába. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az arányosság a szocializmusban abszolút. Mint minden törvény, ez is tendenciaként érvényesül. Szükségképpen léteznek tehát az össznépgazdasági arányosságon belül a szocializmusban rész- és ideiglenes aránytalanságok. Ezek azonban nem hatalmasodhatnak el. A társadalomnak módjában van ezeket nemcsak felismerni, hanem meg is szüntetni. Amíg a kapitalizmusban az aránytalanság a jellemző és az arányosság esetleges, addig a szocializmusban az arányosság a jellemző és az aránytalanság a részleges.

2. Az osztálytársadalmi effektív szükséglet és termelés összhangját kifejező *arányokat a társadalom a személyes szükséglet és az ezt szolgáló termelés egyensúlyának tudatos biztosításából kiindulva alakítja ki.* A kapitalizmusban viszont a profitszükségletnek megfelelő arányok jönnek létre spontánul.

3. A szocializmusban az *arányosság a termelés és a fogyasztás magasabb szintjén jön létre*, mint a kapitalizmusban (azonos termelőerők mellett).

Az arányosságnak e specifikus vonásai csakis tudatossággal párosulva létezhetnek. A tervszerűség elemeit alkotó *társadalmi tudatosságnak a következő ismérvei, kritériumai* vannak:

1. A társadalom tudományosan megalapozott elemzés útján *felismeri és megérti a gazdasági törvények követelményeinek lényegét*, a valóság konkrét fejlődési lehetőségeit és szükségyszerűségeit.

2. A társadalmat legmagasabb fokon képviselő párt és állam, a vezetészervek — az előbbinek megfelelően — az egész társadalomra vonatkozó, összerdekeket kifejező *célokat tűznek ki* a jövőbeni fejlődésre nézve.

3. A társadalom erőforrásait és a tömegek alkotóképességét a kitűzött célokra a különböző társadalmi és állami szervek aktív tevékenységgel céltudatosan mozgósítják, és *a társadalom a kitűzött célokat el is éri*.

A társadalmi tudatosság e mindhárom kritériummal rendelkező magas foka objektíve csak a szocializmusban alakulhat ki. A szocializmusban is különböző mértékben jellemző. Állandó fejlesztése tehát rendkívül fontos feladat. Bármelyik elemének nem megfelelő érvényesülése hibákhoz, nehézségekhez vezet.

A szocializmus tervszerű fejlődése nagy előnyöket rejt magában. A gazdasági fejlődés menete azonban itt sem mentes kisebb-nagyobb zökkenőktől. A termelőerők fejlődésével és a tudatosság színvonalának emelésével ezek mindinkább csökkenthetők és a tervszerűség előnyei állandóan fokozhatók.

4. A szocialista áru-pénzviszonyok jellegzetességei és az értéktörvény

A szocializmusban — mint láttuk — a gazdasági elkülönültség objektív adottság. Ezért a szocialista termelési viszonyok szükségyszerű jellemzői közé tartoznak az áru-pénzviszonyok és az ezeket kifejező kategóriák, törvények és ellentmondások is. A gazdálkodó egységek kapcsolatai egymással és az állammal, illetve annak különböző gazdasági szerveivel jelentős mértékben áruformát öltenek. A termékek nagy részét áruként termelik, és árucserében, adásvétel útján, piacon keresztül juttatják el a felhasználás helyére. A szocialista gazdaság tehát nemcsak a társadalmi szükségletre közvetlenül és tervszerűen termelő mód, hanem egyszersmind árutermelő mód is.

A szocialista áru-pénzviszonyok jellemzői a következők:

1. A szocialista áru-pénzviszonyok a társadalmi tulajdon alapján kizsákmányolástól mentes, *egyenrangúsági viszonyokat jelentő gazdasági kapcsolatok formája* és az egyéni, valamint a vállalati *különérdekek mozgásformája*. A gazdálkodás minden szintjén elősegítik (anyagilag ösztönzik és kényszerítik) a helyes gazdasági döntéseket és azok megvalósítását. Ezzel hozzájárulnak a szükségletek minél jobb kielégítéséhez.

2. A szocializmusban az áru-pénzviszonyok *köre szűkebb, korlátozottabb*, mint a kapitalizmusban. Az áruviszonyok a szocialista gazdálkodásnak nem az egyetlen és nem a legáltalánosabb, mindent átfogó formája, mint a kapitalizmusban; a szocializmusban nem válhat minden áruvá. *A munkaerő alapjában véve nem áru*, s amennyiben árusajátosságokat őriz magán, annak semmi kapcsolata sincs a kizsákmányolással. A munka díjazásának mértéke nem a létfenntartás minimális költségeitől, hanem a termelés, a munka eredményességétől függ. *Termelési eszközöket* — kivéve a szövetkezeti parasztság háztáji gazdaságaihoz használatos kisebb termelési eszközöket — a felépült szocializmusban *magánszemélyek nem vásárolhatnak*, és így senkinek sem áll módjában egyénileg idegen munkaerőt foglalkoztatni. A föld adásvételi lehetősége vagy teljesen hiányzik (pl. a Szovjetunióban), vagy rendkívül korlátozott (mint pl. nálunk és egy sor népi demokratikus országban). Mindebből következően az áruviszonyok a szocializmusban nem eredményeznek kapitalizálódást és nem vezethetnek kapitalizmushoz.

3. *A szocialista árutermelés alapjaiban tervszerűen fejlődik*, és nem ösztönösen, spontánul, mint a kapitalizmusban, s mentes a társadalmi munka pazarlásának attól a tendenciájától, ami jellemző rá a kapitalizmusban. Az áru-pénzviszonyok a szocializmusban a tervszerűségi viszonyokkal összhangot alkotnak, s ennek megfelelően a terv és a piac szerves egységben lehet. A társadalmi termelés szabályozása ezen keresztül a tervszerű fejlődés törvénye és az értéktörvény követelményeinek együttes figyelembevételével történhet. A piac mint gazdasági tevékenységet szabályozó automatizmus, a szocialista állam által maga is szabályozott, részben közvetve, részben közvetlenül. A piac a szocializmusban a gazdálkodás minden szintjén a termelési és felhasználási (fogyasztási) döntések helyességének, maguknak a terveknek is egyik fontos kontrollja lehet, s a hibás döntés utólagos korrekciójára serkentő szerepet tölthet be.

4. *Az árutermelő munka társadalmi jellege a szocializmusban* — mint tudjuk — *kettős: részben és elsősorban közvetlenül társadalmi, részben pedig közvetve társadalmi.*

5. *Az értéktörvény a szocialista árutermeléstől elválaszthatatlan, de annak nem egyedüli és nem a legfontosabb szabályozója.* Érvényesülésének sajátosságai: *tudatos felhasználás útján és korlátozott hatókörrel működik.* Az értéktörvény csak tudatosan felhasználva képes pozitív szerepet betölteni a szocializmusban. Felhasználásához azonban korlátozni kell, bár maga a korlátozás még nem tudatos felhasználás. A szocializmusban az értéktörvény nem szabályozhatja a népgazdaság fejlődésének fő irányát és ütemét meghatározó arányokat. A felhalmozás és fogyasztás arányát, a termelőerők műszaki fejlesztésének és területi elhelyezésének fő irányát, a foglalkoztatás és szakképzés alapvető arányait, a beruházás ágazati megoszlását stb. a szocialista állam az arányosság törvényének és a szocializmus többi gazdasági törvényének figyelembevételével alakítja ki. Az értéktörvény e tekintetben nem nyújt eligazítást, de nem is feladata.

A hosszú távra szolgáló célkitűzések *megvalósításában* azonban már messzemenően támaszkodik a társadalom az értéktörvényre. Továbbá azokon a területeken, amelyeket az állam közvetlenül nem szabályoz és nem is célszerű szabályoznia, az értéktörvény szintén

aktív szerepet tölt be. Így pl. az értéktörvény szabályozza a vállalatok termelésének, behurázásának összetételét, a termékek választékát stb. Az értéktörvény szabályozólag hat a jövedelmezőségre, az árakra stb.

Az áru- és pénzviszonyok, valamint az értéktörvény működésének hatóköre a szocializmusban a tevgazdálkodás egész rendszerének konkrét formájától függ. A fejlődés különböző szakaszaiban a szocialista gazdaság adott körülményei szerint az áruviszonyok aktívabb és kevésbé aktív szerepet tölthetnek be. A fejlődés jelenlegi szakaszában hazánk és egy sor más szocialista ország a gazdasági mechanizmus reformjával az eddiginél szélesebb működési teret biztosított az áru-pénzviszonyok számára és az értéktörvény működéséhez. Ezáltal ezek aktívabb szerepet tölthetnek be, és hatékonyabban használhatók fel a szocializmus előnyeinek további kibontakoztatása érdekében.

5. A szocializmus elosztási viszonyai és fokozatos átalakulásuk kommunista elosztássá

Az elosztási vagy más szóval jövedelmi viszonyok — mint tudjuk — a termelési viszonyok része. A társadalom tagjainak a nemzeti jövedelem fogyasztási cikkekben megtestesülő hányadából való részesedésének módját és formáját jelenti.

A szocializmusban az elosztás módját és formáját a társadalom tagjainak a termelési eszközökhöz való egységes (kollektív tulajdonosi) viszonya, a termelőerők színvonala, illetve ezen belüli egyenlőtlenségek és ezáltal meghatározott fogyasztási javak terjedelme, a munka jellege és a társadalom tagjainak tudati színvonala, valamint az előbbiektől elválaszthatatlan anyagi ösztönzés szükségessége határozza meg.

Eszerint a szocializmus alapvető elosztási elvének egyenlőséget és egyenlőtlenséget egyaránt magában kell foglalnia. *Egyenlő* az a mérce a társadalom minden tagja számára, aminek alapján részesedhet a javakból, de *egyenlőtlen* az az arány, amely a társadalom egyes tagjainak az egyenlő mérce szerint jutó javak mennyisége között fennáll. E sajátos és alapvető elosztási elv a szocializmusban: a *munka szerinti elosztás*. Ezen keresztül lehet a dolgozókat anyagilag érdekeltté tenni valamennyi munka minél jobb elvégzésében.

A *munka szerinti elosztás* ezért a szocializmus objektív gazdasági törvénye. Lényege úgy határozható meg, hogy a szocializmusban a társadalom tagjai a végzett munkájuk alapján, tendenciájában a társadalmilag szükségesnek elismert munkájuk mennyisége és minősége szerint részesednek a fogyasztást szolgáló megtermelt javakból. Az egyes dolgozók részesedésének mértéke nem kizárólag saját egyéni teljesítményüktől, hanem annak a vállalatnak, mint egész kollektívának az összteljesítményétől is függ, amelyben dolgoznak. Az egyes dolgozók ugyanis — mint a vállalati kollektíva tagjai — a munkamegosztás rendszerében egymáshoz kapcsolva, egymás teljesítményére hatva fejtik ki tevékenységüket. A vállalat alapvető rendeltetése pedig az, hogy minél gazdaságosabban állítsa elő az olyan javak minél nagyobb mennyiségét, amelyekre a társadalomnak leginkább szüksége van. Hogy

a vállalat mennyiben tesz eleget e követelménynek, azt a társadalom — lévén a szocializmusban árutermelés — a piacon keresztül értékeli azzal, hogy a vállalat termékeiből mennyit, mikor és milyen áron realizál. Ez utóbbitól függ a vállalat nyereségének nagysága. Ennek alakulása viszont — a gazdálkodás objektív feltételeit adottnak véve — a vállalat valamennyi dolgozójának, mint kollektívának együttes teljesítményétől és a vállalat vezetésének színvonalától, szakértelmétől függ. Világos tehát, hogy minden egyes dolgozó munkájának eredménye, egyéni teljesítménye egyfelől függ a többi dolgozó munkájának milyenségétől, másfelől hatással van munkatársai tevékenységének eredményességére.

A munka szerinti elosztás fenti értelmezésű következetes megvalósítása tehát azt a követelményt támasztja, hogy a különböző eredménnyel működő — a társadalmi szükségletkielégítéshez eltérően hozzájáruló — vállalatokban dolgozó, egyénileg azonos teljesítményt nyújtó munkások keresete eltérő legyen, miként az egy vállalatnál különböző teljesítményt nyújtó dolgozók jövedelme. Ez olyan egyéni jövedelemdifferentiálódás, amely ugyanakkor e különbségek kiegyenlítésének tendenciáját váltja ki.

Minél következetesebben érvényesül az elosztásnak ez az alapelve, szocializmusbeli gazdasági törvénye, annál teljesebb lehet az összhang a társadalmi termelés és a társadalmi elsajátítás között. A munka szerinti elosztás biztosítja ugyanis, hogy *a társadalomnak adott és társadalomtól kapott munka közötti arányosság* (a társadalom csak közösen fedezhető szükségleteinek objektív léte miatt nem közvetlen egyenlőség!) *érvényesüljön*.

Ebből az egyenlő mércéből fakadó, eddig érintett egyenlőtlenséghez a szocializmusban még az is hozzá tartozik, hogy a társadalom tagjainak képességei és jártasságuk sem egyformák, még ha azonosan szorgalmasak is. Így egyéni teljesítményük is különböző. Továbbá, bizonyos időszakokban a népgazdaság különböző ágainak fejlesztése eltérő fontosságú, s gazdaságpolitikai megfontolásból az állam tudatosan eltérítheti az egyes területeken dolgozók kereseteit a munka szerinti elosztás követelményeitől. A családok nagysága is különböző stb.

Mindezt figyelembe véve, a javak egy részét a szocializmusban sem munka szerint osztják el, hanem ettől részben vagy teljesen függetlenül, egyéb (pl. szociális, kulturális, egészségügyi) szempontok alapján. Az elosztásra kerülő javakból való ilyen részesedés formája a *társadalmi juttatás* (családi pótlék, nyugdíj, táppénz, ösztöndíj, üdülési hozzájárulás, gyógyszerterítés stb.).

A társadalmi juttatás a szocializmusban kettős szerepet tölt be. Egyrészt — különösen kezdetben — a munka szerinti elosztással természetes módon együtt járó *jövedelemaránytalanságokat csökkenti*, elsősorban az alacsony jövedelműek fogyasztásának társadalmilag szükségesnek elismert szinten tartását biztosítja. *Másrészt* — és ez a fontosabb és egyre inkább jellemző — *a szükséglet szerinti elosztás csíráját, kezdetleges elemeit jelenti.*

A társadalom tagjainak jövedelmein belül — hosszabb időszakot figyelembe véve — *fokozatosan növekszik a társadalmi juttatás útján való részesedés aránya* és csökken a munka szerinti elosztás útján szerzett rész. A Szovjetunióban 15—20 év múlva az összes fogyasztási alap mintegy felét ilyen módon tervezik elosztani.

A társadalmi juttatások aránya annál gyorsabban nőhet, minél nagyobb mértékű az életszínvonal emelkedése. *A munka szerinti elosztásról a szükségletek szerinti elosztásra való áttérés reális alapja ugyanis az óriási társadalmi gazdagság és termékbőőség.* Ezt nem lehet szubjektív óhajoktól vezérelve siettetni. Kellő megalapozottság nélkül, erőltetett megvalósítására való törekvés sokat árthat a szocialista gazdaság fejlesztésének, lehetőségei kiaknázásának, lassítja a kommunizmus építését, az életszínvonal emelését és végeredményben késlelteti a szükségletek szerinti elosztás tényleges megvalósíthatóságát.

Kezdetben a legalapvetőbb létfenntartási cikkeket és szolgáltatásokat lehet szükségletek szerint elosztani, de azokat sem egyszerre és nem is minden korlátozás nélkül. És csak utána, a további évtizedekben lehet fokozatosan bővíteni azon termékek és szolgáltatások körét, amelyeket szükségletek szerint osztanak el. S csupán majd a teljesen felépült kommunizmusban válhat egyeduralkodóvá a szükségletek szerinti elosztás és szűnhet meg a munka szerinti elosztás.

A bővített szocialista újratermelés arányossága és üteme

A szocialista társadalomban a növekvő technikai színvonalon megvalósuló bővített újratermelés a jellemző. Magában foglalja az anyagi javak, a munkaerő és a termelési viszonyok újratermelési folyamatát. A termelés, az elosztás, a csere és a fogyasztás folyamata itt is szoros kölcsönhatást alkot. A létrehozott többlettermék egy részét a szocialista társadalom szintén felhalmozza. Az újratermelés és bővülésének zavartalan megvalósulása bizonyos objektív arányossági követelményeket tartalmaz, teljesülését feltételezi. A társadalmi újratermelés egészének alapját itt is a vállalatok elkülönült — *de* a társadalom közös érdekeinek megfelelően, központilag irányított — újratermelési folyamata képezi.

A szocializmusban azonban az újratermelési folyamatot specifikus jellemzői megkülönböztetik minden addigi formájától. Ezek közül a legfontosabbak: 1. közvetlenül a lakosság növekvő személyes szükségleteinek lehető legnagyobb mértékű kielégítését szolgálja; 2. egész folyamatát a tervszerűség jellemzi; 3. fejlődése válságmentes, bővülése gyors ütemű; 4. lehetővé teszi a termelőerők és a termelési viszonyok közötti összhang mind magasabb színvonalú, a kommunizmus irányába mutató tudatos megvalósítását.

I. A bővített újratermelés egyensúlyi feltételei

Szocialista társadalomban fontos követelmény az újratermelési folyamat eredményességének fokozása, mert ezúton lehet elérni a termelés közvetlen céljának, a lakosság növekvő szükségleteinek mind jobb kielégítését. *Az újratermelés eredményessége* sok tényezőtől függ. Ezek közül legfontosabbak a következők:

1. A társadalom a rendelkezésére álló erőforrások alapján mekkora összmunka — eleve munka és termelőeszközökben tárgyiasult holt munka — ráfordítást eszközöl közvetlenül a

termelésre és az azt közvetve elősegítő *nem termelő szféra* (oktatás, egészségügy stb.) fejlesztésére.

2. A termelés különböző területei között *milyen arányban oszlik meg az összráfordítás.*

3. Milyen a *társadalmi termelés hatékonysága*, illetve mekkora a társadalmi termelés *ráfordításigényessége* a népgazdaság különböző területein.

A *társadalmi termelés hatékonysága* azt fejezi ki, hogy *egységnyi összmunka-ráfordítással mennyi társadalmi termék állítható elő*. Ezért, ha a társadalmi terméket T -vel, az összmunka-ráfordítást pedig R -rel jelöljük, akkor a hatékonyság mutatója $\frac{T}{R}$.

A *termelés ráfordításigényessége* pedig azt mutatja meg, hogy *a társadalmi össztermék egységének előállításához mekkora összmunka-befektetés szükséges*. Ezért a ráfordításigényesség mutatója $\frac{R}{T}$ -vel, azaz a hatékonysági együttható reciprokéval egyenlő.

Mint látható, a hatékonysági és a ráfordításigényességi együttható is ugyanazt az összefüggést — *a termék és a ráfordítás viszonyát* — fejezi ki, de más-más oldalról. E kétoldalú megközelítés azért szükséges, mert a gyakorlati feladataink is ilyen kettős értelemben merülnek fel. Ha a társadalomnak egy bizonyos termékből meghatározott mennyiségre van szüksége, akkor — mivel az előállítandó termékmennyiség adott — a termelés *ráfordításigényességét kell optimalizálni*, vagyis a lehető *legkisebb ráfordítást* igénylő termelési változatot kell megtalálni, kimunkálni és alkalmazni. Ha viszont bizonyos területen a ráfordítási lehetőség adott, akkor azt kell vizsgálni, hogy a rendelkezésre álló ráfordítási lehetőséggel hogyan lehet a *legnagyobb mennyiségű terméket* előállítani, illetve, hogy *azt milyen minőségű és összetételű termékek* termelésére célszerű fordítani. Ez az *eredmény optimalizálása*.

A ráfordítás és az eredmény optimalizálása egyaránt a társadalmi szükséglet és a társadalmi munka legkedvezőbb viszonyának kimunkálását eredményezi. Mindkét esetben a társadalmi szükséglet minél jobb kielégítése a társadalom közvetlen célja.

Az újratermelési folyamat tudatos megszervezésénél, a tervezésnél és a tervek megvalósításánál az újratermelés eredményességére ható mindhárom fő tényezőt *együttesen* kell figyelembe venni, mivel szoros kölcsönhatásos kapcsolatban állnak egymással. Az újratermelés összmunka-ráfordítása akkor lesz a legeredményesebb, ha a termelés különböző területei közötti — a szükségleteknek megfelelő — ráfordítási arányok kialakításánál figyelembe veszik az egyes területek hatékonyságának, illetve ráfordításigényességének eltéréseit.

Az újratermelés eredményességének alapvető feltételét képező, valamint az újratermelési folyamat egyensúlyát, folytonosságát biztosító arányok nagyon sokrétűek és változóak. Az újratermelés tervszerűsége ugyanis — mint tudjuk — állandóan biztosítja az újratermelési folyamat fő oldalai, területei, mozzanatai közötti arányos egyensúlyt. Mivel a bővített újratermelés gazdasági fejlődéssel jár együtt, ezek az arányossági követelmények, illetve egyensúlyi feltételek is rendszeresen változnak, dinamikus jellegűek. Az újratermelés egyensúlyát biztosító arányokat azonban a szocialista társadalom tudatosan, nagyobb megrázkódtatások nélkül alakítja át. Az állandóan érvényesülő — de változó arányok-

kal —, arányos egyensúlyi feltételek közötti szakadatlanul bővülő szocialista újratermelést úgy is nevezzük, mint az újratermelés dinamikus egyensúlyát. Lássuk ezek után előbb az újratermelés egyensúlyát biztosító főbb arányokat, majd a bővítés ütemének, vagyis a dinamikusságának az előbbiekkal is összefüggő tényezőit.

1. A társadalmi termék fő arányai

A pótlási alap és a nemzeti jövedelem aránya

A társadalmi terméknek a szocializmusban is két része van: 1. az *elhasznált termelőeszközök átvitt értéke*, illetve az azok pótlására szolgáló alap (c); és 2. az eleven munkával létrehozott új érték, a nemzeti jövedelem ($J = v + m$). A szükségletkielégítés és a termelés bővítése szempontjából nagy jelentősége van annak, hogy a társadalmi össztermék alakulásán belül milyen irányban változik meg a pótlási alap és a nemzeti jövedelem közötti arány.

Ha a nemzeti jövedelem gyorsabban növekszik, mint a társadalmi össztermék, azaz a pótlási alaphoz viszonyított *aránya megnő*, akkor ez lehetőséget teremt a fogyasztási és fejlesztési (felhalmozási) alap gyorsabb növelésének. Ha viszont a pótlási alap növekszik gyorsabban, mint a társadalmi össztermék, akkor a nemzeti jövedelem pótlási alaphoz viszonyított *aránya csökken*, és ezért kisebb ütemben lehet a fogyasztást és a termelést bővíteni.

A pótlási alap és a nemzeti jövedelem közötti arány alakulásának tendenciája a marxista közgazdászok körében hosszú idő óta vita tárgya. *Egyesek szerint* a pótlási alap, vagyis a termelés anyagi ráfordítása szükségszerűen gyorsabban nő, mint a társadalmi össztermék. Ezért *szükségszerű a nemzeti jövedelem arányának csökkenése is*. Az általánosan elfogadott és mind többek által vallott álláspont viszont az, hogy *a nemzeti jövedelem növekedési üteme meghaladhatja a társadalmi össztermékét*, azaz a pótlási alaphoz viszonyított aránya pozitívan, kedvezően alakulhat.

A kérdés vizsgálatánál és helyes megvitatásánál a *ráfordítási igényességből* kell kiindulni.

A termelés anyagi ráfordításai munkatárgyakból és munkaeszközökből állnak. A pótlási alaphoz az a része, ami a munkatárgyak pótlására szolgál — a termelés fejlődése, de különösen a tudományos-technikai forradalom eredményeképpen — kisebb mértékben növekszik, mint a társadalmi termék. Az új nyersanyagok (műanyagok, olcsóbb energiaforrások) felhasználása ugyanis *anyagmegtakarítást* tesz lehetővé. Továbbá az is tény, hogy ugyanabból a munkatárgyból (egyre kevesebb hulladékkal) egyre több készterméket lehet előállítani. Mindez azt jelenti, hogy csökken a *termelés forgóalap-igényessége*, az $\frac{A_1}{T}$ (ahol

A_1 = a forgóeszköz-ráfordítás).

A pótlási alap másik részéből az elhasznált munkaeszközöket kell fedezni. A *termelés állóeszköz(állóalap)ráfordítás-igényessége*: $\frac{A_d}{T}$ (ahol A_d = az állóeszköz-ráfordítás) egy-

részt az eleven munka technikai felszereltségétől, $\frac{A_d}{L}$ -től (ahol L = a produktív dolgozók létszáma), másrészt az eleven munka termelékenységétől, $\frac{T}{L}$ -től függ.

Az tény, hogy a műszaki fejlődés, az intenzív újratermelés növeli a munka technikai felszereltségét, vagyis egy munkás egyre több munkaeszközzel dolgozik. Ugyanakkor azonban nő az egy munkás által előállított termékmennyiség, azaz a munka termelékenysége is. Az eleven munka technikai felszereltségének növekedése az állóalap-igényesség növekedésének irányába, az eleven munka termelékenységének növekedése pedig az állóalap-igényesség csökkenésének irányába hat. Másképpen kifejezve: az állóalap-igényesség egyenes arányban változik a technikai felszereltséggel és fordított arányban az eleven munka termelékenységgel. Képletben:

$$\frac{A_d}{T} = \frac{A_d}{L} \cdot \frac{T}{L}.$$

Ezért az, hogy a termelés állóeszköz-igényessége nő vagy csökken, attól függ, hogy melyik nő gyorsabban: az eleven munka technikai felszereltsége vagy az eleven munka termelékenysége. Ha a munka termelékenysége gyorsabban nő, mint technikai felszereltsége, akkor a termelés állóalap-igényessége csökken.

Magyarországon például 1950 és 1965 között a technikai felszereltség 208%-ra, a munka termelékenysége viszont csak 197%-ra növekedett. Ezért az állóalap-igényesség $(208:197 =)$ 105%-ra, azaz 5%-kal emelkedett.⁵⁷

Ha a termelés állóalap-igényessége csökken, akkor a pótlási alap munkaeszközökre fordított része is elmarad a társadalmi termék növekedése mögött. Ezért, ha a termelés állóalap-igényességét és forgóalap-igényességét együttesen mint *alapigényességet* $\left(\frac{A}{T} = \frac{A_d}{T} + \frac{A_f}{T}\right)$ vizsgáljuk, akkor a gazdasági fejlődés három típusát különböztetjük meg:

1. *Alapigényes* a gazdasági fejlődés akkor, ha az *alapok* növekedése gyorsabb a termelés növekedésénél, azaz, ha $\frac{A_1}{A_0} > \frac{T_1}{T_0}$ (ahol az 1-es index az adott időszak, a 0 index pedig a bázis — előző — időszak adatait jelzi).

2. *Alapmegtakarító* fejlődésről beszélünk, ha a termeléshez szükséges *alapok* lassabban nőnek, mint a termelés, azaz, ha $\frac{A_1}{A_0} < \frac{T_1}{T_0}$.

3. *Semleges* fejlődés pedig akkor van, ha az *alapok* növekedése azonos a termelés növekedésével, tehát, ha $\frac{A_1}{A_0} = \frac{T_1}{T_0}$.

⁵⁷ A népgazdaság állóeszközei. Statisztikai Időszaki Közlemények. 103. köt. 26–27. old.

Vonjuk le az általános *következtetést*. A fentiekben leírtak egyben azt is jelentik, hogy a *nemzeti jövedelem növekedési üteme* — az *alapigényesség alakulásától függően* — *lassúbb, gyorsabb és azonos is lehet, mint a pótlási alap növekedési üteme*.

Az alapigényesség változása elsősorban a *műszaki fejlődés* jellegétől és a termelés szerkezetének alakulásától függ. Ha teljesen új technikát kell bevezetni (pl. amikor a kézi munkát gépi munkával pótolják), vagy ha a termelés szerkezetében alapvető változást kell végrehajtani (pl. szocialista iparosítás idején), akkor a műszaki fejlődés alapigényes. Ha viszont fejlett műszaki bázisú ország technikáját kell tovább korszerűsíteni, akkor a technikai haladás alapmegtakarítónak válhat.

Mivel az alapigényesség nagyon különböző a termelés egyes területein, azért a *termelés szerkezeti* változása is hatást gyakorol az alapigényesség alakulására. Ha például nő az alapigényes termelési területek aránya, illetve az ezek fejlesztésére fordított anyagi eszközök hányada az összes fejlesztési (felhalmozási) alaphoz (mint pl. hazánkban a harmadik és valószínűleg még a negyedik öt éves terv idején is, a mezőgazdaság és a közlekedés, illetve a vegyipar indokoltan és különös gonddal történő fejlesztése esetén), akkor természetesen népgazdasági szinten is nő a termelés alapigényessége.

Mindazonáltal a szocialista országokban — így hazánkban is — nagy lehetőségek vannak, s még inkább lesznek a jövőben, az alapigényesség csökkentésére, azaz arra, hogy elérjék a nemzeti jövedelemnek a társadalmi termékét meghaladó ütemű növelését.

A termelés két osztálya közötti arány és összefüggése a nem termelő szféra fejlődésével

A szocialista újratermelés zavartalanságához is meghatározott arányokat kell megvalósítani a termelés két osztálya: a termelőeszközöket termelő I. osztály és a fogyasztási cikkeket termelő II. osztály között. A szocializmusban a nem termelő szféra (egészségügy, oktatás stb.) szerepe állandóan növekszik. A nem termelő szféra fejlesztése azonban a termelő szféra két osztálya termelésének alakulásától függ, és fordítva, a nem termelő szféra fejlődése egyre inkább hat a két osztály termelésének alakulására. E szoros kölcsönhatás miatt a két osztály termelése közötti arány vizsgálatánál figyelembe kell venni a nem termelő szféra felhasználását, illetve termelőeszköz- és fogyasztásicikk-igényét is.

Ha a társadalmi összterméket (T') *forrása szerint* bontjuk értékközzetevőire, akkor az I. osztályban termelt — tehát *termelési eszköz* formát öltött — része:

$$T'_1 = c_1 + v_1 + m_1;$$

a II. osztályban termelt — tehát *fogyasztási cikk* formában levő — része:

$$T'_2 = c_2 + v_2 + m_2.$$

(Itt T_1 az összes termelőeszközök értékét, T_2 az összes fogyasztási cikkek értékét, c_1 és c_2 a termelés anyagi költségét — a társadalmi tulajdonban levő termelőeszközöknek a termelés során az új termékre átvitt részét —, v_1 és v_2 a szükséges terméket, az anyagi termelésben foglalkoztatott munkaerő díjazását — a társadalmi juttatásokat is beleértve —, m_1 és m_2 pedig a társadalmi tiszta jövedelmet — a többletterméket — jelöli.)

Ha ezután a társadalmi összterméket *felhasználás* szerint csoportosítjuk, akkor *számolni kell a nem termelő szféra fogyasztásával is*. Jelöljük az itt elhasznált „termelési eszközök” (anyagok, berendezések, épületek stb.) értékét c_3 -mal, és az itt foglalkoztatott dolgozók (orvosok, pedagógusok stb.) díjazását v_3 -mal. (Mindjárt megjegyezzük, e jelölést azért használjuk, hogy egységes legyen a termelő szféra I. és II. osztályának jelölésével. Valójában azonban tudnunk kell, hogy a nem termelő szféra anyag-, berendezés- stb. szükséglete, illetve az ott dolgozók jövedelme nem tekinthető a közgazdaságtan szigorúan vett értelmezése szerint termelési eszköznek, illetve szükséges terméknek, mert itt az az eleven munka, amellyel felhasználják a „ c ”-t, nem alkot új értéket.) A nem termelő szféra fenntartásához így

$$T_3 = c_3 + v_3$$

értékű terméket kell felhasználni. Mivel a nem termelő szférában anyagi javakat és így új értéket sem állítanak elő, ezért szükségleteit a termelő szférában létrehozott társadalmi össztermékből kell fedezni. Ha viszont figyelembe vesszük, hogy a c_1 és c_2 értékben a két osztály elhasznált termelési eszközeinek pótlását, v_1 és v_2 értékben pedig a munkaerő pótlását kell biztosítani, akkor világos, hogy *a nem termelő szférában elhasznált eszközök és munkaerő pótlását csak a társadalmi tiszta jövedelemből lehet fedezni*.

Tudjuk azonban, hogy a szocializmusban a bővített újratermelés és a nem termelő szféra fejlesztése egyaránt jellemző. (Sőt az utóbbi aránya még növekvő tendenciájú is.) Ez viszont azt is jelenti, hogy a társadalmi tiszta jövedelemből — az improduktív szféra fenntartásán kívül — fedezni kell az I. és a II. osztály termelőfelhalmozását és a nem termelő szféra bővítését is. Ha az összes termelőeszköz-felhalmozást F_c -vel, az összes munkaerő-bővítést F_v -vel jelöljük, akkor *a társadalmi tiszta jövedelem felhasználását* a következő egyenlettel fejezhetjük ki:

$$m_1 + m_2 = c_3 + v_3 + F_c + F_v.$$

Ezután vizsgáljuk meg, hogy melyek *a bővített szocialista újratermelés zavartalan megvalósításának feltételei*.

1. Nyilvánvaló, hogy *az I. osztály termelésének fedeznie kell a társadalom összes termelőeszköz-szükségletét*. Ez akkor következik be, ha az I. osztály összterméke fedezi az I. és II. osztály, valamint a nem termelő szféra (a III. osztály) elhasznált eszközeinek pótlását, plusz mindhárom szféra bővítésének eszközszükségletét. Képletben ezt úgy fejezhetjük ki, hogy T_1 , illetve ami ezzel egyenlő:

$$c_1 + v_1 + m_1 = c_1 + c_2 + c_3 + F_c.$$

Mint hogy c_1 értékű termelési eszköz az I. osztály pótlási alapját fedezi, ezért azt osztályon belül kell felhasználni. De az összefüggést is egyszerűsíteni lehet és kell. A c_1 -et ki kapcsolva az egyenlet mindkét oldaláról, az előbbi összefüggésünk úgy módosul, hogy

$$v_1 + m_1 = c_2 + c_3 + F_e. \quad (1)$$

Ez azt jelenti, hogy az I. osztály akkor tudja az összes termelőeszköz-szükségletet kielégíteni, ha *az itt létrehozott új érték egyenlő a II. osztály és az improduktív szféra (III. osztály) pótlási alapjával, plusz a termelő és nem termelő felhalmozás termelőeszköz-szükségletével.*

Ebből az összefüggésből a nem termelő szféra kiemelhető és eszközszükséglete külön is kifejezhető:

$$c_3 = v_1 + m_1 - (c_2 + F_e).$$

Az így kapott összefüggés azt mutatja meg, hogy az I. osztály termelése akkor tudja fedezni az improduktív szféra pótlási alapját, ha az I. osztály új értékének az a része, ami a II. osztály pótlási alapjának és az összes termelőeszköz-felhalmozásnak a fedezése után fennmarad, egyenlő a nem termelő szférában elhasznált termelési eszközök értékével.

2. Az is érthető, hogy *a II. osztály termelésének fedeznie kell a társadalom összes fogyasztásicikk-szükségletét.* Ez akkor valósul meg, ha a II. osztály összterméke elegendő mindhárom szféra foglalkoztatottjainak és a mindhárom szféra újonnan beállított dolgozóinak a fogyasztási szükségletei fedezésére. Képletben kifejezve, ha T_2 , illetve ami ezzel azonos:

$$c_2 + v_2 + m_2 = v_1 + v_2 + v_3 + F_v.$$

A v_2 értéket magában foglaló fogyasztási cikkek a második osztály dolgozóinak fogyasztási szükséglet kielégítéséhez kellene, tehát osztályon belül cserélődnek ki. Ezért a v_2 -t kapcsoljuk ki az egyenlet mindkét oldaláról. Az eredmény:

$$c_2 + m_2 = v_1 + v_3 + F_v. \quad (2)$$

Eszerint a II. osztály akkor tudja kielégíteni az összes fogyasztásicikk-szükségletet, ha *a II. osztályban termelt fogyasztási cikkeknek az a része, ami az osztályon belül foglalkoztatott dolgozók díjazására fordított összeg levonása után fennmarad, egyenlő az I. osztály és az improduktív szféra dolgozóinak díjazásával, plusz a termelő és nem termelő szféra munkaerő-bővítésének szükségletével, azaz a fogyasztási cikkek felhalmozásával.*

Ebből az összefüggésből kiemelhető a III. osztály (nem termelő szféra) dolgozóinak fogyasztásicikk-szükséglete:

$$v_3 = c_2 + m_2 - (v_1 + F_v).$$

Ez az összefüggés viszont azt mutatja meg, hogy a II. osztály termelése akkor tudja kielégíteni a nem termelő szférában foglalkoztatott dolgozók díjazásának megfelelő fogyasztásicikk-igényt, ha a $(c_2 + m_2)$ értékű fogyasztási cikkeknek az a része, ami az I. osztály munkaerő-díjazásának értéke és az összes munkaerő-bővítési szükséglet fedezése után fennmarad, egyenlő a nem termelő szféra munkaerő-díjazásának értékével.

3. A nem termelő szféra (a III. osztály) fenntartásához szükséges termelőeszközöket és fogyasztási cikkeket akkor tudja biztosítani a termelő szféra két osztálya, ha a *társadalmi tiszta jövedelemnek az a része, ami az összes felhalmozás* ($F = F_c + F_v$) *levonása után fennmarad, egyenlő a nem termelő szféra fenntartási szükségletével.* Tehát, ha a

$$c_3 + v_3 = m_1 + m_2 - F. \quad (3)$$

Ha a fent kifejtett feltételek érvényesülnek, akkor mindkét osztály termelésének realizálása bekövetkezhet, és így az újratermelési folyamat állandóan zavartalan lehet.

Az előzőekből levonhatjuk azt a *következtetést*, hogy mivel az I. osztály termelésének kell fedeznie mindhárom terület pótlási alapját ($c = c_1 + c_2 + c_3$), plusz a termelőeszköz-felhalmozást, a II. osztály termelésének pedig az összes munkaerő-díjazás értékének megfelelő fogyasztási cikket ($v = v_1 + v_2 + v_3$), plusz a munkaerő bővítésére, a fogyasztási cikkek-felhalmozásra fordított értéket, a *két osztály termelési aránya akkor helyes, ha ez egyenlő a szükségletek arányával.* Tehát, ha a

$$\frac{T_1}{T_2} = \frac{c + F_c}{v + F_v} \quad (4)$$

arányossági követelmény évről évre állandó jelleggel megvalósul.

A két osztálynak az egyes években kialakult termelési arányai szoros kapcsolatban vannak egymással. Hogy egy adott évben a két osztály termelési arányai helyesek-e (kielégíthetők-e az adott év szükségleteit) vagy sem, az ugyanis attól is függ, hogy a két osztály közötti előző év (évek) aránya azt miként alapozta meg, *viszont az adott év aránya meghatározza a következő év (évek) termelési arányát is.* *A két osztálynak a — (4) képlettel szimbolizált arányossági követelményének megfelelő — konkrét aránya* azonban a gazdasági fejlődés miatt évről évre *változó, dinamikus jellegű.* E változást meghatározó tényezők igen sokrétűek.

A két osztály termelésének konkrét arányát mindenekelőtt a gazdasági fejlődés típusa határozza meg. Maga a képlet is megmutatja, hogy annál nagyobb az I. osztály aránya a II. osztályhoz viszonyítottan, minél nagyobb a társadalmi összterméknek a termelési eszközök pótlására és felhalmozására fordított része.

A pótlási alapnak és a termelőeszköz-felhalmozási rátának $\left(\frac{F_c}{J}\right)$ — és így az I. osztály termelésének is — csak akkor kell gyorsabban növekednie a II. osztály termelésénél, ha *egyrészt* a termelés alapigényessége gyorsabban nő, mint a társadalmi össztermék, más szóval, ha a gazdasági fejlődés típusa alapigényes, ami *viszont* — mint már láttuk — nem törvényszerű; *másrészt*, ha a nem termelő szféra alapigényessége gyorsabban nő e terület munkaerő-igényességénél. Ez — bizonyos anyagi ellátottsági nívót elérve — szintén nem lehet törvényszerű jelenség, hisz a nem termelő alapok természetes és erkölcsi kopása sem lehet gyorsabb a termelő alapokénál.

A két osztály fejlődési viszonyát, konkrét termelési arányának alakulását meghatározza

a külkereskedelmi szerkezet is, vagyis az, hogy miként alakul termékük *export-import mérlegének egyenlege*. Nyilvánvaló, hogy annak az osztálynak, amelyiknek termékmérlege exporttöbbletet mutat, gyorsabban kell fejlesztenie a termelését, mert termelésével az exporttöbbletet is fedeznie kell a hazai szükségleten felül. Azt az osztályt viszont, amelynek termékmérlege importtöbbletet mutat, lassabban lehet fejleszteni, mert a hazai szükséglet egy részét importtermék fedezi. Eszerint az I. és II. osztály termelése közötti összefüggés — amelyet a (4) képlettel fejeztünk ki — az export-import hatását is figyelembe véve a következőképpen alakul át és fejezi ki komplexebben a két osztály termelési fejlődése arányossági követelményének alakulását:

$$\frac{T_1}{T_2} = \frac{c + F_c + (E_1 - I_1)}{v + F_v + (E_2 - I_2)} \quad (5)$$

(ahol a termelőeszközök exportját E_1 -gyel, importját I_1 -gyel, a fogyasztási cikkek exportját pedig E_2 -vel, importját I_2 -vel jelöltük).

Az előzőekből levonhatjuk azt a *következtetést*, hogy a termelés két osztályának fejlődésére ható ellentétes tendenciák konkrét alakulásától függően, az *I. osztály termelésének fejlődése lehet gyorsabb, azonos és esetleg lassúbb a II. osztályénál*. Az I. osztály termelését azonban *állandóan növelni kell*, éspedig úgy, hogy a fogyasztási cikkek termelésének növelését *időben meg kell hogy előzze az ezek előállításához szükséges termelési eszközök termelésének bővítése, kivéve ha import útján szerezzük be azokat*. Természetesen a termelőeszközök termelésének bővítése is eltérő az egyes ágakban, azok *jelentőségétől* függően. A leggyorsabban azokat az ágakat kell fejleszteni, amelyek legjobban növelik a munka termelékenységet, azaz a *progresszív* ágakat, jelenleg például a vegyipart, az elektronikai ipart stb.

2. A nemzeti jövedelem alapvető aránya: a fogyasztási és a felhalmozási alap aránya

A nemzeti jövedelem felhasználás szerint — mint tudjuk — két fő részből áll: a *fogyasztási alapról* (K), és a *felhalmozási alapról* (F). A fogyasztási alap további két fő részre oszlik: az egyéni és a társadalmi fogyasztási alapra. Az *egyéni fogyasztási alap* alkotja a lakosság munka szerinti jövedelmeinek forrását. A *társadalmi fogyasztási alap* egyik része a társadalmi juttatások, másik része a közös társadalmi szükségletek (pl. kommunális kiadások) forrását alkotja. A felhalmozási alap fedezi az állóalapok és forgóalapok bővítési költségeit.

A két alap arányának alakulása akkor *optimális*, ha hosszú időszakra *biztosítja a fogyasztás legnagyobb mértékét és legkedvezőbb összetételét, de úgy, hogy a fogyasztás növekedése már az időszak első éveiben is biztosított legyen*. A szocialista országok jelenlegi fejlődési szakaszában az ezen követelményt biztosító optimum a nemzeti jövedelemből képzett fogyasztási és felhalmozási alap 75—25%-os aránya körül helyezkedik el. Ettől az optimális aránytól való mindkét

irányú *lényeges* eltérés — ha rendkívüli körülmények nem forognak fenn — káros következménnyel jár a fogyasztás alakulása szempontjából. Ha a fogyasztási alapot növeljük, akkor ezzel elérhetjük ugyan a folyó fogyasztás kedvező alakulását, de csak a felhalmozási alap rovására. A felhalmozási alap túlzott csökkentése viszont a termelés, és ezért a jövőbeni fogyasztás, lassú emelkedésével jár együtt. Fordítva, ha a felhalmozási alapot növelik irreálisan, akkor a folyó fogyasztás színvonala lesz alacsony, elégtelen.

A *fogyasztási és felhalmozási alap arányának alakulása szoros kapcsolatban van a termelés két osztálya arányának változásával is*. Tudniillik a fogyasztási és felhalmozási alapot is csak akkor lehet rendeltetése szerint felhasználni, ha az anyagi termelés megfelelő mértékű és használati érték összetételű termékek előállításával biztosítja azt. A termelés két osztálya termékeinek — a fogyasztási cikkeknek és a termelési eszközöknek — cseréje általában a piacon, adásvétel útján bonyolódik le. A fogyasztási és felhalmozási alaphól fedezett jövedelmek is a piacon jelentkeznek vásárlóerőként. Ezért a kereslet és kínálat egyensúlya — a *piaci egyensúly* — akkor valósul meg, ha a fogyasztási és felhalmozási alaphól származó vásárlóerő — a fizetőképes kereslet — megfelel az I. és II. osztály termékeiből képzett, a piacon kínálatként fellépő, termelési eszközökből és fogyasztási cikkekből álló, árualap értékének.

A *fogyasztási alapot* alkotó használati értékeket a II. osztály állítja elő. A II. osztály termékeiből azonban a fogyasztási alapon kívül fedezni kell a fogyasztási cikkekben történő felhalmozást is. Továbbá, amennyiben a fogyasztási cikkek külkereskedelmi mérlege exporttöbbletet mutat, ez is csökkenti a fogyasztási alap céljaira fordítható fogyasztási cikkek tömegét. Ha viszont ez a mérleg importtöbbletet mutat, akkor ezzel nagyobb lehet a fogyasztási alap. Képletben:

$$K = T_2 - F_{\bullet} + (I_2 - E_2).$$

A fogyasztási alap legnagyobb része úgy realizálódik, hogy a lakosság pénzjövedelmének zömét (pénzbeli megtakarításon felüli részét) fogyasztási cikkek vásárlására fordítja. Kisebb részét a lakosság társadalmi juttatások formájában veszi igénybe. Egy további részből — esetleg — növelik a készleteket. Ezért a fogyasztási alaphoz mindig nagyobb-nak kell lennie a lakosság vásárlóerejénél. Ellenkező esetben a vásárlóerő és a fogyasztási cikkekben rendelkezésre álló árualap egyensúlya megbomlik. Ha például a reálbéreket alaptalanul — az árualap ennek megfelelő növelése nélkül — emelik, vagy ha valamely szféra létszámát aránytalanul növelik, ami szintén a jövedelmek növekedését eredményezi, akkor a II. osztály terméke nem lesz elegendő a vásárlóerő fedezetére, és *áruhiány* keletkezik. És fordítva, ha a vásárlóerő kisebb a piacra kerülő fogyasztási cikkek árösszegénél, akkor ez *árufelesleget*, indokolatlan készletfelhalmozást eredményez.

A piaci egyensúlyt azonban *nemcsak globálisan* kell fenntartani, hanem a *fogyasztási cikkek összetételében* is, azaz a keresletnek és a kínálatnak szerkezeti összetétele, struktúrája szempontjából is meg kell egyeznie. Ha például a globális egyensúly biztosított, de bizonyos termékekből több kerül a piacra, mint amilyen mértékű annak kereslete, a piaci egyensúly

megbomlik és az adott áru egy része eladatlan marad. És fordítva, ha egy áru kínálata nem elégíti ki a keresletet, az adott áru hiánycikké válik. Ez is a piaci egyensúly zavarát jelenti.

A *felhalmozási alapnak* azt a részét, amelyet termelőeszköz-felhalmozásra (F_c) fordítanak, az I. osztály állítja elő. Az I. osztály termékeiből — mint tudjuk — fedezni kell az elhasznált termelési eszközök pótlási igényét is. Ezért a termelőeszköz-felhalmozás nem lehet nagyobb, mint az I. osztály termékeinek a pótlási igények kielégítése után fennmaradó része. Ezt a lehetőséget módosítja a külkereskedelem forgalma. Tehát:

$$F_c = T_1 - c + (I_1 - E_1).$$

Eszerint a termelőeszköz-felhalmozás egyensúlyi feltétele, hogy a felhalmozási alap termelőeszköz-bővítésre fordított része összhangban legyen az e célokra rendelkezésre álló termelési eszközök mennyiségével. Ellenkező esetben felbomlik az egyensúly és a termelőeszköz-felhalmozási alapot nem lehet realizálni. Természetesen a globális egyensúlyon kívül itt is érvényesülnie kell a strukturális egyensúlynak.

A *felhalmozási alapnak* azt a részét, amelyet fogyasztási cikk felhalmozására (F_v) fordítanak, a II. osztály termeli. Ezért a fogyasztásicikk-felhalmozás egyensúlyi feltétele az, hogy a felhalmozási alap fogyasztási cikk bővítésére fordított része összhangban legyen az e célokra rendelkezésre álló fogyasztási cikkek mennyiségével. Képletben:

$$F_v = T_2 - K + (I_2 - E_2).$$

Mindez megmutatja, hogy a két alap közötti helyes arány kialakítását objektív tényezők határozzák meg.

3. Az ipar és a mezőgazdaság aránya

A népgazdaság két legfontosabb ága korunkban az ipar és a mezőgazdaság. Az ipar döntő jelentősége abban van, hogy egyre nagyobb mennyiségben állít elő termelési eszközöket (főleg munkaeszközöket, de munkatárgyakat is) és fogyasztási cikkeket. A mezőgazdasági termelés viszont *elsősorban* — közvetlenül vagy közvetve, a technika fejlődésével mind közvetettebben — a lakosság élelmiszerellátásának fontos forrása. A két népgazdasági ág között sokoldalú, s mind szélesebb körűvé váló kapcsolat van.

A nagyon alapigényes mezőgazdasági termelést az ipar látja el a termelési eszközök zömével: gépekkel, építőanyagokkal, szállítóeszközökkel, műtrágyával, növényvédőszerrel stb. Ennek az ellátásnak a jelentősége fokozódik, mert a mezőgazdasági munkaerőt egyre inkább gépi munkaeszközökkel pótolják.

A mezőgazdasági termékek egy — állandóan növekvő — részét viszont az ipar, főleg az élelmiszeripar és a könnyűipar dolgozza fel mint munkatárgyakat.

A szocialista újratermelésben szükségszerű az ipari és a mezőgazdasági termelést is növelni. A két népgazdasági ág termelési arányait is objektív tényezők határozzák meg. Ko-

runkban, a szocialista országokban az ipar fejlesztése ütemének általában gyorsabbnak kell lennie a mezőgazdaságénál. Ez objektív követelmény, mert a munkamegosztás fejlődése miatt a mezőgazdasági termelés egyre több funkcióját veszi át az ipari termelés; mindig több mezőgazdasági terméket lehet ipari termékkel helyettesíteni; a szükségletek növekvő hányada irányul iparcikkekre; a mezőgazdaság korszerűsítésének előfeltétele az ipari termelés gyorsabb növekedése.

Mindez azonban csak az ipar *gyorsabb* ütemű fejlődésének szükségességét bizonyítja, s nem csökkenti a mezőgazdaság fejlesztésének jelentőségét. Mert igaz, hogy a mezőgazdaság fejlesztési üteme lassúbb, mint az iparé, de ugyanakkor termelése növekedésének gyorsabbnak kell lennie a lakosság szaporodásánál, hiszen a lakosság egy főre jutó mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek iránti szükséglet — bár az iparcikkek iránti szükségletnél lassabban, de — állandóan nő.

Azokban az országokban, ahol a mezőgazdasági termékek külkereskedelmi mérlege jelentős exporttöbbletet mutat, gyorsabban kell fejleszteni a mezőgazdasági termelést — mint ahol ez nem áll fenn —, mivel termékeinek, a hazai szükségleten túl, a kiviteli többletet is fedeznie kell. Ezen országok közé tartozik Magyarország is. 1965-ben például az élelmiszer- és élelmiszeripari anyagkivitelünk az összexportunk 22,5%-át, behozatalunk pedig az összimport 10%-át tette ki.⁵⁸

II. A gazdasági növekedés üteme a szocializmusban

1. A gazdasági növekedés fogalma, fő mutatói és tényezői

A gazdasági növekedés azt fejezi ki, hogy *fokozódik az újratermelési folyamat eredményessége, növekszik a nemzeti jövedelem*, azaz az újratermelési folyamat bővített. A nemzetijövedelem-növekedést legmegbízhatóbban fizikai terjedelmének, *volumenének* bővülése tükrözi. Ez megmutatja, hogy milyen mértékben nő a fogyasztási és felhalmozási célokra fordítható használati értékek tömege. Ezt az eredményt összesített természetes mutatószámmal — a használati értékek különböző mértékegységei miatt — nem tudjuk kifejezni. Ezért a népgazdasági szintű gazdasági növekedést *értékmutatókban* fejezzük ki.

A növekedés *nagyságát* (terjedelmét) a nemzeti jövedelem *növekménye*: $\Delta J = J_1 - J_0$ fejezi ki, a növekedés *ütemét* viszont a nemzeti jövedelem *növekményráta*ja:

$$\Delta J' = \frac{\Delta J}{J_0},$$

azaz a nemzeti jövedelem növekményének a viszonya a bázisév nemzeti jövedelméhez (ahol J_0 a bázisév, a J_1 az adott év nemzeti jövedelmét jelöli).

⁵⁸ Statisztikai Évkönyv, 1965. 218. old.

A társadalom szempontjából nagyon fontos gazdasági növekedést kifejező mutató az *egy főre jutó* nemzeti jövedelem növekedése: $\frac{\Delta J}{N}$ (ahol N a lakosság számát jelzi; nem tévesztendő össze az L -l, amivel a *dolgozók* létszámát jelöljük). A lakosság életszínvonalát hosszú távon ugyanis csak akkor lehet növelni, ha a nemzeti jövedelem növekedési üteme meghaladja a lakosság számának növekedési ütemét, vagyis, ha

$$\frac{\Delta J}{J_0} > \frac{\Delta N}{N_0}.$$

A gazdasági növekedés országonként és időszakonként eltérő ütemű, az újratermelés bővülését meghatározó tényezők alakulásától függően. Az újratermelési folyamat eredményességét — szocialista termelési viszonyok között — elsősorban a termelőerők fejlődése határozza meg. A termelőerők fejlődése viszont — és így a nemzeti jövedelem növekedési üteme is — a termelés eleven- és holtmunka-ráfordításának mennyiségétől és minőségétől, illetve hatékonyságától függ.

2. A gazdasági növekedés ütemét a munkaerő oldaláról meghatározó tényezők szerepe

A produktív munka mennyiségének szerepe a növekedésben

A bővített újratermelés egyik tényezőjének, az eleven munka mennyiségének *alakulását* az határozza meg, hogy hogyan változik: 1. a termelő szférában foglalkoztatottak létszáma; 2. az általuk teljesített munkaórák száma; 3. a munkájuk intenzitásának foka.

Az *összes foglalkoztatottak* számának alakulására a lakosság számának növekedése és ezen belül a munkaképes korú lakosság hányadának alakulása hat.

Az összes foglalkoztatottak létszáma a termelő és nem termelő szféra között oszlik meg. Ezért a nemzeti jövedelem növekedési ütemét jelentősen befolyásolja, hogy hogyan változik a foglalkoztatottság megoszlása a két szféra között. Ez az arány nálunk ma 83:17%-os, a Szovjetunióban 80:20%-os, az Egyesült Államokban pedig 55:45%-os.⁵⁹ A nem termelő szférában foglalkoztatottak hányadának viszonylag nagy százaléka a szocialista országok gyors szociális, kulturális, tudományos stb. fejlődésével magyarázható. A kapitalizmusban viszont a tőkések parazita fogyasztása és a háborús kiadások miatt nő az improduktív szféra költsége.

Szocialista országokban a teljesített *munkaórák* számának (munkaidőalap) növekedése — a dolgozók munkaidejének csökkentésére irányuló tendencia miatt — jelentősen elma-

⁵⁹ Economie Report of the President, 1960. 180. old. Idézi Berei Andor (szerk.). A szocializmus politikai gazdaságtana tankönyv. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 197. oldalán.

rad a foglalkoztatottak létszámának emelkedésétől. A kifejtett eleven munka tömege viszont a munkaidőalapon kívül függ a *munkaintenzitás* fokától is. Szocializmusban nem lehet cél a munka intenzitásának túlfeszítése, de törekedni kell a normális, optimálisan megvalósítható munkaintenzításra, éppen a gazdasági növekedés céljából.

A munka termelékenységének alakulása és szerepe a növekedés ütemében

A nemzeti jövedelem volumenének (használatiérték-tömegének) növelése — meghatározott munkaidőalap mellett — a munka társadalmi termelékenységének emelésével érhető el. A *munka társadalmi termelékenysége* (P) a nemzeti jövedelem és a termelésben foglalkoztatottak számának (vagy a munkaóraalapnak) a viszonyával fejezhető ki. Tehát:

$$P = \frac{J}{L}.$$

Ez a mutatószám — amit *nettó termelékenységnek* is szoktak nevezni — megmutatja az egy dolgozó által egy adott időszakban létrehozott új termék (nemzeti jövedelem) átlagos nagyságát.

A munka társadalmi termelékenységének emelkedését a következő főbb tényezők határozzák meg:

1. *A technika fejlődése.* A technika fejlődését jelenti a termelési eszközök és a termékek minden olyan változása, ami javítja a termékek használati értékét, minőségét, növeli a használati értékek mennyiségét, csökkenti az egy termék előállításához szükséges munkamennyiséget, bővíti a használati értékek körét. A technikai színvonal emelését nagymértékben elősegíti a műszaki-tudományos forradalom vívmányainak tervszerű felhasználása. A fejlődésnek három fő iránya van: *a)* a termelés *villamosítása* és az *atomenenergia* termelési célokra történő felhasználása; *b)* a termelés *gépesítése és automatizálása*; és *c)* a termelés *kemizálása*.

2. *A dolgozók képzettségi színvonalának emelése.* A technikai fejlődéssel szoros kapcsolatban meg kell valósítani a dolgozók *általános műveltségének és szakképzettségének* szakadatlan fejlesztését is. Egyrészt a legkorszerűbb technika sem működtethető képzett dolgozók nélkül, másrészt a szakképzettség emelése jelenti a technika további fejlesztésének alapját.

3. *A munka társadalmi szervezethezességének fokozása.* A munka társadalmi szervezethezességének fő formái: a munkamegosztás, a szakosítás, a koncentráció és a kooperáció. Mindezek helyes felhasználása a termelési folyamat megszervezésében, elősegíti a termelés folyamatosságának és eredményességének megjavítását.

A fentiekből következik, hogy a nemzeti jövedelem növekedése — ha a munkaerő oldaláról vizsgáljuk — a növekedést meghatározó tényezők alakulásának alapján kiszámítható.

Tételezzük fel, hogy egy adott időszakban az anyagi termelésben foglalkoztatottak száma és munkájuk termelékenysége is nő. Az adott időszak *nemzetijövedelem-növekményét* úgy kapjuk meg, hogy külön kiszámítjuk a bázisidőszakban foglalkoztatottak által a termelékenység emelésével elért növekményt és ehhez hozzáadjuk az újonnan alkalmazottak teljes termelését. Az első tényezőt úgy kapjuk meg, hogy a bázisidőszak létszámát szorozzuk a termelékenység emelkedésével, a második tényezőt pedig úgy, hogy a létszámnövekményt szorozzuk a bázisidőszak munkatermelékenységének és a termelékenység emelkedésének együttes összegével, azaz az elért teljes termelékenységgel (P_1 -gyel). Képletben kifejezve:

$$\Delta J = L \cdot \Delta P + \Delta L \cdot P_1.$$

Ha döntően a termelésben foglalkoztatottak száma nő, akkor a termelés bővülése *extenzív jellegű*. Ha viszont döntően a munka termelékenysége emelkedik, akkor a termelés bővülése *intenzív jellegű*.

3. A gazdasági növekedés ütemét a termelési eszközök oldaláról meghatározó tényezők szerepe

A termelői alapok mennyiségi növekedésének szerepe az újratermelés bővülésében

A gazdasági növekedést a termelési eszközök oldaláról vizsgálva, a növekedést meghatározó egyik legfontosabb tényező a *termelői felhalmozás rátája*: $F'_1 = \frac{F_1}{J}$ (ahol F_1 = a termelő szférában felhalmozásra fordított termelési eszközök). Magyarországon ez a ráta a második öt éves terv éveiben (1960—65) meghaladta a 20%-ot; a szocialista országokban általában 14—22% között mozog.

A termelői felhalmozási alaphól valósítjuk meg a bővített újratermeléshez szükséges álló- és forgóalapok bővítését beruházások és készletnövelés útján. Mindkét alap növelése nélkülözhetetlen a termelés bővítéséhez, de nagyobb fontossága az *állóalapok* bővítésének van, mert ez úton tudjuk az új technikai vívmányokat, a modernebb, hatékonyabb munkaeszközöket alkalmazni. Ezért kedvezőtlen hazánkban az, hogy míg a termelői állóalapok értéke a második öt éves terv időszakában 37%-kal, a forgóalapok értéke ugyanebben az időszakban — főleg az eladhatatlan késztermék-készletek miatt — 46%-kal emelkedett.⁶⁰ E kedvezőtlen jelenség a gazdasági mechanizmus nem megfelelő működésére vezethető vissza. Az új gazdasági mechanizmusban lehetővé válik, hogy az állóalapokat gyorsabban növeljük.

⁶⁰ A nemzeti jövedelem és a lakosság életkörülményei a második öt éves terv időszakában. KSH kiadvány, 27. és 29. old.

A termelői alapok hatékonyságának szerepe a gazdasági növekedés ütemében

A termelői alapok hatékonysága fokozható 1. a meglevő alapok jobb felhasználásával, és 2. új hatékonyabb alapok létesítésével.

1. A *melevő alapok* szervezési és műszaki tökéletesítése révén elérhető, hogy velük nagyobb termékmennyiséget állítsunk elő. A meglevő termelőberendezés magasabb színvonalú működésének biztosítása: optimális kihasználás, több műszak beállítása, gépállások kiküszöbölése, a technológiai folyamatok meggyorsítása, a selejt csökkentése stb., mindmennyi lehetőséget jelent a gazdasági növekedés szempontjából.

A meglevő termelői alapok hatékonyságának növekedését a *teljesítményi együtthatóval* (u') fejezhetjük ki. Ebben az együtthatóban a szervezési és műszaki tökéletesítéssel elérhető teljesítménynövekedést (ΔHa) viszonyítjuk az összes nemzeti jövedelemhez:

$$u' = \frac{\Delta Ha}{J}.$$

Az eredmény megmutatja, hogy a nemzeti jövedelem hány százalékos növelését érhetjük el a meglevő alapok hatékonyságának emelésével.

2. A termelői felhalmozásból létesített *új alapok* hatékonyságát a *termelői felhalmozás együtthatójával* (e') fejezhetjük ki, úgy, hogy a felhalmozással elérhető nemzeti jövedelem növekményrátáját ($\Delta J'_F$) viszonyítjuk a termelői felhalmozás rátájához:

$$e' = \frac{\Delta J'_F}{F'_1}.$$

A termelői felhalmozás együtthatója megmutatja, hogy a nemzeti jövedelem 1%-os felhalmozásával a nemzeti jövedelem hány százalékos növekedését érhetjük el.

Ha a nemzeti jövedelem felhalmozással elérhető növekményét (abszolút számmal) viszonyítjuk a termelői felhalmozás összegéhez $\left(e = \frac{\Delta J_F}{F_1}\right)$, akkor azt kapjuk meg, hogy a nemzeti jövedelemből termelői felhalmozásra fordított minden egység mekkora nemzetijövedelem-növekedést (e) eredményez.

A termelői felhalmozás együtthatójának növelésével a gazdasági növekedés azonos ütemét bizonyos esetekben kisebb felhalmozási rátával is biztosítani lehet. Ezzel viszont növelhetjük a nemzeti jövedelemből fogyasztási célokra fordítható részt.

A termelői felhalmozás hatékonyságának alakulása a következőktől függ:

a) A termelői felhalmozás megoszlása az álló- és forgóalapok bővítése között. Az is fontos, hogy az állóalapok bővítésén belül milyen az aktív elemek (a gépek és berendezések), valamint a passzív elemek (épületek, utak stb.) fejlesztésének aránya. Minél nagyobb a termelői felhalmozáson belül az állóalapok aktív elemeinek bővítésére fordított hányada, annál jobban nőhet a felhalmozás hatékonysága. Ám ezen aktív elemek növelésének is meg-

vannak a természetes korlátai (pl. épületek nélkül nem működtethetők a gépek sem), s ezért bizonyos optimális arányokat ebben a vonatkozásban is be kell tartani.

b) *Az új alapok hatása a munka társadalmi termelékenységének növekedésére.* Ez viszont attól függ, hogy a régi állóalapoknál mennyivel magasabb műszaki színvonalúak az új állóalapok, illetve, hogy az új forgóalapok a réginél mennyivel gazdaságosabban használhatók fel.

A gazdasági növekedést a termelési eszközök oldaláról vizsgált *három tényező* — a termelői felhalmozás rátája és hatékonysága, valamint a meglevő alapok hatékonysága — *összevont hatását* a nemzeti jövedelem viszonylagos (százalékos) mutatója, a *nemzeti jövedelem növekményráta*ja fejezi ki:

$$\Delta J' = F'_1 \cdot e' + u'.$$

(Ha például egy adott időszakban a nemzeti jövedelem 200 milliárd Ft, a termelői felhalmozás rátája 16%, a termelői felhalmozás együtthatója 25% és a teljesítményi együttható 1%-os, akkor a nemzeti jövedelem növekedési rátája: $0,16 \cdot 0,25 + 0,01 = 0,05$ lesz, ami azt jelenti, hogy a tervidőszakban a nemzeti jövedelem növekedése 5%-os, abszolút növekménye pedig $200 \cdot 0,05 = 10$ milliárd Ft lesz.)

Ha a gazdasági növekedés forrását főleg a felhalmozási ráta növelése jelenti, akkor a növekedés *extenzív jellegű*. Ha viszont a termelői felhalmozás együtthatója és a teljesítményi együttható, vagy ezek egyike nő és a termelői felhalmozás rátája változatlan, akkor a gazdasági növekedés *intenzív jellegű*.

A beruházások szerepe a gazdasági növekedésben

A beruházások befolyásolják a termelői állóalapok mennyiségének és hatékonyságának is, de legalább ezek egyikének alakulását. A beruházási tevékenység rendkívül nagy népgazdasági jelentőségű, ezért kissé részletesebben foglalkozunk vele.

Beruházásnak nevezzük az állóalapok létesítésére irányuló tevékenységet. A beruházás lehet *termelő* és *nem termelő* jellegű. Jelentheti a régi állóalapok *pótlását* és az állóalapok *bővítését* (új alapok alkotását) is. Összetételük szerint megkülönböztetjük a *gépi* és *építési* beruházást. Színvonala szerint az *extenzív* és *intenzív* beruházást.

Az állóalapok bővítésére, új állóalapok létesítésére irányuló beruházások *fő forrása a felhalmozási alap*. Az elhasználódott, kiselejtezett állóalapokat pótló beruházásoké viszont az értékcsökkenési leírás, az ún. *amortizációs alap*. A felhalmozási alaphól fedezzük az összes beruházásnak mintegy 65%-át, az amortizációs alaphól viszont kb. 35%-át.⁶¹

Egy adott időszak állóalap-növekedésének nagysága nem egyezik meg az ebben az időszakban eszközölt beruházásokkal. Ennek oka egyrészt az, hogy a beruházások egy része

⁶¹ Berei Andor (szerk.): i. m. 230. old.

pótló jellegű (és ez nem jár állóalap-növekedéssel), másrészt a beruházások (főleg az építési beruházások) áthúzódnak egyik évről a másikra. Ezért a korábbi időszakban (években) megkezdett és az adott időszakban befejezett beruházások az adott időszakban jelentenek állóalap-növekedést. Az adott időszakban megkezdett, de be nem fejezett beruházás viszont az adott időszakban nem növeli az állóalapot.

A beruházások megvalósítási idejének elhúzódása, a befejezetlen beruházások növekedése gátolja az újratermelés bővítését, mivel a népgazdaság anyagi és pénzügyi erőforrásainak a befejezetlen beruházásokban lekötött része a befejezésig nem jövedelmez a társadalomnak.

A gazdasági növekedés szempontjából a termelőberuházásnak nagyobb jelentősége van, mint a nem termelő beruházásnak. Ez azonban nem csökkenti a nem termelő beruházások jelentőségét. Ellenkezőleg, a nem termelő beruházások fontossága a lakosság életszínvonalának, szociális, kulturális, egészségügyi ellátásának emelése miatt állandóan növekszik.

A *beruházások ágazati szerkezetének* nagy jelentősége van az újratermelés jövőbeli ágazati arányainak alakulása szempontjából. Hazánk harmadik ötéves tervének előírányzata szerint az összes beruházás 46—50%-át az iparban, 16—18-át a mezőgazdaságban, 14—16%-át a közlekedésben, 16—20%-át a nem termelő ágazatokban használjuk fel. 1966-ban az ipari beruházás 18,9%-át a vegyipari, 16%-át a gépipari, 11%-át a villamosenergia-ipari, 20%-át a könnyű- és élelmiszeripari beruházásokra fordítottuk.⁶²

A beruházások *jelentősége* a gazdasági növekedés szempontjából kétirányú: *egyrészt* növeli az állóalapok mennyiségét, *másrészt* fokozza azok hatékonyságát.

A beruházások hatékonyságát a velük elért, illetve elérhető eredmény és a beruházási ráfordítás viszonyával fejezhetjük ki. E célra különböző mutatókat alkalmazhatunk, attól függően, hogy eredménynek a beruházásokkal elérhető nemzetijövedelem-növekményt, nyereség- (árbevétel és önköltség különbsége) növekményt, önköltségesökkentést stb. tekintjük-e. Továbbá, végezhetünk *abszolút* hatékonysági és *relatív* hatékonysági számításokat. Az előbbinél abszolút- vagy százalékszámban kifejezett *értéknagyságokat*, az utóbbinál *értékkülönbségeket* viszonyítunk egymáshoz. Végül, ha a beruházások költségét viszonyítjuk az elért, illetve elérhető évi eredményhez, akkor eredményül a beruházási költség *megtérülési idejét* kapjuk meg években.

A beruházások népgazdasági eredményességét legáltalánosabban a *beruházások abszolút hatékonysági együtthatója* (g) fejezi ki. E mutatóban a nemzeti jövedelemnek a beruházások eredményeként elért növekményét (ΔJ_B) viszonyítjuk a beruházási költségek (B) összegéhez. Képletben:

$$g = \frac{\Delta J_B}{B}$$

⁶² A népgazdaság fejlesztésének harmadik ötéves terve. I. m. 278. old.; és „A népgazdaság állóeszközei”. Statisztikai Időszaki Közlemények. 103. köt. 28. old.

Az abszolút hatékonysági együttható azt fejezi ki, hogy népgazdasági szinten *egységnyi beruházás mekkora nemzetijövedelem-növekményt* eredményez. Ha viszont a nemzeti jövedelem növekedésének százalékát viszonyítjuk a nemzeti jövedelem beruházásokra fordított százalékához, akkor arra kapunk választ, hogy a nemzeti jövedelem 1%-ának beruházási célokra való felhasználása esetén hány százalékkal nő a nemzeti jövedelem.

A beruházások hatékonyságával szemben *minimális követelmény*, hogy a meglevő álló-alapok átlagos hatékonyságát elérjék. Ennek alapján lehet kiszámítani a *normatív hatékonysági tényezőt*, az ún. „*deltát*”. Magyarországon a népgazdasági szintű delta: $\Delta = 0,2$. Ez azt jelenti, hogy a nemzeti jövedelemnek minden egyes beruházásra fordított százalékával népgazdasági szinten átlagosan évi 0,2%-os nemzetijövedelem-növekedést kell elérni, tehát a beruházásra fordított összegből évente 20%-nak kell megtérülnie. Így a megvalósított beruházások normatív megtérülési ideje 5 év.

Ha például a nemzeti jövedelem 25%-át beruházásokra fordítjuk és ezzel a nemzeti jövedelem 5%-os évi növekedését érjük el, akkor a $\Delta = \frac{5}{25} = 0,2$, és a beruházásra fordított

25% nemzeti jövedelem évenkénti 5—5%-kal öt év alatt térül meg.

A népgazdasági átlagos abszolút beruházási hatékonysági mutatók mellett szükség van a beruházások *vállalati szintű hatékonyságának* kiszámítására is. Vállalati szinten azonban az áreltérítések és egyéb okok miatt nehéz kiszámítani a beruházással elérhető nemzetijövedelem-növekményt, ezért a vállalati beruházások hatékonyságának elemzésére alkalmasabb az ún. *jövedelmezőségi együttható*. E mutatóban a beruházással elért, illetve elérhető többletterméket viszonyítjuk a beruházás költségéhez. Ha a többletterméket a beruházással megvalósított létesítményben termelt termék (T_B) ára és önköltsége ($\ddot{O}_B$) különbségével jelöljük, akkor az együttható képlete a következő:

$$n = \frac{T_B - \ddot{O}_B}{B}.$$

Az együttható azt fejezi ki, hogy egységnyi beruházással mekkora többlettermék-növekedést lehet elérni. Reciproka viszont megmutatja, hogy a beruházás költsége a többlettermék növekedésével hány év alatt térül meg.

A beruházások hatékonyságának normatívája e módszer alkalmazásakor nyilvánvalóan eltérő lesz az átlagos normatív hatékonysági tényezőtől, az ún. deltától, mivel itt nem a nemzeti jövedelem növekményét, hanem a többlettermék növekményét viszonyítottuk a beruházási költséghez. Magyarországon a többlettermékhez viszonyított normatívát maguk a vállalatok állapítják meg a meglevő berendezések átlagos hatékonyságának alapján.

Az egyes beruházások rendszerint több különböző változat szerint valósíthatók meg. Ezek közül kell kiválasztani a leggazdaságosabb megoldást. Ha van olyan változat, amelynek a beruházási költsége és a beruházással megvalósítható létesítményekben termelhető termékek várható önköltsége is a legkisebb, akkor e variáns megvalósítása a legegyszerűbb.

Az egyes beruházási változatoknál azonban rendszerint ellentétes irányban tér el a beruházások költsége és a termelendő termékek várható önköltsége. A kisebb várható önköltséget biztosító beruházási variáns nagyobb (pótlólagos) beruházási összeget igényel. A kiválasztás céljából *relatív* hatékonysági számítást kell végezni. Ennek egyik módja az, ha a feltételezett önköltség-megtakarítást viszonyítjuk a beruházási többletköltséghez (a pótlólagos beruházás összegéhez). Ezért ha pl. két beruházási változatunk van egy feladat megoldásához, és az egyik beruházási költsége (B_1) nagyobb, mint a másiké (B_2), de az elsővel megvalósítható létesítmény üzemeltetésével előállítható termékek önköltsége ($\check{O}_1$) kisebb a másikonál ($\check{O}_2$), akkor a *beruházás relatív hatékonysági együtthatója* képletesen a következő:

$$r = \frac{\check{O}_2 - \check{O}_1}{B_1 - B_2}.$$

E mutató azt fejezi ki, hogy a beruházási többletköltség egységére mekkora önköltség-megtakarítás jut az önköltségek különbsége miatt. A mutató reciproka $\left(\frac{1}{r}\right)$, a *relatív megtérülési idő*, ez azt fejezi ki, hogy a beruházási többletköltség, az önköltségkülönbséggel elérhető megtakarítás révén hány év alatt térül meg. Az így megállapított hatékonysági értéket, illetve megtérülési időt összehasonlítjuk a normatívával és ha a többletberuházás (pótlólagos beruházás) hatékonysági együtthatója nagyobb a normatívánál, illetve ha a megtérülési ideje kisebb a normatívánál, akkor gazdaságosabbnak tekinthető a többletberuházását igénylő variáns megvalósítása.

Ha pl. egy megvalósítandó létesítmény egyik **beruházási variánsának** beruházási költsége: $B_1 = 610$ millió Ft, egy másiké: $B_2 = 520$ millió Ft, és az első variánsal megvalósítható létesítményben egy év alatt termelhető termékek önköltsége: $\check{O}_1 = 340$ millió Ft, a másodikkéval: $\check{O}_2 = 370$ millió Ft, akkor a többletköltség megtérülési ideje:

$$\frac{1}{r} = \frac{610 - 520}{370 - 340} = \frac{90}{30} = 3 \text{ év}.$$

Amennyiben a normatív megtérülési idő 3 évnél hosszabb, úgy célszerűbb a B_1 variáns kiválasztása, mivel az önköltségkülönbséggel járó hasznossága már a 4. évtől jelentkezik.

4. A népgazdasági szerkezet változásainak hatása a gazdasági növekedésre

A népgazdaság különböző területein a termeléshez szükséges munkaerő és alapok mennyisége, valamint azok hatékonysága is nagyon eltérő. Így az egyes területeken a munkaerő oldaláról és az alapok oldaláról ható tényezők is különféleképpen hatnak a gazdasági növekedésre. Ezért a népgazdaság szerkezetének, a különböző ágazatok arányának változása erősen befolyásolja az egész újratermelés bővülési ütemét.

A termelői alapok hatékonysága például az iparban sokkal nagyobb, mint a közlekedésben. Ezt bizonyítja, hogy 1966-ban a termelőágazatok állóeszközeinek 40%-át az ipar, 30%-át a közlekedés kötötte le, ugyanakkor a nemzeti jövedelem termeléséhez az ipar több mint 60%-kal, a közlekedés viszont csak 4%-kal járult hozzá.⁶³ Ezért az ipar bővítése nagyobb ütemben növeli a nemzeti jövedelmet, mint a közlekedés fejlesztése.

A szocialista újratermelés elsőrendű célja — a szükségletek kielégítése — viszont megköveteli a népgazdaság valamennyi területének arányos fejlesztését. Ezért a népgazdaság szerkezetét nem lehet egyoldalúan, a gazdasági növekedés ütemére gyakorolt hatása alapján kialakítani, illetve fejleszteni, még az ütem fontossága ellenére sem. Természetesen arra kell törekedni, hogy az azonos szükségleteket kielégítő ágazatok közül azt fejlesszük, amelyik a legnagyobb hatékonyság elérését teszi lehetővé. Így például a fűtőanyag-szükségletet a szénbányászat helyett egyre inkább a nagyobb hatékonyságú földgáz- és ásványolaj-kitermelés fejlesztésével kell kielégítenünk.

A népgazdaság arányos fejlesztését, ágazati szerkezetét tehát a szükségletek sokoldalú kielégítésének figyelembevételével, de a lehető leggyorsabb gazdasági növekedést biztosítva kell megvalósítani.

⁶³ Statisztikai Évkönyv. 1966. 38. és 41. old. adataiból számítva.

A szocialista tervgazdálkodás rendszerének (a gazdasági mechanizmusnak) alapvonásai és fejlődése

I. A szocialista tervgazdálkodás lényege és két alaptípusa

1. A tervgazdálkodás feltételei és objektív szükségszerűsége a szocializmusban

A szocializmus gazdasági mechanizmusa a tervgazdálkodás olyan rendszere, amely a társadalmi újratermelés egészét átfogja. A szocialista állam gazdaságpolitikája tervszerűen, a tervgazdálkodás rendszerében valósul meg. A gazdaságpolitika minden időben (hosszú, közép és rövid távon) konkretizálva fejezi ki a szocialista rendszer lényegéből fakadó, s alapvető céljának alárendelt, állandóan ható követelményeit és azok megvalósításának útjait. E követelmények megállapítása alkotja a szocialista tervgazdálkodás tartalmát, alapfunkcióit. Formáját (eszközeit és módszereit) pedig a tervgazdálkodás szerkezeti elemei, összetevői és azok egymáshoz kapcsolódása, nevezetesen: a tervezés, a szabályozás és a szervezeti rendszer képezi.

A szocialista gazdálkodás mindig tervgazdálkodás. Ebben az jut kifejezésre, hogy a szocializmus gazdasági törvényei társadalmi méretekben szervezett, tudatos előrelátáson és cselekvésen keresztül érvényesülnek. Az egész népgazdaságra kiterjedő *tervgazdálkodás a társadalmi tulajdonon nyugvó szocialista termelési viszonyok elválaszthatatlan része, a szocialista tulajdon és gazdasági törvényeinek lét- és mozgásformája, külső felszíni megjelenése.*

A szocialista tervgazdálkodás rendszerének bármilyen konkrét formájában mindig kifejezésre jut a szocialista termelési mód azon alapvető sajátossága, hogy a gazdaság olyan magasan fejlett színvonalú termelőerőkön nyugvó árugazdaság, amelyben az újratermelés során a *termelés és az elsajátítás egyaránt társadalmisított formáját* valósítják meg.

Az egész népgazdaságot átfogó, szocialista tervgazdálkodás elkerülhetetlenül szükséges *feltételei* a következők:

1. A termelőerők olyan fejlettségi foka, amely magas fokú társadalmisított termelést tesz lehetővé és szükségessé.
2. A döntő termelési eszközök zömének össznépi, társadalmi tulajdona.
3. A szocialista államhatalom.

A termelőerők fejlettsége és a termelés azon alapuló társadalmasítotttsága a kapitalizmusban is elérhet — és számos tőkésországban el is ért — olyan színvonalat, amely egyre inkább követeli a gazdasági folyamatok, az újratermelés egészének társadalmi méretű, tudományosan megalapozott szervezését, a koncentrált erőforrások összehangolását a differenciált szükségletekkel. E technikai-gazdasági szükségszerűségként létező tendencia — mint már tudjuk — ki is váltja, életre hívja már a kapitalizmusban a központi, tőkésállami szabályozás bizonyos, nem lebecsülendő formáit. A tőkés magántulajdon és az annak megfelelő magánelsajátítás léte azonban — bizonyos kollektív formái ellenére is — lehetetlenné teszi e tendencia teljes mértékű, az újratermelés össz folyamatát átfogó, vagyis tényleges tervgazdálkodást jelentő kibontakozását. A tervgazdálkodásnak ez a kapitalizmusbeli technikai-gazdasági szükségszerűsége és végső soron társadalmi-gazdasági akadályoztatása közötti ellentmondás nem más, mint a tőkés termelőmód társadalmi termelése és magánelsajátítása (alapvető) ellentmondásának megnyilvánulása a gazdálkodási formában.

A társadalmi elsajátítás megszünteti ezt az ellentmondást. *A magánelsajátítás és a kizsákmányolás felszámolásával a tervgazdálkodás technikai-gazdasági lehetősége és szükségszerűsége összhangba kerül a tervgazdálkodás társadalmi-gazdasági lehetőségével és szükségszerűségével.* A társadalmi elsajátítás megvalósítása ugyanis egyet jelent azzal, hogy a társadalmi termelés a növekvő társadalmi szükségleteket közvetlenül szolgálja. De a közvetlen kapcsolat csak úgy valósulhat meg, ha a népgazdaság fejlődése *állandóan arányos.* Ez pedig csak központilag, *tudatosan* szabályozva biztosítható. A társadalmi tudatosság legmagasabb fokú és a társadalmi közérdek legkövetkezetesebb képviselője a marxista-leninista párt és az általa vezetett szocialista állam. Ez a szocialista tervgazdálkodás tartalmában és formájában egyaránt kifejeződik.

2. A szocialista tervgazdálkodás lényege — alapfunkciói

A szocialista tervgazdálkodás általános alapfunkciói

A szocialista tervgazdálkodás lényege az, hogy a társadalom az újratermelés folyamatát, mint egészét, központilag tudatosan vezérli, úgy, hogy megvalósuljanak a szükségletek minél jobb kielégítését biztosító arányok és ütem. Ebben a tudatosan irányított működési mechanizmusban érvényesül a tervszerű, arányos fejlődés törvénye.

A szocialista tervgazdálkodás rendszerének vannak olyan funkciói, amelyek a szocialista rendszer lényegéből fakadnak és objektív törvényszerűségek által meghatározottak. Ezek a funkciók valamennyi szocialista ország bármely fejlődési szakaszában általános és tartós érvényű *alapfunkciók*, amelyek a tervgazdálkodás akármilyen konkrét rendszerében *valamilyen fokon* érvényesülnek.

Ezek az alapfunkciók a következők:

1. *A növekvő társadalmi szükséglet kielégítését megvalósító funkció.* Eszerint a tervgazdál-

kodási rendszer a termelőerők és az egész gazdasági folyamat olyan fejlesztését biztosítja, amelynek hatására a társadalmi szükségletek mind maradéktalanabbul elégíthetők ki.

2. *A népgazdasági egyensúlyt biztosító arányos fejlesztés funkciója.* Ez az újratermelés különböző szféráinak, a népgazdaság egyes ágainak, az árualap és a vásárlóerő stb. egymás közötti állandó összhangját jelenti. Ebben jut kifejezésre az, hogy a társadalmi összmun-kát a minden irányú effektív szükségletek összetételének megfelelően osztják el.

3. *Az optimális gazdasági növekedést elősegítő funkció.* A tervgazdálkodás e szerepének mindenekelőtt azt kell biztosítania, hogy a rendelkezésre álló anyagi erőforrásokban rejlő *lehetőségeket* — a lakosság teljes foglalkoztatása mellett — maximálisan és a legésszerűb-ben, gazdaságosan használják fel.

4. *A különböző érdekeket összehangoló funkció.* A tervgazdálkodás rendszerének bizto-sítania kell, hogy az egyéni és vállalati különérdekek egymással és a társadalmi összérdek-kel alkotott egysége maximálisan érvényesüljön és mindjobban kibontakozzon, a közöttük levő ellentmondások pedig általában a népgazdasági érdek javára folytonosan megoldódja-nak. Ez olyan körülményeket jelent, amelyben az egyéni és vállalati gazdasági döntések, illetve azok következményei a társadalmi összérdekeket kifejező központi (állami) célki-tűzések megvalósítását mozdítják elő, annak irányába hatnak.

5. *A politika megalapozásának és megvalósítása alátámasztásának funkciója.* A pártnak és a szocialista államnak a konkrét politikai irányvonal kidolgozásakor számolnia kell a politikai célkitűzések megvalósításához szükséges gazdasági erőforrások lehetőségeivel, az ország teherbíró képességével és nem utolsósorban a gazdasági mechanizmusnak az egyes rétegek, osztályok politikai magatartására gyakorolt hatásával stb. Olyan gazdaságpoli-tikai programot kell tehát kidolgozni, és annak megvalósításáról úgy kell gondoskodni, hogy teljesítése maximálisan előmozdítsa a politika távlati célkitűzéseinek megvalósítását. Ennek fontos feltétele, hogy a gazdasági feladatok kialakításánál ne csak a gazdasági té-nyezőkre legyenek tekintettel, hanem a bel- és külpolitikai helyzettel és annak reálisan várható alakulásával is messzemenően számoljanak.

Az alapfunkciók összefüggést alkotnak, kölcsönösen feltételezik egymást. Hatékony ér-vényesülésük csak együttesen lehetséges. De az egyes országokban és különböző időszakok-ban sajátos formákban, más-más eszközök által és eltérő mértékben érvényesülhetnek.

A szocialista tervgazdálkodás fölénye a tőkés gazdálkodási formával szemben

A szocialista és kapitalista termelési mód alapvető különbségein alapulnak a két tár-sadalom gazdálkodási formájának sajátosságai is.

A szocialista tervgazdálkodás magasabb rendű bármilyen tőkés gazdálkodási formánál, tehát a tervezést is magában foglaló állammonopolista rendszerű szabályozásnál is.

A szocialista tervgazdálkodás a valóságos társadalmi közérdeket szolgálja. Ezzel megala-

pozsa, és tökéletesítésével fokozza a szocialista rendszer társadalmi tömegbázisának erejét, a dolgozók összefogott, gazdasági és politikai alkotó és kezdeményező szerepének kibontakozását. Az államilag szabályozott tőkés gazdálkodás viszont alapvetően az uralkodó kizsákmányoló csoportok érdekeit szolgálja. Ennek részint oka, részint következménye, hogy nélkülözi a néptömegek aktív támogatását, és burkoltan vagy nyíltan növeli a tömegek tőkés rendszerrel szembeni ellenállását.

A szocialista tervszerűség a népgazdaság egész működésében, a bővített társadalmi újratermelés valamennyi folyamatában jellemző. A spontán folyamatok csak mint a tervszerűség ellentendenciái, periférikusan és csökkenő mértékben léteznek. Az állammonopolista tőkés szabályozás viszont — minden törekvése dacára — csupán a tervszerűség részleges megvalósítására képes. A fináncsőkés állam gazdasági szabályozása a monopolkapitalizmus alapvetően spontán érvényesülő törvényeivel szemben ellenhatásként létezhet.

A szocialista tervgazdálkodás fölénye jut kifejezésre a népgazdaság kiegyensúlyozott, hatékony növekedésében is. A társadalom a bővített újratermelés eleve megtervezett összfolyamata egyensúlyának rendeli alá a társadalmi újratermelés részfolyamatait és a mikro-ökonómiai (vállalati) egységek tevékenységét. Ez az alárendelés *egyre inkább a vállalatok és az egyének közvetlen ügyeként valósul meg*, nem pedig gazdaságon kívüli kényszerítő erővel. Ezzel szemben az államilag szabályozott tőkés gazdálkodás nem képes megszüntetni az újratermelés ciklikus ingadozásait. Szabályozó tevékenysége alapvetően az anticiklikus gazdaságpolitika érvényesítésére, a ciklikus kilengések tompítására korlátozódik.

A szocialista tervgazdálkodás körülményei között kiszélesednek a szocialista társadalmi rend belsőleg adott, objektív lehetőségei arra, hogy mind töretlenebbül, egyre kiegyensúlyozottabban és nagyobb termelékenységi hatásfokkal, tehát törvényszerűen *gyorsabb ütemben* fejlődjék a szocialista népgazdaság, mint a kapitalista termelési mód.

A tőkés konkurenciális, anarchikus gazdálkodás — tehát még az állammonopolista kapitalizmusra jellemző formájában is — szükségszerűen a társadalmi összmunka pazarlásának tendenciáját rejtí magában. A szocialista tervgazdálkodás viszont a társadalom rendelkezésére álló anyagi erőforrásokkal és eleven munkával való messzemenő takarékoság tendenciáját váltja ki és juttatja érvényre egyre teljesebben.

3. A szocialista tervgazdálkodás két alaptípusa

A szocialista tervgazdálkodás (avagy gazdasági mechanizmus) *típusán* az általános érvényű alapelemek — a tervezés, a szabályozás és a szervezet — olyan sajátos *szerkezeti kapcsolatainak összességét* értjük, amelyek a folyton változó konkrét formák között *tartósan jellemzőek*. A szocialista tervgazdálkodás egyes típusai *minőségileg* különbözőek. Ez azt jelenti, hogy a tervgazdálkodás elvi felépítése, vagyis általános alapelemeinek strukturális összekapcsolódása a két típusban lényegesen eltérő. A tervgazdálkodás konkrét rendszere, a szükségszerűségek helyes felismerése esetén elősegíti, a felismerés fogyatékosá-

gai esetén pedig korlátozza az adott feltételekben rejlő lehetőségek kihasználását, s ezen keresztül a gazdaság fejlődését.

A gazdasági élet állandó fejlődésének megfelelően, a tervgazdálkodást, s benne a gazdaságirányítást is, tökéletesíteni, fejleszteni kell. Azonos típusú gazdálkodási formán belül is szükséges a valóság változásai által diktált követelményeknek megfelelő módosítás. *Időnként azonban magát a gazdálkodási forma típusát is át kell alakítani.* A szocialista gazdálkodási forma egyik típusáról a másik típusára való áttérés alapja, oka az, hogy magában a népgazdaság fejlődésében következik be történelmileg új szakasz.

A szocialista rendszer fejlődésének eddigi történetében a tervgazdálkodás *két alaptípusa* vált ismertté. Az egyik a Szovjetunió és a szocialista országok, köztük hazánk — legutóbbi időig tartó — történetében működő alaptípus volt, amelyet *közvetlen* (direkt) irányítású gazdasági mechanizmusnak nevezünk. A *másik*, most kialakulóban levő, úgynevezett *közvetett* (indirekt) irányítású alaptípus. Ennek egy konkrét, adottságainknak megfelelő változatát vezettük be mi is, 1968. január 1-én.

A *direkt irányítású tervgazdálkodás típusának lényege* a következő: a szocialista állam úgy gyakorolja köztulajdonosi minőségéből reáharuló gazdasági funkcióit, hogy a népgazdaság fejlődési folyamatainak társadalmi ellenőrzésével, befolyásolásával kapcsolatos *tervezési, szabályozási, szervezeti és döntési tevékenységét minél inkább központi szervei közvetlen feladatává és felelősségévé teszi.* Az áru-pénzmechanizmusok ilyen körülmények között szűk térre szorulnak, hatásaikat semlegesítik, és mintegy a tervgazdálkodástól idegen folyamatokként fogják fel. Az egyes vállalatok pedig a tényleges, önálló gazdálkodás helyett csupán a központi szervek végrehajtói szerepét töltik be, formális önállósággal.

Az *indirekt irányítású tervgazdálkodás típusának viszont az a lényege*, hogy a szocialista állam, mint a társadalmi tulajdon központi képviselője, gazdasági funkcióját úgy látja el, hogy a társadalmi újratermelés egész menetének, arányainak tudatos alakításával kapcsolatos *feladatokat és felelősséget — tervezési, szabályozási, szervezeti és döntési téren egyaránt — megosztja a központi szervek és a vállalatok között.* A gazdálkodás e két szintjének egységét pedig a gazdaságpolitika és az áru-pénzmechanizmusok, vagyis a *népgazdasági terv és a piac aktív összekapcsolása útján biztosítja.* Így a vállalatok ténylegesen önállóan gazdálkodhatnak.

II. A szocialista tervgazdálkodás szerkezeti elemei és azok működése a mechanizmus két alaptípusában

A szocialista tervgazdálkodás általános szerkezeti elemei egymáshoz kapcsolódásának adott formája, módja és érvényesülésének mikéntje jelenti a gazdasági mechanizmus szocializmusbeli működésének konkrét körülményeit. Ez a kapcsolódás országonként és fejlődési szakaszonként igen eltérő, sajátos. Mégis, e különbözőségük ellenére, azonoságaik minden adott időszakban kidomborodnak.

A tervgazdálkodás rendszerének alapvető elemei és alapfunkciói egymással is kölcsönhatásban kapcsolatban állnak. A strukturális elemek bármelyikének háttérbe szorítása az egész mechanizmus működésének hatékonyságát csökkenti. Ez pedig mindig nehezíti a tervgazdálkodás alapfunkcióinak érvényesülését is.

A szocialista tervgazdálkodás rendszerének három alapvető szerkezeti eleme, összetevője van:

1. A népgazdasági *tervezés* rendszere.
2. A gazdasági *szabályozás* rendszere, amely a *központi* és az *automatikus* szabályozást foglalja magában.
3. A gazdaság működésének *szervezeti* és *döntésjogi* rendszere.

A tervgazdálkodás e strukturális elemeinek összekapcsolt rendszerként való működésén belül különösen fontos a *központi, tervszerű irányítás* rendszere, amely szűkebb fogalom, mint a gazdasági mechanizmus egésze.

A gazdasági mechanizmus egy-egy alapeleme önmagában is igen összetett, számos mozzanat kölcsönhatásban egysége. Az alapelemek a tervgazdálkodás mindkét alaptípusában jellemzők. Ezért is nevezzük ezeket *általános szerkezeti* alapelemeknek. Bármelyik hiányában a tervgazdálkodást nem tekinthetjük *szocialista* tervgazdálkodásnak. Ugyanakkor viszont az alapelemek működési hatóköre, összekapcsolódásuk módja, valamint az egyes alapelemeken belüli mozzanatok rendszere (egymásrahatásuk, némelyek léte, illetve hiánya, konkrét jellemzőik stb.) terén lényeges különbségek vannak a gazdasági mechanizmus egyik és másik típusában.

Lássuk ezek után az alapvető szerkezeti elemek általános és sajátos vonásait, a szocialista gazdasági mechanizmus mindkét típusában egyenként, részletesebben.

1. A népgazdasági tervezés

A népgazdasági tervezés fogalma — lényege

A szocialista gazdaságirányítási rendszer legfontosabb és legszembevetőbb mozzanata a tervezés. Tervek nélkül nincs tervszerűség. A tervezés olyan sajátos gazdaságvezetési tevékenységi ág, amely minden gazdasági művelettel összefonódik, és amelynek sajátos „termékei” a különböző tervek. A tervek rendszerén keresztül az egész társadalmi újratermelés folyamatának tervszerűsége kell hogy érvényesüljön.

A népgazdasági tervezés a párt és a szocialista állam gazdaságpolitikája kidolgozásának és megvalósításának eszköze. A tervezés segítségével a társadalom vezető szervei viszonylagos pontosságot jelentő határok között *felmérlik* és *befolyásolják*, illetve *szabályozzák* azoknak a — többségükben számszerűsíthető — gazdasági folyamatoknak a tendenciáit, amelyektől a népgazdaságnak, *mint egésznek*, az alakulása (növekedési üteme és egyensúlyának stabilitása) függ.

Ezen belül, a gazdaságpolitika *kidolgozásának eszköze* minőségében a tervezés elsősorban mint *elemzés* áll előtérben. Ez kiterjed az előző időszak eredményeinek és tervének értékelésére, az adott időszak lehetőségeinek és szükségleteinek felmérésére stb. A gazdasági mozzanatok és szabályozó eszközöket kölcsönös összefüggésben való hatásuk szempontjából értékeli és fejezi ki a felmérés, elemzés és célkitűzés megjelölését jelentő tervezőmunkálatok során.

A tervezés a kialakított gazdaságpolitika *megvalósítása eszközeként* mint *összehangoló, szervező és mozgósító* tevékenység jellemző. A tervezés e mozzanatát a kialakított gazdaságpolitika megvalósításához szükséges szabályozó eszközök, az elérni kívánt célok közvetítése módjainak meghatározása képezi.

A gazdaságpolitika népgazdasági tervezésre támaszkodó kialakítása és megvalósítása során a *politikai tényezőkkel is* messzemenően számolni kell. A feladatok rangsorolásában (preferálásában) ennek elsőrendű szerepe van. Ez kifejezésre jut a tervezés „termékét” jelentő népgazdasági tervek végleges célkitűzéseiben és a megvalósításukra szolgáló eszközök beszabályozásának konkrét módjaiban. Ilyen értelemben tehát a tervezés mindig *társadalmi-politikai tervezés* is és nemcsak gazdasági. Ebben jut kifejezésre a tervezés *pártossága*, amely a legszorosabb egységet alkotja a tervezés *tudományos és reális* jellegével. Egyik jellemző sem képzelhető el a másik nélkül.

A népgazdasági tervezés, mint központi irányítási tevékenység, *alkalmazott közgazdaságtudomány*, amely szinte valamennyi más tudományág (természettudományok és társadalomtudományok alapkutatásai és alkalmazásai) eredményeire egyaránt támaszkodik, azok racionális, az egész társadalom érdekében legjobb hatásfokkal való felhasználására irányul. Ezért a tervezőmunkát úgy kell megszervezni, mint a tudományos kutatást.

A népgazdasági tervezés *kettős funkciója* a népgazdasági tervek is jellemzi. Így a népgazdasági tervek legátfogóbb értelemben magukba foglalják mindenekelőtt az újratermelés összefolyamatának reálisan megalapozott fejlődési előirányzatait, a növekedés ütemét és a fő arányokat, a műszaki fejlesztés fő irányait, a foglalkoztatás mértékét és megközelítő összetételét, az anyagi eszközök forrásait, a külkereskedelmi tevékenység irányait stb. Az ezen változások elérését biztosító intézkedéseket és alkalmazandó eszközöket országos méretekben a népgazdasági tervek szintén tartalmazzák.

Már Marx és Engels műveiben egyértelműen, ismételt utalásokban megtalálható az az alapvető gondolat, hogy *a szocializmus és a gazdasági tervezés elválaszthatatlan egymástól*. Ennek gyakorlata pedig a Szovjetunióban mintegy fél évszázada, és egy sor más szocialista országban több mint két évtizede történelmi tény.

A világ első tudományosan megalapozott gazdaságfejlesztési tervét a Szovjetunióban, az ún. GOELRO⁶⁴ tervet *Lenin vezetésével* 1920-ban dolgozták ki, amelyet a szovjet nép az 1930-as évek elejére meg is valósított.

⁶⁴ GOELRO = Goszudarsztvennaja Komisszija Elektrifikaciji Rossziji (Oroszország Állami Villamosításának Bizottsága) orosz nyelvű rövidítése.

Hazánkban 1947 óta vannak népgazdasági tervek. (Az első hároméves tervünk 1947. augusztus 1-től 1949. december 31-ig; az első ötéves tervünk 1950-től 1954-ig; a második hároméves tervünk 1958-tól 1960-ig; a második ötéves tervünk 1961-től 1965-ig tartott. 1955-ben, 1956-ban és 1957-ben egyéves terveink voltak. 1966-tól 1970-ig tart a harmadik ötéves tervünk.)

A szocialista népgazdasági tervezés kezdete óta számottevő változáson, fejlődésen ment keresztül. Azok a módszerek, formák és eszközök, amelyek segítségével a társadalmi újratermelési folyamat megvalósításával kapcsolatos teendőket mind tudományosabban előirányozták, a történelmi tapasztalatok folyamatos gazdagodása és hasznosítása alapján mind tökéletesebbekké váltak. A szocialista országok eddig elért eredményei — akár a békés építőmunka időszakára, akár a háború vagy azt követő nehéz gazdasági helyzet időszakára gondolunk is — nem kismértékben vezethetők vissza a tervgazdálkodás nyújtotta általános előnyökre.

Nem utolsósorban e tapasztalatok alapján számos fejlett tőkésország és elmaradott, nem szocialista ország készít terveket a második világháború utáni időszakban. Ezen országok kormányai gazdasági nehézségeik, problémáik csökkentését, illetve megoldását remélik a tervtől. A tervezésnek és terveknek ez a rendszere azonban — mint láttuk — gyökeresen különbözik a szocialista tervezési rendszertől.

A szocialista terveknek *tudományosan megalapozottnak*, a népgazdaság egészét egységes elvek szerint *átfogóaknak*, a társadalmi tulajdonon alapuló *tervszerűségi és áruviszonyok együttes létevel* és egyéb feltételekkel egyaránt *reálisan* számolóaknak, *mozgósító erejűeknek* kell lenniük.

A népgazdasági tervezés fő követelményei

A tervek a cselekvés, a gazdálkodás vezérfonalát, iránytűjét jelentik minden szinten. A gazdasági tervezésnek és a sajátos termékének, a terveknek kiemelkedő szerepet kell betölteniük a tervgazdálkodás alapfunkcióinak érvényesülésében. Ehhez azonban az szükséges, hogy a tervezés — és a tervek — a következő, egymástól elválaszthatatlan hármas követelményt tartalmazó elveknek eleget tegyen:

1. A jelen és a jövő lehetőségei és igényei összeegyeztetésének elve.
2. A fejlesztés és összehangolás egységének elve.
3. A realitás és aktivizálás kölcsönhatásának elve.

A gazdasági lehetőségek és igények, valamint az ezek viszonyából adódó megoldandó feladatok nem egyforma mértékben — részletességben és mélységben — tekinthetők és tekintendők át a különböző szintű gazdálkodást folytató egységekben és a különböző időtávlatokban. Ezért, a gazdálkodás két alapvető szintjének megfelelően, a tervezésen belül megkülönböztetünk: *népgazdasági* (országos) és *vállalati* tervezést, az időtartam tekintetében pedig *hosszú távú* (10—15—20 éves), *közép távú* (3—5—7 éves) és *rövid távú* (1—2 éves)

terveket. A tervek bármilyen szempont szerinti különböző fajtái egységet, kölcsönhatásos kapcsolatot, de nem mechanikusan elvégzett idő-, illetve térarányos bontottságot és összesszerű egyezőséget jelentenek. (A tervek fajtáira még visszatérünk.)

1. *A jelen és a jövő összeegyeztetése* követelményeinek megvalósításához mindenekelőtt az szükséges, hogy a központi állami és párt vezetészervek *hosszabb időre* előre feltárják a legfőbb gazdasági folyamatok szükségszerű irányait, ennek megfelelően alakítsák ki az egész népgazdaság fejlődését alapvetően érintő gazdaságpolitikai célokat. Ennek alapján már kevésbé hosszú időre, de még mindig több évre — a *közép távú* tervek igényei szerint — pontosan felmérendő a gazdasági fejlődés szerkezetváltozásának mértéke, és kialakítandók azok a feladatok, amelyek a hosszú távú célkitűzések megvalósításához rövidebb távon szükségesek, mind az alsóbb, mind a felsőbb gazdasági szervek számára. E feladatok megvalósításának feltételei ugyancsak kimunkálандók. Végül a részletesen áttekinthető *egy-éves, esetleg kétéves időszakokra* nézve az előbbieket teljesítése irányába ható konkrét feladatok és intézkedések megalkotása következik.

Mint látható, *a jelen és a jövő összeegyeztetése úgy valósítható meg ténylegesen, ha a különböző tartamú időszakokra nézve más-más gazdasági összefüggésekre összpontosítják a fő figyelmet.* E különböző összefüggések közötti kapcsolat megteremtése éppen a távlati és az operatív tervek közötti kívánatos viszony megteremtését, biztosítását igényli.

2. *A fejlesztés és összehangolás* elvének érvényesítése mindenekelőtt megköveteli, hogy a népgazdasági tervekben előirányozzák a társadalmi újratermelés rendszeres bővítésének és az egyes szférák arányainak, illetve azok változásának mértékét. A gazdasági növekedés előirányzatai kidolgozásához olyan tervszámításokat végeznek, amelyekkel felmérik vagy megbecsülik az erőforrások nagyságát és összetételét, figyelembe véve a bázisidőszakban levő állapottal együtt a tervidőszakban lehetségesnek tűnő bővülést, illetve összetétel-változást.

Ezek alapján a növekedés különböző reálisnak ítélt változatait készítik el, amelyek közül gazdasági és politikai tényezők egységben való figyelembevételével döntenek a társadalmi összérdekeket leginkább szolgáló, legelőnyösebb fejlődést ígérő variáns kiválasztásáról és annak előirányzattá, tervvé tételéről.

Az optimális növekedéshez elengedhetetlenül szükséges népgazdasági egyensúly megteremtését tervösszehangolással érhetik el. A tervösszehangolás a *mérlegmódszer* alkalmazásával történik. A mérlegmódszer jelenlegi legfejlettebb formája az elektronikus számológépeket igénylő *sakktábla-mérleg*. A mérlegmódszer segítségével biztosítható a különböző területek belső, valamint az egyes területek közötti, és végső soron az egész népgazdaság egyensúlya, fejlesztésének arányossága.

Minden mérlegnek két oldala van: a) *forrás* oldal, amely tartalmazza a termelésből, készletcsökkentésből, importból stb. a tervidőszakban rendelkezésre álló erőforrásokat; b) *szükséglet* (felhasználás) oldal, amely viszont a tervidőszakban felhasználásra kerülő javakat tartalmazza, mégpedig a termelés és növelésének, az export, a készletnövelés, a személyes fogyasztás stb. céljaira. *A mérleg két oldala között egyensúlyt kell kialakítani.*

A mérlegek több fajtáját különböztethetjük meg egymástól, bizonyos csoportosítási szempontok alapján. Például léteznek *naturális* mérlegek és *értékmérlegek*, továbbá *egyedi*, *összevont* és *szintetikus* mérlegek stb. Naturális mérlegek pl. a különféle anyag-, energia- vagy gépmérlegek. Összevont mérleg pl. a népgazdaság munkaerő-mérlege. Szintetikus mérleg pedig például a lakosság pénzbevételeinek és kiadásainak mérlege, az árualapok és a vásárlóerő mérlege, a külkereskedelmi és a fizetési mérleg stb.

A különböző mérlegek a népgazdaságon belüli összefüggéseknek csak egy-egy részletét mutatják meg, vagyis csak *részarányosságokat* fejeznek ki. Az egyes mérlegek által tükrözött részarányosságok összefüggéseinek feltárása céljából *a különböző mérlegek között kapcsolatot kell létesíteni*, összevont mérleget, illetve a mérlegek rendszerét kell kiépíteni. Ezáltal az egyszerűbb, részösszefüggéseket tartalmazó mérlegek eredményei egymással való összekapcsoltságukban, együtt, összevontan fejeződnek ki, egy többrétűbb kapcsolatokat felölelő, feltáró mérlegben.

A legátfogóbb, legösszetettebb mérleg az ún. *népgazdasági mérleg*. Ez magában foglalja: *a társadalmi termékmérleget, a nemzetijövedelem-mérleget és a népgazdasági munkaerő-mérleget*.

A különböző részmérlegek egymással való összekapcsolásával tárhatók fel az egyes területek működésének *továbbgyűrűző hatásai*. Ezek fontosak, hiszen a tervelőirányzatok teljesítésének feltételeit jelentik, illetve magából a teljesítésből adódnak. A népgazdasági terv egyes fejezeteinek (ipari, mezőgazdasági, külkereskedelmi, kommunális, szociális és kulturális stb.) ezek figyelembevételével történő összeállítását biztosítja *a népgazdasági méretű komplex összehangolást*. A különböző távlatú tervekben ez egyaránt és együttesen valósul meg, de mindegyikben egyik-egyik oldal eltérő súllyal érvényesül.

A hosszú távú tervekben a fejlesztés feladatai kerülnek előtérbe. Ez jut kifejezésre abban, hogy a hosszú lejáratú tervek a növekedés és az arányok pontos meghatározása helyett olyan előirányzatokat tartalmaznak, amelyek nagy vonalakban megközelítően határolják körül például a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel főbb irányait, a természeti erőforrások, a kapacitások, a munkaerő bővítésének, a fontosabb ágazatok, illetve gazdasági körzetek műszaki-gazdasági fejlődésének, a nemzeti jövedelemnek — és annak megoszlásának —, a szakképzés irányának stb. az alakulását. Ezen előirányzatok természetesen ebben a tervfajtában sem egymástól függetlenül alakítandók ki, hanem köztük hasonló nagyvonalúsággal egyensúly teremtetendő, ami megvalósíthatóságukat biztosítja.

A középlejáratú tervben a fejlesztés és az összehangolás általában azonos súllyal szerepel. E tervfajtában ugyanis a hosszú távú tervben kijelölt főbb irányok megvalósítása érdekében az adott időszakra a gazdasági növekedés és a struktúraváltozás mértékét konkrétabban kell meghatározni.

A rövid lejáratú (éves) tervekben pedig az összehangolás követelménye kerül előtérbe. Ez abból következik, hogy az éves terv középpontjában a gazdasági egyensúly biztosítása áll.

3. *A realitás és aktivizálás* abból következik, hogy a népgazdasági tervek a társadalmi tudatosság megtestesítői, kifejezői. A *realitás* elvének érvényesítése mindenképp azt

követeli, hogy *a tervek a konkrét körülmények, a valóság elégséges megismerésén, az ellentmondások, törvényszerűségek és sajátosságok által behatárolt objektív fejlődési tendenciák tudományos előrelátásán alapuljanak.* Az aktivizálás követelményének érvényesítése pedig azt jelenti, hogy *a tervek ténylegesen befolyásoló eszközei legyenek a gazdasági folyamatoknak.* A gazdasági folyamatok objektív határok közötti pozitív befolyásolására viszont valójában csak a reális tervek képesek. A realitás és aktivizálás eme egysége a különböző távlatú tervekben szintén nem egyforma jelentésű és jelentőségű.

A tervek akkor reálisak, ha bizonyos — nem túlságosan széles — tűrési határok között teljesíthetők. A tervek viszont akkor teljesíthetők, ha a társadalom tényleges szükségleteit, illetve azok alakulását helyesen tükrözik és a kielégítésükhöz szükséges anyagi-társadalmi feltételekkel mennyiségileg és összetétel szerint számolnak, illetve az azok megteremthetőségének feltételeit a tervidőszakban tartalmazzák.

Bármilyen időszakban rendszerint többféle terv lehetséges, vagyis adott szükséglet különböző összetételben, illetve adott eszközök más-más szerkezetben való felhasználásával elégíthető ki. E lehetséges variációk közül a társadalom számára viszonylag legkedvezőbb változat jelenti az optimális tervet.

Az *optimális tervben* a célok olyan kombinációja szerepel, amely leginkább kifejezi a társadalmi-gazdasági fejlődés tényleges szükségleteinek alakulását, illetve a célok elérésének eszközei olyan kombinációban kerülnek felhasználásra, amely a tervezett eredményekhez képest a lehetséges minimális összmunka-ráfordítást igényli. Az ilyen optimális terv leginkább képes aktivizálni a társadalom anyagi és szubjektív erőforrásait.

A *népgazdasági terv* — mint a realitás és aktivizálás elvét érvényesítő fejlesztési dokumentum — *prognózisok* (becslések, előrejelzések) és *elhatározások* egysége. A különböző távlatú tervekben ezek is eltérő szerepkört töltenek be. A hosszú lejáratú terv is elsősorban elhatározások rendszere, a gazdaságpolitika stratégiai célkitűzéseinek összessége. Kétségtelen azonban, hogy a hosszú lejáratú tervben jelentősebb helyet kell kapniuk a prognózisoknak, mint a közép- és különösen a rövid lejáratú tervekben, ám ez utóbbiakban — mindenekelőtt a középtávú tervekben — sem nélkülözhetők teljesen.

A hosszú lejáratú tervek megalapozása, realitása szempontjából különösen nagy jelentőségű a szocialista országokkal való konzultációknak, a hosszabb időre szóló megállapodásoknak, a különböző műszaki és gazdasági tudományok jövőben várható fejlődésének a *számbavétele* stb.

A *középtávlatú tervek aktivizáló jellege sokkal erőteljesebben domborodik ki, mint a hosszú távlatiaké.* Különösen közvetlen, aktivizáló szerepe van a rövid lejáratú (éves) terveknek. Tudniillik ez konkrét döntéseket és részleteket érintő elhatározásokat tartalmaz, mind a gazdasági tevékenység, mind annak mikénti folytatásának formáira, eszközeire, módszereire, szabályozására nézve.

1. *A direkt irányítás rendszerében* a tervezés fő formája az *éves tervezés*. A vállalati terv a központi szervek által lebontott népgazdasági tervből képződik. Így a vállalati terv: központilag, ufasítás formájában előírt, kötelezően teljesítendő mutatószám-rendszer.

Az indirekt irányítási rendszerben viszont a népgazdasági tervezés fő formáját, központi feladatát a hosszú távú terveken alapuló *középlejáratú* — általában ötéves — *tervezés* alkotja. Az egyes vállalatok pedig az ilyen nagyvonalú népgazdasági tervvel harmonikus, de nem mechanikus összhangot alkotó önálló, *saját* terveik alapján gazdálkodnak. Erre az irányítási rendszerre ugyanis a *kétszintű* (népgazdasági és vállalati) *tervezés egyidejűsége és viszonylagos önállósága* jellemző. A vállalatok a népgazdasági terveket és saját lehetőségeiket — adottságaikat, beleértve a velük szembeni igényeket is — ismerve, önállóan terveznek. Nem is kapnak lebontott, kötelezően teljesítendő mutatókat tartalmazó terveket mint utasításokat. Terveiket — bár felsőbb irányító szervekhez felterjesztik — nem kell jóváhagyatniuk. Ilyen irányítási rendszerben a központi szervek gazdaságpolitikai funkciókat láthatnak el, és tényleges elvi irányítást valósíthatnak meg a vállalatok felé.

2. *A direkt irányítási rendszerben a naturális, mennyiségi szemléletű módszerek uralkodó szerepet játszanak* a tervezésben. *Az indirekt irányítás mellett az értékszemléletű tervezés, a gazdasági növekedés optimális programozása áll előtérben.*

A gazdálkodás hosszabb távlatainak háttérbe szorítása miatt váratlanul merülnek fel olyan nehézségek, amik a távlati tervezés előtérbe állítása esetén általában kiküszöbölhetőek. A nehézségek többnyire nem értékalakban, hanem használati érték formájában jelentkeznek, például az energiaproblémákban, az egyes anyagok, illetve árucikkekben mutatkozó hiány vagy felesleg formájában, kapacitás-kihasználatlanság, illetve kapacitáshiány, egyenlőtlen munkaerő-megoszlás stb. formájában. Ezek gyors kiküszöbölésére való törekvés szinte szükségszerűen sodor a naturális mérlegek tervezésbeli előtérbe állítása felé.

A tervezés hosszabb távra szóló szemlélete viszont — az indirekt mechanizmusban — szükségképpen állítja előtérbe az értékmérlegek alkalmazását, mind a népgazdasági egyensúly, mind a gazdasági növekedés biztosítása érdekében. A tényleges szükségletek megalapozott felmérése, csakúgy, mint kielégítésükhöz szükséges erőforrások számbavétele, illetve azok különböző kombinációja hosszú távon nem is lehetséges naturális formában.

3. *A tervek tudományos megalapozásának és realitásának feltételei kedvezőtlenek* — olykor *hiányosak* — a *direkt irányítási, és kedvezők az indirekt irányítási rendszerben*. A reális tervezés egyik feltétele ugyanis a szükségletek helyes felmérése az adottságok alapján, továbbá az ismert szükségletek rangsorolása, valamint a szükségletkielégítés eszközeinek optimalizálása. Ehhez azonban a központi szervek tervezésük során kevésbé támaszkodhatnak a direkt irányításban rendkívül korlátozott áru-pénzmechanizmusokra. Ugyanakkor viszont a vállalatok igényei — az érdekeltség hiánya, illetve helytelen iránya miatt — eltúlozva jelentkeznek. Mindez szinte állandósítja azt a veszélyt, hogy a központi szer-

vek tervdöntéseibe sok véletlenszerű, szubjektív elem kerül, s hogy így a tervek hol lazák, hol túlfeszítettek.

Az indirekt irányítás esetén viszont a vállalatok közvetlen érdeke a szükségleteknek megfelelő gazdálkodás. Érdekük a helyes döntés. Így olyan tervek készíthetők, amelyek a vállalat lehetőségeinek alternatív mérlegelésén, a jövedelmezőbbnek bizonyuló megoldások kiválasztásán, a számba jöhető szállítók és megrendelők reális ajánlatainak megismerésén alapulnak. A vállalatok eszerint megfelelő információkat is tudnak nyújtani a központi szervek számára a népgazdasági tervezéshez, a makroökonómiai döntésekhez. Lehetővé válik, hogy a központi gazdasági apparátus ereje ne az operatív irányítás napi gondjaira forgácsolódjék szét, hanem koncentrálódjék a folyamatos és időszakos fő feladatokat jelentő döntések megalapozására.

2. A gazdasági szabályozás

A gazdasági szabályozás általános lényege és formái

A szocialista tervgazdálkodás másik nélkülözhetetlen szerkezeti alapeleme a gazdasági szabályozás rendszere. *A szabályozás összekötő kapocs a tervek és a valóságos gazdasági folyamatok között.* A gazdasági szabályozás magában foglalja mind a *központi szabályozást*, mind az *önszabályozó automatizmusokat*. Ez utóbbit nevezzük az áru-pénzviszonyok piaci, illetve pénzügyi mechanizmusának. A központi gazdasági szabályozást az állam különböző szervein és intézményein keresztül folytatja, részint *közvetlen* úton, a *gazdálkodó alap-egységek* (vállalatok) tevékenységének egyedi meghatározásával, részint pedig *közvetetten*, többnyire az áru-pénzviszonyok kategóriáinak és törvényeinek tudatos felhasználásával.

A központi közvetlen és közvetett gazdasági szabályozás *együttesen* biztosítja az önszabályozó eszközök, az automatizmusok központi vezérlését is. Ez — ti. a központi szabályozás — jelenti azokat a határokat, teremti meg azt a közeget (környezetet, feltételeket), amelyben az automatizmusok működnek. Ez az automatizmusoknak olyan érvényesülése, amely a népgazdasági terv megvalósítását elősegíti.

Az önszabályozók tehát maguk is szabályozottak, azaz a szocialista piac: szabályozott, szervezett piac, s mint ilyen fejt ki automatikus szabályozó hatását. *Így alkothat a szocializmusban a terv és a piac — objektíve — szerves egységet.*

Mennél inkább túlteng a központi szabályozáson belül a közvetlen utasításos szabályozás, annál kisebb hatókörű lehet a piac automatikus szabályozó szerepe. A piac túlzott korlátozása egyre nagyobb feladatot ró a központi szabályozásra. Ha ezt nem okvetlenül tesz szükségessé speciális objektív tényezők (pl. jelentős gazdasági elmaradottság, kedvezőtlen gazdasági szerkezet, háború vagy akut háborús veszély stb.) több hátránnyal jár, mint amennyi a tényleges vagy vélt előnye.

A központi szabályozás magában foglalja a *vezetést* mint tudatos tevékenységet, és annak *eszközeit, módszereit* egyaránt. A szabályozás, mint a terv és a valóság közötti áttétel, összekötő láncszem: *egyfelől a tervek életbe való átültetését, végrehajtását* biztosító tevékenység, illetve annak eszközei, másfelől az objektív *tényleges gazdasági folyamatok visszajelzése a gazdasági vezető és tervező szervek számára.*

A központi szabályozás két fő formáját, illetve a szabályozás eszközeinek, módszereinek két nagy csoportját az alábbiak alkotják:

1. *Közvetlen* (direkt) szabályozás. Ennek legfőbb ismérve, kritériuma, hogy a szabályozás rendszerint az *egyes vállalatokra* közvetlenül vonatkozik külön-külön. Ide tartoznak — csak a legfontosabbakat említve —

- a vállalatok *feladatainak kötelező erejű számszerű előírása* a központi vezető szervek által; az a tervek ilyen módon való közvetítése a vállalatokhoz;

- a feladatok teljesítéséhez szükséges felhasználható *erőforrások* (anyagok, gépek, deviza, foglalkoztatható munkaerő) *központi elosztása, számszerű meghatározása;*

- a *vállalatok alapítása, összevonása, megszüntetése,* tevékenységi körének meghatározása és ellenőrzése; vezetőik kinevezése és felmentése stb.

2. *Közvetett* (indirekt) közgazdasági szabályozás. Ennek legfőbb ismérve, kritériuma viszont az, hogy a szabályozási tevékenység, illetve annak eszközei mindig több *vállalatra,* azok valamilyen szempont szerinti csoportjára, esetleg összességükre vonatkozik. Ugyancsak a legfőbbeket említve, ezek körébe tartozik például

- az *árszabályozás;*

- a *költségvetési* (henne az adó) és *hítel-* (vele együtt a *kamatláb-*) politika, valamint a *pénzforgalom* szabályozása;

- a *vállalatijövedelem-képződés és -felhasználás* elvének szabályozása;

- a *személyijövedelem-képződés és az anyagi ösztönzés* szabályozása;

- a *deviza és vámpolitika* stb.

A szabályozás egyik vagy másik csoportjához tartozó eszközök nem választhatók szét egymástól teljes merevséggel. Ugyanaz a szabályozóeszköz bizonyos körülmények között a közvetlen, míg más körülmények között a közvetett szabályozás eszköze.

A szocialista állam a szabályozás e két fő formáját, illetve eszközeinek két nagy csoportját mindig valamilyen arányú — *de sohasem azonos mértékű és nem egyenlő szerepet betöltő* — kombinációban alkalmazza. Az egyik mindig mint domináns forma szerepel, és a másik csak kiegészítő szerepkört tölthet be. A központi gazdasági szabályozás közvetlen és közvetett eszközei együttes létezésének és alkalmazásának objektív talaja, oka, a társadalmi tulajdon léte, és annak önálló vállalati (birtoklás) formában való működése, illetve a tervszerűségi és áruviszonyok együttes léte; vagy más oldalról, a társadalmi és a vállalati, illetve egyéni érdekek szükségszerűen egyidejű létezése a szocializmusban. A központi szabályozás eszközeinek e kétféle csoportját azonban bármilyen arányban kombinálva alkalmazzák is, alapvetően fontos követelmény, hogy a *tervezés konkrét formáival,* illetve a *szervezeti keretek rendszerével és a döntési jogkörök adott megosztásával összhangban legyenek.*

A szocialista gazdasági automatizmusok: a tervgazdálkodás többi strukturális eleme által kiváltott és szabályozott, általuk behatárolt formában és irányban működő, a gazdálkodás egyes vonatkozásait érintő, alakító, önszabályozó eszközök. Leginkább a vállalati gazdálkodás révén, annak formáiban érvényesülnek, főként a különböző gazdasági folyamatokra, jelenségekre való reagálások útján. Ilyen tipikus automatizmus például az ár, a kereslet és a kínálat kölcsönhatásos mozgása, vagy a kamatláb, a hitelkereslet és a hitelkínálat szintén kölcsönhatásos változása, illetve ezek elkerülhetetlenül *tovagyűrűző* hatásaik.

A különböző automatizmusok gazdasági fejlődésre gyakorolt hatásainak figyelembevétele meglehetősen bonyolult, nehéz feladat. Működésüknek természetesen megvannak a maguk olyan szabályszerűségei, amelyek nemcsak hogy megismerhetők, de amelyekkel előzetesen számolni is lehet és szükséges.

A szabályszerűségektől való számos, különböző mértékű és irányú eltérések viszont szintén elkerülhetetlenek, és ezek csak *utólagosan* vehetők számba. Ennek az az oka, hogy ugyanarra a gazdasági jelenségre, döntésre, illetve azok hatásaira, egyszóval a gazdasági környezet, körülmények akár várt, tudott és előre ismert, akár nem várt, nem ismert változására az egyes vállalatok és egyének — gazdasági helyzetüktől, adottságaiktól függően — nem egyformán reagálnak. Ez még akkor is így van, ha eltekintünk a szubjektív mozzanatoktól, amelyek egyébként szintén jelentősek, különösen az egyének esetében.

Az ilyen *automatizmusok bizonyos spontaneitást is jelentenek*, de csak a társadalmilag érvényesülő tudatosság mezején belül. *Az a környezet ugyanis, amelyben léteznek, alapvetően és átfogóan, tudatosan szabályozott.* A tudatos szabályozás tökéletesedésével az automatizmusok is fokozatosan veszítenek spontán vonásaikból. A bizonyos mértékű spontaneitással járó hátrányokat általában felülmúlják azok az előnyök, amelyeket az automatizmusok működése központilag szabályozott környezetben kivált, eredményez.

A gazdasági szabályozás jellemző eltérései a mechanizmus két alaptípusában

1. *A direkt irányításon alapuló tervgazdálkodás rendszerében a közvetlen szabályozóeszközök elsődleges szerepet töltenek be. A vállalati tevékenység központi, állami irányítása döntően az ún. tervlebonthatóság és kijelölés utasítással egybekötött módszereivel történik. Az indirekt típusú rendszerben pedig az irányítást alapvetően közvetetten, a pénzügyi és piaci szabályozás eszközeivel valósítják meg.* A közvetlen szabályozás sokkal inkább *adminisztratív*, a közvetett szabályozás alapvetően *közgazdasági* jellegű.

Az indirekt irányítás *pénzügyi eszközei* közé tartoznak a különféle adók, adóterhek, befizetések százalékosan hosszabb időre előre rögzített normái, az amortizációs kulcs, a képzendő beruházási ráta, a nyereségből osztóndási alapra fordítható hányad előírásai stb. *A piaci befolyásolás eszközeit* pedig az árak szabályozása, a devizaszorók, vámok, állami felvásárlások, készletbevezetések stb. alkotják. Ezek hatnak a *termékpiacra*. A kamatláb,

a hiteltörlesztési feltételek megállapítása viszont a *hitelpiacot* szabályozza. A bérkategóriák előírása, a beiskolázási és ösztöndíjpolitika pedig a *munkapiacot* befolyásolja.

A piacbefolyásolás igen hatékony eszközei a költségvetési szervek részére nyújtott *állami források elosztása* is, az állami központi termelő és nem termelő beruházások stb., amelyek mind kivitelezésük során, mind üzembe lépésükkel a forgalom mindhárom szférájában lökészerű változásokat okoznak.

2. *A vállalatok érdekeltisége a direkt irányítási rendszerben a kötelező tervmutatók mennyiségi teljesítéséhez és túlteljesítéséhez, az indirekt irányítás rendszerében pedig jövedelmük maximálásához fűződik.* Ez a különbség közvetlenül azon alapul, hogy a direkt irányítás körülményei között a vállalatok főként központi elképzelések és határozatok, illetve utasítások végrehajtó eszközei, mintsem önállóan gazdálkodó alapegységek. Az indirekt irányítás mellett viszont tényleges gazdálkodó tevékenységet folytatnak, s e tevékenység társadalmi elbírálása, értékelése (elismerése vagy elmarasztalása) — az önköltséget adottnak véve — elsősorban az értékesítésből származó bevételektől függő *vállalati jövedelem nagysága alapján* automatikusan megtörténik.

Ilyenformán a jövedelem elért nagyságától és növekedésétől közvetlenül is függ a vállalat vezetőinek és a kollektíva tagjainak személyes jövedelme. Jelentős mértékben ezen múlnak a *vállalat fejlesztésének* lehetőségei is, amelyek hosszabb távon a személyi jövedelmekre is kihatnak.

A jövedelmezőség fokozására irányuló közvetlen anyagi érdekeltség közgazdaságilag arra ösztönzi, „kényszeríti”, tereli a vállalatokat, hogy eszközeiket és munkaidőalapjukat takarékosan használják fel, illetve hogy racionálisan fejlesszék és kombinálják azokat. E konstrukció ösztönöz továbbá arra, hogy a vállalatok jó áron való értékesítésre törekedjenek.

Ennek viszont elsőrendű feltétele, hogy a rendelő igényeinek megfelelő, korszerű, minőségileg kifogástalan és kellő választékú árukat termeljenek, hogy ne csak a vállalat vezetői, hanem a kollektíva egésze is közvetlen felelősséget érezzen a vállalati gazdálkodásért, annak minden mozzanatáért, a hatáskörükbe tartozó társadalmi tulajdonnal való bánásmódért.

3. *A direkt irányítási rendszerben az áru-pénzviszonyok, illetve azok törvényeinek és kategóriáinak, azaz a piaci automatizmusoknak számottevő korlátozása jellemző. Ezeket többnyire a nyilvántartás, a számbavétel és az adminisztratív ellenőrzés eszközének szerepére degradálják. Az indirekt irányításon alapuló tervgazdálkodás rendszerében viszont ezek szélesebb hatókörben és tényleges közgazdasági szerepüket betöltve érvényesülnek. Amíg a direkt irányításban az automatizmusok — amennyiben ott egyáltalán működnek — a terv és a piac elszakítottasága, ellentmondásaik fokozása irányába hatnak, addig az indirekt irányításban egységük erősítését mozdítják elő.*

Az áru-pénzviszonyok, illetve azok törvényei és kategóriái nagyfokú és mesterséges korlátozásának főbb megnyilvánulásai: az ár- és bérrendszer, valamint az amortizációs kulcsok megmerevítése, a kettős értelemben is ingyenes (visszafizetési és kamatfizetési

kötelezettség nélküli, tehát formális) hitelrendszer alkalmazása, a hitel valóságos formáinak költségvetési juttatásokkal való helyettesítése stb.

Az áru-pénzviszonyok, illetve kategóriái és törvényei *kiterjedtebb, de nem magára hagyott*, hanem tudatosan szabályozott, és ezért pozitív hatásokkal járó érvényesülésének biztosítása az *indirekt irányításon alapuló terengazdálkodás rendszerében* okvetlenül feltételezi a következőket:

a) *A pénzügyi alapok decentralizált megosztását.* A már meglevő vállalatoknak tényleges gazdálkodásukhoz, tervszerű fejlesztésükhöz saját alapokkal kell rendelkezniük. Egyrészt az *amortizációs alaptól* olyan hányadot kell a vállalatnál hagyni, amely az elhasznált állóeszközök korszerű pótlásához szükséges, másrészt az elért *nyereségből* olyan hányaddal kell a vállalatnak rendelkeznie, hogy az lehetővé tegye mind a rendszeres bővítést, mind az ösztönzést. A vállalatokhoz decentralizált alapokon kívül természetesen a központi vezető szerveknek is feltétlenül rendelkezniük kell olyan centralizált alapokkal, amelyekből elláthatják a költségvetésből finanszírozott feladataikat.

b) *A társadalmi tiszta jövedelemnek a vállalatnál maradó és az államhoz centralizált része közötti arányokat szabályozó kulcsok több évre — például egy öt éves tervidőszakra — történő előzetes rögzítését és megfelelő differenciálás követelményének érvényesítését.* Így biztosítható egyrészt, hogy a vállalatok hosszabb távra előre kalkuláljanak, tervezhessenek, s hogy e tevékenységükkel járó előnyöket és hátrányokat egyaránt viseljék, másrészt, hogy a központi és vállalati alapok egymással szoros összefüggésben alakuljanak. Ha például növekszik egy vállalat adóbefizetési kötelezettsége, bizonyos arányban növekedik saját alapja is.

c) *A vállalatokat, igénybe vett eszközeik arányában, pénzügyi kötelezettségek terheljék.* Például a hitelek vissza kelljen fizetni kamatostól, a lekötött eszközök után eszközlektési járulékot kelljen fizetni stb. E kötelezettségek következetes alkalmazásának olyan *előnyei* vannak, mint például: a vállalatok közvetlen anyagi érdekeltsége kezdeményezéseik realizálásának és jövedelmezőségeik mérlegelésében, tevékenységüknek a népgazdasági tervben rögzített össztársadalmi érdekek figyelembevételével való rangsorolásában stb.

d) *Olyan piaci formák következetes alkalmazását, mint a rugalmas árrendszer és a kereskedelmi módszerek.* A rugalmas árrendszer képes követni a termelési feltételek változásából adódó értékviszonyok mozgását, aktív szerepet játszani a népgazdasági tervben és központi döntésekben tükröződő gazdaságpolitika átvitelében, a kereslet-kínálat egyensúlyának megvalósulásában és általában a vállalati gazdálkodásban.

A *kereskedelmi módszerek* alkalmazása magában foglalja többek között a kiutalásokon alapuló anyagi-műszaki ellátószervek helyett gazdálkodó *nagykereskedelmi vállalatok működését*, termelő nagyvállalatok vagy közös szervezeteik *közvetlen külkereskedelmi jogának biztosítását*, a káros monopolisztikus képződmények megakadályozása céljából az eladók közötti egészséges *gazdasági verseny* létét. Ennek tényezői például az import, a kiskereskedelem és a gyártó cégek közvetlen kapcsolata, a beruházó vállalat szabad választása a tervező és kivitelező tekintetében, a termelővállalatok bizonyos kereskedelmi tevékenységének és a kereskedelmi vállalatok egyes kisegítő termelőtevékenységének lehetősége stb.

Az árukapcsolatok *piaci formái* következetes alkalmazásának *legfőbb előnye* abban van, hogy ezek a makroökonómiai döntések és népgazdasági tervek realitásának és megvalósításának egyfajta hatásos *kontrollját*, illetve tényezőit jelentik.

A szocialista tervgazdálkodás direkt és indirekt irányítású alaptípusa közötti különbségek vázolásából természetesen távolról sem következik az, hogy az utóbbi típusban nem volna helye a közvetlen irányítási módszerek alkalmazásának. A különbségek azt fejezik ki, hogy *mindegyik típusú rendszernek megvan a maga belső logikája*. Következésképpen, az indirekt irányítású alaptípusban a vállalatokat konkrét feladatokra utasító hatósági beavatkozások csak *átmeneti és kivételes* helyzet okozta szükségmegoldások lehetnek. Például honvédelmi szempontok, közbiztonsági érdekek, más úton nem vagy csak soká, illetve alacsony hatékonysággal érvényesíthető népgazdasági érdekek. Szükségessé válhatnak továbbá bizonyos *esetenkénti* beavatkozások. Például spekulációs nyereségek lefölözése, vállalati szanálás, illetve megszüntetés elrendelése stb.

Az indirekt gazdaságirányítás rendszerét megvalósító tervgazdálkodás típusában tehát a népgazdasági terv realitásának és megvalósításának egyik alapvető eszközét jelentik a központilag szabályozott piaci mechanizmusok, azoknak a tervvel szoros egységet alkotó működése.

3. A *gazdálkodás szervezeti rendszere és a döntési hatáskörök megosztása*

A szervezeti rendszer általános jellemzői és a gazdasági döntések szintjei

A tervgazdálkodás alapfunkciói érvényesüléséhez szükséges további nélkülözhetetlen szerkezeti alapelem a különböző szintű és rendeltetésű szerkezeti keretek léte és a döntési jogkörök bizonyos méretű megosztása a különböző szintű gazdálkodószervek között.

A gazdálkodás szervezete jelenti azt a keretet, amelyben a tervezés és szabályozás, maga a gazdálkodás megvalósul. Az árutermelő szocialista gazdaság alapegységei — a vállalatok — nemcsak gazdaságilag, hanem *szervezetileg* is elkülönültek egymástól, önállóak. A gazdálkodáshoz azonban más szervezeti egységekre, formákra, intézményekre is szükség van. Ilyen szervezeti egységeket, kereteket jelentenek például a *gazdasági minisztériumok, a tervező-, a kutatóintézetek, a bankok, az Anyag- és Árhivatal, a Statisztikai Hivatal stb.* E különböző gazdasági-szervezeti formák közötti függőségi kapcsolatokat a szocialista állam állapítja meg. *A szervezeti formák hatékony működéséhez szükséges jogkörök elhatárolása is központi, állami feladat.*

A gazdálkodás szervezeti rendszerében meg kell különböztetni a *központi szintű* (makro-) szerveket, a *vállalati szintű* (mikro-) szervektől. Ezek mellett természetesen létezik még — a gazdasági érdek harmadik strukturális alapelemének megfelelően — az egyénileg szervezett háztartás. Ezzel azonban itt nem foglalkozunk. Ez nem is tervkötelezett.

A gazdálkodás különböző szintű szervei más-más feladatokat látnak el, illetve hasonló feladatokat eltérő formában és különböző eszközökkel oldanak meg. Az egyes központi szervek tevékenysége is eltérő, a népgazdaság összműködésének biztosításában sajátos feladatokat oldanak meg. Ezek egymással és az alsó szintű szervekkel is összehangoltak.

A *döntési jogkörök* kiterjednek a gazdasági tevékenység mikéntjére, feltételei (az erőforrások) felhasználási módjának, alkalmazásának kombinációira, eredményei értékesítésére stb. A gazdasági döntéseknek — az érdekek objektíve hármas tagozódásának megfelelően — szintén három fő csoportja van:

1. *A népgazdasági szintű*, a központi vezető szervek által hozott döntések. Ide tartoznak az összes makroökonómiai kérdésekkel kapcsolatos döntések, amelyek lehetnek egyfelől *autonóm* döntések, többnyire a távlatokra vonatkozóan, másfelől ún. *koordinatív* jellegű döntések, mint például a kamatláb, az árarány, a bérarány stb. kérdéseivel kapcsolatos döntések. A makroökonómiai döntések kiterjednek továbbá mikroökonómiai kérdések szélesebb vagy szűkebb körére.

2. *A vállalati szintű*, az egyszemélyi felelős vezető vagy szűkebb, illetve szélesebb körű kollektívák döntései. Ezek mikroökonómiai kérdések szűkebb vagy szélesebb körével kapcsolatosak.

3. *A dolgozók* — mint munkavállalók és mint fogyasztók — *egyéni* döntései. Az egyének saját munkavállalásaikkal és személyes fogyasztásaikkal kapcsolatos kérdésekre vonatkozó döntéseket rendszerint a társadalom tagjai közvetlenül, egyénileg hozzák. Rendkívüli esetekben (pl. háborúban vagy nagyobb természeti katasztrófa idején stb.) ideiglenesen fordulhat csak elő, hogy e kérdésekkel kapcsolatos döntések szűkebb vagy szélesebb körben központi szervek feladataivá válnak (pl. jegyrendszer).

A döntési jogkörök elhatárolása — a központi szervek és vállalatok között — mindig annak a megállapítását jelenti, hogy a szocialista állam, mint a termelési eszközök társadalmi tulajdonának központi képviselője, tulajdonosi jogából mennyit gyakoroljon közvetlenül, és mennyit közvetve, vállalatai útján.

A döntési hatáskörök helyes megosztásának *elvi alapja* csakis az lehet, hogy a gazdálkodással kapcsolatos különböző kérdésekben való *döntés joga olyan szintű szervet illet meg, ahol a helyes döntéshez szükséges feltételek a legkedvezőbbek és a döntés eredményeihez kapcsolódó érdekek a legközvetlenebbek.*

Ez az elhatárolás azonban a gyakorlatban rendkívül bonyolult és nehéz feladat. A gazdálkodás számtalan vállalati szintű mozzanata ugyanis olyan, amelyről nagyon nehéz, önmagában sokszor nem is lehet megállapítani, hogy központi szervek vagy vállalatok döntésjogainak tárgyai legyenek-e. A helyes elhatárolás e területen mindig csak *konkrét* lehet, adott hely, idő és feltételek figyelembevételével, többnyire *célszerűségi* alapon történhet.

A szervezeti rendszer és a döntési hatáskörök megosztásának fő vonásai a két alaptípusban

1. *A direkt irányítást* megvalósító tervgazdálkodás típusában az ún. funkcionális központi intézmények (a kormány, a központi tervező szerv, a bankok, a Pénzügyminisztérium stb.) mellett *jelentős számú, ágazatonként specializált, központi irányító* intézményt (gazdasági minisztériumot, iparigazgatóságot stb.) építenek ki. A vállalatoknál a pénzügyi, a tervezői, a kereskedelmi funkciókat ellátó (funkcionális) osztályok aktív szerepe háttérbe szorul.

Az indirekt irányítású tervgazdálkodás típusában viszont kevesebb az ágazati szakminisztériumok és egyéb közép-irányítószervek száma, de fokozódik felelősségük az adott ágazat műszaki fejlesztése, a távlatokra vonatkozó gazdaságpolitika megalapozása, a kutatások, a kádereképzés stb. tekintetében. Ezzel egyidejűleg megnő a funkcionális intézmények, központi szervek közgazdasági, elvi irányító szerepe is. A vállalatoknál pedig a funkcionális osztályok tényleges közgazdasági szerephez jutnak, minthogy az őket irányító hatóságok nem végeznek operatív szakirányítói tevékenységet. A vállalatok belső és egymás közti szervezeti formái is mások az indirekt irányítás rendszerében, mint direkt irányítás mellett.

2. *A direkt irányítás mellett a mikroökonómiai kérdésekkel kapcsolatos döntések nagymértékben a központi szervekhez centralizáltak. Az indirekt irányítás rendszerében e döntéseket zömével decentralizáltan, a vállalatok hozzák.*

A gazdasági döntésekkel járó felelősséget és kockázatot mindig a döntést hozó szerv viseli. Ezért a direkt irányítás körülményei között a vállalati gazdálkodás anyagi felelőssége és kockázata döntően a központi szerveknél jelentkezik, hiszen az ő döntéseiktől függ nagymértékben a vállalati gazdálkodás eredményessége is. Az indirekt irányítás rendszerében viszont a vállalati döntések folytán az anyagi felelősség és kockázat alapvetően a vállalatot terheli.

3. *A vállalati gazdálkodáshoz szükséges anyagi javak (eszközök) feletti rendelkezés a döntéshozók megosztásával van összhangban. A direkt irányítás rendszerében ez is erősen centralizált, míg az indirekt irányítás körülményei között jelentős mértékben decentralizált.*

III. A szocialista tervgazdálkodás két alaptípusának történelmi viszonya

1. *A direkt irányítású tervgazdálkodás kiépítésének történelmi körülményei és belső ellentmondásossága*

A szocialista tervgazdálkodás két alaptípusa közötti választás nem tetszőleges. Nem csupán elhatározás kérdése, hogy egyiket vagy másikat alkalmazzák-e adott országban a fejlődés különböző szakaszaiban. *A szocialista tervgazdálkodás bármely típusa annál hatékonyabb tényezője a szocialista gazdaság fejlődésének, mennél inkább igazodik azokhoz a*

konkrét történelmi társadalmi, gazdasági feltételekhez, melyek az egyes országok adott fejlődési szakaszában fennállnak. E körülmények változásaival együtt a mechanizmust is módosítani kell. Csak így valósulhat meg állandóan a népgazdaság és a gazdálkodás formájának összhangja.

A szocialista rendszer eddigi tapasztalatai szerint a tervgazdálkodás *direkt irányítású* típusának elsőként való kialakulását és hosszú időn át tartó működését — akár a Szovjetunióban, akár más szocialista országokban — a következő főbb tényezők tették történelmileg szükségessé, létjogosulttá:

1. A proletárdiktatúra megteremtése után a politikai hatalomból kiűzött *volt uralkodó osztályok ellenállása*, amelyet a tőke nemzetközi ereje is támogatott; az *átmeneti időszak több szektorú gazdasága*, a még ki nem szorított tőkések és a kisárutermelők gazdasági és politikai nyomása.

2. A szocialista építés kezdetén a *szakoszerű vezetés nehézségei*; a régi szakemberek jelenléte részének passzív magatartása, sőt egy részük kifejezett ellenállása; az a *szükségszerűség*, hogy az államosított üzemek élére politikailag ugyan kipróbált és a szocialista rendszerhez hű, de a vállalati gazdálkodásban nem jártas vezetők kerültek.

3. A kezdetben meglevő *jelentős munkanélküliség és igen alacsony életszínvonal*; a fogyasztásnak a *szükségletektől* való nagyfokú elmaradása; a *termelőeszközök nagyfokú hiánya*, különösen az újjáépítés igényeihez képest.

4. A *népgazdaságnak a múlt rendszertől örökölt, szervezeti decentralizáltsággal párosult, alacsony színvonalú és torz szerkezetű technikai bázisa*, amelyről mind a gyors gazdasági felemelkedés, mind a politikai védelmi erő fokozása szükségleteként az iparosítás és azon belül a *nehézipar extenzív megteremtésére irányuló gazdaságpolitika folytatásának elkerülhetetlensége.*

5. Az imperialista hatalmaknak a szocialista országok nemzetközi gazdasági kapcsolatait korlátozására irányuló rendkívül erős törekvése, az ún. *embargópolitika, valamint a háborús konfliktusok szinte állandósult veszélye*, és nem utolsósorban a második világháború ténye, illetve következményei.

6. Ezekhez az objektív helyzetet jellemző tényekhez járultak bizonyos időszakban a *személyi kultusszal összefüggő politikai és gazdaságpolitikai torzulások*, továbbá — attól nem mindig függetlenül — az *anyagigény ösztönzést és az áru-pénzviszonyok szükségességét tagadó, illetve lebecsülő nézetek.*

E helyzet objektív jellemzői politikai és gazdaságpolitikai szükségszerűségként alapozták meg a direkt irányítás létrehozását és hosszú ideig való fenntartását, amelyet a személyi kultusz és következménye még inkább fokozott, olykor indokolatlanul eltúlzott. Ez utóbbtól eltekintve is azonban az *objektív helyzet olyan irányítási, szabályozási formák alkalmazása irányába hatott, amelyek a fiatal szocialista államhatalom erejének növelését és védelmét, valamint a gazdasági elmaradottságból való kiemelkedést rövid idő alatt elősegíthették.* S erre a legalkalmasabbnak a direkt irányítás mutatkozott.

A szocialista tervgazdálkodásnak ez a típusa (az adott objektív helyzetben!) mind poli-

tikailag, mind gazdaságilag nagymértékben elősegítette, szolgálta a szocialista rendszer kialakításának és megszilárdításának ügyét. *Ebben áll a direkt irányítási típusú tervezgádkodás történelmi létjogosultsága.*

Ha azonban az ilyen vagy ehhez hasonló körülményeket jelentő helyzet megszűnik, ez a típus történelmileg túlhaladottá válik. Szükségszerűen kiütköznek belső ellentmondásai, illetve azokból fakadó hátrányai. További fenntartása, illetve új mechanizmus létrehozásának késleltetése — még inkább elmulasztása — esetén a szocialista építés sérelmet szenved, a fejlődés szükségképpen lelassul.

Azok a körülmények, amelyek a direkt irányítás mechanizmusát létjogosulttá tették — ha nem is mindegyikük, de a belsők nagyrészt — a szocializmus építésének előrehaladásával fokozatosan az *1960-as évek közepére* — hazánkban is — megszűntek. Ez mind a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésében, mind a nemzetközi gazdasági kapcsolatok módosulásában és a szocialista felépítmény megszilárdulásában stb. kifejezésre jut.

Ma a *népgazdaság teljesítőképesége* (termelése, forgalma) többszöröse a 15—20 évvel ezelőttinek. A termelőágazatok *állóeszközei* 1966-ban több mint kétszeresét tették ki az 1950-es állománynak. A *technikai színvonal* — nem utolsósorban a világjelenséggé vált tudományos-technikai forradalom hatására — minden népgazdasági ágban, de különösen az iparban, összehasonlíthatatlanul magasabb, mint korábban volt. Az említett időszak alatt az egy dolgozóra jutó villamosenergia-felhasználás több mint 3 és félszeresére emelkedett. Számos új iparág alakult, régebbiek szűntek meg, illetve tevékenységük módosult.

A dolgozók általános műveltségének és szakképzettségének színvonala igen jelentősen emelkedett. *A vállalatok és gazdálkodó alapegységek élén is általában szakmailag jól képzett vezetők állnak.* 1966-ban az állami iparban 3,4-szer annyi szakmunkás dolgozott, mint 1946-ban. Az iparban dolgozó mérnökök és technikusok száma csupán 1957 és 1963 között közel megkétszereződött. S amíg 1937—38-ban a műszaki, agrár- és közgazdászképző felsőoktatási intézményekben 2500-an tanultak, addig az 1965—66-os tanévben 50 000-en, tehát hússzorta többen.

A termelés döntő hányada (70—80%-a) a termelékenység emelkedéséből származik, és csak kisebb részben a foglalkoztatottak létszámának növeléséből. Röviden szólva: *a fejlődés extenzív jellegét intenzív típus váltotta fel.*

Az *életszínvonal* is lényegesen (a reáljövedelem 15 év alatt több mint kétszeresére) emelkedett. Ezzel együtt a fogyasztók igényei megnövekedtek. Fokozódott a tartós fogyasztási cikkek iránti szükséglet aránya az összes szükségleten belül, de emelkedtek az igények a termékek minőségével, választéki összetételével kapcsolatban is.

A *nemzetközi munkamegosztásban* és a külkereskedelemben való részvételünk szintén többszöröse (mintegy négyszerese) a 15 évvel ezelőttinek. Nemzeti jövedelmünknek mintegy 40%-át teszi ki az export. Különösen széles körűek a szocialista országokkal — azok közül is elsősorban a KGST-országokkal — alkotott gazdasági kapcsolataink. A velünk kereskedő országok igényei mind minőség (korszerűség), mind választék tekintetében állandóan növekednek, a verseny a világpiacon egyre fokozódik.

A *tulajdonviszonyok* gyökeres megváltozását jelenti, hogy 1961 közepére a szocialista tulajdon egész népgazdaságunkban döntő túlsúlyba került. 1966-ban például a nemzeti jövedelemnek 98%-a, az ipari termékek 98,6%-a a szocialista szektorból származott. A mezőgazdaság megművelt területének 98%-án termelőlőszövetkezetek és állami gazdaságok működnek stb.⁶⁵

A szocialista fejlődés eme eredményei folytán az 1960-as évek első felében, mindinkább *ellentmondás keletkezett a népgazdaság valóságos helyzete által a gazdasági irányítással szemben támasztott igény és a direkt irányítási mechanizmus rendszere között. Ez az ellentmondás egyre inkább fokozta és felszínre hozta a mechanizmus belső ellentmondásait is.* Ezek viszont visszahatottak az előbbire és mélyítették azt.

A szocialista tervgazdálkodás direkt irányítású típusa eleve magában rejt egy olyan belső ellentmondást, amely kezdetben felszín alatt lappang, illetve különböző burkolt formákban jelentkezik, de amely egyre inkább kiéleződik és szükségképpen a felszínre tör. E belső ellentmondásosság jórészt abban gyökerezik, hogy *a szocialista termelési módban objektíve szükségszerű áruviszonyokat, annak törvényeit és kategóriáit e mechanizmus rendkívül háttérbe szorítja, nagyon szűk körre korlátozza és igen egyoldalúvá teszi.* Ez végső soron a tervgazdálkodás funkciózavaraihoz vezet.

Ennek főbb konkrétabb megnyilvánulásai hazánkban a következők voltak:

1. *Az életszínvonal emelése mind nagyobb gondot okozott a társadalomnak.* A közvetlen társadalmi szükségletre való termelésnek megfelelő társadalmi elszájtítás a termelőerők és a szocialista tulajdon kiterjedésével nem akadálytalanabbá, hanem nehezebbé vált. A különböző népességszoptok jövedelmi egyenlőtlenségei lassan csökkentek. Ugyanakkor a raktári készletek indokolatlan növekedési tendenciája volt jellemző.

2. *A népgazdasági egyensúly, az arányos fejlesztés biztosításának ismétlődő nehézségei.* Különösen a mezőgazdaság és az ipar közötti fejlődési ütemkülönbség csökkentésének nehézségei, a külkereskedelmi és fizetési mérleg egyensúlyi problémái, a termelési eszközök és fogyasztási cikkek belső piacának ismétlődő, bizonyos pontokon szinte állandósult, egyensúlyi zavarai okoztak mind nagyobb gondot. Mindez úgy kapcsolódik közvetlenül a korábbi mechanizmus fogyatékoságaihoz, hogy a vállalatok „túlbiztosításra” törekedtek a központilag kiutalt anyagokból, importcikkekből, devizából, beruházási javakból, sőt munkaerőből is. A központi szervek viszont nem oszthattak el többet, mint amennyi az erőforrásokból rendelkezésre állt. Ezért szinte állandósult probléma volt egyfelől az anyag-, a gép-, a deviza- vagy a munkaerőhiány, másfelől egyéb területeken a felesleges készletek, a kihasználatlan kapacitások és a „kapun belüli munkanélküliség” keletkezése.

A termelés és a forgalom tehát nehézkesen alkalmazkodott a tényleges szükségletek változásaihoz. Ismétlődően felléptek egyes fogyasztási javakból hiányok, másokból feleslegek.

⁶⁵ Adatok: *Fock Jenő*: A gazdasági mechanizmus reformjának útján. Társadalmi Szemle, 1967. 11. szám, 64–65. old.

Rendszeresen kedvezőtlenebb helyzetbe kerültek a vevők (akár egyének, akár vállalatok), mint az eladók (termelők).

3. *A gazdasági növekedés ütemének csökkenése.* A régi mechanizmus egyre inkább fékezőjévé vált a technikai színvonal emelésének és a gazdaságosság növelésének. A vállalatok közvetlenül nem voltak eléggé érdekelték a gazdaságosság fokozásában. A műszaki fejlesztésnek az sem kedvezett, hogy az ezt érintő döntések, engedélyezések is számos fórum, hatóság közreműködésével, hosszadalmas bürokrácián keresztül történtek.

4. *A különböző gazdasági érdekcsoportok közti összhang fokozódása helyett a köztük levő ellentmondások éleződése vált jellemzővé.* Ezen belül egyre nyilvánvalóbban jelentkezett a népgazdasági és vállalati érdekek szembekerülése. Tipikus jelenség volt például, hogy a vállalatok a tervek lazítására, az irányító szervek pedig a tervek feszítésére törekedtek. A vállalatok kisebb tervfeladatokat és azok végrehajtásához nagyobb mennyiségű eszközt kívántak, az irányító szervek pedig a feladatok növelésére, az eszközök csökkentésére törekedtek stb.

5. *Végül mind erőteljesebbé vált a politika megalapozása funkciójának betöltése is.* Ez az előbbiektől nem függetlenül, olyan kedvezőtlen politikai és erkölcsi jelenségekben nyilvánult meg, mint például a felelősség áthárítására irányuló törekvés erősödése, az ügyek személyi összeköttetések, protekciók útján való elintézésének és a bürokratikus szövedmények fokozódása, végeredményben a politikai vezetés és a tömegek kapcsolatának gyengülése. Mindezek gyakran hívtak létre hamis érdekeket és nehezítették annak a tendenciának az érvényesülését, hogy az emberek — bármely szinten tevékenykedjenek is — tulajdonosként, a termelési eszközök tényleges gazdáinak módjára érezzenek felelősséget munkájukért, vállalatuk, az egész népgazdaság, a szocialista rendszer működéséért.

A negatív tendenciák láttán, azok kiküszöbölésére való sorozatos törekvések következményeként létrehozott részintézkedések csak időleges és részleges eredménnyel jártak, de a problémákat nem oldották meg. Segítettek azonban felismerni a direkt irányítású rendszer történelmileg túlhaladott voltát és felváltásának szükségességét. E felismerést tükrözték az MSZMP határozatai a gazdasági mechanizmus átfogó reformjáról.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1966 májusi ülésén foglalta határozatba, hogy 1968. január 1-ével a gazdasági mechanizmus átfogó reformját végre kell hajtani hazánkban. Ez megtörtént; *a direkt irányításra alapuló tervgazdálkodás rendszerét felváltottuk az indirekt irányításra alapuló tervgazdálkodás típusával.* A reform mélyreható minőségi változásokat jelent szocialista termelési viszonyaink rendszerén belül. Megváltoznak a vállalatok egymásközi kapcsolatai, a vállalatok és az irányító hatóságok viszonyának formái, a gazdasági tevékenység megvalósításának módjai népgazdaságunk valamenyny területén. Ez jut kifejezésre abban, hogy *a tervgazdálkodás olyan rendszerére térünk át, amelyben a terv és a piac szerves egységet alkot.* Ez igen nagy jelentőségű, társadalmunk gazdasági-politikai fejlődését gyorsító változás hazánk életében, a szocializmus teljes felépítéséhez vezető úton.

2. Az új gazdasági mechanizmus főbb előnyei

Az új gazdasági mechanizmus azonban nem abszolút ellentéte elődjének. Megtartja a régi minden időtálló elemét, de elveti az elavult formákat és minőségileg számos új vonást tartalmaz. Ezért a reform — az egyik mechanizmus felváltása a másikkal, az új teljes kibontakoztatása — nagyobb gazdasági megrázkódtatások nélkül, a párt és az állam kezdeményezésére és tudatos irányításával, a tömegek legszélesebb körű közreműködésével valósítható meg.

Az új és az előző gazdasági mechanizmus egyaránt szocialista jellegű, de annak két különböző színvonalú és összetételű népgazdaság és más-más politikai körülmények követelményeinek megfelelő típusa. Az új mechanizmus a fejlettebb szintű, haladottabb szakaszban levő szocialista gazdaság követelményeinek megfelelő gazdálkodási forma. Következetesebben és jobb hatásfokkal juttatja érvényre a szocializmus specifikus gazdasági törvényeit. Ezzel együtt az általános és a különös érvényű gazdasági törvényeket és kategóriákat is fokozottabban állítja a szocializmus szolgálatába.

Az új mechanizmus sem teljesen mentes, különösen most, kezdetben, de majd kifejlett alakjában sem lesz mentes olyan ellentmondásoktól, amelyek átmenetileg bizonyos nehézségeket jelenthetnek. Az ellentmondások és gátló hatásai azonban előbb felismerhetők, s tágabb tere nyílik gyorsabb és kedvezőbb megoldásuknak is. Ez az új mechanizmusunknak az előzővel szemben feltétlenül nagy előnye több *mozzanatban* is kifejeződik

1. *A termelőapparátus rugalmasabb.* A vállalatok mint megrendelők és mint szállítók egyaránt közvetlen tényezői a piacnak. Érdekeltségük sarkallja őket a szükségletek kielégítésében való minél hatékonyabb közreműködésre.

2. *A központi irányító szervek szabályozó és vezető tevékenysége közgazdaságilag megalapozottabb.* E szervek erőfeszítéseiket összpontosíthatják a makroökonómiai problémák elemzésére, a legjobb megoldási módok keresésére és a kulcsjelentőségű gazdaságpolitikai feladatok megvalósítására. A mikroökonómiai kérdésekkel kapcsolatos döntések ugyanis a vállalatok dolgai.

3. *A szocialista demokratizmus is fokozottabban érvényesülhet a gazdálkodás során.* Az egyes dolgozók közvetlenebbül érdekelték a kollektíva összmunkájának javításában, a vezetők pedig a beosztottak véleményeinek, javaslatainak mérlegelésében, hasznosításában.

Ezen általános előnyök annál rövidebb idő alatt éreztetik majd kedvező hatásukat, minél hamarabb megtanulja a társadalom — irányító szervek, gazdálkodó alapegységek és egyének; társadalmi politikai és állami testületek; vezetők és beosztottak minden szinten —, hogyan kell élni az új mechanizmus és általában a szocializmus rendszerében rejlő kedvező lehetőségekkel.

A szocialista árrendszer

I. Az ár a szocialista gazdaságban

1. Az érték és az ár viszonya — az árcentrum

Az ár az áru-pénzviszonyokkal rendelkező termelőmódok egyik legfontosabb és legbonyolultabb közgazdasági kategóriája. Legáltalánosabban megfogalmazva — amint azt már az első fejezetből tudjuk — *az ár: az áru értékének pénzbeli kifejezése.*

A modern társadalmakban (a kapitalizmusban és a szocializmusban) azonban az érték és az ár kapcsolata nem közvetlen, hanem áttételes. *Az érték csak végső alapja az árnak és nem az a középpont (centrum), amely körül az árak mozgása megtörténik.* A gépi nagyipari termelésen alapuló árugazdálkodás körülményei között *az árak mozgásának centruma* (vagy más kifejezéssel: a kiindulóár) mindig *az érték valamilyen módosult alakja, formája.*

Ez egyben azt is jelenti, hogy az értéktörvény nem az árarányok és értékarányok egybeesésének tendenciája, hanem *az árarányok és az érték módosult formája arányai egyezőségének tendenciája.*

Bármilyen árcentrumban *az önköltség azonos módon szerepel.* Az érték módosulás tehát nem az önköltségnek az árban való realizálásával kapcsolatos.

Az érték fennmaradó része — az *m* — viszont többféleképpen, *különböző objektív tényezők által meghatározott módon és az azokat tükröző elvek szerint realizálható az áruk áraiban.* Ezeknek a realizálási elveknek megfelelően az *m* *különböző arányokban „rakódik rá” az önköltségre is.* *Az az elv, amely szerint az m-et az önköltséghez hozzáadva realizálják az árban, meghatározza az árcentrum típusát.* Az ártípustól függnék mindig az árarányok. *Ugyanazon termékek árarányai tehát különböző típusú árak esetén eltérnek egymástól.*

Az árcentrumnak és így az áraknak is két alaptípusát különböztetjük meg. A két alaptípuson belül, illetve a két alaptípus valamilyen kombinációján belül, számtalan további változat létezik, s ezek bármelyike valamelyik alaptípushoz áll közelebb, valamelyikbe besorolható.

Az *árcentrum* két alaptípusát az választja el egymástól, hogy a termelés különböző területeinek eltérő eszközigenyessége kifejeződik-e az *árcentrumban* vagy sem, azaz az m árban való realizálásának arányai igazodnak-e az egyes árufajták termeléséhez lekötött álló- és forgóeszközök, egyszerűval termelési eszközök értékeinek arányaihoz vagy sem.

Az *elhasznált* — tehát nem az összes lekötött — álló- és forgóeszközök arányai az árban az önköltségarányokon keresztül tükröződnek. Ez a termelés *folyó ráfordításában* benne van, miként a kifizetett munkabér is. De a termeléshez, azaz egyáltalán ahhoz, hogy bármely termék esetében elkezdődhessék a termelés, nem elegendő csupán az egy termelési periódusban elhasználódó álló- és forgóeszközök előlegezése, azoknál sokkal többre van *szükség*.

A gépek pl. csak hosszú idő, több év alatt térülnek vissza, nem is szólva az épületekről. Megvásárolni, előlegezni viszont egyszerre kell azokat. Enélkül nem lehet termelni. A termelés folyamatosságához bizonyos mennyiségű forgóeszköz- (nyersanyag-, fűtőanyag- stb.) készletre is szükség van stb. Mindez bizonyos mennyiségű, és termelési áganként eltérő mértékű eszközleköttést, eszközelőlegezést igényel és fejez ki. *Az eszközleköttés a termelés (gazdálkodás) egyszeri ráfordítása.* Eszerint tehát az árak lehetséges két alaptípusa a következő:

1. *Értéktípusú ár.* Ide tartozik minden olyan ár, amelynek *centruma kialakításában a lekötött eszközök arányai nem játszanak szerepet.* Ez esetben az m különböző áruk áraiban való realizálásának arányai — következésképpen ezen áruk *árcentrumának* arányai — nem függnék össze az ugyanezen termékeknek a termeléséhez szükséges, egyszeri ráfordítást jelentő eszközleköttéseinek arányaival.

2. *Termelési ár típusú ár.* Ez minden olyan ár, amelynek *centruma kialakítását a lekötött eszközök arányai valamilyen mértékben befolyásolják.* Az ilyen típus esetén a különböző termékek áraiban realizált m arányai — s így *árcentrumainak* arányai — egyező tendenciájúak az ezen áruk termeléséhez szükséges, egyszeri ráfordítást jelentő eszközleköttések arányaival.

A gépesített nagyüzemi ártermelésben a lekötött eszközöknek igen jelentős szerepük van. Ezek az eszközök munkát tartalmaznak, leköttésük, egyszeri előlegezésük ráfordítást jelent és nem állnak korlátlanul a társadalom rendelkezésére. Egyáltalán nem mindegy, hogy mennyit kötnek le ezekből a termelés egyik vagy másik ágában. *A társadalomnak tehát szükségképpen takarékoskodnia kell az eszközökkel, mint egyszeri előlegzett munka-ráfordításokkal.*

A termelés egyik területén lekötött eszközök nem köthetők le máshol. A lekötött eszközök nagyságától jelentősen függ a munka termelékenységének színvonala, a termék-egységre eső folyó ráfordítás nagysága, önköltsége is.

Általában a nagyobb egyszeri ráfordítás (eszközleköttés) kevesebb folyó ráfordítást igényel, és fordítva. Mindennek az árakban is kifejezésre kell jutnia, ami viszont nem történhet másként, mint úgy, hogy az m -et az eszközleköttés valamilyen arányaiban realizálják az árban.

Ha az *m* egészét a lekötött eszközök arányai szerint realizálják — mint pl. a kapitalizmusban — akkor a termelési ár ún. *tiszta típusát* kapjuk. Mennél kisebb hányada realizálódik az *m*-nek eszkozarányosan, az ár annál inkább távolodik a tiszta termelési ár típusától és válik a termelési ár olyan változatává, amely közeledik az érték típusú árhoz, illetve annak valamilyen változatához.

Az érték, illetve bármely módosult formája azonban nemcsak a hazai termelés feltételeihez igazodik, hanem a *termelés nemzetközi feltételeihez is*. Azoknak az árufajtáknak, amelyekből egy országnak számottevő külkereskedelmi forgalma van, létezik *nemzeti értéke* és *nemzetközi értéke*.

A nemzetközi érték: egyenlő a termék újraelbállításhoz nemzetközi szinten átlagosan szükséges munkamennyiséggel, ami nem más, mint a külkereskedelemben (világpiacon) szereplő áruk nemzeti értékeinek súlyozott átlaga. Az érték nemzeti és nemzetközi szintje általában eltérő. A különbség az illető áru (árufajta) nemzeti és nemzetközi termelékenységi szintje közötti eltéréseken alapul. A nemzetközi munkamegosztásba nagymértékben bekapcsolódó, s így nagy volumenű külkereskedelmet lebonyolító, ún. *nyitott gazdaságú országok* termelésének nagy részét — esetleg gyakorlatilag egészét — jelentősen érintik a nemzetközi értékalakulásra ható tényezők.

Magyarország gazdasága is erősen nyitott jellegű gazdaság. Külkereskedelmi forgalmunk volumenértéke mind a behozatal, mind a kivitel tekintetében közel 40%-át teszi ki nemzeti jövedelmünk értékének, és az arány növekvő irányzatú.

A nemzetközi értékek egyfelől a nemzeti értékekből alakulnak ki, másfelől visszahatnak azokra. E kölcsönös kapcsolat a világpiaci, a nemzetközi gazdasági verseny körülményei között valósul meg. E kölcsönhatás eredményeként a nemzeti és nemzetközi értékszint és értékarányok folytonos ingadozásokon keresztül *tendenciájukban közelednek* ugyan egymáshoz, de a különbség teljesen sohasem szűnhet meg.

2. Ártípus a szocializmusban — hazánk jelenlegi ártípusa

Az áru-pénzviszonyok szocializmusbeli sajátosságai az értéktörvény érvényesülésének és az árrendszernek a specifikus vonásait is magukban foglalják. Az *árcentrum ugyan a szocializmusban is az érték módosult formája*, de ez az értékmódosulás nagyon különböző lehet.

A szocializmusnak nemcsak egyetlen ártípus felelhet meg! A különböző országokban és más-más időszakban — a gazdasági adottságoktól és a hozzájuk igazodó mechanizmustól függően — egymástól jelentősen eltérő ártípusok tölthetik be a szocializmusban az árakra háruló szerepet.

Hazánkban — és a legtöbb szocialista országban — hosszú időn keresztül olyan típusú ár volt érvényben (az értéktípusú ár egy sajátos, ún. *önköltségtípusú* változata), amelyben a lekötött eszközök arányai lényegében nem, vagy később csak nagyon kevésbé tükröződtek.

A szocializmus építésének első időszakában ez és ehhez hasonló ártípus — különböző objektív körülmények és gazdaságpolitikai megfontolások miatt — általában indokolt lehet.

Az időközben nálunk végrehajtott árreformok (pl. 1959-ben, 1964-ben) és a kisebb árkorrekciók eredményeztek ugyan kedvező irányú árarány-módosulásokat, de *lényegében* nem változtatták meg az ár típusát. A viszonylag csekély mértékű változás iránya azonban a termelési ár típusa felé mutatott.

Jelenlegi árrendszerünk, amely az 1968. január 1-i mechanizmusreformmal egyidejűleg, annak szerves részeként megvalósított árreformmal lépett életbe, *termelési ár típusú árrendszer*, pontosabban annak egy *sajátos* — értéktípusúval kombinált — konkrét változata. *Alapvető jellemzője*, hogy az ár (árcentrum) kialakulásában az *eszközlekkötés* (az egyszeri ráfordítás) és az *elevenmunka-ráfordítás egyaránt* szerepet játszik. Az egyes árufajták árarányaiban (árcentrum-arányaiban) tehát az eszközlekkötés és az elevenmunka-ráfordítás arányai (eltérései) tükröződnek.

Ez azt jelenti, hogy az ár az önköltségen kívül a társadalmi tiszta jövedelmet úgy tartalmazza, hogy annak egy része *eszközarányosan* kerül az árba (ez nálunk jelenleg az m -nek kb. $\frac{2}{3}$ -a; jelöljük ezt az m részt m^A -val). Másik része pedig *bérearányosan* foglaltatik az árban (s ez nálunk az m -nek mintegy $\frac{1}{3}$ -a; és jelöljük ezt m^v -vel).

5. táblázat

A társadalmi tiszta jövedelem realizálási elveit tükröző árcentrum-arányok hazánk jelenlegi ártípusában

Áru- fajta	A termeléshez szükséges				A ter- melt társá- dalmi tisztá jöve- delem	Érték	A társadalmi tisztá jövedelem			Ár- cent- rum (ki- induló ár)
	egy- szeri ráfor- dítás	folyó ráfordítás		ön- költ- ség			esz- köz-	bér-	esz- köz + bér-	
	A	c	v	c + v	m	c + v + + m	m ^A	m ^v	m ^A + + m ^v	p _i
I.	3500	900	100	1000	120	1120	210	40	250	1250
II.	2500	800	200	1000	240	1240	150	80	230	1230
III.	2000	700	300	1000	360	1360	120	120	240	1240
Összesen	8000	2400	600	3000	720	3720	480	240	720	3720

Jelmagyarázat:

A = termelésben lekötött álló- és forgóeszközök értéke;
 c = termelőeszköz-költség (amortizáció és anyagköltség);
 v = eleven munka- (bér-) költség;
 $p_i = c + v + m^A + m^v$.

Ezek szerint a jelenlegi termelési ár típusú áraink (jelöljük p^t -vel) a következő össze-
tevéőkből állnak: önköltség ($c+v$), plusz eszközarányosan realizált társadalmi tiszta jöve-
delem (m^4), plusz béarányosan realizált társadalmi tiszta jövedelem (m^v). Képletben:

$$p^t = c + v + m^4 + m^v.$$

Az előző oldalon közölt 5. táblázatba foglalt egyszerű példából látható ezen ártípus
elveinek tükröződése az árak (árcentrumok) arányaiban.

A táblázat adatai jól mutatják, hogy a különböző fajta áruk termelésének jövedelmezőségi
arányai (a realizált m arányai) egyrészt úgy viszonyulnak egymáshoz, mint ezen áruk terme-
léséhez lekötött eszközök arányai, másrészt mint a bérköltségek arányai. Ebben kifejezésre jut,
hogy ez az ártípus mind a holt munka, mind az eleven munka takarékos felhasználására
ösztönöz, ami pedig nemcsak népgazdasági, hanem vállalati és egyéni érdek is.

3. Az ár szerepe és az áralakulás tényezői a szocializmusban

Az ár a gazdasági mechanizmus egyik igen fontos eleme, a közvetett szabályozás nélkü-
lözhetetlen eszköze. Kapcsolatos a gazdálkodás mindegyik (népgazdasági, vállalati sze-
mélyes) szintjével; a gazdálkodók (termelő és fogyasztási) döntései függenek tőle és ugyan-
akkor hatnak rá. Ebből következik *alapvető közgazdasági szerepe: a termelők és a fogyasztók helyes orientálása és ésszerű gazdasági döntésekre való ösztönzése*. Ezen keresztül az árak-
nak elő kell segíteniük mindenekelőtt a gazdaságos termelési és fogyasztási szerkezet kialakítá-
sát (pl. az erőforrások hatékony kombinációjú felhasználását, a korszerű termékek gyors
elterjedését stb.), a kereslet és kínálat egyensúlyban tartását, vagyis a termelés gyors és
folyamatos igazodását a fizetőképes kereslethez, a jövedelemelosztás szocialista elveinek
érvényrejuttatását és ezen keresztül a népgazdasági egyensúly stabilitásának fokozását,
valamint a termelés és fogyasztás optimális növekedését.

Az árak akkor alkalmasak e szerepkör betöltésére, ha az áralakulás a következő tényezők együttes hatására történik:

1. a termelési ráfordítások;
2. a piaci viszonyok (az eladók és vevők értéktételei a kereslet-kínálat arányainak adott körülményei között);
3. az állami preferenciák (a társadalmi érdeket szem előtt tartó és kifejező különböző gazdaságpolitikai előnyben részesítések).

Az áralakulás tényezői közül az elsővel, a termelési ráfordítással, már az előzőekben fog-
lalkoztunk. Láttuk, hogy a ráfordítást tágan kell értelmezni. Nemcsak a folyamatos, hanem
az egyszeri, előlegezett ráfordítás is objektív áralakító tényező, mert a lekötött eszközök való-
ságos munkát tartalmaznak és nagyságuk jelentékenyen befolyásolja a folyó ráfordítások-
kat is.

A piaci viszonyok (valóságos, és nemcsak formális piac esetén!) az áralakulás másik fon-

tos tényezője. Hatására a konkrét árak tartósan eltérhetnek az árcentrumtól, vagyis az érték módosult formájától. Eszerint a piaci egyensúlyt (a kereslet és kínálat összhangját) biztosító árak nem minden esetben az árcentrumnak megfelelő árak. Egyes esetekben ettől lefelé és felfelé tartósan eltérő árak az egyensúlyi árak.

Mi az oka az egyensúlyi árak rendszeres és tartós eltérésének az érték módosult formájától? Az ok igen összetett, különböző tényezőkből állhat. Ilyenek pl. az adott országban a természeti kincsek elégtelensége, a már lekötött eszközök vagy a munkaerőnek a népgazdaság egyik ágából a másikba való átcsoportosítási nehézségei, a rohamos technikai fejlődéssel együtt járó hatalmas új eszközbefektetés igénye s az ettől elválaszthatatlan felhasználói (fogyasztói) igények szerkezetének gyors változása stb.

A piaci viszonyok áreltérítő hatása az árcentrumtól különösen az egymással rokon, egymással helyettesítési viszonyban levő árak esetében tipikus. A fejlett technikán alapuló termelés körülményei között a termékek jelentős része ilyen. Ezeknek azonban nem mindegyike áll egyformán rendelkezésre és termelési feltételeik, értékeik is különbözőek. Ez a helyzet nálunk pl. a szén és az ásványolaj esetében. Ha e két terméket mint energiahordozókat tekintjük egymással helyettesítési viszonyban levőnek, tény, hogy egységnyi energia értéke alacsonyabb olajból nyerve, mint szénből. Az összes energiaszükségletet azonban ma még nem tudjuk olajjal kielégíteni. Emiatt ésszerű, ha az olaj ára értékénél magasabb, mert így válik *lehetővé* a szűkösség csökkentési, majd megszüntetési feltételeinek kialakítása. Ennek az árak természetesen nem kell annyival magasabbnak lennie, mint amennyivel a használhatóság aránya kedvezőbb a szén használhatóságáénál. Így lehet ösztönözni a szűkösség gyorsabb felszámolására: az olajtermelés és -felhasználás arányának fokozatos növelésére, az olajtüzelés elterjesztésére, az ehhez szükséges feltételek megteremtésére stb.

A piaci viszonyok hatására történő ésszerű áreltérítések tehát részint ösztönöznek a használhatóbb termékek elterjedésének gyorsítására, a termelés szükségletekhez való idomulására, másrészt viszont „időt engednek” ehhez az idomuláshoz. Ily módon az áreltérítések szerepet játszanak az egyes termékek nagyarányú hiányainak, más termékek mértékteleen feleslegeinek egyidejű kialakulása megakadályozásában, az újratermelési egyensúlyzavarok elhárításában.

Az állami (társadalmi) preferenciák alkalmazása a következő, harmadik elengedhetetlen tényezője az áralakulásnak. Az árcentrumtól való áreltérítéseket a piaci viszonyok hatásán kívül ugyanis az állami preferenciák is okozhatják.

Az állami preferenciák három fő csoportját különböztetjük meg:

1. Az össznépgazdasági és különösen fontos társadalmi-politikai érdekek szem előtt tartásával kapcsolatos preferenciák. Ide tartoznak pl. a nemzetközi munkamegosztásban való ésszerű beilleszkedés és az ezzel összefüggő külkereskedelmi szempontok által diktált preferenciák; valamilyen oknál fogva kialakult népgazdasági aránytalanságok (pl. mezőgazdaság elmaradása, a fizetési mérleg egyensúlytalansága stb.) felszámolása érdekében alkalmazott előnyben részesítések; államközi szerződésekben vállalt kötelezettségek teljesítésével,

a honvédelem fejlesztésének szempontjaival stb. összefüggő preferenciák. Ha pl. valamely termék exportjának fokozását akarja elérni az állam, akkor exportfelárat vagy más ártámogatási formát alkalmaz, ami szintén a ráfordítás és a piaci viszonyok által indokolt árártól eltérő árat eredményez. Vagy pl. a mezőgazdaság fejlesztése érdekében a mezőgazdasági gépekre, a műtrágyára stb. a ráfordítások és a piaci viszonyok által indokolt árnál alacsonyabb ár állapítható meg.

2. *Az ésszerű fogyasztási struktúra kialakulása érdekében* (pl. egészségügyi vagy más szempontokból) *szükséges preferenciák.* Ez esetben az áralakulás két tényezője által kialakítható ártól eltérő (magasabb vagy alacsonyabb) árat állapíthatnak meg olyan cikkekre, amelyek fogyasztását korlátozni (pl. a szeszes italokét), vagy ellenkezőleg ösztönözni (pl. a könyvekét, a gyermekruháztati cikkeket stb.) célszerű.

3. *A jövedelmeknek a különböző társadalmi csoportok közti kívánt arányai kialakítása érdekében alkalmazandó preferenciák.* Ilyenekre azért lehet szükség, hogy a legalacsonyabb jövedelmű rétegek számára is biztosítható legyen alapvető szükségleteik kielégítése. Eszerint a legalacsonyabb jövedelműek által fogyasztott cikkek egy részének árát csökkentik, s esetleg a magasabb keresetű rétegek által fogyasztott cikkek egy részének árát pedig a másik két tényező hatására alakuló árak fölé emelik.

Az állami preferenciákkal való áreltérítés a ráfordításokkal és a piaci viszonyokkal arányos árártól nem lehet korlátlan. A kívánt hatást csak a társadalmilag *ténylegesen indokolt*, a szocializmus lényegéből következő, a fejlődés különböző szakaszai konkrét feltételeinek valóban megfelelő áreltérítések érik el. Az eltúlzás a szubjektivizmus olyan lehetőségét rejtí magában, amely minden elérni kívánt, vagy akár el is ért célt túlkompenzál hátrányokkal. A preferenciák alkalmazása ugyanis az értéktörvény érvényesülésének korlátozását jelenti. Márpedig — az említett és indokolt kivételektől eltekintve — a szocializmusban társadalmi érdek fűződik az értéktörvény érvényesüléséhez.

Az áreltérések az árcentrumtól egyúttal azt a tényezőt is jelentik, amely az eltérések csökkentésének, kiegyenlítésének tendenciáját is kiváltja. Következésképpen, *a szocializmusban is az árcentrumtól való áreltéréseken keresztül érvényesül az a tendencia, hogy az ár az érték módosult formáját jelentő árcentrummal, az árarányok az érték módosult formájának arányait jelentő árcentrum-arányokkal esnek egybe.* Ez a tendencia a szocializmusban *alapvetően tudatosan* és másodlagosan ösztönös automatizmusok útján érvényesül. E tudatosság inkább jellemző az új, az indirekt irányítású gazdasági mechanizmusnak megfelelő jelenlegi árrendszerünkben, mint a korábbi, direkt irányításra alapuló mechanizmusunkat szolgáló árrendszerben.

II. Az árak rendszere és alkotórészeinek kapcsolata a szocializmusban

Az árak rendszere a *különbféle* — részint belföldi, részint külkereskedelmi — *árakból és ezek egymás közötti összefüggéseiből áll.* Legfőbb alkotórészei a következők:

1. az ipari termelői árak;
2. a mezőgazdasági termelői árak;
3. a fogyasztói árak;
4. a külkereskedelmi (export- és import-) árak.

A szocialista árrendszer *egységes jellegére* vonatkozó követelmény megvalósulásának fontos feltétele a *különböző árak szerves kapcsolatának* következetes biztosítása. Ez a kapcsolat többféleképpen megteremthető és fenntartható.

1. Az ipari termelői árak

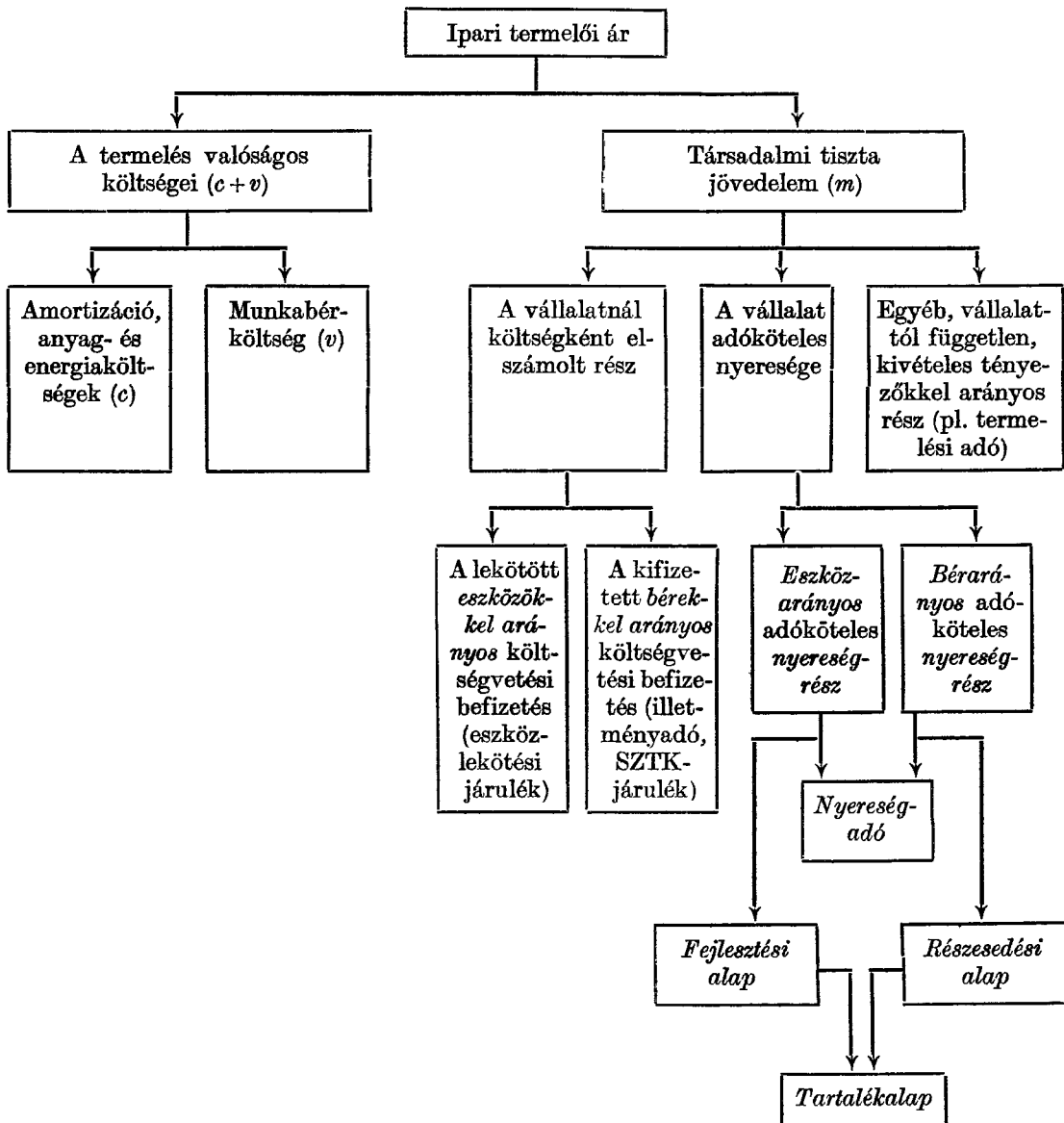
Az ipari termelői ár olyan ár, amelyen az ipari termelővállalatok adják el áruikat a felhasználó ipari vagy kereskedelmi vállalatoknak. Ez lényegében olyan termékek ára, amelyek az *állami szektoron belüli* forgalomban mozognak. Az ipari termelői árak magukban foglalják az *átlagos önköltséget* (valóságos és fiktív költségeket együtt), és ezen belül akkora *nyereséget*, amely lehetővé teszi, hogy a vállalatok a *bővített újratermelést* általában saját alapjukból rendszeresen megvalósítsák, beleértve ebbe természetesen a *dolgozók jövedelmeinek* különböző formákban (bérprémium, nyereségrészesedés stb.) való *növelését* is.

Mint már tudjuk, *Magyarország árrendszere termelési ártípusú árrendszer*, amelyet 1968. január 1-én léptettünk életbe. Ennek megfelelően az ipari termelői árak vállalatainkban konkrétan a következőket foglalják magukban:

1. *A termelés valóságos önköltségét* ($c + v$), ami áll az *amortizációból* (elhasznált állóeszközök pótlására szolgáló rész), a felhasznált *anyagok* és az *energia* költségéből, valamint a *munkabérek* költségeiből. Ezek árban való megtérülése tulajdonképpen a vállalat egyszerű újratermelését biztosítja.

2. *A vállalatnál költségként jelentkező olyan rész, ami valójában a társadalmi tiszta jövedelem (az m) egy része (tehát fiktív költség).* Ezt az ár eszköz- és bérarányosan tartalmazza: mint *eszközlektési járulékot*, és mint a bérek utáni *illetményadó* s *SZTK-járulékot*. Az eszközlektési járulék az állóeszközök beszerzési (bruttó) értékének és az évi átlagosan lekötött forgóeszközök értékének 5%-a. Az illetményadó és az SZTK-járulék együtt pedig a kifizetett béreknek 25%-a.

Az eszközlektési járulék (vagyis az m egy részének eszközarányos realizálása) ösztönöz az egyszerű eszközráfordítással, az eszközlektéssel való takarékosagra, a meglevő berendezések és felszerelések kapacitásának fokozott kihasználására, az elavult, gazdaságosan

7. séma

A termelési ártípusú ipari termelői ár alkotórészeinek sematikus ábrája

nem üzemeltethető berendezések kicserélésére s ezen keresztül a műszaki fejlesztésre, valamint az indokolatlan nagyságú anyag-, félkész- és késztermék-készletek csökkentésére, s mindezzel a szükségletek jobb kielégítésére.

Az eszközökkel való takarékoság és az eszközkihasználás ösztönzése nálunk különösen jelentős, mivel alapvető ipari nyersanyagokban és energiahordozókban viszonylag szegény ország vagyunk. Mivel azonban az *m*-nek nem egésze realizálódik eszközarányosan, hanem egy része bérarányosan — ami az illetményadó és SZTK-járulék formában fejeződik ki —, ezért nem lehetséges az eszközökkel az eleven munka pazarlása árán takarékoskodni.

3. *A vállalat adóköteles nyereségét.* Ennek az árban foglalt átlagos nagysága az eszközök értékéhez viszonyított 7% körüli. Azon belül iparáganként, illetve termékcsoportonként eltérő, de a minimálisan beszámítandó határ 2%. Az így kalkulált, illetve az árban realizált nyereséget is — központilag meghatározott módon — eszköz- és bérarányosan két részre osztják: a vállalati eszközök bővítésére szolgáló nyereségre (*F*-nyereségrészre) és a személyi jövedelmek kiegészítésére szolgáló nyereségre (*R*-nyereségrészre). E két nyereségrészt különböző — de több évre előre meghatározott — normák szerint adóztatják. A nyereségadó befizetése után fennmaradó nyereségrészek képezik a vállalat *fejlesztési* alapját, illetve *részesedési* alapját. A fejlesztési és a részesedési alap bizonyos hányadából a vállalatok tartalékalapot képeznek.

Az ilyen elvek szerint felépülő ipari termelői árat ábrázolja a 7. séma. (Lásd: 223. old.)

A társadalmi tiszta jövedelem jelentős részének eszközarányosan történő realizálása az árban szabad áralakulás esetén a piaci mechanizmus által automatikusan is biztosított. Ha pedig nem jellemző a szabad áralakulás, akkor az árakat kialakító hatóságnak kell azt bekalkulálnia az árba.

A legutóbbi árreform során hazánkban a termelési ártípusra való áttéréssel az *ipari termelői árarányok* is megváltoztak. E változás *alapvető tendenciája* az volt, hogy az *eszköz-igényesség arányai jobban kifejeződnek az új árarányokban*. Az *árarányváltozások* hatására némileg az egyes iparágak nyereségei is differenciálódtak.

Mindazonáltal a jelenlegi ipari termelői árak bevezetésekor *egyetlen olyan iparágunk sem volt, amely veszteségesé vált volna*. A vállalatoknak mintegy 1%-a indult veszteséges vállalként az árrendszerben. A kialakult árak (árarányok) természetesen nem mozdulatlanok, hiszen úgy nem is tudnák betölteni szerepüket. Az árrendszer és az egész gazdasági mechanizmus olyan konstrukcióját törekedtünk viszont kialakítani, hogy a már ismert áralakító tényezők együttes működésének hatására bekövetkező további árarányok — és ezzelegyütt a vállalati, iparági jövedelemarányok módosulásának iránya — a társadalom érdekeinek fokozottabb érvényesülését segítsék elő.

2. *A mezőgazdasági termelői árak és közelítésük az ipari termelői árakhoz*

A mezőgazdasági termelői ár (más néven felvásárlási ár) az az ár, amelyen a mezőgazdasági termékek — döntően a mezőgazdasági nagyüzemekről — eljutnak a felvásárló kereskedelmi vállalatokhoz. (Amikor a termelőszövetkezetek és azok tagjai közvetlenül a fogyasztóknak adnak el a szabadpiacon, akkor e termékek termelői ára egybeesik a fogyasztó

tói árral.) A mezőgazdasági termelői árnak olyan színvonalon kell lennie, hogy az átlagosnál még valamivel rosszabb minőségű földön, de átlagos műszaki-gazdálkodási feltételek között működő termelőszövetkezetek is biztosítani tudják: az elhasznált termelőeszközök pótlását; tagjaik számára a nem mezőgazdasági dolgozók átlagos keresetéhez közel eső vagy azzal egyenlő jövedelmet; és bizonyos mértékű álló- és forgóalap-bővítést. Az ilyen tiszta jövedelmet, nyereséget biztosító árak szükségesek a mezőgazdasági üzemek tényleges gazdálkodási önállóságához és a helyes irányú, hatékony anyagi érdekelttség megvalósításához.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben az önköltség és a nyereség nem különül el élesen egymástól, ezért az üzem egészének anyagi érdekelttsége nem a nyereség, hanem — a szövetkezeti tagok kívánt mértékű foglalkoztatása és munkavégzése mellett — a *bruttó jövedelem maximálására* irányul. *A bruttó jövedelem a munkadíjat és a tiszta jövedelmet együtt foglalja magában.* A mezőgazdasági termékek keresletének és kínálatának stabil egyensúlyban tartása megköveteli, hogy a *kedvezőtlenebb* természeti feltételek között gazdálkodó üzemek is nyereséget érjenek el. Az ilyen színvonalú árak mellett természetesen a jobb földeken *különbözeti földjáradék* formájában *pótlólagos* jövedelem képződik. Ez kifejezi a kedvezőbb természeti feltételek munkamegtakarító hatását. Ezért indokolt, hogy a földjáradék egy részét a szocialista állam elvonja. Az elvonást azonban differenciáltan kell megoldani (pl. földadóval). Ezt indokolja: a jobb minőségű földek társadalmi szempontból ésszerű kihasználásának fokozása és a szövetkezetek földminőségétől függő jövedelmi különbségeinek csökkentése.

A földjáradék egy részének állami elvonása a mezőgazdasági termékek árcentrumainak arányaiban is kifejezésre jut. Ezáltal a jobb földek mint termelési tényezők felhasználása nem ingyenes. Ennek viszont az a hatása, hogy a földigényesebb termékek önköltsége és ára is — egyébként azonos feltételek között — magasabb, mint a kevésbé földigényeseké.

A különböző mezőgazdasági termékek jelenlegi árárányai (árcentrum-arányai) többnyire megfelelőek. Bizonyos áráránymódosítások azonban a továbbiakban is szükségessé válhatnak, főleg az anyagi érdekelttség hatékonyabb érvényesítése és a termelési szerkezet további javításának ösztönzése érdekében.

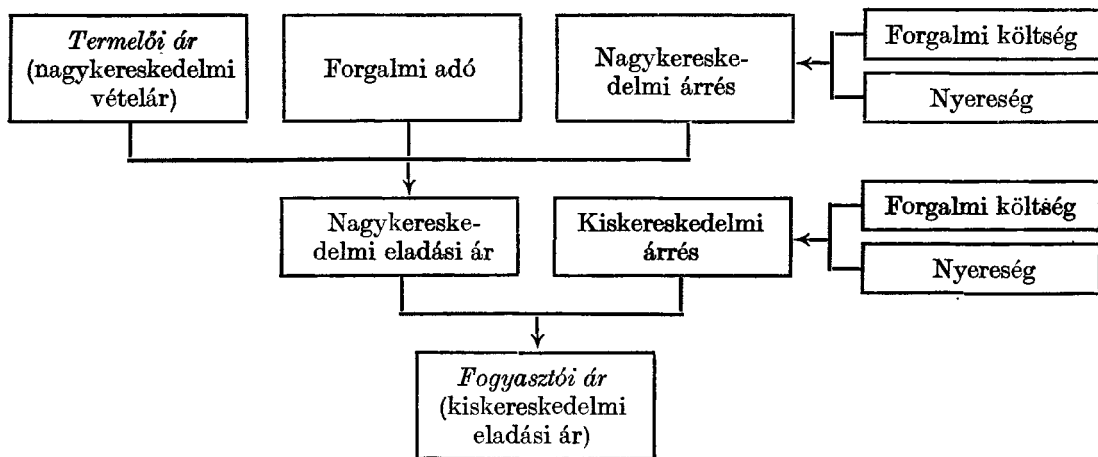
Nem egészen így áll a dolog a mezőgazdasági és ipari termékek árszintarányaival. Hazánkban az államilag megállapított mezőgazdasági árak általános színvonala hosszú időn át sokkal alacsonyabb volt, és még jelenleg is alacsonyabb a nemzeti érték módosult formájának megfelelő társadalmilag szükséges ráfordításoknál. A mezőgazdasági felvásárlási árszínvonal ugyan fokozatosan emelkedett — legutóbb pl. 1966-ban és 1968 elején együtt mintegy 17%-kal —, de még mindig elmarad az ipari termékek árszintjétől.

Ennek megszüntetése azonban nem történhet egyik napról a másikra. Ha figyelembe vesszük a népgazdaság teherbíróképességét, a bérből és fizetésből élők életszínvonalemelésének további rendszeres követelményét, a mezőgazdasági munka alacsony termelékenységet stb., akkor érthető, hogy *a mezőgazdasági árakat rövid időn belül nem lehet maradéktalanul összehangba hozni az ipari termékek árszintjével.*

Az összehangolás nem is érhető el kizárólag a mezőgazdasági termékek árszintjének emelésével, noha további emelés még indokolt lehet. Figyelembe kell ugyanis venni, hogy a mezőgazdasági termékek nemzeti értéke nálunk az ipari cikkekéhez képest magasabb, mint a nemzetközi értékarányoknak megfelelő szint. A következőkben tehát mindenkéltől arra kell törekednünk, hogy a *mezőgazdasági munka termelékenységét közelítse meg az ipari munka termelékenységének a szintjét és ezúton kerüljön jobb összhangba a mezőgazdasági termékek árszintje az ipari termékek árszintjével.*

3. A fogyasztói árak és kapcsolatuk a termelői árakkal

Fogyasztói áron (vagy más néven kiskereskedelmi eladási áron) olyan árat értünk, amelyen a lakosság hozzájut a fogyasztási cikkekhez és szolgáltatásokhoz. Ezek az árak a termelői árakon kívül tartalmazzák a *nagy- és kiskereskedelmi árrést*, továbbá a termékek nagy részénél a *forgalmi adót* (lásd a 8. sémát).

8. séma

A fogyasztói ár alkotórészeinek sematikus ábrája

A *kereskedelmi árrésnek* akkorának kell lennie, hogy a kereskedelmi vállalatok ebből fedezni tudják tevékenységük *költségeit*, valamint, hogy saját fejlesztésükhöz és dolgozóik jövedelemnöveléséhez szükséges mértékű nyereségre is szert tegyenek. Az a követelmény ugyanis, hogy az önálló gazdálkodáshoz szükséges anyagi eszközökkel rendelkezzenek a vállalatok, nemcsak a termelő, hanem a forgalmat lebonyolító vállalatokra is fennáll. A kereskedelmi vállalatok költségtényezői tehát ugyanúgy magukban foglalják a folyamatos és az egyszeri ráfordítást, mint a termelővállalatoké. *A kereskedelmi vállalatok is fizetnek eszközkötési járulékot, illetményadót, SZTK-járulékot és nyereségadót.*

A *forgalmi adó* általában arra szolgál, hogy segítségével az állam (szükség esetén) a termelői és fogyasztói árarányokat eltérítse egymástól a társadalmi preferenciák érvényesítése érdekében. Ez azonban csak bizonyos határok között lehet eredményes. Ha ugyanis ez az eltérítés túlságosan nagy, és ha ez — a rendkívül differenciált, sokféle forgalmi adó miatt — az egyes áruajtáknál nagyon eltérő, az gyakorlatilag a fogyasztói árak elszakadását jelenti a termelői áraktól. Ez az egész árrendszert bonyolulttá, áttekinthetetlenné és a termelési feltételekhez való igazodásra alkalmatlanná teszi. Korábbi árrendszerünket nagymértékben jellemezte ez a vonás. Megszüntetése egyfelől szükségszerű, másfelől azonban csak fokozatosan, hosszabb idő (10—15 év) alatt lehetséges. A fogyasztói árak 1968. január 1-i reformja az árreform egészének szerves részét alkotta. Elvi alapjai azonosak a termelői árak reformjával. A reform előtti fogyasztói árrendszer alapjait még 1951-ben alakítottuk ki. Azóta — eltekintve kisebb időnkénti árkorrekcióktól — lényegében változatlan maradt.

A legutóbbi árreform során egyrészt az *árarányok javultak*, másrészt — s ez a fontosabb — az *árrendszer olyan konstrukcióját hozták létre, amely megalapozta azt, hogy az árarányok fokozatosan tovább tökéletesedjenek*. Ez persze nem oldható meg egy csapásra. Elegendő talán ezt azzal érzékeltetni, hogy a reform előtt a fogyasztási cikkeknek csupán 10%-a értékesült értékhöz közel fekvő áron és kb. 30%-a jelentős forgalmi adót realizált, az árualap többi részének, 60%-ának eladása pedig deficitese, dotált áron, illetőleg az átlagosnál kisebb tiszta jövedelmet tartalmazó áron történt.⁶⁶ Az árreform során ez a helyzet lényegesen módosult, de még mindig léteznek forgalmiadós és dotált árak is.

Már az elmondottakból is következik, hogy az árreform egyben forgalmiadó-reform is volt, s ez a fogyasztói árak minőségileg új, szervezesebb kapcsolatát eredményezte egyrészt a termelői árakkal, másrészt a külkereskedelmi árakkal. A *forgalmiadó-reform lényege* abban foglalható össze, hogy az eddigi termékenkénti különbözeti adóztatásról áttértünk a *termékcsoportok szerinti kulcsos adóztatásra*. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a reformig érvényben levő több mint 2500 adókulcs és több tízezer különbözeti adó helyett mintegy ezer *forgalmiadó-kulcs köti össze* a termelői árakat a fogyasztói árakkal.

A forgalmi adó révén a fogyasztási árualap mintegy 28%-ára kiterjedő árváltozás következett be. Ebből mintegy 10% áremelkedést és 18% árcsökkenést jelent. Ez a forgalmiadó-rendszer viszonylag kisebb további közvetlen beavatkozással vezeti át az árrendszert abba az irányba, hogy a piaci viszonyokból adódó követelmények a fogyasztói árak alakulásában is érvényesüljenek.

Az árreform megalapozta a termelői és fogyasztói árak korábbinál fokozottabb mértékű *együttes mozgását*. A termelői árak színvonala mintegy 7%-kal emelkedett, míg a fogyasztói árak szintje kereken 1%-kal csökkent. Ez a kétirányú mozgás a kétfajta árszínvonalat közelítette egymáshoz. A fogyasztói árszint jelenleg csak mintegy 3%-kal magasabb a kereskedelmi árréssel növelt termelői árszínvonalnál.

⁶⁶ Vö. Dr. Csikós-Nagy Béla: Életszínvonalpolitikánk és az árreform. Társadalmi Szemle, 1967. 12. sz. 32. old.

4. A külkereskedelmi árak és kapcsolatuk a belföldi árakkal

A külkereskedelmi áron azt az (export-) árat értjük, amelyért valamely ország kivitt termékét külföldön eladja, illetőleg az olyan (import-) árat, amelyet külföldi piacon fizet az ország a behozott áruért. A külkereskedelmi árak és a belföldi árak kapcsolata fontos és előnyös. E kapcsolat alapja a nemzeti és nemzetközi érték közötti összefüggés.

A belföldi és a külkereskedelmi árak szerves kapcsolatának legfőbb eszköze — az indirekt irányítású gazdasági mechanizmus körülményei között — az ún. *egységes és reális árszorzó*. Ez nem egyéb, mint a *külföldi valutának* (devizának) az a *hazai ára*, amelyet a bank az exportáló vállalatnak a beszolgáltatott valutáért fizet, illetve amennyiért ezt a valutát a bank az importáló vállalatnak eladja. Egyfelől azért és akkor *egységes* az árszorzó, ha ugyanazt a valutát azonos áron számolják akár importőr igényli a banktól, akár az exportőr adja át a banknak. Másfelől azért és akkor *egységes*, ha ugyanazért a valutáért egyforma árat fizetnek, függetlenül attól, hogy az importőr mennyiért szerzi be az importált terméket, illetve hogy az exportőr mennyiért értékesíti a világpiacon termékeit.

Az árszorzó *reális megállapításának alapja* az, hogy mennyi az illető valuta egységének megszerzéséhez szükséges *átlagos népgazdasági ráfordítás* belföldön. Az adott országban megállapított árszorzók nem egyszer s mindenkorra érvényesek. A módosítás természetesen nem lehet túlságosan gyakori, mert akkor nem tudja betölteni a belföldi és külkereskedelmi ár összekapcsolásának szerepét.

Az árszorzó nálunk jelenleg a dollár esetében *60 Ft* és a rubel esetében *40 Ft*. Ez azt jelenti, hogy a tőkés világpiacra irányuló exportból származó 1 dollár árbevételért eladott termékeink népgazdasági átlagos termelési költsége *60 Ft*, illetve, hogy a szocialista világpiacra irányuló exportból származó 1 rubel árbevételért exportált termékeink átlagos ráfordításigénye *40 Ft*. Ezeken belül természetesen szóródások vannak az egyes termékek tekintetében, illetve azonos termékek különböző vállalatokban történő termelésénél. (E külkereskedelmi árszorzók nagysága eltér a forint hivatalos aránytartalmának megfelelő valutaárfolyamtól és a nem kereskedelmi, pl. turistaforgalomban érvényes valutaárfolyamoktól is.)

Az egységes árszorzó alkalmazása esetén az exportáló termelővállalatok külföldön eladott termékeikért a szorzóval kialakított *forintárhoz* jutnak hozzá, és az ugyancsak így kialakított árszorzó figyelembevételével képzett forintárakat fizetik az importáló vállalatok a külföldről behozott termékekért.

Az egységes és reális nagyságú árszorzók *elősegítik*: a vállalatok részéről a külföldi fizetési eszközök iránti keresletének és az ország devizaszerző lehetősége által körülhatárolt kínálatának egyensúlyban tartását (illetve esetünkben ennek létrehozását). Továbbá helyes irányba ösztönzik a vállalatokat, mind az export és import áruösszetételével, mind az országok szerinti szerkezetével kapcsolatos döntéseikben.

A külkereskedelmi tevékenység szabályozásának — az államilag meghatározott egységes árszorzókon kívül — igen különböző formái lehetnek mind az export-, mind az

importpolitika esetén. Ezek legfontosabbjaival — mint pl. a vámpolitika, az export-import meghitelezés — a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk.

Az elmondottak az ipari termékekre (természetesen a termelési eszközöket és fogyasztási cikkekkel illetően bizonyos nem lényegtelen különbséggel) érvényesek. A *mezőgazdasági termékek* belföldi és külkereskedelmi árának összekapcsolása jelenleg még nem teljesen így történik. Itt még indokolt a hazai feltételeknek megfelelő, a külkereskedelmi áráktól jobban eltérő belföldi árak érvényesítése. Ezt mind termelési, mind élelmiszerellátási és jövedelempolitikai szempontok egyaránt indokolják.

III. Az árszabályozás szocialista rendszere

1. A központi, állami árszabályozás szükségessége és eszközei a szocializmusban

Az árak *rugalmassága* (a termelési feltételekhez és ezen keresztül az értékszínvonalhoz való zavartalan alkalmazkodása) és az *árszínvonal viszonylagos stabilitása* a szocializmusban teljesen önmagától, automatikusan nem valósulhat meg. Ebben alapvető szerepe van a tervgazdálkodás rendszerének elválaszthatatlan részét képező központi árszabályozásnak.

A központi állami árszabályozás részint *közvetlenül*, részint *közvetve* történik. A gazdasági mechanizmus típusától függően vagy az egyik, vagy a másik módszer áll előtérben. Hazánk *előző gazdasági mechanizmusának* megfelelő árrendszerében a közvetlen központi árszabályozás csaknem teljes kizárólagossággal jellemző volt. Mintegy egymillió termék árát központi árhatóság állapította meg tételesen, fix árként. *Jelenlegi gazdasági mechanizmusunkban viszont jelentősen előtérbe került a központi árszabályozáson belül a közvetett eszközökkel történő árszabályozás.* Az árképzési tevékenység ezzel nagymértékben decentralizálódott. Következésképpen, *jelenlegi árrendszerünk a hatósági és piaci árrendszer kombinált változata.*

A rugalmas áralakulás szempontjából fokozott jelentőségűek az állami árszabályozás közvetett módszerei. Ez lehetővé teszi, hogy az árak — a korábban már ismertetett tényezők hatására — *általában* a piacon alakuljanak ki. Különböző közgazdasági eszközökkel azonban az állam olyan befolyásoló hatást fejt ki, hogy ez az áralakulás a társadalom érdekeit kifejező népgazdasági terv célkitűzéseivel összhangban történjen. *A rugalmas áralakulás tehát nem azt jelenti, hogy a szocialista állam lemond az árak szabályozásáról. Az árak ilyenkor sem a piac kizárólagos spontán hatásaira alakulnak ki. Ez összeegyeztethetetlen lenne a szocialista tervgazdálkodás lényegével.*

A központi, közvetett árszabályozás szerepét tölti be pl. a *kínálati* oldalról az, hogy az állam a *felhalmozás tervszerű* elosztásával meghatározza a termelés bővítésének főbb irá-

nyát és összetételét. Részben ezt a célt szolgálja továbbá a *jövedelemelosztás* állami szabályozásának rendszere, a *külkereskedelem állami monopóliuma*, a termelési *hitelpolitika*, az állami *vám-, deviza- és adópolitika* stb. is.

A kereslet alakulására az állam mindenekelőtt a *béripolitikával* gyakorol hatást. A kiáramló bér meghatározza a bérből és fizetésből élő lakosság fizetőképes keresletét. A *vállalati jövedelemelosztás szabályozása* pedig hatást fejt ki a beruházási javak iránti keresletre. A *mezőgazdasági termékek piacán az állam, mint legnagyobb felvásárló, előre és hosszabb időszakra meghirdetett felvásárlási áraival* bizonyos keretek között tarthatja az árak mozgását.

S ha mindezek az eszközök egyes területeken nem bizonyulnak kellően hatékonyak, akkor ott az állam még mindig alkalmazhatja az árrögzítés vagy a részleges hatósági árszabályozás különleges, közvetlen módszereit.

Az *árszínvonal viszonylagos stabilitásán* azt értjük, hogy a tervszerű árukapcsolatok rendszerében az *árszínvonal — szélsőséges kilengések nélküli ármozgások közepette — alapvetően a termelési feltételek, vagyis az értékviszonyok változásának megfelelően alakul*. Az árstabilitás tehát egyrészt nem valami öncélú követelmény, s nem is zár ki mindenfajta ármozgást és bizonyos mérsékelt árszintemelkedést. A lényeges az, hogy a lakosság életszínvonalának emelkedését veszélyeztető árszintnövekedést ne jelentsen.

A *rugalmas árrendszer és az árstabilitás nem ellentétesek egymással*. Kiegyensúlyozott gazdasági viszonyok között a rugalmasan mozgó piaci árak is biztosítják az árszínvonal stabilitását. És fordítva, a legmerevebb hatósági árrendszer mellett is felléphet inflációs jelenség — és mint korábban tapasztaltuk hol nyílt, hol burkolt formában fel is lépett —, ha a népgazdaságban egyensúlyzavarok vannak.

A rugalmas árrendszer bevezetésénél azonban figyelemmel kellett lenni a konkrét magyar gazdasági helyzetre. Mint ismeretes, népgazdaságunkban helyenként jelentkeznek egyensúlyzavarok és azon alapuló piaci feszültségek, a nemzetközi fizetési mérleg egyensúlyban tartásánál problémák stb. Ezért az *adott helyzetben* mindenképpen az látszik helyesnek és legésszerűbbnek, ha *viszonylag széles körben biztosítják az árrendszer rugalmasságát*, a szabad vagy részben kötött árak érvényesülését, a *feszültségek gócpontjain* viszont, ahol az áremelkedés veszélye a leginkább fennáll, *szigorúbb hatósági ármegkötéseket alkalmaznak*. Így működhet közre a sajátosan kombinált hatósági és piaci árrendszer a gazdasági feszültségek kiküszöbölésében.

Részint ezek a körülmények, részint pedig a gyors technikai fejlődés következtében bizonyos pontokon ezután is fellépő piaci feszültségek, továbbá a lakosság ellátásának, életszínvonalának a védelme, valamint egyes nagyvállalatok monopolhelyzetéből adódható káros következmények megelőzése stb. az új gazdasági mechanizmusban is — különösen a kezdeti években — igen fontossá és szükségessé teszik a központi, közvetlen árszabályozó tevékenységet is.

2. A jelenlegi árformák hazánkban

Az árrugalmasság és árszínvonal-stabilitás egységét biztosító és azt kifejező árformák jelenlegi — 1968. január 1-től érvényben levő — árrendszerünkben a következők:

1. *A hatóságilag rögzített (fix) árak.* Ennek az árformának főbb változatai lehetnek: az adásvételben alkalmazandó ár *tételes* központi árhatóság által történő meghatározása; az *alapár* hatósági megállapítása, amelyhez központilag meghatározott feltételek esetén árengedmény adható, illetve felár számítható; központilag előírt *kalkulációs séma* szerint megállapított ár.

A fix árak jelenleg sokkal szűkebb körűek, mint a korábbi árrendszerben. Ezenkívül ezeket is rendszeresen felülvizsgálják és a korábbinál viszonylag rövidebb időközönként szükséges mértékben módosíthatják.

2. *Hatósági megkötéssel mozgó megállapodásos árak.* Ezen belül a következő fontosabb változatok kerülnek alkalmazásra: *maximált árak*, vagyis az árak felső határának központi megállapítása; hatósági előírások alapján felső és alsó határ között *mozgó ár*; meghatározott időszakra vonatkozó *irányár* megállapítása; az *ártényező* *egy részére* megállapított kötelező normatívák figyelembevételével képzett árak stb.

A megállapodásos árakat a vállalatok *árjegyzékében* rögzítik és azoktól meghatározott időn belül eltérni csak a rögzített alsó és felső határok között lehetséges.

3. *Szabad árak.* Ennek különböző lehetséges formái pl. olyan árak, amelyek a piaci viszonyok közepette alakulnak ki a vállalatok között, mint eladók és vevők kölcsönös megállapodása (alkuja) alapján; vagy a kereskedelem által egyoldalúan megállapított árak, amikor a kereskedelmi vállalatoknak megengedik, hogy a termelői áráktól függetlenül mozgó fogyasztói árakat alakíthassanak ki.

Az egyes *árformák részaránya* a különböző termékcsoportok, illetve termelési ágak tekintetében eltérőek. Az *ipar sokrétű feladata*, az egyes iparágak és vállalatok *eltérő rendeltetése*, a piaci viszonyokban levő különbségek stb., teszik ezt indokolttá.

A *tételesen rögzített* vagy központilag *maximált* ár érvényesítése kívánatos, és az történik pl. a legfontosabb *nyers- és alapanyagok*, valamint az *ún. tipikus félkész termékek* jelentős részénél (pl. energiahordozók, kohászati termékek, egyes döntő fontosságú vegyipari és építőipari alapanyagok, kész bőrök, textilfonalak, fűrészáruk esetében). Ugyanez a helyzet az *alapvető mezőgazdasági termékek és fogyasztási cikkek* tekintetében. Ezen a területen tehát alapvetően a közvetlen hatósági árszabályozás marad érvényben.

A *rugalmasabb* vagy teljesen szabad árforma az állami iparon belül felhasznált *félkész-termékek*, *alkatrészek* és *bizonyos fogyasztási cikkek* esetében jellemző. Itt csak kivételesen alkalmazzák a tételes ármegállapítást.

A legfontosabb árformák alkalmazási körét 1968 elején az egyes ágazatok, illetve termékcsoportok esetében a 6. táblázat mutatja. (Lásd: 232. old.)

A *fogyasztási cikkek fogyasztói árainak alakulása* a gazdaságpolitika egyik központi kérdése. A lakossági fogyasztás számottevő részét az alapvető, más cikkekkel nem helyettesít-

Az alapvető árformák megoszlási aránya a különböző területeken*

Megnevezés	Rögzített ár	Maximált ár	Hatósági előírások között mozgó ár	Szabad ár
	a termelés, illetve a forgalom %-ában			
Energiahordozók	77	7	—	16
Vas- és fémkohászati termékek	—	83	5	12
Textilfonalak	—	75	—	25
Fa- és papiros anyagok	10	30	—	60
Belföldön termelt <i>nyersanyagok</i> és tipikus <i>félkész termékek összesen</i>	30	41	2	27
Vegyí termékek	—	58	—	42
Gépipari termékek	—	30	5	65
Textil- és ruházati termékek	—	8	—	92
Fa- és papíripari késztermékek	—	—	—	100
Feldolgozóipari <i>késztermékek összesen</i>	3	16	3	78
Növénytermesztés	44	21	20	15
Állat és állati termék	73	—	21	6
<i>Mezőgazdasági termékek összesen</i>	60	10	20	10
Élelmiszerek	31	29	27	13
Ruházat	—	21	54	25
Tüzelő	100	—	—	—
Vegyés iparcikkek	7	50	22	21
Építőanyagok, fa- és papírcikkek	19	71	—	10
<i>Kiskereskedelmi forgalomba kerülő áruk összesen</i>	21	33	29	17
Fogyasztói szolgáltatások	17	21	22	40
Kisipari és szabadpiaci forgalomban levő cikkek	—	—	10	90
<i>Lakossági fogyasztás összesen</i>	20	30	27	23

* Dr. Csikós-Nagy Béla: Általános és a szocialista árelmélet. Kossuth Könyvkiadó, 1968. 367., 368., 375. és 379. old. táblázataiból.

hető és viszonylag kis választékú termékek teszik ki. Ezek fogyasztói árát *rögzített* vagy *maximált* formában állapították meg. E két árforma kereken az árualap felére terjed ki. Szabad árakat csak olyan területeken alkalmaznak, ahol a termékek részaránya a lakosság fogyasztásában csak másodlagos, és ahol a kereslet és kínálat viszonya az árváltozásokra érzékenyen reagál. Az árformák ilyen megoszlási aránya azért ígérkezik elegendő biztosítéknak a fogyasztói árszínvonal szükséges stabilitásához, mert azt a reális gazdaságpolitika, az új mechanizmusba szervesen beilleszkedő árszabályozás és folyamatos ár-ellenőrzés alapozza meg.

Új árrendszerünk természetesen nem egyszer s mindenkorra érvényes abszolút tökéletességnek tekinthető. Ilyen árrendszer — a technika, a gazdaság fejlődése és ezzel együtt az értékviszonyok folyamatos változása miatt — egyszerűen nem létezik. A gyakorlatban bizonyítja be — a jelen és a közeljövő reálisan megítélt feltételeinek, adottságainak megfelelően — előnyösebb voltát az előző árrendszerünkhöz képest. A gyakorlati — különösen kezdetben adódható — problémák megoldásának lehetőségei azonban magából az új árrendszerünk természetéből következően kedvezők. Tudatos finomítással, korrigálásokkal — nem kétséges — ez az árrendszer fokozatosan mind tökéletesebbé, közgazdasági célja betöltésére mind alkalmasabbá válik.

A szocializmus pénzügyei és áruforgalma

I. A szocializmus pénzügyi rendszere

A szocialista társadalom *pénzügyi rendszerén* a szocialista gazdaság pénzmozgásainak és pénzkapcsolatainak összességét értjük. A pénzügyi rendszer magában foglalja a pénz forgalomba hozatalát, a pénz forgalmát, a pénz forgalmából való kilépését, a hitelműveleteket, az állami költségvetést, az állami vállalatok és szövetkezetek pénzügyeit, az állami biztosítás különböző formáit stb. és az ezekhez szükséges intézményeket. A pénzügyek lebonyolításában legfontosabb szerepe a bankrendszernek van. A *bankrendszer* egy adott országban működő bankok összességét és kapcsolatait jelenti. Ezen belül a vezetőszeretpet a központi bank — hazánkban a Magyar Nemzeti Bank — tölti be. Emellett szakfunkciót lát el hazánkban a Magyar Beruházási Bank, a Magyar Külkereskedelmi Bank Rt. és az Országos Takarékpénztár.

A gazdaságirányítás indirekt típusában a pénzügyi rendszer a gazdasági élet szabályozásának egyik fontos és hatékony eszköze. Az újratermelési folyamat tervszerűségének egyik fő arányossági követelménye a fizetőképes kereslet (vásárlóerő) és a kínálat (árualap) összetételének és terjedelmének népgazdasági egyensúlya. Ezt az — ún. áru-pénz — egyensúlyt elsősorban gazdasági-pénzügyi szabályozókkal kell biztosítani. Így a pénzügyek aktív szerepének megnövelése elősegíti a népgazdasági terv célkitűzéseinek leghatékonyabb megvalósítását.

A továbbiakban a pénzügyi rendszer legfontosabb *részeivel*: a hitelrendszerrel, az állami költségvetéssel és a pénzforgalommal foglalkozunk.

A szocialista hitel lényege és fajtái

A *hitel*: pénzeszközök átengedése visszafizetési és kamatfizetési kötelezettséggel. A szocialista vállalatoknak hitelt a központi bank — nálunk a Magyar Nemzeti Bank — folyósít. A bankhitel funkciója és lejárata szerint csoportosíthatjuk.

a) *Funkciója szerint a bankhitelnek két fajtája van*: 1. pénzkibocsátó és 2. pénzüjraosztó hitel.

1. *Pénzkibocsátó hitelnek* nevezzük a bankhitelnek azt a fajtáját, amely a forgalomban levő pénzmennyiséget növeli, azaz amellyel új pénz lép a forgalomba. E hitel *funkciója a pénzteremtés*. A szocializmus pénze — mivel a központi bank által a szocialista vállalatoknak nyújtott hitel útján kerül a forgalomba és e hitelek visszafizetésével lép ki a forgalomból — *hitelpénz*.

A pénz — mint tudjuk — általános egyenértékes. A szocializmus pénzének — a hitel-pénznek — azonban önmagában nincs értéke, azaz belső értékkel nem rendelkező dolog. A hitelpénz mégis a társadalmi munka általános képviselője s mint általános egyenértékes szerepel.

Ez azzal magyarázható, hogy a szocialista állam — az állami központi bank —, *a pénzkibocsátás monopóliuma alapján, az áruforgalom szükségleteinek megfelelően szabályozza a forgalomban levő pénz mennyiségét*, és jogi hatalmával *kötelezővé teszi a kibocsátott pénz elfogadását*.

A forgalomban levő pénz mennyiségének szabályozását, azt, hogy mindig az áru cseréjének lebonyolításához szükséges pénzmennyiség van a forgalomban — tehát hogy akkor kerül új pénz a forgalomba, ha arra az áruforgalom lebonyolításához szükség van, és akkor lép ki a pénz a forgalomból, ha feleslegessé vált — a *hitelmechanizmus teszi lehetővé*. Ez teszi lehetővé egyben a pénz értékállandóságát is. Tudniillik a pénz értékállandóságának is az a feltétele, hogy a szükségesnél több pénz ne kerüljön a forgalomba.

A szocialista *hitelmechanizmus lényege* a következő.

A központi bank pénzteremtő hitelt zömmel a termeléshez szükséges *forgóeszközök* fedezetének részbeni megelőlegezésére folyósít. A termelővállalat e hitelből a termelés zavartalan folytatásához *anyagokat vásárol* és dolgozóinak *munkáért fizet*. A termelés során a vállalat a vásárolt termékeknel nagyobb értékű árukat állít elő. Ha ezek az áruk a fizetőképes szükségleteknek megfelelőek, akkor realizálhatók (eladhatók). Az értékesítésből származó *árbevételekből* a vállalat vissza tudja fizetni hitelét. A hitelvisszafizetéssel a szükség-telenné vált pénz kilép a forgalomból.

A hitelmechanizmus megfelelő működésének fő *kritériuma* az, hogy pénzteremtő hitelt termelővállalatoknak (ideértve a kereskedelmi vállalatokat is) a bank csak realizálható, a piaci követelményeket kielégítő termékek *előállításához és forgalombahozatalához* szükséges forgóeszközök megelőlegezésére folyósítson.

A nem termelő, ún. költségvetési szerveknek (tanácsok, egészségügyi, kulturális intézmények stb.) is nyújtható pénzteremtő hitel. E szervek nem termelő, hanem fogyasztó szervek. Ezért a részükre folyósítható pénzteremtő hitelnél az a fő követelmény, hogy az így kapott pénzeszközzel e szervek gazdaságilag indokolt fogyasztásukhoz támasszanak keresletet a piacon, és ezzel a már megtermelt, a piacon fellépő áruk realizálását tegyék lehetővé. Ez magában foglalja azt a követelményt is, hogy a hitelből megvalósított célra — és így a hitel visszafizetésére is — a hitelt igénylő szervnek később pénzjövedelme keletkezzék.

2. *Pénzüjraelosztó hitelnek* nevezzük a bankhitelnek azt a fajtáját, amely a forgalomban levő pénz átcsoportosítását eredményezi. Ilyen hitelt a bank a már forgalomban levő — korábban kibocsátott — pénzből nyújt. Ez a forgalomban levő pénz mennyiségét nem növeli, csak a pénztulajdonosok közötti megoszlását változtatja meg. Az újraelosztó hitel *funkciója* tehát a már forgalomban levő pénz *átcsoportosítása*.

A pénz átcsoportosítása (újraelosztása) azért következhet be, mert a pénztulajdonosok pénzjövedelmük egy részét nem költik el, hanem megtakarítják. A pénzeszközök viszont valóságos értékeket képviselnek. Így a megtermelt és a piacon kínálatként fellépő termékeknek a megtakarított pénzeszközök által képviselt része — a megtakarítások miatt — nem értékesíthető. Ha e termékek iránt kereslet mutatkozik olyan vállalatok, szövetkezetek, illetve szervek részéről, amelyek nem rendelkeznek az adott időpontban a megvásárlásukhoz szükséges pénzeszközökkel, a bank átcsoportosító hitelt folyósíthat részükre. Ezzel pedig a termékek realizálása megoldódhat.

A pénzeszközök megtakarításával tehát a pénztulajdonosok lehetővé teszik, hogy az el nem költött pénz által képviselt valóságos értékeket képviselő árukat mások — akik hitelt kapnak a banktól — vásárolják meg.

A forgalomban állandó jelleggel és növekvő mennyiségben van el nem költött pénz. Ezért ennek megfelelően mindig nyújtható pénzüjraelosztó hitel. Ez teszi lehetővé e hitelek több évre szóló folyósítását is.

b) *Lejárata, visszafizetési határideje szerint csoportosítva a bankhitel lehet:* 1. rövid, 2. közép-, és 3. hosszú lejáratú hitel.

1. *A rövid lejáratú hitel* visszafizetési határideje, lejárata maximálisan egy év, de normálisnak a rövid lejáratú forgóeszközhitel 3—6 hónapos igénybevétele tekinthető. A rövid lejáratú hitel a vállalatok *átmeneti* forgóeszköz-szükségletének finanszírozására (megelőlegezésére) szolgál. Ha tehát a vállalatoknak nem áll rendelkezésükre saját pénzeszköz a termeléshez szükséges forgóeszközök biztosítására, akkor e célra rövid lejáratú bankhitelt vesznek igénybe.

Az új gazdasági mechanizmusban számolni kell azzal, hogy a vállalatok többségénél mutatkozik olyan forgóeszközhitel-igény, amely nagyságában változó, folyamatosan megterülő, de állományát tekintve bizonyos mértékig mégis állandó. E hitelek folyamatos igénylése, visszafizetése, újraigénylése stb. szinte mechanikusan ismétlődő felesleges és bürokratikus munkát jelentene. Ezért az ilyen hitelek gyakorlatilag nem kerülnek vissza-

fizetésre és újraigénylésre, hanem a szükséges nagyságban tartósan a vállalatok rendelkezésére állnak. E hitelek gazdasági tartalma mégis rövid lejáratú, mivel egy-egy termelési periódus után az értékesítési árbevételrel újra, meg újra megtérülnek a vállalatnak.

2. A *középlejáratú hitel* igénybevételének időtartama általában 3—6 év között van. A középlejáratú hitel az *állandóan* lekötött vállalati, szövetkezeti forgóeszközök *bővítésének* és a *kisebb állóeszközök fejlesztésének* a finanszírozására szolgál. Mivel az ilyen jellegű feladatok megoldásának forrása a vállalati fejlesztési alap, ezért e hitelfajta a fejlesztési alap meghitelezését jelenti.

3. A *hosszú lejáratú hitelek* visszafizetési határideje nagyon különböző lehet, de mindig több év. Általában 6—10—20—30 évre folyósítják. A hosszú lejáratú hitel a vállalatok (szövetkezetek) szempontjából viszonylag *jelentősebb állóeszköz-fejlesztések*, beruházások finanszírozására szolgál. Ezért e hitelek is a fejlesztési alapot előlegezik meg. A visszafizetés forrása általában a fejlesztési alap beruházás miatti növekménye. Tudniillik a beruházott állóeszközökkel termelt áruk árbevételének bizonyos hányada bővíti a fejlesztési alapot, s e fejlesztésialap-növekedésnek általában biztosítania kell a hitel visszafizetését.

Az új gazdasági mechanizmusban a vállalatok a bankhitelen kívül — az egyedi nagyberuházások finanszírozására — *államkölcsönt* is kaphatnak a központi költségvetésből. Ez annyiban tér el a bankhiteltől, hogy mértékét és folyósítását a központi szervek és nem a vállalatok döntik el.

A hitel mint gazdaságpolitikai szabályozó eszköz

Az új gazdasági mechanizmusban a hitelrendszer a népgazdasági terv megvalósításának, a gazdaságirányításnak egyik hatékony közgazdasági eszköze. A hitelfolyósítás az évente kiadásra kerülő *hitelpolitikai irányelvek* alapján történik. Az irányelvekben a *kormány* a hitelezés általános feltételeit határozza meg. A vállalatok ennek ismeretében nyújtják be hiteligényeiket. A központi bank — az illetékes szakirányító szervek bevonásával — dönt a hitelek folyósíthatóságáról.

A hitelrendszer nagy fontosságú szerepet tölt be a fizetőképes kereslet és az árualap népgazdasági szintű egyensúlyának biztosításában.

A *teljes hitelvolumennek* elő kell segítenie az összkínálatnak megfelelő és népgazdaságilag indokolt összkereslet kialakulását. Ezzel a hitel hatást gyakorol magára a termelésre és ezen keresztül a további kínálat (árualap) alakulására is.

A gazdaságpolitika részét képező hitelpolitikai irányelvekkel azonban nemcsak a teljes hitelvolumen helyes mértékét kell biztosítani, hanem a népgazdasági terv megvalósításához szükséges hitel *strukturális megoszlását* is.

A népgazdaság korlátozott erőforrásait a legcélszerűbben kell elosztani, úgy, hogy azok a legnagyobb hatékonyságot eredményezzék. Ezért például a hitel általános kiterjesztésével vagy megszorításával a népgazdaság kijelölt területeinek fejlesztését fokozottabban

kell elősegíteni, illetve más, népgazdaságilag kevésbé hatékony területeit pedig vissza kell fogni. Az ilyen és ehhez hasonló gazdaságpolitikai megfontolások (társadalmi preferenciák) indokolják a szelektivitás gyakorlati érvényesítését, vagyis azt, hogy a hitelpolitikai irányelvek — kivételképpen — lehetővé tegyék az általános hitelezési irányelvektől való eltérést ott, és akkor, ahol, és amikor ezt gazdasági okok indokolják.

Általános hitelpolitikai irányelv a vállalatok *hitelképességének vizsgálata*. Egy vállalat általában akkor hitelképes, ha a belső és külső piac fizetőképes keresletének megfelelő, tehát *realizálható termékeket állít elő*; ha *jövedelmezően gazdálkodik*; ha *fizetőképes*, és így az igényelt hitel visszafizetése a lejárat időpontjában biztosított.

A vállalat hitelképességét mutató feltételeket szerves egységben, összefüggéseiben kell vizsgálni a hitel folyósítása előtt. A különböző hitelfajtáknál azonban mindig más-más feltétel meglétének vizsgálata kerül előtérbe, amellett, hogy a többi sem hanyagolható el. Így a *rövid lejáratú* hitel folyósításánál a *realizálás folyamatára*, a *középlejáratú* hitel folyósításánál a vállalat gazdálkodásának *jövedelmezőségére*, míg a *hosszú lejáratú* hitelezésnél a *beruházás várható jövedelmezőségére* kell összpontosítani a figyelmet.

Ez a következőkkel magyarázható.

Először. A rövid lejáratú hitel a forgóeszközök megelőlegezésével közvetlenül a termelési tevékenység folyamatosságát biztosítja, ezért e hitel visszafizethetőségének elsődleges feltétele a segítségével termelt *termékek realizálhatósága*. Ez viszont akkor biztosított, ha a vállalat termékei megfelelnek a piaci igényeknek. És ez általában a vállalat jövedelmezőségét is biztosítja.

Másodszor. A középlejáratú hitel a vállalat forgó- és állóeszközeinek bővítésére szolgál. E hitelek visszafizethetősége akkor biztosított, ha az *jövedelmezően gazdálkodik* és a hitel segítségével végrehajtható bővítés még tovább fokozza a jövedelmezőséget. Ez viszont nyilvánvalóan a vállalat működésének jó megszervezésén kívül azt is feltételezi, hogy a vállalat a piaci igényeknek megfelelő termelést folytat, tehát termékei értékesíthetők.

Harmadszor. A hosszú lejáratú hitelek közül nagyobb állóeszköz-fejlesztéseket, beruházásokat valósítanak meg. Nyilvánvalóan az biztosítja elsődlegesen a hitel visszafizetését, ha e *beruházások várható jövedelmezősége* kielégítő. A beruházás pedig akkor lesz jól jövedelmező, ha nemcsak a vállalat műszaki-technikai színvonalának emelését, hanem azt is figyelembe veszik, hogy a beruházás megvalósításával olyan termékek termelésének bővítését kell lehetővé tenni, amelyek iránt szükséglet (kereslet) mutatkozik. És ezzel a vállalat gazdálkodásának jövedelmezősége is fokozható.

A másik fontos hitelpolitikai irányelv: a *kamatpolitika* felhasználása a gazdasági tevékenység helyes irányú befolyásolására.

Az indirekt gazdaságirányítási rendszerben a vállalatok a banki számlájukon levő és legalább félévre lekötött *célbetétük* után — a lekötés időtartamától függően: 2–4% — kamattérítésben részesülnek. A *betéti kamat* szükségessé teszi, hogy a vállalatok mérlegeljék tevékenységüket, vagyis azt, hogy mivel érhetnek el nagyobb eredményt: a fejlesztési célokra szolgáló eszközeik (fejlesztési alap) apránkénti folyamatos felhasználásával, vagy

azzal, ha a nagyobb fejlesztési célokra gyűjtött pénzüket betétbe helyezik és a késleltetett felhasználás miatt kamattérítésben részesülnek.

A banktól igénybe vett hitelek után — tehát a forrásképződést megelőző felhasználás esetében — viszont a vállalatok fizetnek kamatot a banknak. Ezért a vállalatoknak azt is mérlegelniük kell, hogy a forrás képződését megelőzően, hitellel előrehozott felhasználást vagy a forrásképződéssel egyidejű felhasználást eszközöljenek-e. A döntésnél a forrásel látottság konkrét helyzetét és a fejlesztés várható jövedelmezőségét kell vizsgálni. Hitelből ugyanis csak olyan fejlesztést érdemes megvalósítani, amely a vele járó kamatterher mellett is jövedelmező. A jól jövedelmező beruházásokhoz viszont érdemes hitelt felvenni, mert az azzal járó kamat a magas jövedelemből könnyen megfizethető.

A vállalatok által a hitelek után fizetendő, általános érvényű, ún. *alapkamat* mértéke 7—9%. Ennek megállapításánál figyelembe vették azt, hogy a vállalatok működő eszközei értékének az a hányada, amellyel a vállalat még adós, mentes az eszközkötési járulékfizetés alól. A hitelkamatnak ezért objektíve nagyobb terhet kell jelentenie, mint a saját forrásból származó eszközök után fizetendő 5% körüli eszközkötési járuléknak. Ez a *teherföllet* 2—4%.

A gazdaságpolitikai célkitűzéseknek megfelelően az egyes területeken fizetendő kamat mértéke — ott ahol kívánatos a hiteligenybevétel ösztönzése — lehet *alacsonyabb* (preferált), és — ott, ahol a hiteligenybevétel korlátozása szükséges — lehet *magasabb* (restrektív) az általános érvényű alapkamatnál. Továbbá, ha a gazdaságilag indokolható lejáratnál hosszabb időre vesznek igénybe hitelt a vállalatok, akkor az indokolt időt meghaladó időre — a körülményeket mérlegelve — a bank 1—2%-kal magasabb kamatot is felszámolhat.

A *differenciált kamatlábak* alkalmazásának célja a gazdasági tevékenység befolyásolása. Ezért például a befejezetlen beruházási állomány kamatának mértéke (ami nem tartalmaz eszközkötési járulékot, mivel ezt a működő eszközök után fizetik a vállalatok) 5%, tehát nagyobb a már működő eszközök eszközkötési járulékkal csökkentett kamatterhénél, ami — mint láttuk — 2—4%. Ennek célja az, hogy a vállalatokat ösztönözze a befejezetlen beruházásaik állományának csökkentésére.

A kamatpolitika gazdasági tevékenységet befolyásoló szerepe természetesen csak a többi gazdaságpolitikai eszközökkel összhangban fejtheti ki hatását bizonyos keretek között.

2. A szocialista állam költségvetése

A szocialista államnak is szüksége van arra, hogy feladatainak ellátásához, gazdálkodásához biztosítsa a pénzeszközök egy részének központi pénzalapba való koncentrálását. A központi pénzalap — a szocialista állam költségvetése — azonban, eltérően a tőkésállam költségvetésétől, az egész társadalom érdekeit képviseli. Ezért a szocialista állam költségvetésének rendkívül nagy társadalmi jelentősége van. Lehetővé teszi, hogy a nemzeti

jövedelem újraelosztásával, a társadalmi tiszta jövedelem egy részének a központi pénzalapba történő bevonásával a szocialista állam a népgazdasági szintű döntést igénylő feladatokat a népgazdasági terv célkitűzéseinek és a társadalom érdekeinek megfelelően való sítása meg.

A szocialista állam gazdasági funkcióját a költségvetési szervek segítségével látja el. A költségvetési szervek központi és helyi szervekből állnak. A központi költségvetési szervekhez a különböző minisztériumok és országos hatáskörű irányító szervek, valamint ezek intézményei, a helyi szervekhez a különböző szintű tanácsok és ezek intézményei tartoznak.

A költségvetési szervek feladatai rendkívül sokrétűek. A feladatok jellege túlnyomórészt gazdasági, szociális, egészségügyi és kulturális célú, de vannak honvédelmi, rend- és jogbiztonsági, valamint igazgatási feladatok is.

Az állami költségvetés egyben az állam bevételi és kiadási előirányzatainak *mérlegét* is jelenti. A mérlegnek két oldala van: *bevételi és kiadási* oldal. Mind a bevételek, mind a kiadások lényegesen különböznek a tőkésállam bevételeitől, illetve kiadásaitól. E különbségek a források és felhasználások *jellegbeli* eltéréseiben tükröződnek, s a szocialista és kapitalista állam feladatainak és céljainak különbözőségeiből adódnak. A tőkésállam költségvetési politikáját már ismerjük. A továbbiakban a szocialista állam költségvetését, illetve költségvetési politikáját vizsgáljuk meg.

A költségvetés szerkezete

Az állami költségvetés egységes szerkezeti felépítése biztosítja, hogy a bevételi és kiadási előirányzatok tervezése és a tervfeladatok végrehajtása is áttekinthető, figyelemmel kísérhető legyen.

A költségvetési bevételeket és kiadásokat mindenekelőtt a *fő feladatok jellegének* megfelelően csoportosítjuk: gazdasági, szociális és egészségügyi, kulturális, honvédelmi, rend- és jogbiztonsági, valamint igazgatási *ágazatokra*.

Az egyes ágazatokon belül az azonos jellegű feladatok ellátásával kapcsolatos bevételeket és kiadásokat az ún. *költséghelyek* szerint csoportosítjuk. A költséghelyek az egynemű feladatok, tevékenységek előirányzatait és teljesítéseit foglalják magukban. Így például a szociális és egészségügyi ágazat költséghelyei: a kórházak, a rendelőintézetek, a csecsemőotthonok, a bölcsődék stb. A kulturális ágazat költséghelyei: az óvodák, az általános iskolák, a gimnáziumok, az egyetemek, a diákotthonok, a kutatóintézetek stb. Az egyes költséghelyek — mint látható — homogén feladatokhoz kapcsolódnak.

A költséghelyek bevételei tovább bonthatók *bevételi jogcímekre* (nemekre), feladatai pedig *költségnemekre*, a főbb bevételi és kiadási fajták szerint. A költségnemek az előirányzat közvetlen rendeltetését, célját és természetét jelölik meg. Így pl. költségnemet jelentenek a bérjellegű kifizetések (alapbér, bérpótlék, prémiumok stb.) az egyéb személyi kiadások

(jutalom, segély, családi pótlék, nyugdíj, táppénz stb.) a dologi jellegű kiadások (élelmezés, gyógyszer-, munka- és védőruha-ellátás stb.). A költségnem szerinti bontás biztosítja az árváltozások hatásainak figyelemmel kísérését a költségvetési szervek gazdálkodásában.

A költségvetési bevételek és kiadások

A szocialista állam költségvetési bevételeinek döntő forrása az állami termelővállalatokban és a termelőszövetkezetekben létrehozott társadalmi tiszta jövedelem. A jövedelem-elvonás formái a gazdaságirányítás rendszerétől függően változnak és igen sokfélék.

Hazánkban az indirekt gazdaságirányítási rendszerben az *állami vállalatok* a költségvetésbe: eszközlekötési járulékot, illetményadót, SZTK-járulékot, kommunális adót, termelési adót, forgalmi adót és nyereségadót fizetnek be. Sőt, a költségvetésbe fizetik be amortizációs alapjuk bizonyos hányadát is.

A *mezőgazdasági termelőszövetkezetek* költségvetési befizetései jövedelemadóból, földadóból, forgalmi adóból, gépjárműadóból és társadalombiztosítási járulékból állnak.

A tanácsai vállalatok, a kisipari és a földművesszövetkezetek illetményadót, nyereségadót, eszközlekötési járulékot fizetnek.

A *lakosság* költségvetési befizetései a költségvetési bevételeknek viszonylag kis hányadát teszik ki. Ilyen befizetéseket elsősorban a kisiparosok, a magánkereskedők, a szellemi és egyéb önálló tevékenységet folytatók fizetnek általános jövedelemadó formájában. A falusi lakosság földhasználati adót és házadót fizet.

A *költségvetési szerveknek* is vannak működési bevételeik. Ezek általában a költségvetési szervek és intézmények dolgozói és ellátottjai által fizetett térítési díjak. Ilyenek például a dolgozók étkezési és lakbértérítései, vagy a kollégiumokban, diákotthonokban lakó diákok által fizetett bizonyos hányadú ellátási költségtérítési díjak, a tandíjak, vizsgadíjak stb.

A költségvetési bevételek jelentik a költségvetési kiadások forrásait. Így az *eszközlekötési járulék* fő funkciója, hogy fedezetet biztosítson az állami költségvetésből finanszírozandó, termelői rendeltetésű egyedi nagyberuházások és a nem termelő beruházások, valamint az állami kölcsönből megvalósítandó beruházások számára.

Az *illetményadó* és *SZTK-járulék* — a munkabérekkel arányos költségvetési befizetések — a vállalatok hozzájárulását jelentik az élő munka társadalmi költségeihez. Részben e befizetésekből fedezi a költségvetés a társadalombiztosítási kifizetéseket (táppénzt, nyugdíjakat stb.) és az egyéb közvetett társadalmi juttatásokat.

Mivel a társadalmi juttatásokban a produktív dolgozók is részesednek, ezért az e célra felhasznált társadalmi tisztajövedelem-rész — a költségvetésen keresztül történő újraelosztása révén — átalakul a produktív munkaerő díjazásává, és így a *v* részének tekinthető.

Ugyanis már a szocializmusban is van a produktív dolgozók szükségleteinek egy olyan része, amelyet nem célszerű munkabér formájában kielégíteni. E szükségleteket társadalmi

juttatások formájában és többnyire a szükségletek szerinti elosztás elve alapján elégíti ki a társadalom. Ilyenek például a betegellátás, a családi pótlék, az iskoláztatás költségei. Természetesen a társadalmi juttatások egy részét — mint például a táppénzt, a nyugdíjakat — még a munka szerinti elosztás elve alapján biztosítja a társadalom tagjai részére.

A *kommunális adó* a helyi kommunális feltételek (pl. a helyi utak, hidak építése és fenntartási költsége) javításának pénzügyi forrását jelenti.

A *termelési adó* célja, hogy az eltérő természeti, technikai és egyéb feltételekből származó extranyereségek egy részének költségvetési befizetéseivel fedezetet teremtsünk a rossz természeti feltételekkel működő vállalatok dotálásához.

A *forgalmi adó* az áreltérítésekből származó többletnyereségek elvonásával lehetővé teszi az árkiegészítések fedezését.

A *vállalati nyereségadó* szerepe a legjelentősebb. Ez teszi lehetővé, hogy az állam gondoskodjék a vállalatok és nem termelő szervek jó gazdálkodásának feltételeiről, illetve a termelő és nem termelő szféra bővítéséről. Minél nyereségesebben működnek a termelővállalatok, annál nagyobb az állam nyereségadóból származó költségvetési bevétele, ezért annál nagyobb költségvetési kiadásokat tud eszközölni. Ezzel viszont lehetőséget teremthet a vállalatok még jobb működéséhez. A nyereségadó tehát a vállalatokat és az államot is érdekeltté teszi a gazdaságosság fokozásában.

A *szövetkezetek és a lakosság* befizetései elsősorban a helyi költségvetési feladatok megoldásának pénzügyi fedezetét biztosítják, s csak kisebb részben járulnak hozzá a központi szervek költségvetéséhez. Ennek a pénzügyi forrásnak a jelentősége a tanácsai szervek önálló gazdálkodásának kiterjesztésével fokozódik. A tanácsok anyagi érdekelttségében van jelentős szerepe.

A költségvetési bevételek tehát fedezetet jelentenek az állami feladatok megoldásához szükséges gazdasági, szociális és egészségügyi, kulturális, rend- és jogbiztonsági, honvédelmi, valamint igazgatási kiadásokhoz.

A költségvetésbe bevont társadalmi tiszta jövedelemből fedezendő *kiadások legnagyobb hányadát a termelőberuházások és a termelői támogatások, valamint a nem termelő — de a társadalom szempontjából hasznos és fontos, a lakosság életszínvonalát növelő — létesítmények fejlesztésének költségei teszik ki.* E célok megoldására fordítottuk például 1968-ban a költségvetési kiadásaink több mint felét. *Jelentős kiadási hányad továbbá a társadalombiztosítási, szociális és egészségügyi és kulturális célok fedezése.* Ilyen jellegű szükségleteket elégít ki 1968-ban a költségvetési kiadásainknak körülbelül egynegyede.

Mint látható, a költségvetési kiadásokkal teljesítendő feladatok nagyon sokrétűek és széles körűek. Ezért, és mivel a költségvetési bevételek forrásai korlátozottak, a pénzeszközök legcélszerűbb felhasználása, az egyes feladatok közötti strukturális megosztása körültekintő és bonyolult feladatot jelent.

A szocialista költségvetési kiadások jelentős *kérésletet támasztanak* a vállalatok felé, *részben közvetlenül* a költségvetésből eszközölt anyagi eszközök vásárlásával, *részben közvetve*, a foglalkoztatottaknak kifizetett bérekkel és a lakosságnak folyósított pénzjuttatá-

sokkal, mivel ezeket fogyasztási cikkek vásárlására fordítják. A költségvetési kiadások struktúrája tehát komoly hatást gyakorol a termelés *szerkezetére*, a fejlődés *ütemére*. Ezért a költségvetési politika is hatékony közgazdasági eszköze a gazdaságirányítás rendszerének.

3. Pénzforgalom a szocializmusban

A szocialista pénz — mint láttuk — hitel útján lép a forgalomba. Az így kibocsátott pénz első megjelenési formája: bankszámlapénz. A *bankszámlapénz* a pénztulajdonosok banknál vezetett (betét-) számláján nyilvántartott pénzt jelent. Pénzteremtő hitel folyósításával a hitelt igénybe vevő vállalat (pénztulajdonos) számlabetéte (számlapénze) megnövekedik. Ha a pénztulajdonosnak más vállalattal szemben adóssága keletkezik, mert például anyagot vásárol, akkor ezt úgy fizeti ki, hogy — a vevő vagy a szállító kezdeményezésére — a bank a vevő számlabetétjét csökkenti, a szállító számlabetétjét növeli. Mivel e fizetési módnál a pénz számlapénz formája megmarad (csak más pénztulajdonos számlájára kerül át), a fizetésnek ezt a formáját készpénz nélküli fizetésnek, a pénz mozgását pedig *bankszámlapénz-forgalomnak* nevezzük.

Ha viszont a számlapénz-tulajdonosnak *készpénztartozása* keletkezik, például a dolgozóinak munkabért kell fizetnie, akkor a bank a vállalat rendelkezésére bocsátja e szükséges készpénzt, de ennek megfelelően csökkenti a vállalat számlapénzét. Így a számlapénz átalakul készpénzformává és a vállalat teljesítheti készpénzfizetési kötelezettségét dolgozóinak. A dolgozók készpénzükért vásárlásokat eszközölnek. A pénz ilyen módon történő forgását *készpénzforgalomnak* nevezzük.

A pénz további mozgása során újabb és újabb tulajdonosokhoz kerül és közben változtatja formáját. Mindaddig forog, míg csak olyan vállalatához nem ér, amely pénzteremtő hitelének visszafizetésére használja fel. Ezzel a pénz kilép a forgalomból és megszűnik létezni.

II. A szocialista áruforgalom

1. A szocialista áruforgalom lényege, fő részei

A szocialista társadalom gazdasági tevékenységének szerves része, az újratermelés egyik szférája az áruforgalom. Ez — mint már tudjuk — a megtermelt javaknak a termelőktől a felhasználókhoz való eljuttatását jelenti. A szocialista áruforgalom lebonyolításának eszköze a kereskedelem.

A szocialista áruforgalom, és így a kereskedelem is, *egységes* egészet alkot. Ez azt jelenti, hogy az áruforgalom részei kölcsönösen áthatják egymást, kölcsönös, dialektikus összefüggésben vannak egymással. Az áruforgalom két fő, elhatárolható *területe*: 1. a belkeres-

kedelem, az országon belüli termékforgalom, és 2. a külkereskedelem, a nemzetközi árucseré-forgalom.

Az országon belüli áruforgalom három legfontosabb része: a *fogyasztási cikkek*, a *termelőeszközök forgalma* és a *mezőgazdasági termékek állami felvásárlása*.

A nemzetközi árucseré-forgalomban viszont a szocialista országok közötti, a fejlett tőkés-országokkal és az elmaradott országokkal való külkereskedelmet különböztetjük meg. Az alábbiakban a belső áruforgalmat vizsgáljuk.

A fogyasztási cikkek áruforgalmáról bevezetőben csak annyit jegyzünk meg, hogy az a lakosság mint végső fogyasztó áruellátását biztosítja.

Az indirekt típusú gazdaságirányítási rendszerben a *termelési eszközök forgalma* is áru-forgalom formájában bonyolódik le. Ez azt jelenti, hogy a termelővállalatok, szövetkezetek is áruként vásárolják meg a termeléshez szükséges eszközöket, illetve áruként adják el az olyan termékeket is, amelyek nem kerülnek ki a fogyasztó szférába, hanem a termelő szférán belül történik meg további felhasználásuk.

A termelőeszköz-kereskedelem zavartalanságának különös jelentőségét éppen a termelési eszközök sajátossága adja meg, vagyis az, hogy alapvető tényezői, feltételei a termelésnek, illetve a termelés hatékonyságának. Ezért az áruforgalmukban bekövetkező zavarok, fogyatékoságok komolyan gátolják a termelés folyamatosságát. Ha például kiesik egy gép a termelésből, vagy ha valamilyen anyag hiánycikké válik, ez megzavarhatja egy vállalat egész termelését. Ennek viszont továbbgyűrűző hatása lehet a termelés más területeire is, ami viszont végső soron kihathat a fogyasztásra is.

Ezért a termelőeszközök áruforgalmának zavartalansága szempontjából nagy jelentősége van a szállítási (termelési) szerződéseknek és a piackutatásnak.

A *szállítási szerződések* lehetővé teszik, hogy a termelővállalatok annyi terméket állítsanak elő az egyes áruajtákból, amennyire kereslet mutatkozik. Az indirekt típusú irányítási rendszerben a vállalatok maguk végezhetnek piackutatást, és maguk döntenek el, hogy milyen áruajtából mennyit termelnek. Ennek alapján a vállalatok választják meg azt is, hogy melyik vállalattal lépnek szerződéses kapcsolatba, mind a beszerzés, mind az értékesítés vonatkozásában.

A *mezőgazdasági termékek* állami felvásárlása sajátos áruforgalmi formát jelent, ami a mezőgazdasági termékek áruforgalma tervszerű irányításának legfontosabb eszköze. A felvásárlás bekövetkezhet szerződéses és szabad formában is. A *felvásárlási szerződések* biztosítják a szövetkezetek számára a gyors és veszteség nélküli termékértékesítést.

A *szabad felvásárlásnak* viszont azért van jelentősége, mert a szerződésben foglalt termékmennyiségen felüli rész értékesítésének nehézségeit küszöböli ki. A mezőgazdasági termelés eredményességét ugyanis viszonylag nagyban befolyásolja az időjárás. Ezért például jó időjárás esetén sokkal több lehet a megtermelt termék mennyisége, mint amekkora rá számítva a szerződést megkötötték.

Az indirekt gazdaságirányítási rendszerben lényegesen megnövekedett a mezőgazdasági termelőszövetkezetek önállósága az áruforgalom vonatkozásában is. A mezőgazdasági

termelőszövetkezetek is maguk döntik el, hogy milyen formában és milyen szervnek (felvásárló vállalatoknak, szövetkezeteknek, külkereskedelmi vállalatnak stb.) adják el termékeiket, illetve, hogy termékeik milyen hányadát értékesítik a szabadpiacon.

2. A szocialista áruforgalom alapvető jellemzői

A szocializmusban a forgalmi eszközök ugyanúgy társadalmi (állami és csoport-) tulajdonban vannak, mint a termelés eszközei. Ebből következnek a szocialista áruforgalmat a kapitalista áruforgalomtól megkülönböztető sajátos vonásai.

Mindenekelőtt a szocialista áruforgalom — miként az árutermelés is — *szűkebb körű*, mint a kapitalista áruforgalom. Nem képezik adásvétel tárgyát például a vállalatok, a természeti erőforrások, de a lakosság személyes szükségletének egy részét sem az áruforgalom útján elégítik ki, hanem természetbeni társadalmi juttatások (például kórházi ellátás, állami lakások) formájában.

A szocialista áruforgalom fő és közvetlen célja, feladata a társadalom szükségleteinek kielégítése széles választékú, jó minőségű és megfelelő mennyiségű termékeknek a fogyasztókhoz való eljuttatásával. A kereskedelem ezt a célt csak úgy tudja elérni, ha *egyrészt* a fogyasztók igényeit képviseli a termelővállalatokkal szemben, *másrészt*, ha a fogyasztás kulturáltságának fokozása érdekében befolyásolja a kereslet összetételét, a lakosság ízlését.

Fentiekből következik, hogy a szocializmusban nemcsak az árutermelést, hanem az áruforgalmat is tervszerűen kell lebonyolítani. A *tervszerűség* az áruforgalomban azt jelenti, hogy a társadalom tudatosan biztosítja az áruforgalom arányos fejlődését. Az áruforgalom pedig akkor fejlődik arányosan, ha a kereslet és kínálat globálisan és strukturálisan is egyensúlyt alkot. *A kereslet és kínálat globális egyensúlya akkor valósul meg, ha az összes vásárlóerő és az összes árualap megegyezik egymással.*

A *vásárlóerő* részben a lakosság vásárlóerejéből áll. Ennek nagysága egyrészt függ a lakosság pénzjövedelmeinek nagyságától, illetve attól, ami ebből — a megtakarításokon és egyéb kiadásain (pl. adó, kölcsöntörlesztés) felül — áruvásárlási céljaira megmarad, másrészt a fogyasztási cikkek árszínvonalától. Vásárlóerőt jelent azonban ezenkívül az állami vállalatok, a szövetkezetek és a nem termelő szervek árbevételeinek a termelési eszközök pótlására és fejlesztésére fordított része is, mivel — mint láttuk — a termelési eszközök forgalmának zöme is árucseré-forgalom formájában bonyolódik le.

Az *árualap* a termelőszférában létrehozott termelőeszközökből és fogyasztási cikkekből áll, amelyet az adott időszakban meghatározott árakon eladásra kínálnak.

A globális egyensúly — vásárlóerő és árualap értékének megegyezése — azonban önmagában még nem jelenti az áruforgalom arányosságát. Az összkereslet és összkínálat egymással való megegyezése csak alapja, bár egyben elengedhetetlen előfeltétele is az arányosságnak. *Az áruforgalom arányossága feltételezi a kereslet és kínálat strukturális*

egyensúlyát is. Ez azt jelenti, hogy a kereslet (vásárlóerő) összetételének megfelelő szerkezetű kínálatot (árualapot) kell biztosítani. Ha ugyanis a kereslet és a kínálat globális egyensúlya biztosított, de az árualap összetétele eltér a kereslet szerkezetétől, akkor *egyrészt* a szükségletek bizonyos hányadát nem lehet kielégíteni, *másrészt* eladhatatlan termékek, elfekvő készletek halmozódnak fel.

Az arányosság legfőbb kritériuma, hogy a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek kínálatának aránya megegyezzek az állami vállalatok, szövetkezetek és nem termelő szervek, valamint a lakosság keresletének arányával. Ez azonban még nem elég. A termelőeszköz összkínálaton belül és a fogyasztási cikk összkínálaton belül is biztosítani kell a keresletnek megfelelő termékcsoportonkénti, illetve termékfajtánkénti összetételt.

A szocialista tárdadalom az áruforgalom arányosságát — a kereslet és kínálat globális és strukturális egyensúlyát — tudatosan biztosítja. A szocialista állam gazdaságirányítási rendszerének szerves részét képezi az árukínálat szabályozása és a kereslet tudatos befolyásolása.

A kínálat szabályozásának előfeltétele a piackutatás, vagyis a szükséglet várható alakulásának felmérése. Ez elősegíti a termelés szükségletekhez való igazodását. A termelés szabályozása — aminek módjával a korábbi fejezetekben már foglalkoztunk — egyben a kínálat szabályozását is eredményezi, amennyiben a megtermelt termékek zöme az árucserre útján jut el a fogyasztókhoz (felhasználókhoz).

A kereslet befolyásolásának fő eszköze a bérből és fizetésből élők jövedelmének szabályozása, valamint a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és dolgozók jövedelmének szabályozása a mezőgazdasági felvásárlási árakkal.

A szocializmusban az áruforgalom döntően és növekvő mértékben *produktív (termelő) jellegű.* Improduktív (nem termelő) jellege másodlagos. Ennek oka az, hogy a használati érték kezelésének — a termelőktől a fogyasztókhoz való eljuttatásának — van elsődleges szerepe, az érték realizálásával — az értékalak megváltoztatásával — szemben.

Ennek megfelelően *az áruforgalom költségeinek nagyobb hányadát teszik ki a használati érték mozgatásával kapcsolatos produktív költségek,* és csak kisebb hányadát alkotják az érték mozgatásához kapcsolódó tiszta forgalmi költségek. Mindez egyben azt is jelenti, hogy az egységnyi termékforgalomra jutó összes költség kisebb, mint a kapitalizmusban. A forgalmi költségcsökkentése szükségszerű és lehetséges is, mivel a költség a forgalom növekedésével nem nő arányosan (ti. a forgalom költségeinek egy része viszonylag független a forgalom nagyságától). A csökkentéseknél azonban nem a költségcsökkentés lehetséges minimumára, hanem — az áruforgalom gazdaságosságát és a vásárlók érdekeit együtt biztosító — *optimális* nagyságára kell törekedni.

A szocialista áruforgalom összetétele meghatározott törvényszerűségek szerint dinamikusan változik. Az életszínvonal emelkedésével gyorsabban nő az értékesebb (ezen belül tartós) fogyasztási cikkek áruforgalma. A falvak áruforgalma, illetve a több nemzetiségű körzetek áruforgalma gyorsabban nő, mint a városi, illetve a fejlettebb nemzetiségű területeké, szerkezete pedig egyre hasonlóbba válik az ország fejlettebb részének forgalmához.

3. A fogyasztási cikkek keresletének alakulása és az azt meghatározó főbb tényezők

A lakosság vásárlókéességét az állam szabályozza a pénzjövedelmek és az árszínvonal meghatározásával. A fogyasztásicikk-kereslet azonban általában kisebb a lakosság vásárlókéességénél, mivel nem szükségszerű, hogy a fogyasztók pénzjövedelmük egészét vásárlásra fordítsák. A kereslet összetételének (struktúrájának) alakulása is függ a fogyasztók döntéseitől, ti. a fogyasztók határozzák el azt, hogy áruvásárlásra szánt pénzjövedelmük-ből milyen összetételű árukat vásárolnak. *De a kereslet globális nagyságára, strukturális összetételére vonatkozó fogyasztói döntéseket is lényegében társadalmi-gazdasági tényezők határozzák meg.*

A keresletrugalmasság általános fogalma és tényezői

A kereslet szerkezetének alakulását meghatározó tényezők a következők:

- a) a reáljövedelem,
- b) az árarányok és
- c) egyéb tényezők (a kínálat, a népesség száma és összetétele, a divat, a szokások, az éghajlat, az időjárás stb.).

Ezek természetesen nem egyformán hatnak a kereslet alakulására. Az egyes tényezők által előidézett keresletváltozás külön-külön nem is számolható ki (bár bizonyos pontossági határon belül kalkulálni lehet velük). Továbbá, ugyanazon tényező változásának hatására a különböző árufajták (cikkesoportok) iránti kereslet eltérően változik.

Azt az összefüggést, amely a keresletet meghatározó tényezők változása és a kereslet változása között fennáll, a keresletrugalmasság (elaszticitás) fejezi ki. Ezt az összefüggést a keresletrugalmassági együtthatóval (E) számszerűsíthetjük (kvantifikálhatjuk). Ebben a mutatóban egy adott termék iránti keresletben bekövetkezett változás százalékát, ütemét ($\Delta D'$) viszonyítjuk a keresletet meghatározó tényezők százalékos változásához ($\Delta Q'$). Képletben:

$$E = \frac{\Delta D'}{\Delta Q'}.$$

Ez az együttható (ti. a keresletrugalmassági) azt fejezi ki, hogy a keresletet meghatározó tényezők (tényező) egy százalékos változása az adott árufajta keresletének hány százalékos változását idézi elő.

Aszerint, hogy a kereslet változása — bármely tényező hatására — az egyes termékek esetében *milyen mértékű*, megkülönböztetjük az áruk olyan csoportját, amelyek kereslete rugalmas, egységnyi rugalmasságú és merev.

Rugalmas keresletű áruknak azokat tekintjük, amelyek kereslete gyorsabban változik a

keresletet meghatározó tényezőkénél. Ezeknek az áruknak a keresletrugalmassági együtthatója egynél nagyobb ($E > 1$).

Egységnyi rugalmasságú a kereslete azoknak az áruknak, amelyek iránt a kereslet a keresletet meghatározó tényezők változásával *azonos* mértékben változik. Ezeknek az áruknak a keresletrugalmassági együtthatója eggyel egyenlő ($E = 1$).

Végül *merev keresletűek* azok az áruk, amelyek kereslete *lassabban* változik, mint a keresletet meghatározó tényezők, vagy egyáltalán nem változik. Ezeknek az áruknak a keresletrugalmassági együtthatója kisebb egynél ($E < 1$).

Mint hogy a kereslet különböző tényezőinek hatása eltérő, szükséges e tényezők hatását egyenként is vizsgálni.

A kereslet jövedelemrugalmassága

A reáljövedelem emelkedésének hatására nő az összkereslet terjedelme, és változik összetétele is. Ennek megfelelően kell biztosítani az árualap változását. Ezért a termelési tervek készítésénél nagy jelentősége van a reáljövedelem emelkedésével járó hatás vizsgálatának.

Ha elvonatkoztatunk az összes többi tényező hatásától, illetve ha változatlanak tekintjük őket, akkor kifejezhetjük bármelyik áru keresletének alakulását a reáljövedelem változásának függvényében. A reáljövedelem változásának hatására bekövetkező kereslet-változás mértékét a kereslet jövedelemrugalmassága fejezi ki.

A kereslet jövedelemrugalmassága (jövedelemelaszticitása) megmutatja, hogy miként függ össze a kereslet változása a reáljövedelem változásával. Ezt az összefüggést a kereslet jövedelemrugalmassági együtthatójával (E_R) számszerűsíthetjük. Ebben a mutatóban egy adott áru keresletnövekedésének (csökkenésének) százalékát ($\Delta D'_R$) viszonyítjuk a reáljövedelem növekedésének százalékához ($\Delta Q'_R$). Képletben:

$$E_R = \frac{\Delta D'_R}{\Delta Q'_R}.$$

A kereslet jövedelemrugalmassági együttható azt fejezi ki, hogy a reáljövedelem egy százalékos növekedése az adott áru iránti kereslet hány százalékos növekedését, illetve csökkenését idézi elő. Az egyes árufajták (cikkszoportok) keresletének jövedelemrugalmassága lehet pozitív és negatív előjelű.

Pozitív akkor, ha a kereslet a jövedelem változásával azonos irányban változik meg. *Negatív*, ha a kereslet a jövedelem változásával ellentétes irányú mozgást mutat. Ha például nő a jövedelem és ennek hatására nő egy adott termék kereslete is, akkor a kereslet pozitív jövedelemrugalmasságú. Ha viszont a jövedelem növekedésének hatására csökken egy adott termék kereslete, akkor a kereslet negatív jövedelemrugalmasságú.

Továbbá — miként a keresletrugalmasság általában — a jövedelemrugalmasság is lehet egynél nagyobb, egy és egynél kisebb. Egynél nagyobb akkor, ha gyorsabban nő a kereslet a

jövedelemnél. Ilyen — tehát rugalmas keresletű — termékek általában a tartós fogyasztási cikkek (pl. a bútorok, a televízió, a hűtőszekrény). Az egységnyi rugalmasságú áruk iránti kereslet a jövedelem növekedésével azonos mértékben változik. Ilyenek általában a ruházati cikkek. A merev keresletű termékek kereslete a jövedelem növekedésénél lassabban emelkedik, vagy egyáltalán nem változik, illetve csökken. Ilyen áruk általában a lét-fenntartáshoz nélkülözhetetlen élelmiszerek.

A kereslet jövedelemrugalmassága nemcsak a pénzjövedelmek növekedésének, hanem az árszínvonal esetleges változásának hatását is tükrözi. Tudniillik a reáljövedelem az árszínvonalat is kifejezi. De az árarányok változásának hatását — a többi tényezővel együtt — figyelmen kívül hagytuk. Ezért most vizsgáljuk meg az árarányokban bekövetkező változásoknak a kereslet alakulására irányuló hatását.

A kereslet árrugalmassága

A kereslet összetételét meghatározó másik legfontosabb tényező az árarányok rendszere. Az árarányok akkor változnak meg, ha egyes áruk (esetleg egy áru) ára csökken, illetve emelkedik. Az árarányok megváltozása pedig mindenekelőtt annak a terméknek a keresletére hat, amelynek árában változás következett be, de megváltozhat e hatás következtében más áruk kereslete is. Az árarányok változása és a kereslet változása között fennálló összefüggést a *kereslet árrugalmasságának* nevezzük.

A kereslet árrugalmasságának vizsgálatánál a reáljövedelem és a többi tényező hatásától is el kell vonatkoztatni, illetve fel kell tételezni változatlanlenségüket. E feltételezéssel kifejezhetjük bármelyik áru keresletének alakulását az árarányok változásának függvényében.

A kereslet árrugalmasságát — tehát azt az összefüggést, hogy milyen módon változik a kereslet az árarányok változásának hatására — a *kereslet árrugalmassági együtthatójával* (E_p) számszerűsíthetjük. Ebben a mutatóban egy adott áru keresletének százalékban kifejezett változását ($\Delta D'_p$), növekedését vagy csökkenését viszonyítjuk az adott áru árában bekövetkezett változás százalékához ($\Delta Q'_p$).

$$E_p = \frac{\Delta D'_p}{\Delta Q'_p}.$$

A kereslet árrugalmassági együttható tehát azt fejezi ki, hogy egy adott áru árának egy százalékos változása (emelése vagy csökkenése) hány százalékos keresletváltozást (csökkenést vagy növekedést) eredményez. *Egy termék árának emelése szabály szerint csökkenti a termék iránti keresletet, és fordítva, valamely áru árának csökkentése az áru keresletének növelését idézi elő.* Ez viszont azt jelenti, hogy a kereslet árrugalmassága rendszerint *negatív*. (Természetesen hangsúlyozni kell a többi tényező változatlanlenségének feltételezését.)

Egy termék vagy fogyasztási cikkcsoport árának változása azonban hatást gyakorol-

hat — nemcsak az adott termék (termékek) keresletére, hanem — más, olyan termékek keresletére is, amelyeknek ára változatlan maradt. Ezt a kölcsönhatást *keresztrugalmasságnak* nevezzük.

Keresztrugalmasság általában az egymást helyettesítő és egymást kiegészítő fogyasztási cikkeknek áll fenn. A bőrárukat például helyettesíteni lehet műbőrből készült termékekkel. Ezért ha a bőrből készült fogyasztási cikkek árát felemelik, akkor ez nemcsak azt eredményezi, hogy kevesebb bőrárut vásárol a lakosság, hanem azt is, hogy megnő a műbőr-árak kereslete. A változás tehát ellentétes irányba következik be. Vagy például az autót kiegészítő áru a benzin. Ezért ha csökken az autó ára, nemcsak az autó iránti kereslet növekszik meg, hanem több benzint is vásárolnak.

A keresletet meghatározó egyéb tényezők

A fogyasztási cikkek keresletének szerkezetét befolyásolhatja a *kínálat* is.

Egyrészt a szocialista társadalomra jellemző a termelés gyors ütemű fejlődése, ezért mindig újabb és újabb fogyasztási cikkek kerülnek a piacra. Az új fogyasztási cikkek megjelenése viszont új szükségleteket teremtve, növeli e termékek iránti keresleteket. Ugyanakkor más áruk keresletét csökkenthetik, esetleg meg is szüntethetik. A műszárból készült szövetek kínálata és ezzel keresletének növekedése például csökkenti a hagyományos anyagból készült szövetek keresletét. Vagy a kész, illetve félkész ételek kínálatának növekedése csökkentőleg hat a nyers ételanyagok keresletére.

Másrészt az értékesítő szervek működése is hatást gyakorolhat a kereslet szerkezetének alakulására. Ezért a kereskedelemnek a kereskedelmi dolgozók jó munkájával, reklámozással, a bolthálózat korszerűsítésével stb. aktív hatást kell gyakorolnia a fogyasztók keresletére, népgazdasági érdekből és a fogyasztás kulturáltságának fokozása céljából is.

A *lakosság összetételének* változása is hatással van a kereslet szerkezetére. Ebből a szempontból különösen jelentős szerepe van a lakosság *jövedelemkategóriánkénti, társadalmi rétegenkénti* (munkások, alkalmazottak és parasztok közötti), *foglalkozás szerinti*, a városi és falusi népesség számaránya szerinti, illetve a *kor és nem* szerinti megoszlásának. Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy miként hat a kereslet szerkezetének alakulására a lakosság fenti szempontok szerint csoportosított összetétele, illetve annak változása. Nyilvánvaló, hogy más a magasabb jövedelmű családok keresletének szerkezete — ti. a jövedelem növekedésével emelkedik a tartós fogyasztási cikkek kereslete —, mint a viszonylag alacsonyabb jövedelmű családok keresletének struktúrája. Vagy például az sem vitatható, hogy más termékek iránt támaszt keresletet az azonos jövedelmű falusi és városi lakosság is.

Annál fontosabb viszont a szükségletek kielégítése szempontjából a lakosság összetételének, illetve alakulásának *vizsgálata*, hiszen csak ennek alapján lehet a kereslet megtervezésével befolyásolni a termelést, illetve a kínálatot.

Végül a fenti főbb tényezőkön kívül a kereslet összetétele jelentős mértékben függ a lakosság életkörülményeit meghatározó egyéb tényezőktől is. Ilyen például a társadalmi juttatások arányának növekedése, az éghajlat, az időjárás, a történelmi tradíciók, a szokások, a kultúrszínvonal, a divat.

4. A szocialista kereskedelem szervezete hazánkban

A szocialista kereskedelmet a tulajdonforma és a funkció szerint csoportosíthatjuk.

A *tulajdonformák* szerint megkülönböztetünk: állami, szövetkezeti és szabadpiaci kereskedelmet.

Az *állami és szövetkezeti* kereskedelem bonyolítja le az áruforgalom döntő részét. Vezető szerepe az állami kereskedelemnek van, ahol a forgalmi eszközök osztársadalmi tulajdonban vannak. A szövetkezeti kereskedelmet a fogyasztási szövetkezetek bonyolítják le.

A *szabadpiaci* kereskedelemben a kisárutermelők és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, illetve azok tagjai értékesítik termékeik egy részét.

A kereskedelem *funkciója* szerint a nagykereskedelmi és kiskereskedelmi formát különböztetjük meg.

A *nagykereskedelmi* tevékenység a vállalatok közötti áruforgalmat bonyolítja le. A nagykereskedelmi vállalat azért vásárol termelővállalatoktól nagy mennyiségű terméket, hogy azt más — termelő vagy kiskereskedelmi — vállalatoknak eladja.

A *kiskereskedelmi* tevékenység pedig a lakosság áruellátását biztosítja. A kiskereskedelmi vállalatok vagy nagykereskedelmi vállalatoktól, vagy közvetlenül a termelővállalatoktól, valamint szövetkezetektől vásárolnak és közvetlenül a fogyasztóknak adnak el.

A nagykereskedelmi és kiskereskedelmi vállalatok tevékenységét optimális arányban kell kialakítani, úgy, hogy biztosítsa a lakosság igényeinek kielégítését.

Mivel a kereskedelem vállalati formában folytatott és zömmel produktív tevékenység, ezért a kereskedelmi szervek anyagi érdekelttségét a termelővállalatokéhoz hasonlóan kell kialakítani, azaz a kereskedelmi szerveknek is kell nyereséget realizálni. Ezt a kereskedelmi árrés biztosítja. A kereskedelmi árrés az áruk eladási és vételárának különbsége. A nagykereskedelmi és a kiskereskedelmi árrést is úgy kell megállapítani, hogy az a forgalmi költségeken kívül nyereséget is foglaljon magában.

A jövedelemelosztás, az anyagi ösztönzés és az életszínvonal alakulása a szocializmusban

I. A jövedelemelosztás lényege és szabályozása

Mint már tudjuk, az elosztási-jövedelmi viszonyok a termelési (tulajdon-) viszonyok elválaszthatatlan része. Azt is megtanultuk már, hogy a szocializmusban a termelőerők színvonalával összefüggésben létezik gazdasági elkülönültség, és az érdekek alapvető azonossága mellett a különböző érdekek ellentmondása is objektív tény. Ismert továbbá, hogy a gazdasági érdek érvényesülése anyagi *érdekeltségben* létezik. Mind emiatt a szocializmusban — a társadalom számára szükséges valamennyi munka elvégzéséhez, a termelőerők fejlesztéséhez, a szakképzettség növeléséhez, a több és jobb munka végzéséhez — nemcsak lehetséges, hanem objektíve elengedhetetlen az *anyagi ösztönzés*. Az anyagi ösztönzés mellett természetesen az erkölcsi, az etikai ösztönzés, az öntudat szerepe is igen fontos és jelentősége állandóan növekszik. A szocializmusban az anyagi javaknak a személyes szükségletek kielégítésére szolgáló részét (a nemzeti jövedelem fogyasztási alapjának zömét) alapvetően a *munka szerinti* elosztás törvényének, a többi gazdasági törvénynek is megfelelő követelmény, valamint a mindenkorai gazdaságpolitikai célok szerint osztják el. Az anyagi javak és szolgáltatások egy részéhez viszont nem munka szerint, hanem más elvek, különböző megfontolások alapján jutnak hozzá a társadalom tagjai.

Az anyagi ösztönzés és jövedelemszabályozás, az előzőekben tárgyaltakkal — a tervezéssel, az árakkal, a pénzügyi rendszerrel — együtt és azokkal szorosan összekapcsolódva szintén a gazdasági mechanizmus egyik igen fontos mozzanata. A gazdasági mechanizmusnak ez a vonatkozása — az előbbiek működésétől, formáitól, alakulásától függően — a legközvetlenebbül kapcsolja össze a különböző érdekeket és fejezi ki az egyéni érdek viszonyát a vállalati kollektív és a népgazdasági közérdekhez. A jövedelem változása az életszínvonal alakulásának a dolgozók számára legközvetlenebbül érzékelhető tényezője. Az alábbiakban e mozzanat szocializmusbeli általános vonásait és jelenlegi hazai érvényesülésének fő sajátosságait tekintjük át.

1. A munka szerinti jövedelmek és szabályozásuk

A munka szerinti jövedelmek forrása a nemzeti jövedelem *egyéni* fogyasztási alapja. Ez jelenleg nálunk az összes fogyasztási alap mintegy 65%-a. Az egyéni fogyasztási alaphoz különböző formákban élveznek jövedelmeket a dolgozók.

Bármely tevékenységi terület akármilyen formában megjelenő munkajövedelmének alapvetően közös vonása, hogy a dolgozók jövedelmeinek ez a része *tendenciájában* a társadalmilag szükségesnek elismert munkájuk mennyiségéhez és minőségéhez igazodik.

A jövedelmek *színvonalát és arányait* (a bérből és fizetésből élők, valamint a termelő-szövetkezeti dolgozók jövedelemarányait, az előbbieken belül a termelők és nem termelők jövedelmeinek arányait, azokon belül a különböző szakmák, illetve foglalkozási ágakban dolgozók közötti jövedelemarányokat) a gazdasági mechanizmus bármelyik alaptípusában központilag, államilag szabályozni kell. Ennek oka az, hogy a szocialista állam a fogyasztási és felhalmozási alap arányának alakulását nem bízhatja a piacra, és nem engedheti meg a lakosság jövedelmének egészségtelen differenciálódását. A munka szerinti elosztás törvénye ugyanis — a szocializmus bármely más gazdasági törvényéhez hasonlóan — csak tudatosan érvényesülhet és spontánul nem.

A gazdasági irányítás *direkt* típusú rendszerében a szabályozás — hasonlóan a többi gazdasági folyamathoz — közvetlenül részletekbe menően és ezért döntően adminisztratív eszközökkel, utasításos formában történik. *Az indirekt típusú gazdasági mechanizmusban* — tehát a mi jelenlegi irányítási rendszerünkben is — ezt a szabályozást a központi gazdaságvezető szervek *alapvetően közgazdasági eszközökkel, közvetett befolyásolások útján oldják meg.*

Így a gazdálkodó alapegységek (vállalatok, intézmények stb.) a munkadíjazás területén is fokozottabb önállósággal rendelkeznek ebben a gazdasági mechanizmusban, mint a direkt irányítás rendszerében.

Az egyéni jövedelmek átlagszínvonalának és fő arányainak szabályozása azonban az indirekt gazdasági vezetés körülményeiben is részletesebb, közvetlenebb, mint más gazdasági folyamatok alakulásának állami kézben tartása. Ez azzal függ össze, hogy az államnak a szocializmusban elsőrendű érdeke gondoskodnia arról, hogy *a társadalom tagjainak életszínvonala rendszeresen emelkedjék, továbbá, hogy a dolgozók különböző rétegei között kirívó jövedelemaránytalanságok ne alakulhassanak ki.* Ugyanakkor feltétlenül szükséges a jövedelemeltéréseknek olyan mértéke, amely automatikusan ösztönöz a jobb munkára és ezen keresztül a jövedelemszínvonal különbségeinek fokozatos kiegyenlítésére. Mind az egyik, mind a másik oldal szükségszerű a társadalmi termelés és társadalmi elsajátítás összhangja szocializmusbeli alapvető követelményének érvényesüléséhez, tudatos biztosításához!

A munkabér a szocializmusban a nemzeti jövedelemből való egyéni részesedés megvalósulásának alapvető eszköze. Mint különös gazdasági kategória, a kapitalizmusban is létezik. Ettől természetesen jellege szerint gyökeresen különbözik, mivel nem kizsákmányolási, uralkodó és alávetettség társadalmi egyenlőtlenségek antagonisztikus viszonyait fejezi ki. A szocialista munkabér a társadalmi-gazdasági értelemben alapvetően egyenrangú dolgozók termelési viszonyait fejezi ki, s nem a társadalom, illetve közvetlenül a vállalat és az egyén antagonisztikus érdekellentmondásainak mozgásformája.

A munkabért a szocializmusban nem a munkaerő értéke határozza meg. A munkabér mint a szükséges termék fő megjelenési formája, nem válik el élesen a többletterméktől. Növekedése pedig — éppen ezért — a társadalom rendelkezésére álló, egyéni fogyasztásra használható anyagi javainak és szolgáltatásainak növekedésétől függ, nem pedig a munkaerő termelési tényezőként való működőképes újratermelésének minimális igényeitől (ráfordítási költségeitől), mint a kapitalizmusban.

A munkabér a szocializmusban többféle szerepkört tölt be egyszerre:

1. A társadalom tagjai megélhetésének és az életszínvonal emelésének egyik eszköze. A dolgozók bérükből vásárolják meg létfenntartásukhoz, anyagi-kulturális igényeik kielégítéséhez szükséges javak és szolgáltatások nagy részét.

2. A nemzeti jövedelem megfelelő része munka szerinti elosztásának eszköze, formája.

3. A munkára való ösztönzés fő eszköze.

4. A munkaerő szakképzési irányát és a népgazdaság egyes ágai közötti tervszerű elosztását befolyásoló eszköz.

5. Az árualap és vásárlóerő egyensúlyban tartásának egyik eszköze.

6. A szocialista tudat és munkaerkölcs-formálás egyik eszköze.

A munkabér pénzformában jelenik meg. A felszínen úgy viselkedik, mint valamely áru ára, illetve mint valamely szolgáltatás díja, ti. a munkabér hat a munkaerő keresletére és kínálatára. A munkaerő mozgása (áramlása) az egyik termelési ágból, illetve vállalatból a másikba és a munkabér-változás egymással kölcsönhatásban áll. Ez ugyan sajátos, de mégis piaci mechanizmus. Fenti funkcióit éppen ezen a mechanizmuson keresztül tölti be a munkabér. *Ilyen értelemben a szocializmusban is beszélünk munka- vagy munkaerőpiacról.*

A munkabér a munka szerinti elosztás törvénye érvényesülésének formája. Ez a törvény is — miként a többi — tendenciaként érvényesül. Számos olyan tényező van — köztük az állam gazdaságpolitikai és politikai, valamint szociális megfontolásai —, amelyek a törvény követelményeinek tiszta, abszolút érvényesülésével szemben hatnak. De mint az elosztás uralkodó tendenciája, e törvény érvényesül.

A bérszínvonal és a bérarányok meghatározó tényezői és központi szabályozása

Az átlagos bérszínvonalat meghatározza egyfelől a *társadalmi munkabéralap*, másfelől a *dolgozók létszáma*. Társadalmi munkabéralapon azt a pénzösszeget értjük, amely adott időszakban (általában egy évben) a népgazdaság egészében foglalkoztatott *bérből és fizetésből élők részére munkabéreként kifizethető*. Ezt az állam központilag állapítja meg. A munkabéralap forrása döntően a nemzeti jövedelem egyéni fogyasztási alapja.

A *munkabéralap növekedése végső soron a munkatermelékenység emelkedésétől függ*. A nemzeti jövedelem volumen növekedésének fő forrása ugyanis — mint tudjuk — a termelékenység emelkedése. Ha a nemzeti jövedelem növekedése esetén a fogyasztási alap *aránya* változatlan marad, abszolút nagysága nő. A fogyasztási alapon belül az egyéni fogyasztási alap arányának változatlansága esetén a munkabéralap aránya akkor növekszik, ha a parasztság munkadíjazására fordított arány csökken, illetve kisebb mértékben növekszik, mint az egyéni fogyasztási alap. A munkabéralap növekedése pedig akkor jelent átlagos bérszínvonal-emelkedést is, ha a dolgozók létszáma lassabb ütemben nő, mint a béralap.

Az intenzív gazdasági fejlődés körülményei között a munkatermelékenység emelkedésének üteme gyorsabb, mint a dolgozók létszámának növekedése. A fejlett termelőerőkön nyugvó szocialista társadalomban tehát — hazánkban is — a munkabéralap növekedése jellemző. Ezen belül természetesen nem egyforma ütemű a különböző termelési ágak és területek munkabéralapjának növekedése. Ez azonban már nem bérszínvonal, hanem a bérarányok problémája.

A *munkabérarányokat* meghatározó fő tényezők a következők:

1. A *munka szerinti elosztás törvényéből fakadó követelmények*. Ez a legfontosabb tényező és közvetlenül összefügg a munkabér *osztónzó* szerepével.

A munka szerinti elosztás — mint az anyagi javakból való részesedés uralkodó tendenciájának érvényesülése — azt jelenti, hogy a *társadalomnak nyújtott munka arányai és a társadalomtól kapott* (termékekben és szolgáltatásokban testet öltött) *munka arányai* összhangjának tendenciája érvényesül.

Ez elengedhetetlen feltétele a társadalmi termelés és társadalmi elsajátítás mind jobb összhangban való érvényesülésének.

A bérek arányainak a végzett munka mennyiségi és minőségi arányaihoz való tudatos igazítása nem egyszerű feladat. Az elvégzett munka ugyanis gyakorlatilag nem mérhető közvetlenül, hanem csak közvetve, különböző tényezők útján megközelítve. Különösen nehéz a munka minőségének mérése. A munkafeladat minősége a *szellemi és fizikai* igénybevétel együttes mérlegelésével értékelhető.

A munka szerinti elosztás a társadalmilag szükségesnek elismert „*egyenlő munkáért egyenlő bért*” követelményét foglalja magában. Ennek *hármás* értelmű tartalma van. Először: *általános technikai-gazdasági értelemben* az, hogy a bonyolult munkáért több bért kell fizetni, mint az egyszerűért, illetve a nehéz munkáért többet, mint a könnyűért stb.

Másodszor: *különös társadalmi-gazdasági értelemben* az, hogy a munkákat eredményességük társadalmi elismerésének arányai szerint kell díjazni. A piacon, a termékek és szolgáltatások realizálása során derül ugyanis ki, hogy a ténylegesen kifejtett munkák mennyiben járultak hozzá a társadalom szükségleteinek kielégítéséhez, és a társadalom szükségleteihez való hozzájárulási aránytól függően kell alakulnia a munkadíjak arányainak is. Harmadszor: *specifikus társadalmi-gazdasági értelemben* pedig azt, hogy ugyanazért a munkáért — nemre, fajra, nemzetiségre való tekintet nélkül — ugyanazon díjazás jár. Ez természetes követelménye a termelési eszközök társadalmi tulajdonának. Ha ugyanis a színesbőrű és a fehérbőrű ember, a különböző nemzetiségű dolgozó, a nő és a férfi stb. ugyanazt a munkát végzi, és a termelőeszközöknek, amellyel munkájukat kifejtik egyformán (kollektív) tulajdonosaik, akkor munkájuk önmagukra vonatkoztatott eredményeinek, vagyis díjazásaiknak (az egyéb említett és más tényezőket is azonosnak véve) szintén azonosnak kell lennie.

A munka szerinti elosztás érvényesülésének nem mond ellent pl. az a tény, hogy hazánkban a női és férfi dolgozók átlagkeresete közötti különbség mintegy 25—30%-os a férfiak javára. Ez alapján véve nem a munka szerinti elosztás megsértése, ennek objektív okai vannak. Így pl. az, hogy a nők nehéz fizikai munkára — biológiai adottságuknál fogva — általában kevésbé alkalmasak, mint a férfiak. Jelenleg pedig még sok ilyen munka van. Továbbá, a nők közül aránylag kevesebb a magasabb képzettséghez kötött, illetve vezető munkakört betöltő dolgozó. Ennek megoldási útja pedig a nők szakmai képzettségének növelése és képzettségüknek, tehetségüknek megfelelő munkába való foglalkoztatásuk következetesebbé tétele. Természetesen találkozunk még bizonyos előítéletek maradványaival is, amelyek ellen harcolni kell.

Azonban ismételten hangsúlyozzuk, hogy a bérarányoknak a munka szerinti elosztás követelményeihez való igazodása: *tendencia*, márcsak a munkák összehasonlíthatóságának nehézségei miatt is. Ezenkívül egyéb, különböző tényezők is szerepet játszanak a munkabérarányok alakulásában, s ezek tovább fokozzák annak tendencia jellegét, a munka szerinti elosztás által követelt arányoktól való eltéréseken keresztül.

2. *A munkaerő-gazdálkodás tervszerűsége* is tényezője a munkabérarányok alakulásának. Az előbbi követelményeknek megfelelő arányoktól eltérő bérarányok alakulhatnak ki pl., ha bizonyos foglalkozási ágban, vagy adott területen rövid idő alatt nagy mennyiségű munkást kell biztosítani. Ezt különböző népgazdasági érdekek, védelmi stb. szempontok indokoltta tehetik. Ilyen esetekben lehetséges, hogy két különböző területen azonos munkáért eltérő bért fizetnek. Az is lehetséges, hogy bizonyos ágakban a munkák különbözősége által indokoltnál nagyobb mértékben eltérő bért fizetnek, pl. a szakképzettség növelésére való ösztönzés érdekében.

A tervszerű munkaerő-gazdálkodásnak természetesen nem az egyetlen eszköze a bérpolitika, hanem csak *egyik* lehetséges eszköze. Emellett még ez is különböző formákban történhet: pl. a nehéz fizikai munka vállalása nemcsak aránytalanul magasabb, „túlfizetett” bérrel jár együtt, hanem pótszabadsággal, munkaidő-csökkentéssel stb. is.

3. *A munkabéralap nagysága is bérarány meghatározó tényező.* Ez a munkabérnek mint a létfenntartás és az életszínvonal-emelés eszközének szerepével függ össze. Ha pl. az összes béralap viszonylag kicsi, akkor a legalacsonyabb jövedelműek keresetének a megélhetést biztosító szinten való megállapítása olyan bérarányokat eredményezhet, amely eltér az előzők által meghatározottól. Vagy ha csak bizonyos dolgozó rétegek életszínvonalát akarják emelni egy adott időszakban, illetve egyes népességszociális csoportokét az átlagnál fokozottabban akarják növelni, ennek is egyik eszköze lehet a bérarányok eltérése a munkarányoktól.

Hazánkban jelenleg a bérarányok terén mutatkozó főbb problémák pl. a szakmunkások és segédmunkások keresetének, a mérnökök és szakmunkások kereseteinek nem kellő különbsége, valamint egyes értelmiségi rétegek közötti indokolatlan keresetkülönbségek megléte. Ezek az aránytalanságok ki is váltanak bizonyos spontán folyamatokat, azok révén igyekeznek utat törni megoldásuk felé, pl. külön munkák, másodállások vállalása stb. formájában. Mindezek a bérpolitika tudatosságának fokozásával bizonyos idő alatt viszonylag könnyen megoldhatók. Annál nehezebb viszont az azonos munkakörben dolgozók különböző színvonalú munkájának megfelelő bérarányok kialakítása.

A központi bérszabályozás fontos feladata tehát: a munkabéralap nagyságának, az átlagbér-színvonalnak és növekedési ütemének megállapítása, az alapvető bérarányok alakulásának szabályozása. Mindezt döntően közvetett úton, a munkadíjazás általános rendszerének és a gazdasági mechanizmus elemeinek együttes felhasználásával kell megvalósítani. A jövedelmek állami, központi szabályozása azonban a különböző szférákban — azok sajátosságaival összhangban — igen eltérő formákban és más-más eszközökkel történik.

2. Munkadíjazás a különböző szférákban

Az állami termelő szféra dolgozóinak munkadíjazása

Az állami termelő szférában a munka szerinti elosztás megvalósításának fő formája a munkabér. A dolgozók a munkabéren kívül különböző formájú bérjellegű jövedelmeket is élveznek. Ilyenek pl. a különböző pótlékok (veszélyességi, éjszakai, túlóra stb.), a prémieumok, a jutalmak és a nyereségrészesedés. A munkabér lehet időbér és teljesítménybér.

Az időbér a munkafeladat jellege és a szakképzettség alapján bizonyos időre (pl. órára vagy hónapra) megállapított bér. Időbérben dolgoznak azok a fizikai munkások, akiknek különösen bonyolult vagy minőségileg nagy követelménnyel járó munkákat kell végeznük. Ezenkívül időbért kap a vállalatok adminisztratív dolgozóinak jelentős része.

Teljesítménybér minden olyan bérforma, amelyben a kereset vagy annak egy része, a munkateljesítmény mennyiségétől és minőségétől függ. Legelterjedtebb formái a különböző *darabbérrendszerek*, de a teljesítménybér körébe sorolható az ún. *prémiumos időbér* is, amelyben az időbért teljesítménytől függő prémiummal egészítik ki. Teljesítménybért

olyan területeken alkalmaznak, ahol a teljesítmény könnyen, jól és pontosan mérhető. Teljesítménybérért dolgozik az iparban a fizikai munkások nagy része, a kereskedelemben a szállító-, a rakodómunkások stb. Prémiumos időbér-formában kapja díjazását a műszaki vezető munkakört betöltők zöme, a vezető adminisztratív alkalmazottak jelentős része stb.

A teljesítménybér helyes megállapításának nagyon fontos feltétele a műszakilag megalapozott, tudományosan kidolgozott normák alkalmazása. A *norma* olyan előírás, amely meghatározza az adott munkahelyen, adott munkakörülmények között bizonyos munkafeladat elvégzéséhez szükséges munkaidőt, vagy fordítva, az időegység alatt elvégzendő munkafeladatot. A normának az adott munkahely rendelkezésére álló legtokéletesebb technika, technológia és munkaszervezés figyelembevételén kell alapulnia, és az átlagos képességű dolgozó által tartósan teljesíthetőnek kell lennie. A technika szakadatlan fejlődésének következtében a normák időről időre elavulnak, azért azokat a termelés műszaki feltételeihez folyamatosan hozzá kell alakítani.

A termelővállalatok beralapja nem állapítható meg központilag. A központi szabályozás azonban érvényesül. Ennek egyik eszköze az általános *béretarifa-rendszer* központi kidolgozása és használatának előírása a vállalatok számára. A munkabérezés központi szabályozásának keretén belül a vállalatok önállóan alakítják ki saját bérpolitikájukat. Maguk állapíthatják meg az alkalmazott bérformákat, a vállalaton belüli bércsoportokat stb. A központi szabályozás másik eszköze az a konstrukció, miszerint a felügyeleti szervek által meghatározott bázisbérszint alapján a vállalatok nyereségének alakulásától függ az alkalmazottak keresetének növekedése. A nyereség keresetnövelésre való fordításának általánosan előírt szabályai, a vezető és beosztott dolgozók érdekeltségi különbségei feltételeinek szabályozása stb. mindmégannyi eszköze a központi közvetett szabályozásnak.

A dolgozók anyagi érdekeltsége és ösztönzése rendszerében különösen fontos szerepet tölt be a keresetek vállalati nyereségtől függő és beosztási csoportok szerint differenciált alakulásának biztosítása. A dolgozók nyereségből való részesedésének formái az évközi premizálás, a jutalmazás, az év végi *nyereségrészesedés* fizetése és az alaphéremelés. Fontos új vonása bérezési rendszerünknek, hogy a beosztott dolgozók alaphéberét a vállalat veszteséges működése esetén 100%-ig garantálja az állam, de a vezető beosztásúakét csak 75, illetve 85%-ban. Ezzel szemben viszont nyereséges működés esetén a vezetők fokozottabb arányú részesedése érvényesülhet a beosztott dolgozókéhoz képest. Különösen kiemelkedő teljesítmény esetén — eltérően az eddigiektől — a beosztott dolgozó is kereshet többet, mint a vezető.

Az egyéni jövedelmek nyereségalakulástól függő növelésének számos *előnye* van. Nemcsak jobb és több egyéni munkára ösztönöz, hanem fokozza a felelősségérzetet az egész kollektíva munkájának eredményessége iránt, növeli a gazdálkodásban való részvétel aktivitását és előmozdítja a köztulajdonosi tudat fejlődését stb. A vezető beosztású dolgozókat pedig serkenti a dolgozók minél szélesebb körű véleménynyilvánításának, javaslatainak igénylésére és azok hasznosíthatóságának fokozott mérlegelésére.

A munka szerinti elosztás elve és az állami bérpolitika a nem termelő szférában is érvényesül. A nem termelő — költségvetési szerveknél (intézményeknél) foglalkoztatott — dolgozók munkadíjazásánál ez azt jelenti, hogy az azonos jellegű szerveknél, azonos szakképzettséggel, azonos munkakörökben, azonos feladatokat ellátó dolgozók munkadíjazása tendenciájában azonos.

A költségvetési szervek nem termelő jellegéből következik, hogy bevételeik nem az általuk termelt termékek értékesítéséből származnak, és dolgozóik munkájának eredményessége általában nem mérhető a teljesítményükkel. Ezért az itt foglalkoztatottak munkabérének fő formája az *időbér*.

Az időbérezés e szerveknél kétféle bérrendszer: *az alsó- és felsőhatáros*, valamint a *folyamatos előlépésen alapuló* bérrendszer szerint valósul meg.

Az *alsó- és felsőhatáros bérrendszer lényege* az, hogy rendelet által meghatározott valamennyi munkakör alsó és felső bérhatára. Az egyes munkakörökben alkalmazott dolgozók alapbérét az előírt bérhatárok között kell megállapítani, de úgy, hogy az illető szerv nem lépheti túl engedélyezett évi összes beralapját. Ebben a szférában ugyanis a beralapot intézményenként továbbra is felsőbb szervek határozzák meg. Az ilyen bérrendszer szerint fizetett dolgozók — az alapbéren kívül — munkaviszonyban eltöltött időtartamuktól (szolgálati idejüktől) függően az alapbérük meghatározott százalékának megfelelő *korpótlékban* is részesülnek. A korpótlékok százalékát is központilag állapítják meg.

A *folyamatos előlépésen alapuló bérrendszerben* rendelet határozza meg valamennyi munkakör konkrét bérkategóriájának nagyságát (konkrét összegét) bizonyos munkaviszony (pl. 3 vagy 5 éves szolgálati) időszakonkénti tagolásban. Eszerint az alkalmazott dolgozók munkabérét — a munkakörtől és a dolgozók szolgálati idejétől függően — a rendeletileg meghatározott összegben kell megállapítani, és a dolgozókat a rendeletben meghatározott munkaviszonyban időszakonként (pl. 3 vagy 5 évenként) egy-egy bérkategóriával előbbre kell sorolni. Ezzel a folyamatos előlépéssel a dolgozók munkabére meghatározott évek elteltével automatikusan növekszik. Ez az automatikus béremelkedés tulajdonképpen az alsó és felső bérhatáros bérrendszerben fizetett korpótlékot helyettesíti. Funkciója tehát azonos a korpótlékéval, nevezetesen az, hogy a több szolgálati idővel, és ezért nagyobb tapasztalattal, gyakorlattal rendelkező, hatékonyabb munkát végző dolgozók munkabére is nagyobb legyen a kezdő, illetve a kevesebb szolgálati idővel rendelkező, azonos munkát végző dolgozókénál.

A korpótlékon kívül egyéb bérpótlékokban is részesedhetnek a költségvetési szervek dolgozói. Így pl. vezetői, veszélyességi, területi, túlóra, éjszakai, ügyeleti stb. pótlékban.

Az új gazdasági mechanizmusban, az anyagi érdekeltség fokozottabb érvényesülésével várható az átlagbérek *jelentősebb* emelkedése a termelő szférában. Ezért, ha a nem termelő szférában is biztosítani akarjuk a megfelelő szakemberellátást, akkor a költségvetési szervek dolgozóinak átlagbéremelkedéséről is gondoskodni kell.

A nem termelő szféra dolgozóinak bérfelállítását biztosítja a bizonyos időszakonként végrehajtott *bérrendezés*, amely valamennyi dolgozó bérének emelkedését eredményezi. E célra szolgál részben az évi ún. *soronkívüli előléptetési keret* is. Ez az alaphérek évi 1—2%-ának megfelelő összeg lehetővé teszi, hogy a költségvetési szervek vezetői a legjobb munkát végző dolgozók munkabérét — az alsó és felső bérhatár között, illetve a magasabb bérkategóriába sorolva — emeljék. Ezért e keret egyben anyagilag ösztönzi az itt dolgozókat a jobb munka végzésére is, bár ez az ösztönzés elég csekély mértékű. Az ösztönzés szerepét szolgálja még a *jutalmazási rendszer* és a *személyi fizetések* alkalmazásának korlátozott lehetősége is.

Az új gazdasági mechanizmusban a költségvetési szervek az engedélyezett beralapjukkal önállóan gazdálkodhatnak. Így, ha tartós bérmegtakarítást érnek el (pl. kevesebb dolgozó alkalmazásával; a magasabb bérű dolgozók helyett alacsonyabb bérű alkalmazottak foglalkoztatásával; az állandó főfoglalkozásúak helyett részfoglalkozásúak beállításával stb.), akkor azt felhasználhatják dolgozóik adott évi munkabérének növelésére.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek munkadíjazásának sajátosságai

A munka szerinti elosztás elve a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben bizonyos sajátosságokkal érvényesül.

A mezőgazdasági munka eredményét általában, de különösen a növénytermesztésben, nagyobb mértékben befolyásolják a természeti feltételek (a föld minősége, fekvése, az időjárás stb.), mint a népgazdaság más területein. A mezőgazdasági munka e sajátos körülményei kifejezésre jutnak az elosztás módjában is, mind a termelőszövetkezetekben, mind az állami gazdaságokban. A termelőszövetkezetekben érvényesülő elosztás fő sajátosságai azonban elsősorban a szövetkezeti tulajdonformával és a mezőgazdaság többi népgazdasági ágához viszonyított elmaradottságával kapcsolatosak.

A szövetkezeti (csoport-) tulajdon a tulajdon olyan formája, amelyben az egyes szövetkezetek gazdasági önállósága, elkülönültsége nagyobb mértékű az állami vállalatokénál. A fokozottabb gazdasági elkülönültség miatt a szövetkezetek gazdasági érdekei és cselekedetei eltérőek az állami vállalatokétól. Ezt tükrözik az elosztás speciális vonásai is.

Lényeges sajátosság, hogy a szövetkezeti tagok jövedelmének két fő *forrása* van. Jövedelmük egy része a *közös gazdaságból* származik, itt végzett munkájuk arányának megfelelően. Másik része viszont a *háztáji gazdaságban* végzett munkájuk eredménye. Hazánkban jelenleg még ez utóbbi képezi a szövetkezeti tagok összes jövedelmének közel 50%-át. A szövetkezeti tagok háztáji gazdasága azonban szoros kapcsolatban van a közös gazdasággal. E kapcsolat igen fontos szerepet játszik a háztájiból származó jövedelem alakulásában (pl. a közös gazdaság nyújtotta gépi munka, nemesített vetőmag, növényvédő szer, takarmányjuttatás stb.).

A közös gazdaságból származó jövedelem *nagyságának* alakulása is speciális vonásokat mutat. *Egyrészt* a szövetkezetek munkadíjazási alapjának nagyságát jobban befolyásolja a gazdasági eredményük, mint az állami vállalatokét. Gazdasági eredményük pedig a végzett munka mennyiségén és minőségén kívül függ a szövetkezetek földjének mennyiségétől és minőségétől, valamint az időjárástól is. *Másrészt* maguk a szövetkezetek döntenek el azt, hogy jövedelmükből mekkora munkadíjazási alapot képeznek. Természetesen e döntésnél figyelembe kell venniük az állammal szemben fennálló kötelezettségük teljesítését, a közös gazdaság fejlesztési szükségleteit és a közös szociális-kulturális igényeket is.

Mindezek szerint, egyforma mennyiségű és minőségű munkáért a különböző szövetkezetekben nagymértékben eltérő munkadíjat fizetnek. Ezt a különbséget fokozza még az is, hogy az egyes szövetkezetek gazdasági felszereltsége, vagyoni állapota is nagyon különböző.

További sajátosságot jelent ma még az is, hogy — egyes szocialista országokban, így hazánkban is — a munkadíjazási alap bizonyos, de viszonylag kicsiny hányadát nem a végzett munka szerint, hanem a szövetkezeti tagok által bevitt föld arányában osztják el. Az ebből származó ún. *földjáradék*-jövedelem azonban megszűnik, ha a föld szövetkezeti tulajdonná válik.

A szövetkezeti tagok közös gazdaságból származó, munka szerinti jövedelmének *formája* igen változatos. Hazánkban az uralkodó munkadíjazási forma az ún. *munkaegységrendszer*. Ennek alkalmazása esetén a szövetkezeti tagok munkaráfordításait munkaegységgel mérik, azaz az összes előforduló, eltérő bonyolultságú és fajtájú munkákat munkaegységgel értékelve teszik összehasonlíthatóvá. Egy munkaegység az átlagos munka egy napi normájának teljesítéséért adható. Az összes többi munkáért egynél több vagy kevesebb munkaegység jár.

A szövetkezeti tagok a munkájukkal szerzett munkaegységeik arányában részesednek díjazásban. Egy munkaegységért azonban a különböző szövetkezetek nagyon eltérő munkadíjat fizetnek, miután az egy munkaegységre jutó jövedelem a gazdaság összeredményétől függ. Ez utóbbi természetesen azt is jelenti, hogy az egy munkaegységre jutó jövedelem az egyéni munka hatékonyságával csak közvetett kapcsolatban van. A termelőszövetkezetek keresik is az útját-módját annak, hogy tagjaikat egyéni munkájuk eredményességében is érdekeltté tegyék. Így pl. egyre több szövetkezetben egészítik ki a munkaegységért járó jövedelmet *prémiummal*, ami már a tagok egyéni munkájának eredményességétől függő jövedelem.

A termelőszövetkezeti tagok jövedelmük, részesedésük egy részét a gazdasági év végén, a zárszámadás után kapják meg, *pénzformában és természetbeni formában*. Ma azonban már a szövetkezetek évközben is *rendszeresen* pénzbeli előlegben részesítik tagjaikat, és mindinkább jellemzővé válik az előre *garantált* munkadíjazás is. Ez a tendencia a jövőben még inkább fokozódni fog. A természetbeni díjazást is fokozatosan felváltja a pénzdíjazás. Mindezek eredményeképpen pedig a termelőszövetkezetek jövedelemelosztása egyre jobban hasonlónak válik az állami vállalatokéhoz.

3. A társadalmi juttatások

A társadalmi juttatások azok a béren felüli jövedelmek, amelyek térítés nélkül, zömmel a költségvetésből jutnak el a dolgozókhoz. Nyújtásuk *szükségessége* egyrészt a dolgozók munkaképességbeli különbségeiből és a családok közötti eltartottak és keresők arányának tekintetében meglevő eltérésekből, másrészt bizonyos szükségletek (pl. iskoláztatás) kielégítése társadalmi megszervezésének gazdaságosabb voltából következnek.

A társadalmi juttatások így szerepet töltenek be az egyes dolgozók, illetve családok tényleges fogyasztása közötti — munka szerinti elosztásból származó — természetes eltérések csökkentésében. A jövedelemnek ez a formája tehát nem rendelkezik munkára ösztönző hatással.

A társadalmi juttatások fő formái a következők:

1. *Társadalombiztosítási, egészségügyi és szociális juttatások.* (Táppénz, nyugdíj, családi pótlék, gyermekgondozási segély, balesédbérek, egészségügyi intézmények stb. fenntartása, orvosi ellátás stb.)

2. *Oktatási és kulturális juttatások.* (Iskolák, színházak, könyvtárak, művelődési otthonok fenntartása, ösztöndíjak stb.)

3. *Egyéb, különböző kedvezmények nyújtása.* (Pl. állami lakóházak karbantartása és lakásjuttatások, kedvezményes üdültetés, üzemi étkezéshez való hozzájárulás, munkaruha-juttatás stb.)

A lakosság a jövedelmeknek ehhez a társadalmi juttatások által alkotott részéhez részben *pénzformában, részben természetbeni formában* jut hozzá. Igen jelentős részük nem anyagi jellegű szolgáltatás (pl. az orvosi kezelés, pedagógusok oktató, nevelő tevékenysége stb.). A társadalmi juttatások természetüknél fogva *ingyenes* juttatások. A kedvezményes térítéssel elnyerhető javak és szolgáltatások (pl. gyógyszer, lakás) esetében a tényleges ár (érték) és a dolgozó által fizetett díj közti különbség a társadalmi juttatás.

A társadalmi juttatások a dolgozók összjövedelmén belül növekvő arányúak, de nem minden réteg jövedelmét érintik egyformán. Még nem is jelentenek teljesen szükséglet szerinti elosztást, hanem annak csak elemét, csíráját képezik. Ezért igen fontos azoknak az alapelveknek, konkrét kritériumoknak a kidolgozása, amelyek alapján a jövedelmek e részét elosztja a társadalom tagjai között. Egy sor esetben ez kielégítő (pl. nyugdíj, családi pótlék stb.), de más fontos esetekben (pl. a lakásjuttatás, üdültetésben való részesítés stb.), egyáltalán nem tekinthető megoldottnak. Az elosztási elvek tökéletesedése ezen a téren egyre fokozza annak lehetőségét, hogy a társadalmi juttatások mindinkább betöltsék szerepüket.

II. Az életszínvonal összetevői és növekedése a szocializmusban

1. Az életszínvonalat meghatározó főbb tényezők

Az életszínvonal bonyolult, sok-sok mozzanat által körülhatárolt közgazdasági kategória. Oly tényezőket tartalmaz, amelyek közül egyesek nem is számszerűsíthetők, mások számszerűen kifejezhetők ugyan, de különböző természetük folytán nem összegeezhetők. Az életszínvonal alakulását — ha nem is teljes pontossággal, de lényegében helyesen — tükröző legfőbb tényezők a következők:

1. az *anyag*i fogyasztás (táplálkozás, ruházkodás mennyisége, összetétele, választéka stb.) alakulása;

2. az *egészségügyi és szociális ellátás* (betegekről, öregekről, gyermekekről való gondoskodás stb.) mértékének alakulása;

3. a *kulturális szükségletek* (iskoláztatási lehetőség, művelődésügyi intézmények stb.) kielégítettségi fokának alakulása;

4. a *lakásszükséglet* (lakósűrűség, lakások minősége, felszereltsége stb.) kielégítése színvonalának alakulása;

5. a *kommunális szolgáltatásokkal való ellátottság* mértékének fejlődése (pl. közlekedés, közművesítettség stb.);

6. a *munkakörülmények* (a munkaidő hossza, munkabiztonság stb.) és a *szabad idő* nagyságának és felhasználása lehetőségeinek (szabadság, szórakozás) alakulása.

Már e felsorolásból is következik, hogy nem lehet minden társadalomban az életszínvonal alakulásáról *általában* beszélni. Pl. a kapitalizmusban különbséget kell tenni a tőkésosztály és a munkásosztály életszínvonalának alakulása között, hiszen a javakkal és szolgáltatásokkal egészen másképpen rendelkeznek a tőkések, mint a munkások. A szocializmusban viszont — ahol a termékek elosztása döntően a munka alapján történik — lényegében az egész társadalom életszínvonaláról, annak alakulásáról egységesen lehet beszélni. Persze a szocializmus viszonyai között a két baráti osztály — a munkásság és a parasztság —, valamint közös szövetségesük, az értelmiség életszínvonalának alakulása még bizonyos különbségeket mutat. Erre azonban egyrészt jellemző, hogy *nincs szakadék* a két osztály, illetve az értelmiség életfeltételei között, másrészt a meglevő indokolatlan különbségek fokozatosan csökkennek. Ezt — majd mint látni fogjuk — nálunk is tapasztalhatjuk.

Ha tehát képet akarunk alkotni a szocialista társadalom dolgozói életszínvonalának alakulásáról, akkor e tényezők alakulását és az erre közvetlen befolyást gyakorló eszközök változását kell elemezni. Ezt a következőkben hazánk fejlődésén keresztül követjük nyomon.

A reálbér emelésének módjai és alakulása hazánkban

Ha bérekről beszélünk — mint tudjuk — meg kell különböztetnünk a *névleges (nominál-)* béreket és a *valóságos (reál-)* béreket. A reálbér emelésének *két alapvető útja* lehetséges: vagy a *névleges bér emelése, vagy az árak csökkentése*. Egyes esetekben a béremelést, más esetekben az árcsökkentést módszerét célszerűbb alkalmazni, de lehetséges a *két módszer kombinációja* is. Hazánkban döntően a béremelés útján növekedtek a reálbérek, azonban a különböző időszakokban nem egyforma mértékben.

Az elmúlt másfél évtized alatt a munkások és alkalmazottak egy keresőre jutó reálbére mintegy 70%-kal növekedett.⁶⁷ Eközben fokozatosan javultak — ám még mindig nem kielégítően — a *bérrányok* is.

A reálbér emelkedését *meg kell előznie* a munkatermelékenység növekedésének. Egyrészt ez alapozza meg reálisan az emelés forrását jelentő nemzeti jövedelem növekedését, másrészt a foglalkoztatottak összlétszámán belül nő a nem anyagi termelés területén dolgozók aránya a társadalom egészségügyi, szociális, kulturális ellátásának javulásával.

A társadalmi juttatások szerepe az életszínvonal alakulásában

A társadalom tagjai által ténylegesen fogyasztható javak és szolgáltatások mértékét a reálbérek alakulása nem jellemzi teljesen, hiszen azt kiegészítik a társadalmi juttatások.

A társadalmi juttatások a szocializmusban általában — s így az elmúlt másfél évtizedben Magyarországon is — gyorsabban nőnek, mint a reálbérek. Lehetnek azonban a fejlődésnek olyan rövidebb időszakai — mint pl. jelenleg nálunk —, hogy a reálbéreket kell gyorsabb ütemben növelni. Ez azonban nem jár együtt a társadalmi juttatások terjedelmének csökkentésével. Lakosságunk összjövedelmének pl. ez idő szerint mintegy 25%-a a társadalmi juttatásokból ered. Ha ezek figyelembevételéről elfeledkezünk, nagyon hibás és a dolgozók életkörülményeiről hamis kép alakul ki bennünk. Kevesen tudják, hogy pl. 1967-ben csupán a családi pótlék közel 3, a nyugdíj 10, a táppénz 3, a gyógyszerköltség 2 milliárd Ft-ot tett ki.⁶⁸ Sok-sok milliárd Ft-ba kerül az óvodák, bölcsődék, a munkásszállók, diákok otthonok fenntartása stb.

Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy máris elegendő a bölcsődei férőhely, a kórházi ágy, hogy a sokgyermekes családok ne küzdenének olykor még komoly anyagi gondokkal is stb. A nagy fejlődés ellenére is sok még a tennivaló. Azt azért világosan kell látni, hogy a meglevő gondok ellenére igen jelentős a fejlődés. Hasonló ütemű előrehaladás ilyen téren egyetlen tőkésországban sem képzelhető el. Nem is beszélve a Horthy-korszak-

⁶⁷ Statisztikai Évkönyv, 1966. 276. old.

⁶⁸ Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1968. 141., 155., 156. és 157. old.

beli Magyarország több millió embert érintő, hihetetlen nyomorával szembeni óriási különbségről.

Sok-sok milliárd forint kiadást jelent évente az államnak az a hatalmas *kulturális átalakulás*, amelyet példaként csak nagy vonalakban a következő néhány adattal jellemezünk. Mindenekelőtt felszámoltuk az analfabetizmust hazánkban. 1967-ben közel hétszer annyian jártak közép- és felsőfokú iskolába, illetve egyetemre, mint a felszabadulás előtt. Nem hagyható figyelmen kívül a dolgozók esti iskoláztatása, ahol részint a múlt hiányosságait pótolják, illetve szakképzettségük színvonala növekedik, továbbképzésüket biztosítják. Egy egyetemi hallgató iskoláztatása az 5 esztendő alatt az államnak kb. 150—200 ezer forintjába kerül. Amíg a felszabadulás előtt 16 főiskola és egyetem működött az országban, addig ma 91 működik.⁶⁹

Kedvezően alakult az orvosok száma is. 10 ezer lakosunkra ma 20,6 orvos jut (1970-re 22 főre emelkedik), szemben a felszabadulás előtti 11,6-tal.⁷⁰

A reálbérek és a társadalmi juttatások együtt alkotják a reáljövedelmet. Az egy főre jutó reáljövedelem alakulását befolyásolják egyrészt a reálbérek (annak két tényezője, a névleges bér és az árszínvonal), másrészt a társadalmi juttatások nagysága, és végül a foglalkoztatottak arányának alakulása.

E három tényezőt egyaránt figyelembe véve, hazánkban a bérből és fizetésből élők *egy főre jutó reáljövedelme* az elmúlt másfél évtizedben *kétszeresére* (tehát 100%-kal) emelkedett! A parasztság reáljövedelme pedig közel 80%-kal, vagyis az előbbinél kisebb mértékben nőtt.⁷¹

A reáljövedelemnek ez az emelkedése nem érintett mindenkit egyformán. Egyeseket ennél kevésbé, másokat ennél nagyobb mértékben. A harmadik ötéves terv idején pl. a reáljövedelem mintegy további 15%-os növekedésén belül ennél gyorsabb ütemben nő a parasztság jövedelme.

A reáljövedelem alakulása az a legfontosabb mutató, amely az életszínvonalat meghatározza, s az életszínvonal tényezőiből a leglényegesebb mutatókat együttesen, összefoglalva fejezi ki. A reáljövedelem alakulásának *eddiggi üteme* (ha nem is minden évben volt egyenletes) olyan, amelyhez hasonlót a kapitalista országok nem értek el.

3. Az életszínvonalat meghatározó egyéb tényezők

A reáljövedelem emelkedése — ismételjük — az életszínvonal növekedésének legfontosabb és hű mutatója, de ezen kívül számos egyéb tényező is hat részint közvetlenül, részint közvetve az életszínvonal alakulására. Ezekkel a tényezőkkel függ össze nagyrészt — bár nem kizárólag — a társadalmi fogyasztási alap oszthatatlan része.

⁶⁹ Uo. 179. és 180. old. adataiból számítva, és Felsőoktatási Szemle, 1967. 12. sz.

⁷⁰ Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1968. 161. old.

⁷¹ Statisztikai Évkönyv, 1966. 276. old.

Az *oszthatatlan társadalmi fogyasztási alap* a *tudományok* fejlesztésére, a többnyire csak közösen használható *kommunális szolgáltatások* (közvilágítás, úthálózat, közlekedés, városrendezés, parkosítás, csatornázás stb.) fejlesztésére, az *államigazgatás*, a *rendbiztonság* és a *honvédelem* fenntartására és fejlesztésére szolgál.

Nem lebecsülhető módon befolyásolja még az életszínvonal alakulását a *lakáshelyzet*, a *munkaidő* hossza, a *munkafeltételek*, a *foglalkoztatás* mértéke stb. Ezeket az ún. egyéb tényezőket elég gyakran és elég sok panasszal illetik a dolgozók, sokszor nem is indokolatlanul. Mégis, ha nem akarunk az egyoldalúság hibájába esni, és nem akarunk elszakadni a realitástól, akkor az életnek ezeken a területein is — a létező valóságos nehézségek mellett — bekövetkezett nagyarányú fejlődést is figyelembe kell venni.

Mik a tények? Tény, hogy hazánkban már 1950-re *megszűnt a munkanélküliség*, és ezzel együtt a létbizonytalanság, amely elválaszthatatlan tartozéka volt a felszabadulás előtti Magyarországnak és a mai tőkésországoknak is. A *munkafeltételek* az üzemekben és a mezőgazdaságban rendkívüli sokat javultak. Elég csak a nehéz fizikai és az egészségre ártalmas munkák eddigi gépesítésére, a kulturált ebédlőkre, öltözőkre, védőételre, munkaruhára stb. utalni, de az sem mellékes, hogy a parasztembernek ma már nem kell virradattól sötétedésig dolgoznia, és nem fenyegeti a tönkremenés, a végrehajtás veszélye. Az iparban dolgozók munkaidejének 7 órára való csökkentése a közeli néhány év feladata. A napi 7 órás munkaidő bevezetését a munkabérek csökkentése nélkül, illetve emelése mellett valószínűsíthetjük meg. Eszerint a dolgozók egy munkaóra jutó jövedelme a munkaidő csökkentésével együtt is növekszik.

Tény az is — bármilyen nagy gond is a lakáshelyzet —, hogy 1949-től 1967-ig több mint 850 ezer lakást építettünk. Ez idő alatt a lakosság $\frac{1}{5}$ -e költözött új lakásba. E lakások zöme fürdőszobás és a kisebb része is legalább mosdófülkés; a felszereltségük (gázellátás, víz, csatorna, világítás stb.) jobb. A jelenlegi ötéves terv idején (1966—70) 300 ezer lakás épül. A lakáshelyzet javulását leghűbben azonban mégis az tükrözi, hogy az évi 1,5%-os népességszaporodás mellett a lakásállomány-növekedés évi 8%-os. Az is tény, hogy az 1930-as években az ország lakóinak fele földes lakásban élt, és a lakások 78%-a sárból, vályogból és fából épült. 1936-ban Budapesten pl. 10 ezer lakás állt üresen, miközben hivatalosan 100 ezer hajléktalant tartottak számon, s több mint 10 ezren éltek pincében. Mindennek oka az igen magas lakbér volt. Arról sem szabad elfeledkezni, hogy az 1960-as évekre mind a 3200 községünk villanyvilágítást kapott, míg a felszabadulás előtt csupán 1200 község volt ellátva villanyárammal.⁷²

Anélkül, hogy továbbfolytatnók a felsorolást, végül megjegyezzük — és az előbbiektől ez nem választható el —, hogy országunk népességének *átlagos életkora* ma 70 év, azaz húsz évvel magasabb, mint a háború előtti évtizedben volt.

Az eredmények ellenére az életszínvonal egyik-másik tényezőjével kapcsolatos észrevételek, kifogások okai több forrásból erednek. Például abból, hogy *igen mélyről indultunk el*,

⁷² Uo. 310. old.

és nagyarányú háborús pusztítás után (a nemzeti vagyon mintegy 40%-a ment tönkre) vette kezdetét a fejlődés. Közben — különösen az 1950-es évek első felében — nem kevés gazdaságpolitikai hiba gátolta a fejlődést. (1951 — 52-ben és 1953 első felében a reáljövedelem csökkent.) Továbbá, éppen az életszínvonal emelkedésének egyenes következménye, hogy *az igények állandóan nőnek*, ami kifejezésre jut bizonyos elégedetlenségekben. Végül pedig anyagi erőforrásaink sem korlátlanok, s számos reális igény kielégítéséhez több idő kell, mint amennyi kellene akkor, ha a termelőerők fejlettebbek volnának.

Mindazonáltal a párt és a kormány eddig is állandóan szem előtt tartotta, hogy a szocialista építés nem öncél, hanem a dolgozók érdekében történik, s az anyagi és kulturális színvonal emelésére, egyszóval az életkörülmények javítására igen nagy gondot fordított. Ennek eredményei nem is maradtak el. Az életszínvonal emelkedését bizonyító — s itt csak vázlatosan ismertetett — tények egyértelműen mutatják a szocializmus gazdasági alaptörvénye céljának mind teljesebb érvényesülését hazánkban. E cél, vagyis a társadalom tagjai jólétének, kulturális színvonala emelkedésének és az emberek minden oldalú fejlődésének biztosításához elengedhetetlenül *szükséges a társadalom minden tagjának erőfeszítése, kinek-kinek saját területén végzett becsületes munkája, helytállása.*

Az életszínvonal emelkedésének a továbbiakban is a termelés és a termelékenység emelkedése, az önköltség csökkentése és minden vonalon az ésszerű takarékoság megvalósítása, egyszóval a nemzeti jövedelem növekedése lehet csak szilárd alapja. A dolgozók életkörülményei további javítását nagyban elősegíti új jövedelemelosztási rendszerünk és annak fokozatos tökéletesítése is.

A harmadik ötéves terv célkitűzéseinek teljesítése — beleértve talán elsősorban az életszínvonal emelésére vonatkozó célkitűzés elérését — nagymértékben azon múlik, hogy mennyire válik minden területen a munka elválaszthatatlan jellemzőjévé, valóban törvényévé az ésszerű takarékoság következetes érvényesítése.

A szocializmus már ma is látható és tényekkel alátámasztható fölényét a kapitalizmus-sal szemben az életszínvonal terén abban foglalhatjuk tömören össze, hogy 1. a termelési eszközök szocialista köztulajdona alapján a társadalmi elsajátítás objektív gazdasági törvény és nem létezik a létbizonytalanság; 2. a nemzeti jövedelem fogyasztásra kerülő részét a társadalom tagjai között alapvetően a munka szerint osztják el, és nem létezik kizsákmányolás, valamint a kapitalizmusban oly jellemző társadalmilag igazságtalan jövedelmi aránytalanság; 3. végül a szocializmusban az egész társadalmat jelentő dolgozók életszínvonala — s ennek legfőbb mutatója, a reáljövedelem — törvényszerűen gyorsabb ütemben emelkedik, mint a kapitalizmusban, és a növekedés rendszeres.

Ezért reális és szükségyszerű, hogy a szocialista országok — köztük hazánk — dolgozóinak életszínvonala a néhány legfejlettebb tőkésország dolgozóinak ma még a miénknél magasabb életnívóját elérje, majd túl is szárnyalja.

Az ipar népgazdasági szerepe és hazánk szocialista ipara

A népgazdaság — ágazati rendszere szerint — mindenekelőtt termelőágazatokból és nem termelő szférából áll. A kettő közötti határ nem merev és nem egyszer s mindenkorra adott. A népgazdaság két (termelő és nem termelő) területén belül az egyes ágazatokhoz sem minden időben és helyen ugyanazok a tevékenységi körök tartoznak. A termelőerők fejlődése következtében az egyes tevékenységek egymáshoz kapcsolódása megváltozik. A termelőágak részint integrálódnak, összeolvadnak, részint osztoznak. A nem termelő szféra egyes ágai, illetve egyes ágak bizonyos tevékenységei termelővé válnak stb.

A termelőerők és az ezen nyugvó munkamegosztás rendszere elég tág határok között képezi azt az *objektív* alapot, amely a népgazdaság ágazati rendszerét meghatározza. *E határokon belül* azonban a népgazdaság ágazati rendszerének konkrét milyensége minden időben és az egyes országokban részint *a konkrét gazdasági, természeti adottságok*, a termelőerő és a nemzeti vagyon összetétele stb., másrészt célszerűségi szempontokon alapuló *konvenció* kérdése.

Magyarország népgazdaságának ez idő szerint érvényben levő ágazati rendszere a következő 8 (5 termelő és 3 nem termelő) ágazatot foglalja magában: 1. Ipar. 2. Építőipar. 3. Mező-, erdő- és vízgazdálkodás. 4. Szállítás és hírközlés. 5. Kereskedelem (bel- és külkereskedelem). 6. Egészségügy, szociális és kulturális ellátás. 7. Lakásellátás és egyéb személyi szolgáltatás. 8. Pénzügy, igazgatás, egyéb.

(Népgazdaságunk ágazati rendszerének ez a szerkezete különbözik a KGST egyezményes ágazati rendszerétől.)

A továbbiakban az egyes ágazatokat és azok kapcsolatait nem tárgyaljuk külön-külön részletesen, hanem mindenekelőtt a termelő szférából néhány — népgazdaságunk számára is különösen fontos — ágazatát kiemelve elemezzük. A nem termelő terület ágazatait pedig bizonyos szempont szerint átcsoportosítva vizsgáljuk. A termelőágak közül az *iparral*, a *mező-*

gazdasággal és a külkereskedelemmel, valamint ezek — saját aspektusukból megközelített — egymással és a fogyasztással (illetve a nem termelő szférával) alkotott kölcsönös kapcsolataival foglalkozunk.

I. A korszerű ipar főbb jellemzői és a szocialista iparfejlesztés hazánkban

1. Az ipar fogalma és korszerűségének alapvető tényezői a szocializmusban

Az ipar a modern társadalmakban a nemzetgazdaság vezető ága, az anyagi termelés legfőbb területe. Az ipar látja el nemcsak saját magát, hanem valamennyi más népgazdasági ágat a legfontosabb termelési eszközökkel, amellett a fogyasztási cikkeknek is mind nagyobb hányadát szolgáltatja. Modern ipar nélkül aligha képzelhető el a műszaki és gazdasági tudományok jelentős fejlődése, a termelés és általában a gazdálkodás műszaki-gazdasági kultúrájának kiterjedése.

A szocialista ipar a szocializmus anyagi-technikai bázisának legfontosabb része, de egyzersmind az a nem termelő szféra fejlődésének is alapja és a szocializmus politikai hatalmának is rendkívül fontos gazdasági bázisa. Korszerű honvédelem sincs fejlett, gépesített nagyipar — elsősorban korszerű nehézipar — nélkül. A szocialista ipar növekedése a társadalom vezető osztályát képező munkásosztály társadalmi jelentősége fokozódásának és a szocialista hatalom legfőbb politikai alapját alkotó munkás-paraszt szövetség szilárdításának is nélkülözhetetlen eszköze.

Mindezzel az ipar alapozza meg az egész népgazdaság, a fogyasztás növekedését, jórészt összetételét is, és az egész társadalom fejlődését.

Az ipar olyan tevékenységet folytató termelőegységek összessége, amelyek a munkaeszközök zömének termelésével, a természetadta munkatárgyak kiaknázásával, a nyersanyagok többségének előállításával, valamint azok és a mezőgazdaságból nyert termékek továbbfeldolgozásával foglalkozik. Az ipar mind a nemzeti, mind a nemzetközi munkamegosztás fejlődésében alapvető és egyre növekvő szerepet tölt be.

Az ipar korszerűségét több oldalról és számtalan tényezővel jellemezhetjük. A többek között erre alkalmasak a következők (vagy azok legfontosabbjainak komplex, egymással összefüggő ismerete): az ipari tevékenység műszaki színvonala, az iparban működő munkaeszközök teljesítőképessége, a felhasznált nyersanyagok jellege, az alkalmazott munkaerő felkészültsége és összetétele, a termelékenység színvonala, a termelés terjedelme, növekedésének üteme és arányainak változási iránya, a koncentrálttság és specializáltság foka, a munkamegosztás kapcsolatának mélysége és kiterjedése, a szükségletekhez való alkalmazkodás rugalmassága, az ipar külkereskedelemben betöltött szerepe stb.

Korunkban, a tudomány és a technika jelenlegi színvonalán és a termelésbe való mind erőteljesebb behatolása idején, ahhoz, hogy valamely ország ipara korszerűnek legyen tekinthető, olyan műszaki színvonalat és teljesítőképességet kell képviselnie, aminek következtében az adott ország ipari jellegű. Korunkban tehát a korszerű iparral rendelkező országban a nemzeti jövedelem termeléséhez bármely más népgazdasági ág nál többel járul hozzá az ipar; a foglalkoztatás szempontjából is minden más ágat megelőz; termelékenységeinek színvonala és a külkereskedelmi forgalomhoz való hozzájárulási aránya is felülmúlja bármely más népgazdasági ágét.

Az egyes ipari országok ipara között azonban igen lényeges színvonal- és terjedelembeli különbségek lehetnek, és vannak is. Ezt pedig jelentős mértékben éppen a népgazdaság többi ágainak és nem utolsósorban a nem termelő szférának a fejlettsége is kifejezi. Minél korszerűbb egy ország ipara, általában annál fejlettebb annak egész népgazdasága is.

7. táblázat

A magyar ipar tulajdonviszonyai (társadalmi szektorai) (%)*

Szektorok	Az állóeszközök értéke (1965-ben)	A foglalkoztatottak létszáma (1965-ben)	Az iparban termelt nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás az építőiparral együtt (1964-ben)
Állami	98,7	83,2	90,2
Szövetkezeti	1,1	12,2	7,3
Magán	0,2	4,6	2,5
Ipari összesen	100,0	100,0	100,0

* Ipari adatok 1967. III. Statisztikai Időszaki Közlemények, 19. sz. 91. és 99. old.

Dr. Stark Antal: A helyi ipar Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 13—14. old.

A szocialista országok legtöbbje ipari vagy ipari-agrár jellegű ország. *Hazánk is agrár-ipari országból fejlődött ipari-agrár jellegűvé.* Iparunk színvonala közepesen fejlettnak tekinthető.

Iparunk társadalmi szerkezetének fejlődését — mint már ismeretes — a szocialista tulajdonviszonyok gyors térhódítása jellemezte. Mai társadalmi szerkezetét a 7. táblázat mutatja.

2. Az ipar ágazati és gyártmányszerkezete

Az ipar ágazati — és azon belüli gyártmány- — szerkezete része a népgazdaság ágazati rendszerének. Miként a népgazdasági szerkezetnek, úgy az ipari szerkezetnek is *objektív* alapját a munkamegosztás alkotja. Az ágazatok száma és az egyes alapegységek valamely ághoz való sorolása — a munkamegosztás követelményei szabta határokon belül — konvencionális és időről időre változó. El változás azonban nemcsak lehetséges bizonyos gyakorlati megfontolások alapján, hanem a termelőerők és a munkamegosztás fejlődése, valamint az ezzel járó szükségleti (fogyasztási) színvonal és összetétel törvényszerű módosulása miatt szükségszerű is.

Az ipar különböző ágait a termelőegységek (vállalatok) alkotják. A termelőegységeket *termelvényeik azonos rendeltetése*, valamint a *felhasznált anyagok és alkalmazott technológia* (gyártási eljárás) *azonos jellege* alapján sorolják ugyanazon ágba. *Az ipar ágazati szerkezetén tehát az ipar egyes ágazatai termelésének egymáshoz viszonyított arányait értjük.*

Az ágazatokat alkotó vállalatok termékeket állítanak elő, s így az ágazatok végső „építőkövei” a termékek. Minden ágazat — mivel általában nem egyetlen fajta terméket előállító vállalatokat egyesít — bizonyos gyártmányszerkezetet foglal magában. A gyártmányok az ágazatoknak további részletezését jelentik. Bármely ágazat a többivel csak az által kerül kapcsolatba, hogy azok termékeit felhasználja, illetve saját gyártmányait szállítja azoknak. Az egyes ágazatok kapcsolatai tehát a valóságban termékek kapcsolatait jelenti. Ezért a *gyártmányszerkezet* az egyes *ágazatok közötti* és az egyes ágazatokon *belüli* technológiai, gazdasági kapcsolatokat is jellemzi.

A gyártmányszerkezet mégsem azonosítható az ágazati szerkezettel. Az ágazati és gyártmány szerkezet közti *különbségnek az az alapja, hogy egy-egy ágazat gyártmányai általában nem tételeznek fel szigorúan, kizárólagos pontossággal és részleteiben meghatározott összetételű termelőkapacitást és munkaerő-szükségletet.* Az ágazatok egyes termelőegységei ugyanis azonos termelőapparátussal (termelőeszköz- és munkaerő-összetétellel), vagy annak csekély módosításával nagyon sokféle terméket tudnak előállítani, vagyis igen eltérő gyártmánystruktúrát valósíthatnak meg. Ezért az ágazaton belüli gyártmánystruktúra módosítása egyszerűbb, mint az ágazati szerkezet egészének megváltoztatása.

A magyar ipar ágazati szerkezete jelenleg — a szokásos összevonásokat alkalmazva — a következő *iparágakat* tartalmazza: 1. Bányászat (érc, szén, olaj stb.). 2. Villamosenergiaipar. 3. Kohászat (vas, alumínium stb.). 4. Gépipar (gépek és gépi berendezések gyártása; közlekedési eszközök gyártása; villamosipari gépek és készülékek gyártása; híradás- és vákuumtechnikai ipar; műszeripar; fémtömegcikk-ipar). 5. Építőanyagipar. 6. Vegyi és gumiipar. 7. Könnyűipar. 8. Élelmiszeripar. (Az építőipart — mint már tudjuk — szervezeti és termelési sajátosságai miatt önálló népgazdasági ággként tartják nyilván, és ezért nem szerepel az ipar ágazati szerkezetében.)

Az ipar termelési egységeit, tevékenységeit és termékeit többféle szempont szerint és különböző gazdálkodási, tervezési, nyilvántartási, elemzési stb. célból lehet csoportosítani.

Az egyik igen fontos csoportosítás, amikor a termékek *felhasználás szerinti* rendeltetése alapján két részre osztjuk az ipart: *A szektorra*, amely az *iparban előállított termelési eszközöket*, illetve azok gyártását foglalja magában, és *B szektorra*, amely az *iparban termelt fogyasztási cikkeket*, illetve ezek termelését jelenti.

Az ipar *A* és *B* szektora *nem azonosítható* — és ezért nem szabad összetéveszteni — sem a társadalmi termék és termelés I. és II. osztályra való felosztásával, sem az ipar nehéz-iparra, valamint könnyű- és élelmiszeriparra való felosztásával. Az előbbi nemcsak az ipari, hanem az *összes társadalmi termék* és termelés felosztását jelenti termelési eszközökre és fogyasztási cikkekre. Az *A* és *B* szektor viszont *csak az ipari* eredetű termékeken és termelésen belül különbözteti meg a termelési eszközöket és fogyasztási cikkeket. A nehéz-, illetve könnyű- és élelmiszeripari felosztást az *A—B* szektorra való felosztással általában azért szokták összekeverni, mert a köznapi szóhasználatban és a gyakorlatban — bizonyos értelemben nem alaptalanul — a nehézipart gyakran nevezik termelőeszközöket gyártó iparnak, a könnyű- és élelmiszeripart pedig együtt fogyasztási cikkeket gyártó iparnak. Elméletileg azonban indokolt a különbségtétel. Mert mit is értünk voltaképpen nehéziparon, könnyűiparon, élelmiszeriparon és milyen iparágakat foglalnak ezek magukban?

Nehéziparon olyan iparágak összességét értjük, amelyek alapegységei (vállalatai) *döntően* és elsősorban — azonban nem kizárólag — termelési eszközöket termelnek, és amelyeknek a saját működésükhöz felhasznált munkaeszközeik is általában vagy nagyméretűek, vagy rendkívül finom érzékenységgűek, műszakilag általában a legmagasabb színvonalúak és legnagyobb precizitásúak stb.

A nehézipar ágait az ismertetett ágazati csoportosítás 1—6. tagja alkotja. Ezen belül az 1—3. és az 5. ágazatokat összevontan, valamint a 6. ágazat egy részét gyűjtőnévvel *alapszanyagiparnak* nevezik. A *gépipar* — mint láttuk — igen összetett; több fontos ágazatot és számos alágazatot és még több terméket foglal magában. A gépipart — mivel a munkaeszközök zömét szolgáltatja és ezen keresztül valósulhat meg az ipar és népgazdaság fejlődése — az *ipar „szívének”* is szokták nevezni. A gépiparból és a vegyiparból származik a legtöbbféle termék. A gépipart és a vegyipar egy részét (pl. a háztartásvegyipart, a gyógyszergyártást) a nehézipar feldolgozó ágainak is nevezik. Ehhez hozzávéve a könnyűipar nagy részét és az élelmiszeripart, kapjuk az egész *feldolgozóipart*.

A *könnyűipar* elsősorban — de ugyancsak nem kizárólag — *fogyasztási cikkeket állít elő*, részint, és egyre nagyobb mértékben, az ipar egyéb ágaiból, másrészt a mezőgazdaságból származó termékek továbbfeldolgozásával. A könnyűipar ágazatai közé tartozik például a fafeldolgozó (épületasztalos-, bútor- stb.) ipar, a papíripár, a nyomdaipar, a textil- és textilruházati ipar, a bőr-, a szőrme- és a cipőipar.

Az *élelmiszeripar* — mint neve is mutatja — csaknem kizárólag *fogyasztási cikkeket* (élelmiszereket és élvezeti cikkeket) állít elő, döntően a mezőgazdaságból származó termékek továbbfeldolgozása útján. Ide tartozik például a húsipar, a tejipar, a tartósító- (konzerv-) ipar, az édesipar, a szesz- és keményítőipar, a boripar, a dohányipar.

Az *élelmiszeripart és a mezőgazdaságot* — különösen közvetlen kapcsolataik, számos pon-

ton összefonódásuk miatt — a népgazdaság szerkezeti arányainak elemzése során egységes „blokként” is figyelembe veszik. A mezőgazdaság és élelmiszeripar igen közvetlen természetes kapcsolata és egyre fokozódó integrálódása a legfőbb objektív alapja — számos célszerűségi szemponttal együtt — szervezeti irányításuk egységesítésének. Ez nálunk — többek között — kifejeződik abban is, hogy a két ágazatnak a korábbi két külön-külön önálló minisztérium helyett ma már egyetlen ágazati főhatósága van: a *Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium*.

Az ipar ágazati szerkezete országonként különböző és több tényező hatására viszonylag gyorsan változó. E változást a tudomány és technika, a nemzetközi munkamegosztás, valamint a szükségletek fejlődése alapján — adott termelési viszonyok között és eltekintve az árarányok, valamint a vállalat-szervezési formák módosító szerepétől — konkrétan leginkább a következők határozzák meg:

1. A személyes fogyasztás nagysága és szerkezete.
2. A beruházások szerkezete.
3. Az ágazatok közötti technológiai összefüggések.
4. Az export és import nagysága és összetétele.

Az ágazati szerkezet e tényezők tudatos alakításán keresztül történő módosításakor általában *szem előtt kell tartani az egyensúly és a gazdaságosság követelményének együttes biztosítását*. Az ipar ágazati szerkezetének és gyártmányösszetételének változása csak így szolgálhatja a szükségletek minél jobb kielégítését.

Az ágazati szerkezet változása úgy megy végbe, hogy egyes termékek termelésének aránya növekszik a többihez képest. Újabb és újabb, addig nem gyártott termékeket állítanak elő. Bizonyos termékek elavulnak, termelésük viszonylagosan, majd abszolúte is csökken, illetve teljesen megszűnik. Egyes ágazatok beolvadnak más ágazatokba vagy teljesen elhalnak. Más ágazatok szétválhatnak, osztódnak, vagy bizonyos ágazatok egy része egyenesen más ágazatba megy át. Teljesen új ágazatok alakulnak stb. Az ipar ágazati szerkezetének változása tehát mindig az egyes ágak integrálódásának, differenciálódásának, régiek elhalásának és újak keletkezésének egyidejű és szorosan összekapcsolódó folyamata. Ez — a szocializmus viszonyai között — a termelés rendszeres növekedésének és a fokozódó gazdaságosságot magában foglaló arányos egyensúly állandó érvényesülésének közepette valósul meg.

A gazdaságosság fokozása követelményének megfelelő ágazati *szerkezetváltoztatás* egyik útja a termelékenyebb, hatékonyabb ágazatok növelése. Az ország adottságainak megfelelő ipari szerkezet kialakításának pedig — aminek persze szintén kedvező hatással kell lennie a gazdaságosságra — *egyik* útja lehet például a *gyártmány szerkezet* módosítása, tehát a munkaigényesebb és alapigényesebb termékek termelési arányának megváltoztatása.

Az elmondottakból következik, hogy az ipari szerkezet változása következtében a dinamikus gazdaságban az összes termelés növekedésén belül az egyes iparágak termelése *különböző ütemben* emelkedik mind egymáshoz, mind az ipar egészéhez viszonyítva. Ez az ütemkülönbség azonban az egyes országok között és azon belül az ágazatok között, vala-

mint a különböző időszakokban igen eltérő lehet. Általánosan jellemző törvényszerűség azonban az ún. *progresszív iparágak leggyorsabb* ütemű fejlődése. Ilyen progresszív iparágak korunkban például — a tudományos-technikai forradalom egyik jellemző hatásként — a *vegyipar*, az *elektronikai ipar*, a *gépipar bizonyos ágai* és a *műanyagipar*. A korszerű iparral rendelkező országok többségében az ágazati szerkezet változásának fő irányán belül megfigyelhető például a villamosenergia-ipar gyorsabb ütemű fejlődése akár az egész iparhoz, akár a nehéziparhoz képest. Így termelésének részaránya is növekvő. Az energia-hordozók termelésén és felhasználásán belül pedig a szén háttérbe szorulásának s a kőolaj és a földgáz mind nagyobb arányú előtérbe kerülésének tendenciája tapasztalható. A műanyagok, a szintetikus úton előállított termékek és alapanyagok termelésének növekedése és a belőlük készült cikkek gyártásának és felhasználásának növekedési üteme ugyancsak jellemzően gyorsabb, mint számos hagyományos nyersanyag és az azokból készült termékek termelésének növekedése stb.

A szocialista országokban — köztük hazánkban — az iparfejlesztés egyik jellemző vonása az ágazati szerkezet nagyarányú megváltoztatása. Ennek iránya alapvetően egybeesik a korszerű ipari szerkezet követelményeivel. Mindenekelőtt a *nehézipar* aránya növekedett meg, és az iparon belül általában a döntő arányt képviseli. A nehéziparon belül különösen gyorsan fejlődött — szintén a legtöbb szocialista országban — a gépipar, és ezzel termelésének részaránya is számottevően növekedett. Kiemelt szerepével összhangban a leggyorsabban fejlődő iparágak közé került a vegyipar és a villamosenergia-ipar. Ugyanakkor természetesen csökkent a könnyű- és élelmiszeripar aránya az iparon belül, noha abszolút terjedelmük (pl. termelésük mennyisége) többszöröse a 20—25 évvel ezelőttinek. A könnyűiparon belül például a textilruházati ágban az átlagosnál gyorsabban növekedik a műszalas anyagokból készült cikkek termelése, mint a hagyományos alapanyagúaké. Az élelmiszeriparban a tartósító ágazatok termelésének emelkedése előzi meg jelentősen a többi ágazat átlagos növekedési ütemét.

Iparunk ágazati szerkezetének e *kedvező irányú* és viszonylag *gyors ütemű változása* ellenére sem mondható, hogy a jelenlegi szerkezet máris kielégítően korszerű volna. Ennek okai a korábbi időkre nyúlnak vissza. Elsősorban a felszabadulás előtti igen torz szerkezetre, másrészt azonban szocialista iparosításunk kezdetén, az első ötéves terv (1950—1954) idején elkövetett gazdaságpolitikai hibákra. Ez időben — erőforrásainkhoz képest — igen *feszített ütemű* iparfejlesztést akartunk megvalósítani. Emiatt kevés anyagi eszközt juttattunk a népgazdaság más ágai — mindenekelőtt a mezőgazdaság — fejlesztésére és az életszínvonal emelésére. Ezek visszahatásképpen fékezőleg — de legalábbis nem minden tekintetben ösztönzőleg — hatottak az ipar fejlődésére. Nem is annyira a mennyiségi növekedést fékeztek, mint inkább a termékek minőségének romlását okozták, a műszaki színvonal emelését és a hatékonyság fokozását korlátozták. Ez azonban még mindig nem a fő probléma! A fő probléma az volt, hogy az *iparosítást a nehéziparon belüli szerkezet kedvezőtlen alakítása és autarkia*ra (önellátásra) való *irreális törekvés jellemezte*. A tudomány és a termelőerők mai színvonalán az önellátásra való törekvés általában káros. Olyan kis or-

szágban viszont, mint hazánk, amely ráadásul még saját nyersanyagbázis tekintetében is kedvezőtlen helyzetben van, egyáltalán nem oldható meg. Ilyen törekvés csakis a termelési költségek növeléséhez, a hatékonyság romlásához és a gazdaság egyensúlyzavaraihoz vezethet. A nehéziparon belül főleg a gépipari szerkezet alakulása okozott sok problémát. Túlzottan nagy jelentőséget tulajdonítottunk ugyanis az anyagigényes ágazatoknak, ami fokozta az amúgy sem kis nyersanyag-ellátási gondokat. A gépipar azon ágaira viszont, amelyekről elsősorban függ az ipar egészének és a népgazdaság többi ágainak is a fejlődése, nem fordítottunk kellő figyelmet.

Az iparfejlesztés feszített üteme és az ágazati szerkezet kedvezőtlen vonásai együtt okozták iparunk egész működésének nem kielégítő hatékonyságát. E gazdaságpolitikai hibák és hátrányok következményei legfontosabbjainak felismerése ugyan már 1953-ban megtörtént, de *következetes* kijavításuk — különböző politikai és újabb gazdaságpolitikai zavarok miatt — csak 1957 után kezdődött el.

Iparfejlesztésünkön belül az ágazati szerkezet további kedvező irányú módosításának szükségességét nyilvánvalóvá és sürgetővé teszik a következő jellemzők:

1. *A bányászat* (különösen a szénbányászat) és *kohászat optimálisnál magasabb részaránya*. Ez a mi geológiai adottságaink mellett nem ítélnélhető kedvezőnek.

2. *A gépipar kedvezőtlen belső struktúrája*. Sok gépipari termékünk nem elég korszerű. Ennek egyik fontos oka, hogy túlságosan sok fajta terméket gyártunk, s ezért a fejlesztést szolgáló anyagi erőforrások és a műszaki kutatógárda szellemi kapacitása meglehetősen *szétforgácsolt*. Nem kellően koncentráltunk tehát olyan gyártmányfejlesztésre, amely bizonyos — viszonylag kevés számú és adottságainknak leginkább megfelelő — termékfajta világszínvonalon való tartását, illetve e színvonal diktálta követelmények elérését, sőt túlhaladását lehetővé tevő gyártásfejlesztést eredményezne. Ennek pedig az a *következménye*, hogy gépipari termékeink nem elég előnyösen exportálhatók, belföldi felhasználásuk meg nem járul hozzá kellőképpen a termelékenység emeléséhez.

3. *A vegyipar, a fajeldolgozó ipar és a papíripár szükségesnél alacsonyabb részaránya*. Ez főleg a vegyipar tekintetében ugyancsak kedvezőtlen, míg az utóbbiak helyzete hazai nyersanyagbázisunk szegénységével függ össze. A vegyipar részaránya — kedvező gyártmány szerkezet mellett — már a közeli jövőben is számottevően emelkedik. Iparpolitikánk egyik jellemzője, hogy a vegyipari termelést az átlagosnál jóval gyorsabban fejlesztik. (A harmadik ötéves tervben például ez a fejlődés majdnem még egyszer olyan gyors, mint az ipar egészéé.)

4. *A textilipar aránya az átlagosnál nagyobb, az élelmiszeriparé pedig átlagos*. Mindkettő aránya csökkentendő és közben gyártmány szerkezetük tovább korszerűsítendő.

Iparunk ágazati szerkezete további korszerűsítésének, kedvezőbbé tételének és az ezzel kapcsolatos harmadik ötéves tervünkben levő célkitűzések megvalósításának reális alapját képezik az eddigi változás tendenciái és eredményei. Ezt a fejlődést és a jelenlegi ágazati szerkezetet mutatja a következő oldalon közölt 8. táblázat.

Mint a táblázatból látható, *iparunk leggyorsabban fejlődő ága a vegyipar*. Távlati terveink

Iparunk ágazati szerkezete néhány fő mutató alapján*

Ágazat	A teljes termelés növekedési indexe a szocialista iparban 1950—1966 között (1950 = 100)	A teljes termelési érték szerinti részarány az állami iparban (%)		A foglalkoztatottak szerinti részarány a szocialista iparban (%)		Az összes álló-alapok teljes értéke szerinti részarány az állami iparban (%)	
		1950	1966	1950	1966	1950	1966
Bányászat	270	20,1	11,8	11,0	10,0	7,1	15,1
Villamosenergia-ipar	462	2,8	3,1	2,8	2,6	18,3	17,6
Kohászat	380	9,1	7,0	7,8	6,1	9,0	12,6
Gépipar	589	20,0	30,8	29,3	29,7	17,7	16,6
Vegyipar	976	3,2	6,4	4,7	5,9	4,9	11,3
Építőanyagipar	446	6,4	6,0	6,8	5,0	5,0	5,5
<i>Nehézipar</i>	520	61,6	65,1	62,4	59,3	62,0	78,7
<i>Könnyűipar</i>	402	28,0	23,8	25,1	31,1	19,6	11,3
Ebből: textilipar	262	17,2	10,5	14,3	9,3	..	..
<i>Élelmiszeripar</i>	322	10,4	11,1	12,5	9,6	18,4	10,0
Ebből: tartósítóipar	..	0,9	3,3	..	..	..	..
Összesen	444	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Statisztikai Évkönyv, 1966. 78—81. és 95. old.

Rácz Jenő: Az állóalapok és a termelés összefüggése a magyar iparban. Akadémia Kiadó, 1966. 304. old.

Nyitrai Ferencné: Az ipar struktúraváltozása és a jövedelmezőség. Pénzügyi Szemle, 1957. 10. szám. 836. old. adataiból.

szerint is az marad, és részaránya tovább fog növekedni. A legnagyobb iparág viszont a gépipar, amely elsőségét szintén megtartja. A bányászat és a kohászat viszont még mindig túl nagy súllyal szerepel az iparban, noha arányuk számottevően csökkent. Ez a csökkenés tovább fog tartani, de úgy, hogy közben egyes alágazatok aránya növekszik. Például a szén-bányászat arányának további jelentős csökkenésével egyidejűleg a kőolaj- és a földgáztermelés részarányának az emelkedése fog érvényesülni. A vaskohászatban belül pedig, miközben az első vertikum (a nyersvasgyártás) aránya csökken, a további vertikumok (például acélgyártás, lemezgyártás) aránya emelkedik. Természetesen a csökkenés esetében részarányokról és nem abszolút nagyságokról van szó, bár egyik-másik esetben abszolút csökkenés is előállhat. Ha viszont abszolút mértékű emelkedés következik be, az főként a meglevő kapacitások jobb kihasználása és a minőség egyidejű javítása révén történik, nem pedig újabb beruházásokkal.

3. Az ipar koncentráltsága és területi elhelyezkedése hazánkban

A koncentráció fokát a legegyszerűbb megközelítésben a termelési eszközök műszaki színvonala, a *vállalatok méretei* és azon belül a gyárjellegű *ipartelepek* száma, illetve működésük egymáshoz kapcsolódása fejezi ki. (A koncentráció fogalmát itt a centralizációt is magában foglaló tágabb értelmezés szerint használjuk.)

Iparvállalaton szervezetenként általában azokat az ipari tevékenységet folytató egységeket értik, amelyek önálló jogi személyek, azaz önálló szerződéseket köthetnek, önálló tervük, bankszámlájuk van, és gazdálkodásukról önálló mérleget kötelesek készíteni. *Gyárjellegű ipartelepnek* pedig azokat a vállalatokon belüli, egymástól külön álló egységeket tekintik, amelyek fő tevékenysége rendszeresen ipari, és létszámuk 10 fő felett van.

A koncentráltságot a nagy- és kisipar arányával is jellemezhetjük. A modern társadalom ipara mindig koncentrált nagyipar. *Ipari koncentráción az ipari tevékenység egyre nagyobb önálló alapegységekké való tömörítését, összpontosítását értjük.* E folyamat vizsgálata megmutatja, hogy az ipari tevékenység közvetlen szervezését végző vállalatok — általában és különböző nagyságcsoportjaik szerint — mekkora létszámú munkaerő munkáját irányítják, mennyi és milyen fejlettségű termelőeszközzel rendelkeznek, és hogy e tényezők összekapcsolat működtetésével milyen mennyiségű termelési eredményt érnek el, vagyis — köznap kifejezéssel élve — *mekkorák a vállalatok, illetve ipartelepeik.*

A termelőerők színvonala, az ágazati és gyártmányszerkezet, valamint az ország mérete, továbbá a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel viszonylagos nagysága és a különböző termékek iránti kereslet összetétele alapvetően meghatározza a koncentráltság fokát. A koncentráció növekedése viszont előmozdítja a műszaki színvonal emelését, a szerkezet módosulását, a specializáció fokozását és a vállalatok közötti kapcsolatok sokoldalúbbá válását, a nemzetközi gazdasági együttműködésben való részvétel kiszélesítését, valamint ezeken keresztül az ipar működésének *hatékonyabbá* válását.

Hazánk a felszabadulás előtti időkből — agrár-ipari jellegének és a külföldi tőkétől való erős, egyoldalú függőségének megfelelően — e szempontból egy sajátos dualista szerkezetű ipart örökölt. Egyfelől bizonyos iparágak (pl. malom-, szesz-, cukor-, közlekedési eszközöket gyártó ipar és a nehézipar alapvető ágai általában) eléggé koncentráltak (monopolizáltak) voltak. Másfelől viszont az iparra nagymértékben jellemző volt a dekoncentráltság, a szétforgácsoltág. Igen jelentős volt a kisipar aránya.

Ennek a helyzetnek a megváltoztatása útján az első lépést — a feudális jellegű földbirtokerendszer és az idegen tőkeérdekeltség felszámolása után, illetve vele együtt — az ipar szocialista termelési viszonyainak kialakítása jelentette. Az államosításokat (1946—49 között) a gyáripar nagyfokú koncentrációja is követte. A kisipar pedig *szövetkezeti* formában indult el a koncentrálódás útján.

Az ipar technikai színvonalának emelése, teljesítőképességének fokozódása és termelésének növekedése, valamint szerkezeti átalakulása az új, szocialista viszonyok közepette — de nem utolsósorban a közben világszerte általánosan kibontakozó és ma is tartó tudomá-

nyos-technikai forradalom hatására — igen nagy lendületet vett. Az 1950-es évek elejére *lökésszerűen bekövetkezett koncentráció* a további években már fokozatosan, de állandóan előrehaladó és egyre tudatosabban irányított folyamatként jellemezte iparunkat.

Ez előkészítette az 1960-as évek elején bekövetkezett újabb nagy koncentrációs hullámot. Ma már iparunk alapján véve a korszerű és intenzív fejlődést jelentő ipart jellemző koncentráltági fokkal rendelkezik. Nép gazdaságunk állami iparában 1966-ban (kereken) 800 vállalat működött egyenkénti átlagos 1200 fő munkáslétszámmal. Ezzel szemben 1950-ben a vállalatok száma több mint 1400 volt, és az egy vállalatra jutó átlagos munkáslétszám 340 fő körül mozgott.

A koncentráltóság foka ma legnagyobb a nehéziparban, mintegy 1600 fő átlagos munkáslétszámmal, majd kisebb a könnyűiparban 1000 fős, és a legkisebb az élelmiszeriparban: körülbelül 600 fős munkáslétszámmal. Hozzáteesszük azonban, hogy a nehéziparban — legelőnek megfelelően — már a felszabadulás előtt is jelentős koncentráció érvényesült.

Az állami iparban az 1000 munkásnál többet foglalkoztató vállalatokban 1950-ben a munkások fele, 1966-ban pedig már több mint 80%-a dolgozott.⁷³

9. táblázat

*A magyar ipar koncentráltági fokát jellemző néhány fontosabb adat**
(1965. év)

A vállalatok nagysága a foglalkoztatott munkások létszáma szerint csoportosítva	Az ipar-vállalatok számának	Az ipari munkások számának	Az ipari termelés	Egy munkásra jutó	
				gép- és gépi berendezés értéke	termelési érték
	megoszlása %-ban			1000 Ft-ban	
500 főnél kevesebb	56,5	9,7	12,4	101	303
501— 1 000 fő	13,2	7,9	11,0	178	327
1001— 5 000 fő	25,6	47,9	48,7	135	234
5001—10 000 fő	3,5	20,0	17,4	120	203
10 000 főnél több	1,2	14,5	10,5	110	168
Összesen	100,0	100,0	100,0	—	—

* Az ipar koncentrációja. Statisztikai Időszaki Közlemények, 1967. 3. sz. 21—22. és 44—45. old.

Az egy vállalatra jutó ipartelepek száma átlagban 7. Ennél általában magasabb az arány a könnyű- és élelmiszeriparban, és alacsonyabb a nehéziparban, ami ez utóbbi magasabb fokú

⁷³ Statisztikai Évkönyv, 1966. 99., 101., 104. oldalak adataiból számítva. Az ipar koncentrációja. Statisztikai Időszaki Közlemények. 1967. 3. sz. 15. old.

koncentrációját mutatja. A szocialista iparon belül az egy ipartelepre jutó átlagos munkás-létszám 1950 és 1965 között megkétszereződött (97 főről 195 főre emelkedett).

A koncentráltóság foka a nehéziparban a legmagasabb ugyan, de mivel a könnyű- és élelmiszeriparban nagyobb mérvű volt a koncentrálódási ütem, az egész ipar egyenletesebbé vált e szempontból. A nehéziparon belül az 1000 főnél többet foglalkoztató ipartelepeken dolgozó munkások aránya nem nőtt, sőt 1,3%-kal csökkent, de az 501—1000 munkást foglalkoztató ipartelepek aránya megduplázódott.⁷⁴ A könnyű- és élelmiszeriparban mindkét nagyságrendű ipartelepen dolgozó munkások aránya számottevően emelkedett.

A koncentráció fokozása természetesen nem vég nélküli és minden korlátozó tényező nélküli cél. Egyrészt a különböző iparágak gazdaságos működése szempontjából eltérő a vállalatok, illetve ipartelepeik *optimális* nagysága, másrészt a lakosság szükségleteinek egy része olyan, és még hosszú ideig olyan lesz, amelyet sokkal rugalmasabban és a legtöbbször gazdaságosabban lehet kielégíteni kisüzemi jellegű termeléssel, mint nagy gyáripari vállalatok útján. Ilyen szerepet nálunk a szövetkezetek egy része és a magánkisiparosok töltenek be. Az ipari szövetkezetek koncentráltági foka lényegesen alacsonyabb, mint az állami iparé. A koncentráció fokozásának természetes és alapvető célja a szocializmusban: a műszaki színvonal-emelés kedvező feltételeinek kialakítása, a rendelkezésre álló anyagi erőforrások és az emberi munkaerő, a termelés-szervezési, -irányítási és a tudomány nyújtotta előnyök ésszerű hasznosítása a társadalom érdekében.

A hazánkban végbement nagyarányú koncentráció — különösen az 1960 utáni ugrás-szerű fejlődés — e tekintetben számos előnyt eredményezett, de távolról sem mondható, hogy gyökeres minőségi változást hozott volna az ipari tevékenység hatékonysága terén. A potenciális lehetőségek valóra váltásában — amint a 9. táblázat két utolsó oszlopából is kitűnik — még nagyon jelentős feladatok oldandók meg. Ebben az új gazdasági mechanizmusra természetesen igen fontos szerep vár.

Az ipar területi elhelyezkedését több tényező együttesen határozza meg. Fontos szerepe van e tekintetben: a nyersanyag-lelőhelyeknek és más gazdaságföldrajzi, illetve természeti tényezőknek, a szállítási lehetőségeknek, a felvevőpiacnak, a foglalkoztatási tényezőknek, a komplex gazdasági körzetek kialakítása szükségességének, a kulturális színvonal emelése követelményeinek és egyéb társadalmi-politikai szempontoknak.

Magyarország felszabadulás előtti ipara igen nagy mértékben Budapestre és néhány más városba koncentrálódott. A gazdasági-társadalmi-politikai és kulturális fejlődés egyenletesebbé, területileg is kiegyensúlyozottabbá tétele megkövetelte iparunk területi elhelyezkedésének ésszerűsítését. Új ipari létesítményeink jelentős részét vidékre telepítettük, míg a korábbi vidéki objektumokat számottevően kibővítettük és korszerűsítettük. Így egészen új ipari centrumok is kialakultak hazánkban (pl. Dunaújváros, Kazincbarcika, Komló, Százhalombatta). A következő években kívánatos folytatni az ipar területi elhelyezésének olyan módosítását, amelynek eredménye a vidéki ipar arányának további növekedése.

⁷⁴ Uo. 11., 13. és 28—29. old.

Az ipar termelőerőinek fejlődése és a beruházások

Az ipar terjedelmén az iparban levő összes *anyag*i erőforrásokat és *emberi* — fizikai és szellemi — *alkotóerőt*, valamint az *ipari termelés* — illetve az itt termelt nemzeti jövedelem — *mennyiségét* (volumenét) értjük. Az anyagi erőforrásokat a termelőeszközök (beleértve a kutatáshoz, szervezéshez és nyilvántartáshoz szükséges eszközöket) és az azokhoz kapcsolódó technológiai, valamint szervezési folyamatok alkotják. Ezt legfontosabb alkotórészeivel, a termelői állóalapok mennyiségével és műszaki színvonalával, az emberi alkotóerőt pedig a foglalkoztatottak létszámával és szakmai felkészültségük színvonala szerinti arányaival jellemezhetjük. A termelés mennyisége és összetétele, valamint a termékek használati érték szerinti jellemzői nemcsak az ipar terjedelmének, hanem az ipari teljesítőképesség hatékonyságának, az ipari teljesítménynek is elsőrendű tartozéka.

Mind az ipar terjedelmének, mind teljesítményének alakulását nagymértékben meghatározza a beruházások alakulása, megoszlása és hatékonysága, valamint a termelő- (anyag és emberi) kapacitások kihasználási foka. Iparunk termelőeszközeinek fejlődése és az ipar terjedelmének alakulása az iparosítás kezdete (1950) óta eltelt időben — átfogóan — első sorban a következőképp jellemezhető.

Az ipari termelőerők mennyiségileg gyorsan, de a különböző időszakokban nem elég egyenletesen növekedtek. Az *állóalapok* ágazatok közötti megoszlása a termelőkenyebb ágazatok irányába, az állóalapokon belül pedig az épületek és gépek, berendezések, felszerelések közötti arány az utóbbiak javára kedvezően változott meg. Állami iparunk termelési rendeltetésű állóalapjainak értéke több mint 200 milliárd forint. Ez körülbelül 3 és félszerese az 1950. évinek és közel fele a népgazdaság összes termelő állóalapjának. Az egy munkásra jutó állóalapok nagysága pedig 230 ezer Ft, ami közel kétszerese az 1950. évinek.

Az *iparban foglalkoztatott dolgozók* létszáma nagymértékben, 1950 óta több mint kétszeresére növekedett, és jelenleg mintegy 1,6 millió főt tesz ki. Ez az egész ország kereső népességének több mint 30%-a, és bármelyik népgazdasági ágban dolgozók létszámánál több.

A *termelőerők fejlődése* szempontjából döntő jelentőségű a *beruházás*. Az 1950 és 1965 között eszközölt több mint 400 milliárd forint összberuházásnak majdnem fele ipari beruházás volt. Ebből 85—90%-ot fordítottak a nehézipar fejlesztésére. A gépi beruházás aránya az összes beruházásból jelentősen növekedett: az 1950. év elején levő kereken 20%-hoz képest 1966-ig közel 50%-ra.⁷⁵

⁷⁵ Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1968. 46. old. Statisztikai Évkönyv, 1949—55. 46. old. és 1966. 43. old.

Az ipari termelés és termelékenység növekedése

Az ipar teljesítménye és annak alakulása (a termelés és a termelékenység színvonala és emelkedése) a termelés tényezőinek mennyiségén kívül függ a tényezők minősége ágazati és anyagi-műszaki megoszlásának arányaitól, kihasználásuk fokától stb. A termelőerők terjedelmének, összetételének és egyes műszaki jellemzőinek alakulását az előbbiekben vázlatosan áttekintettük. Most lássuk röviden e tényezők működésének hatásfokát, hogy iparunk összteljesítményének és teljesítménye forrásainak alakulásáról is képet alkothassunk.

A szocialista ipar működésének elsőrendű követelménye a gazdaságosság fokozása, mert csak így tudja mind magasabb szinten kielégíteni a vele szemben jelentkező, egyre növekvő termelői és fogyasztói szükségleteket.

A termelőerők fejlődése (mennyiségi növekedésével együtt színvonalemelkedése) és hatékonyságuk fokozódása jut kifejezésre abban, hogy *az ipari termelés gyorsabb ütemben növekedett, mint akár a beruházás vagy az állóalap, akár az iparban foglalkoztatottak létszáma.* Ugyanezt jelzi másik oldalról az *egységnyi termelésre jutó összköltség színvonalának bizonyos csökkenése*, ha ez nem is volt a kívánatos és lehetséges mértékű. Az 1950. évet követő 15–16 évben az ipari termelés növekedésének fő tényezője, az állóalapok oldaláról szemlélve, az új állóalapok létesítése volt, és sokkal kisebb szerepet játszott az állóalapok kihasználási fokának javítása. A munkaerő oldaláról nézve pedig az új munkaerő foglalkoztatása a jelentősebb, és a munka termelékenységének hatása csak másodlagos szerepű, bár arányában fokozatosan növekvő volt.

Az állóalapok korszerűsége és kihasználási foka, valamint a munkaerő szakképzettségének, a termelés szervezetségének stb. együttes kifejezője a munkatermelékenység alakulása. A munkatermelékenység emelése a modern társadalomban alapvető tényezője a termelés növelésének.

Iparunk teljesítményének alakulását — összefoglalóan — a következő oldalon közölt 10. táblázatban foglalt főbb mutatók fejezik ki.

A táblázat adataiból is kitűnik, hogy iparfejlesztésünkben körülbelül az 50-es évek közepétől az extenzív tényezők mellett egyre nő az intenzív tényezők szerepe, és a 60-as évek elejétől iparfejlesztésünk intenzív jellegűvé vált. Ebben az időszakban — szemben a korábbival — a termelés növekedésének nagyobb részt a termelékenység fokozása képezte forrását, mint a létszámemelés. Ez összefügg egyrészt azzal, hogy az előző időszakban alkotott új létesítmények és a meglévőkon végrehajtott korszerűsítések eredményei csak később kezdték éreztetni termelékenységnövelő — és ezen keresztül termelésnövelő — hatásukat, másrészt azzal, hogy az 1960-as évek elejére az iparban foglalkoztatható munkaerő-források (mezőgazdasági népesség átrétegződése, a háztartási munkát végző nők beáramlása az iparba stb.) lényegében kimerültek. További munkaerő-tartalékokat a természetes szaporodás függvényeként munkakorúakká válókon kívül más (fenti) források csak igen kevés és egyre kisebb mértékben jelenthetnek. Különösen így van ez hosszabb távlatokban nézve a dolgot, számolva a szabad idő növekedésével, a munkakorú korhatár-

*Állami iparunk teljesítményének növekedése**

Időszak	A termelés	A termelékenység	A ráfordítások együttes hatékonyságának	A ráfordítások együttes hatékonysága	A munkatermelékenység
	évi átlagos növekedési üteme (%)			növekedésének hozzájárulása a termelés növekedéséhez (%)	
1950—1955	12,1	3,8	3,6	30	32
1955—1960	7,5	4,3	3,5	47	58
1960—1965	7,3	4,2	2,9	40	58
1950—1965	8,9	4,1	3,3	37	47

* Az ipar állóeszközei és kapcsolatuk a termeléssel. Statisztikai Időszaki Közlemények 1966. 15. sz. 19—21. oldalak adataiból.

emelkedésével (az iskolai képzettségi szint növekedése folytán) és nem utolsósorban a nem termelő területek létszámarányának növekvő tendenciájával.

A harmadik öt éves terv (1966—70) célkitűzései az intenzív iparfejlesztés jellemzőit és népgazdaságunk (tartósabban ható és ideiglenesen jelentkező) adottságait, konkrét sajátosságait egyaránt tükrözik. Szocialista iparunk további fejlesztésében fokozottabban előtérbe kerültek a fejlesztés minőségi vonatkozásai.

Az ipari termelés mennyiségi növelésének ütemére vonatkozó előírányzatok is alacsonyabbak (1966—70-ig 32—36%), mint a korábbi években elért növekedési ütem. A növekedés ütemének fokozása az ezt követő években csakis úgy érhető el, ha a minőségi fejlesztés feladatai megvalósulnak. A harmadik öt éves terv fő iparfejlesztési irányelve például a gazdaságosság fokozása, a korszerű és minőségileg kifogástalan termékek arányának növelése, az ágazati szerkezet olyan irányú további módosítása, amely lehetővé teszi a gazdaságos export fokozását és a gazdaságtalan import csökkentését, és ezen keresztül a fizetési mérleg javítását stb. Mindez feltételezi a termelés műszaki és szervezési színvonalának, valamint a munka termelékenységének emelését, a beruházások hatékonyságának növelését, koncentrációjának fokozását és megtérülési idejének csökkentését. Az intenzív fejlesztési törekvés, mintegy összefoglalva jut kifejezésre abban a célkitűzésben is, hogy 1970-ben az ipari termelés növekedésének körülbelül 80%-ban a munka termelékenységének emelkedése képezze forrását.

II. A szocialista ipar szerepe és hazánk iparának kapcsolata a népgazdaság többi ágával

1. Az ipar ágazatainak egymásközi kapcsolatai

Az ipar népgazdasági jelentőségét legátfogóbban az a tény fejezi ki, hogy a nemzeti jövedelem legnagyobb termelő ága. Magyarországon 1966-ban az iparban dolgozott az összes foglalkoztatottak körülbelül 32%-a és az iparból származott a nemzeti jövedelem több mint 60%-a. Az ipar 60%-os súlya a nemzeti jövedelem termelésében — az árrendszer már ismert sajátosságai miatt — azonban nagyobb a valóságosnál. De az árrendszer torzító hatását kiszűrni igyekvő számítások szerinti 40% körüli nemzeti jövedelemhez való hozzájárulási aránya is a legmagasabb.

Tekintettel arra, hogy az *építőipar* külön népgazdasági ág, az ipar adataiban az építőiparra vonatkozóak nem szerepelnek. Hangsúlyozom azonban, hogy az építőipar népgazdasági súlya jelentős: a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása 14%, az összes keresők több mint 6%-át foglalkoztatja és a termelő állóeszközök 17%-át köti le.⁷⁶

Az ipar közvetlen vagy közvetett kapcsolatban áll valamennyi népgazdasági ággal. Termékeiből minden más ág felhasznál és az ipar a többi termelő ágak termékeiből használ fel.

Az ipar és a többi népgazdasági ág kapcsolata azonban csak úgy valósulhat meg — a munkamegosztás bonyolult, természetes rendszere miatt —, ha magán az iparon belül is gazdasági kapcsolatok vannak, kölcsönös termékmozgások mennek végbe az egyes iparágak között.

Amikor ugyanis a traktorgyár például traktorokat ad el a mezőgazdaság egyik gabona-termelő szövetkezetének, a két vállalat közti kapcsolat mögött nem egyszerűen a mezőgazdasági gépgyártó ipari alágazat és a mezőgazdaság gabonatermelő alágazatának közvetlen kapcsolata rejlik. Közvetett kapcsolatot tükröz ez egyfelől az iparon belüli különböző ágak (pl. kohászat-gépipar stb.), másfelől az ipar és egyéb népgazdasági ágak (pl. ipar és építőipar, ipar és közlekedés, ipar és külkereskedelem, sőt ipar és nem termelő szféra) között is. Tudniillik a traktorgyárnak szüksége van szerszámgépekre, épületekre; az ezeket termelő ágaknak szükségük van kohászati termékekre, acélra, lemezre, építőanyagipari termékekre, téglára, cementre; ezeknek viszont bányászati termékekre stb. Ha az iparon belüli kapcsolatok nem jönnének létre, az ipar és más népgazdasági ágak közt sem keletkezhetne kölcsönös kapcsolat.

A népgazdaság ágazati kapcsolatainak tehát mindig két vetületét kell szem előtt tar-

⁷⁶ Statisztikai Évkönyv, 1966. 38., 41. és 54. old.

tani. Egyrészt az egyes népgazdasági ágakon belüli ágazatok egymás közötti kapcsolatait, másrészt a különböző népgazdasági ágakhoz tartozó ágazatok kapcsolatait.

Ez az ipar aspektusából nézve azt jelenti, hogy az ipar termékeinek egy részét maga az ipar használja fel, más részét pedig az iparon kívül használják fel. Hazánkban a szocialista ipar például 1965-ben összes termelésének 34%-át maga használta fel. Ennek legnagyobb hányada (az iparon belüli ipari termékfelhasználást 100%-nak véve), 32%-a a gépiparra esik. A szocialista ipar ágazatainak kapcsolatairól nyújt áttekintést a 11. és 12. táblázat.

A szocialista ipar termelésének szerkezetét tükröző 11. táblázat sorai az egyes iparágak termék kibocsátásait tartalmazza százalékos megoszlásban. Ezek az adatok tehát megmutatják, hogy az egyes iparágak termékeinek felhasználása milyen arányban oszlik meg az ipar ágazatai között. Például, hogy a gépipar termékeinek 0,9%-át használja fel a bányászat, 0,6%-át a villamosenergia-ipar, 1,3%-át a kohászat stb.

11. táblázat

*A szocialista ipar termelésének elosztási szerkezete**

(1965. év)

Iparágak	Bányászat	Villamosenergia-ipar	Kohászat	Gépipar	Építőanyag-ipar	Vegyés és gumiipar	Könnyűipar	Élelmiszeripar	Egyéb iparágak	Szocialista ipar összesen	Többi ágak együtt	Elosztás összesen (10 + 11)
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
1. Bányászat	6,3	15,2	4,4	2,8	5,4	16,9	2,3	3,3	0,6	57,2	42,8	100,0
2. Villamosenergia-ipar	6,2	0,7	15,6	10,7	3,2	8,7	7,8	4,3	0,7	57,9	42,1	100,0
3. Kohászat	2,0	0,3	24,0	36,6	1,6	1,3	0,9	0,9	0,5	68,1	31,9	100,0
4. Gépipar	0,9	0,6	1,3	19,4	0,6	0,9	1,4	0,6	0,9	26,6	73,4	100,0
5. Építőanyag-ipar	0,8	—	4,9	4,9	5,3	2,1	0,8	3,7	2,7	25,2	74,8	100,0
6. Vegyi és gumiipar	3,0	3,1	3,5	8,9	1,5	8,9	6,1	4,2	1,5	40,7	59,3	100,0
7. Könnyűipar	0,4	0,1	0,3	2,5	0,5	1,8	25,5	1,7	2,7	35,5	64,5	100,0
8. Élelmiszeripar	—	—	0,1	0,1	—	0,8	0,6	11,5	0,1	13,2	86,8	100,0
9. Egyéb iparágak	0,2	0,2	0,1	3,9	0,3	0,9	2,7	0,8	2,4	11,5	88,5	100,0
10. Szocialista ipar összesen	1,5	1,4	4,5	11,0	1,2	3,1	6,5	3,8	1,2	34,2	65,8	100,0

* A magyar népgazdaság ágazati kapcsolatainak mérlege 1965. évben. 37. old. adataiból számítva.

*A szocialista ipari termelés anyagfelhasználásának szerkezete**

(1965. év)

Iparágak	Bányászat	Villamosenergia-ipar	Kohászat	Gépipar	Építőanyag-ipar	Vegyi és gumi-ipar	Könynyűipar	Élelmiszeripar	Egyéb iparágak	Szocialista ipar összesen
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
1. Bányászat	17,8	47,8	3,3	1,1	18,0	16,3	1,3	1,3	2,3	5,4
2. Villamosenergia-ipar	11,9	1,5	8,0	2,8	7,3	5,8	2,9	1,1	1,9	3,7
3. Kohászat	11,5	1,7	36,6	29,0	11,0	2,6	1,0	0,7	4,2	13,2
4. Gépipar	10,3	8,4	4,1	31,5	8,3	3,7	3,2	1,0	14,7	10,5
5. Építőanyagipar	1,3	—	2,3	1,2	11,2	1,3	0,3	0,9	6,3	1,5
6. Vegyi és gumi-ipar	15,1	17,0	4,6	6,1	8,7	15,2	5,9	2,9	10,1	6,8
7. Könynyűipar	3,9	1,0	0,7	3,3	5,7	5,9	47,2	2,2	34,9	11,3
8. Élelmiszeripar	0,3	0,1	0,1	0,1	0,2	2,7	1,3	15,9	1,0	4,4
9. Egyéb iparágak	0,3	0,4	—	0,8	0,5	0,4	0,7	0,2	4,8	0,6
10. Szocialista ipar összesen	72,4	77,9	59,7	75,9	70,9	53,9	63,8	26,2	80,2	57,4
11. Többi ág együtt	27,7	22,1	40,3	24,1	29,1	46,1	36,2	73,8	19,8	42,6
12. Anyagfelhasználás összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* A magyar népgazdaság ágazati kapcsolatainak mérlege 1965. évben. 37. old. adataiból számítva.

A szocialista ipari termelés anyagfelhasználási szerkezetét tükröző 12. táblázatban viszont az oszlopok tartalmazzák az egyes iparágak anyagfelhasználásait százalékos megoszlásban. Ezek az adatok tehát megmutatják, hogy a szocialista ipar egyes ágai összes anyagfelhasználásainak hány százalékát teszik ki a különböző iparágakból származó anyagfelhasználások. Például, hogy a gépipar összes anyagfelhasználásának 1,1%-a a bányászatból, 2,8%-a a villamosenergia-iparból, 29,0%-a a kohászatból stb. származik.

2. A szocialista ipar kapcsolata a mezőgazdasággal, az ipar oldaláról szemlélve

Az ipar mezőgazdasággal alkotott kapcsolata — mint bármely két ág kapcsolata — kölcsönös, azaz kétoldalú. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy az ipari termékek egy része a mezőgazdaságba kerül felhasználás céljából; és fordítva, a mezőgazdasági termékek egy része az iparba kerül át, ahol felhasználják azokat. Az ipar a mezőgazdaságnak mint termelőagnak (csaknem kizárólag munkaeszköz-) szállítója és a mezőgazdaság termékeinek (csaknem kizárólag munkatárgyaknak) felvevő piaca.

Az iparból a mezőgazdaságba irányuló termékmozgást tekintve, a legintenzívebb kapcsolata a *gépiparnak* és a *vegyiparnak* van. Ezek termelésének az iparon kívüli termelő-ágakra kerülő részéből a legtöbbet — a gépipar 15%-át, a vegyipar 48%-át — a mezőgazdaságnak adja. *A mezőgazdaság fejlesztése ezen ágakból egyre növekvő mennyiségű terméket vesz fel.* Ezenkívül különösen a *vilamosenergia-ipar* mezőgazdaság felé irányuló áramszolgáltatását kívánatos fokozni. Ez természetes, ha meggondoljuk, hogy a mezőgazdaság fejlesztésének fő mozzanatai a gépesítés, a kemizálás és az elektrifikálás.

Az előzőekkel párhuzamosan, *a mezőgazdasági termékekből is egyre több kerül az iparba* továbbfeldolgozás céljából. Ebből a szempontból viszont az iparon belül a *könnyűipar* és különösen az *élelmiszeripar* alkot legkiterjedtebb kapcsolatot a mezőgazdasággal. Az ipari anyagfelhasználásból ezek az ágak használják fel a legtöbb mezőgazdaságból származó anyagot. Az élelmiszeripar összes anyagfelhasználásának például 60%-át a mezőgazdaságtól kapott termékek alkotják. Az élelmiszeripar ilyen nagyarányú ráépülése a mezőgazdaságra mint nyersanyagbázisra, természetes alapja e két ágazat *fokozatos* integrálódásának, egyik útja a mezőgazdaságon belüli ipari jellegű tevékenység növekedésének. Akár a növénytermelést (de azon belül különösen az intenzív kultúrák: szőlő, gyümölcs, zöldség, magvak stb.), akár az állattenyésztést tekintjük is, a mezőgazdasági termékek ipari feldolgozása fokozódik a fejlődés folyamán.

Az ipar és a mezőgazdaság közt ez a kétoldalú kapcsolat tehát azt jelenti, hogy e két ág közötti kölcsönös (kereszt irányú) termékmozgást *egyrészt* az *ipar oldaláról* szemlélve az ipari termeléshez és az anyagfelhasználáshoz viszonyítva fejezzük ki százalékban. Tehát ez esetben azt vizsgálják, hogy az ipari termékkibocsátásnak hány százalékát használja fel a mezőgazdaság, azaz az ipar által a mezőgazdaságnak adott termékek hány százalékát teszik ki az ipar összes termelésének és az egyes iparágak termelésének, továbbá, hogy a mezőgazdaság termékkibocsátásának az a része, amit az ipar használ fel, hány százaléka az ipari anyagfelhasználásnak, vagyis az ipari termékfelhasználásból hány százalékot tesznek ki a mezőgazdaságból eredő termékek. *Másrészt* viszont a mezőgazdasági, illetve bármely ág népgazdasági szerepét elemezve az illető ág oldaláról fejezzük ki a többi ággal alkotott kapcsolatát. (Ezt majd ott látni fogjuk.)

A két termelő ág kapcsolatát — ezt szem előtt tartva tehát — 1965-ben a 13. táblázat illusztrálja.

*A szocialista ipar és a mezőgazdaság
termelési kapcsolatának szerkezete**
(1965. év)

Iparágak	Mezőgazdaságnak adott termékek értéke az iparágak bruttó termelésének %-ában	Mezőgazdasági termékek felhasználása az iparágak összanyagfelhasználásának %-ában
Bányászat	0,6	3,9
Villamosenergia-ipar	2,4	—
Kohászat	0,6	—
Gépipar	1,7	—
Építőanyagipar	2,6	0,3
Vegyí és gumiipar	9,7	1,0
Könnyűipar	1,2	6,2
Élelmiszeripar	7,8	59,8
Egyéb	2,5	8,0
Szocialista ipar összesen	3,5	16,1

* A magyar népgazdaság ágazati kapcsolatainak mérlege 1965. évben. 37. old. adataiból számítva.

A népgazdaság e két fő ágának kapcsolatát, annak fejlődését természetesen befolyásolja az is, hogy milyen a két ág kapcsolata a népgazdaság egyéb ágaival. Ezeknek a kapcsolatoknak a szocializmusban tervszerűen kell alakulniuk. Az elérendő cél előre történő tudatos kialakítása képezi a tervezés egyik igen fontos és rendkívül bonyolult mozzanatát. E kapcsolatok százalékos arányai tudatos alakításának szerves részét kell képeznie az összes többi népgazdasági arányok tudatos alakításának. A *rendező elv* a népgazdasági arányok — benne az ipar és mezőgazdaság közötti arányok — tervezésekor csakis az lehet, hogy a rendelkezésre álló társadalmi összes (eleven és holt) munka a legnagyobb mértékű *szükségletkielégítést* biztosítsa. Ez az elv a *gazdaságosság fokozására* való állandó törekvésen keresztül érvényesül, azt is mondhatjuk, hogy annak érvényesítését jelenti. Az ipar és a mezőgazdaság közötti ágazati és termékkapcsolatok arányai tehát a népgazdasági arányosság érvényesítésének egyik fontos tényezője és egyben kifejezője.

Hazánkban jelenleg egyik döntő gazdaságpolitikai célkitűzés a mezőgazdasági termelés eddiginél gyorsabb fejlesztése. Ezt tükrözi a harmadik ötéves terv is, de még azt követően is elég hosszú ideig egyik fontos gazdaságpolitikai cél marad a mezőgazdaság fokozott fejlesztése. Ezt viszont az iparfejlesztési célkitűzések további kialakításánál és az annak megvalósításához szükséges feltételek megteremtésénél is messzemenően szem előtt kell tartani. Sőt, az iparpolitikától függ nagymértékben a mezőgazdaság fejlődésének üteme és iránya is.

3. Az ipar kapcsolata a külkereskedelemmel, ipari szemléletben

Iparunk és a külkereskedelem kétoldalú kapcsolatában az ipari termékek exportjának és importanyagok ipari felhasználásának is jelentős szerepe van. 1965-ben például — a külkereskedelmi árrésszel növelt bruttó termelői árral számolva — a szocialista ipar 54 milliárd Ft értékű terméket exportált. Az iparban felhasznált importanyagok értéke viszont ugyanebben az évben 32 milliárd Ft volt.

A szocialista ipar termékexportjának legnagyobb hányadát, 36%-át a gépipar, 18%-át a könnyűipar, 18%-át az élelmiszeripar adta. A gépipar exportjának 42%-át közlekedési eszközök, 19%-át gépek és gépi berendezések és 19%-át híradás- és vákuumtechnikai

termékek tették ki. A könnyűipar exportjának 28%-a pamutipari termék és 20%-a textilruházati termék volt. Az élelmiszeripar exportjának viszont 27%-át a tartósítóipar és 39%-át a húsipar, valamint a baromfi- és tojásfeldolgozó ipar termékei tették ki. Ezeken kívül előkelő helyet foglal el az ipari exportból a vegyipar, azon belül is első-sorban a gyógyszeripar (az összes vegyipari termékexportnak mintegy 45%-ával).

A szocialista iparban az importanyag-felhasználás súlya az összes anyagfelhasználás százalékában legnagyobb volt a vegyiparban, a könnyűiparban és a kohászatban.

A szocialista ipar exportjának a bruttó termelési értékben kifejezett százalékos arányáról és az importanyag-felhasználásnak az összes anyagköltségek százalékában kifejezett arányairól kapunk képet a 14. táblázatból.

14. táblázat

A szocialista ipar exportjának és importtermék-felhasználásának aránya (1965. év)*

Iparágak	Export az iparágak bruttó termelésének %-ában	Import-termék-felhasználás az összes anyagfelhasználás %-ában
Bányászat	7,3	11,4
Villamosenergia-ipar	0,1	3,6
Kohászat	23,2	26,4
Gépipar	29,6	19,7
Építőanyagipar	8,6	15,7
Vegyí és gumipar	17,5	39,4
Könnyűipar	18,9	25,1
Élelmiszeripar	17,7	9,0
Egyéb iparágak	13,9	6,0
Szocialista ipar összesen	19,7	19,6

* A magyar népgazdaság ágazati kapcsolatainak mérlege 1965. évben. 37. old. adataiból számítva.

4. A szocialista ipar és a fogyasztás (illetve a nem termelő szféra) kapcsolata

Az eddigiekből láthattuk, hogy az ipar és a többi népgazdasági ág termelése között kétoldali anyagi jellegű kapcsolatok vannak. Eszerint a szocialista ipar a többi népgazdasági ágnek nemcsak eszközszállítója, hanem felvevő piaca is. A szocialista iparnak a nem termelő szférával alkotott kapcsolatában viszont a termelés anyagi tényezőinek területén ez a kettősség hiányzik. E területen a kapcsolat csak *egyoldalú*, amennyiben az ipar a nem termelő szférának csak szállít anyagi eszközöket, de tőlük nem kap és nem is kaphat viszont anyagi javakat, mivel a nem termelő szféra anyagi javakat nem hoz létre. A nem termelő összfogyasztásnak 58%-a származik a szocialista ipar különböző ágaiból. Arról viszont, hogy az egyes iparágak összes termelésének hány százalékát használjuk fel nem termelő fogyasztás céljaira, a következő — 1965. évi — adatok adnak tájékoztatást:⁷⁷

	Nem termelő fogyasztás az iparágak termelésének %-ában
Bányászat	20
Villamosenergia-ipar	21
Kohászat	1
Gépipar	10
Építőanyagipar	3
Vegy- és gumiipar	18
Könnyűipar	35
Élelmiszeripar	61
Egyéb iparágak	34
Szocialista ipar összesen	26

Ha azonban az ipar és a nem termelő szféra kapcsolatában nemcsak az anyagi jellegű területeket vesszük figyelembe, hanem számolunk a termelés *személyi feltételeivel* is, akkor az ipar és a nem termelő szféra kapcsolatáról is megállapíthatjuk, hogy az is kétoldali. Elég itt csak arra utalni, hogy például a nem termelő szféra működése biztosítja az iparban foglalkoztatott dolgozók egészségügyi ellátását is (miként az egész lakosságét), vagy hogy a nem termelő szférában képezik az ipar számára is a szakembereket, vagy hogy a nem termelő szféra tudományos kutatómunkájával jelentősen elősegíti az ipar fejlesztését.

⁷⁷ A magyar népgazdaság ágazati kapcsolatainak mérlege 1965. évben. 37. old. adataiból számolva.

A szocialista mezőgazdaság népgazdasági szerepe és hazánk mezőgazdasága

I. A szocialista mezőgazdaság sajátosságai és a magyar mezőgazdaság fejlődése

1. A mezőgazdasági termelés általános jellemzői és tulajdonviszonyai a szocializmusban

A mezőgazdaság fogalma és főbb sajátosságai

A mezőgazdaság az anyagi termelés második legfontosabb ága. A szocialista népgazdaságról nem formálható helyes kép a mezőgazdaság helyzetének és fejlődésének, valamint a népgazdaság többi ágával alkotott kapcsolatainak ismerete nélkül. *A mezőgazdaság olyan termelőegységek összessége, amely élelmiszereket termel a lakosságnak, nyersanyagokat önmagának és az ipar számára. A mezőgazdasági termékek egy része (részben mint nyersanyagok, részben mint készárúk) külkereskedelmi eladásra kerül.*

A mezőgazdaságnak *két fő ága* van: 1. a *növénytermelés* (pl. gabona-, kukorica-, ipari növények, burgonya-, zöldség-, gyümölcstermelés, rét- és legelőgazdálkodás) és 2. az *állattenyésztés* (szarvasmarha-, sertés-, juh-, baromfi- stb. tenyésztés).

A mezőgazdaság számos olyan *sajátossággal* rendelkezik, amelyek lényegesen megkülönböztetik a népgazdaság bármely más ágától. Ilyen mindenekelőtt az, hogy *a mezőgazdasági termelés lényegesen nagyobb mértékben függ a természeti, földrajzi körülményektől, mint a többi népgazdasági ágé.* A mezőgazdaság egyik legfőbb termelőeszköze a föld. A mezőgazdaságban a racionális gazdálkodáshoz a gazdasági és társadalmi törvényszerűségek alkalmazásával együtt a növények és az állatok fejlődésének *biológiai törvényeit* is fel kell használni. A föld helyes kihasználása esetén a talaj nem merül ki, hanem termékenysége fokozódik.

A mezőgazdasági tevékenység legfontosabb műveleteinek egy része *idényjellegű.* A termelési folyamatokon belül az egyes munkafázisok csak jelentős időmegszakításokkal követik egymást. Például a gabonatermesztés termelési folyamatának első munkafázisa (a talajelőkészítés, a vetés) és a második munkafolyamata (az aratás) között több hónap telik el. Vagy pl. a gyümölcstelepítés és az ültetvény termőre fordulása között több év is eltelik.

Mindennek számos gazdasági hatású következménye is van, például a termelés munka- és

eszközigenyessége, a munkaeszközök és a munkaerő kihasználhatósága, a termelés fix költségei alakulásának sajátosságai stb. A technika és tudomány fejlődésével a természeti sajátosságok csökkenthetők, de teljesen nem küszöbölhetők ki.

Hazánk természeti viszonyai (talajadottságai, éghajlata, időjárása stb.) *kedvezőek*, s meglehetősen komplex, az alapvető kultúrák legtöbbjét magába foglaló mezőgazdaság fejlesztését teszik lehetővé.

A magyar mezőgazdaság szocialista tulajdonviszonyai

Az adottságok kihasználását a szocialista termelési viszonyok nagyban elősegítik. Azoknak az egész társadalom javára való fordítása pedig csakis a szocializmusban lehetséges. Hazánk felszabadulás előtti rendkívül elmaradott mezőgazdasága és a felszabadulás utáni — különösen a kollektivizálást követő — fejlődése ezt ugyanúgy bizonyítja, mint más-más oldalról számos mai kapitalista, illetve szocialista ország mezőgazdasága.

Természeti adottságaink a felszabadulás előtt sem voltak rosszabbak, mint ma. A mezőgazdasági munkák zömét mégis, a legnagyobb kiterjedésű birtokok többségén is kézi erővel végezték, viszonylag kevés állati és egészen elenyésző gépi vonóerőt felhasználva.

Az elmaradottságból való kiemelkedés a felszabadulást követően, az 1945-ös valóságos agrárforradalommal: a földreformmal kezdődött. A mintegy 5 millió 600 ezer katasztrális hold elkobzott földből 3 és fél milliót osztott szét körülbelül 650 ezer nincstelen és törpebirtokos család maga között, a kommunista párt vezetésével és a munkásosztály aktív közreműködésével.⁷⁸

A feudálkapitalista nagybirtokrendszer megszüntetése után túlsúlyba kerültek a kis- és középparaszti (3—15 holdas) magántulajdonosi gazdaságok. Ezek a földreform során érintetlenül hagyott, kisebb arányt képviselő (20—100, kivételes esetben 200 holdas) kulákgazdaságokkal együtt jellemezték mezőgazdaságunk tulajdonviszonyait. Ezt változtatta meg gyökeresen — a már ismert módon (lásd ötödik fejezet) — az 1948-ban elkezdődött és 1961-ben befejeződött kollektivizálás. 1961 óta tehát *mezőgazdaságunkban is a szocialista tulajdonviszonyok uralma jellemző*. A mezőgazdaság népgazdaságunk egész, egységes szocialista termelési viszonyai rendszerének szerves és azzal azonos típusú részét alkotja.

A szocialista rendszerű mezőgazdaság általános vonása, hogy *nagyüzemi* mezőgazdaság. A nagyüzemi jelleget a többi között a következők mutatják: a közös gazdaságok *nagy méretei*, a gyorsan emelkedő *műszaki színvonal*, valamint az üzemben belül megvalósuló *munkamegosztás*, és a gazdaságok, illetve más népgazdasági ágak gazdálkodó alapegységeivel alkotott *mind sokoldalúbb munkamegosztásos kapcsolat*.

⁷⁸ Szakács Sándor: Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964. 68. és 72. old.

A jelenlegi szocialista országok mezőgazdaságában az állami össznépi tulajdon aránya kisebb, mint más népgazdasági ágakban, és a szocialista társadalmi tulajdon szövetkezeti formája van túlsúlyban. Ez utóbbihoz pedig szervesen hozzá tartozik — mint kiegészítő forma — a háztáji gazdaság rendszere. Ennek gazdasági és társadalmi szerepét, rendeltetését már szintén (az ötödik fejezetből) ismerjük.

A mezőgazdaság szocialista termelési viszonyai a tekintetben is sajátosak, hogy alapvető termelőeszköze, a föld, egyes országokban tartósan különböző tulajdonban lehet. Egyes szocialista országokban — így hazánkban is — az állami gazdaságok állami tulajdonban levő földjén kívül, a földnek az a része, amelyen a szövetkezetek gazdálkodnak, egy része állami tulajdonban, más része a szövetkezet közös tulajdonában és nagyobb része a szövetkezeti tagok, illetve kívül állók egyéni tulajdonában van. A szövetkezetekbe való belépés tényével nem szűnik meg automatikusan a belépők földmagántulajdona.

A Szovjetunióban a földbirtokosok földjének elkobzásával egyidejűleg az Októberi Forradalom első intézkedései közt minden földet állami tulajdonná nyilvánítottak. Az elkobzott földet mint állami tulajdont adták a parasztság ingyenes használatába, akiknek

későbbi szövetkezése, a kolhozgazdálkodás útjára lépése mitsem változtatott a földtulajdon jellegén.

Hazánkban viszont — és más szocialista országokban — a kisajátított földnek csak egy részét államosították, míg más részét — mint ismeretes — nem, vagyis a földhözjutottaknak a földet nemcsak használatba, hanem (telekkönyvileg is elismert) tulajdonukba adták.

A szövetkezeti rendszer uralkodóvá válása után, csak 6—7 évvel később, 1967—68-ban kezdődött el a földtulajdon rendezése a szövetkezetekben, amely-

15. táblázat

A magyar mezőgazdaság tulajdonviszonyai*
(1965. év)

Megnevezés	A megművelt földterület	A mezőgazdaságban foglalkoztatott létszám ^{a)}	A mezőgazdasági össztermelés	Az állatállomány
megoszlása %-ban				
Állami gazdaságok	16	19	15	13
Termelőszövetkezeti közös gazdaság	71	..	44	41
Termelőszövetkezeti háztáji gazdaság	10	..	25	27
Termelőszövetkezetek összesen	81	77	69	68
Szocialista szektor összesen	97	96	84	81
Magánszektor	3	4	16	19
Mindösszesen	100	100	100	100

* Mezőgazdasági adatok IV. Időszaki Statisztikai Közlemények 115. kötet, 1967. 20., 29. oldalak adatai alapján, és Dr. Csizmadia Ernő—Dr. Dankovics—Dr. Udvardi: A magyar mezőgazdaság. Kossuth Könyvkiadó, 1968. 15. és 17. oldalak adataiból.

^{a)} 1967. évi adatok.

nek eredményeképpen fokozatosan, több év leforgása alatt változtatható át — a megváltás különböző formái mellett — az a magántulajdonban levő föld, amelyen a termelősövetkezetek gazdálkodnak, *szövetkezeti* tulajdonná.

A mezőgazdaság többi termelési eszközének jelentős hányada azonban, a tervszerűen gazdálkodó és a munka szerinti elosztást megvalósító szövetkezeteink tulajdona. A mezőgazdasági termelés és árutermelés nagyobb hányada is a termelősövetkezetből származik, és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak nagy részét is a termelősövetkezetekben dolgozók teszi ki.

Hazánk mezőgazdaságának tulajdonviszonyait összefoglalóan a 15. táblázat mutatja. Mint ebből látható, az állatállomány jelentős része még a háztáji (illetve magán-) gazdaságokban van. Ezek az árutermelésnek is jelentékeny hányadát adják. Ezzel nagymértékben összefügg — különösen, ha a közös gazdaságok által a háztájinak nyújtott segítséget is figyelembe vesszük — az, hogy a termelősövetkezeti parasztság személyes összjővedelmének még 1966-ban is mintegy 50%-a a háztájból eredt. Ez az *arány* a közös gazdaságok fejlődésével természetesen csökkenni fog.

2. Mezőgazdaságunk termelőerőinek és termelésének fejlődése

A mezőgazdaság anyagi-műszaki helyzete, fejlődése és a beruházások

A korunkban végbemenő tudományos-technikai forradalom a mezőgazdaság műszaki fejlesztésére is jelentősen kihat, mégpedig részint közvetlenül, részint közvetve, más népgazdasági ágak technikai fejlődése révén. A technikai lehetőségek fokozott kihasználásának, a mezőgazdaság korszerűsítésének kedvező feltételeket teremtenek a mezőgazdaságban is uralkodó szocialista termelési viszonyok.

Hazánk mezőgazdaságának műszaki színvonala a felszabadulás óta, de különösen a kollektivizálás befejezése után jelentősen fejlődött. Az eddigi fejlődés fő jellemzője a mezőgazdasági termelés technikájának (termelőeszközeinek és technológiájának) minőségi megváltozása, és pedig színvonalemelkedése, miközben az összes teljesítőképesség (kapacitás) nem, vagy csak nagyon kevésbé változott. Ez a folyamat a régi, elavult, kisüzemi termelési eszközök zömének kiiktatásával, mennyiségi csökkenésével, és az új, az előbbinél minőségileg, jellegében különböző, nagyüzemi termelőeszközök mennyiségének növekedésével, illetve a régi termelési eljárások (technológia) egy részének elhagyásával és új eljárások bevezetése útján valósult meg.

A mezőgazdaság anyagi-műszaki helyzetének és fejlődésének jelenlegi legfontosabb mozzanata: 1. a *gépesítés*; 2. a gazdasági épületekkel való *ellátottság* foka és annak változása; 3. a *kemizálás*; 4. az előbbiekkal nagyon összefüggő, új, *korszerű termelési eljárások*, módszerek alkalmazása és elterjesztése, ideértve bizonyos *kapcsolódó*, nem mezőgazdasági tevékenység folytatásának kiszélesítését is.

E tényezők változásától függ elsősorban a szocialista mezőgazdaság alapvető célkitűzésének az alakulása: *egységnyi földterületen minél nagyobb terméseredmény elérése a lehető legkisebb összmunkaráfordítással.* E követelmény érvényesítése szempontjából nálunk különös jelentősége van a *területegység átlaghozamai növekedésének* és ezzel egyidejűleg a *ráfordítások hatékonysága fokozásának.* Az iparosítás, a városfejlesztés, a parkosítás és az úthálózatbővítés, valamint a közművesítés stb. miatt ugyanis a *művelhető földterület állandóan csökken.* Eddig (1950-től 1966-ig) a mezőgazdaság megművelt területe 12,8 millió kh-ról 12,0 millió kh-ra, azaz 7,1%-kal csökkent. Ez a tendencia továbbra is tartani fog, még akkor is, ha mértékét némileg enyhítheti a nem mezőgazdasági jellegű gazdálkodó egységek által igénybe vett föld után fizetendő telekjáradék.

A *gépesítés foka és kiszélesedése* a mezőgazdaság anyagi-műszaki színvonalának és fejlődésének legfőbb tényezője és mutatója. Szocialista mezőgazdaságunk gépesítését ez idő szerint általánosságban a *szakaszosság jellemzi*, ám célunk a *komplex* gépesítés megvalósítása. Szakaszos gépesítésen azt értjük, hogy a termelés fő munkaszakaszait, illetve annak nagy részét végzik gépekkel. A komplex gépesítés viszont ezzel együtt magában foglalja a mellékmunkák, a termeléssel kapcsolatos anyagmozgatás, szállítás, a terméktartósítás,

a tárolás és elsődleges feldolgozás gépekkel való elvégzését is.

16. táblázat

*Fontosabb mezőgazdasági erő- és munkagépek állománya, valamint a fontosabb mezőgazdasági munkák gépekkel végzett aránya**

Megnevezés	Mennyiségi egység	1950	1960	1966
Traktor	db	13 000	41 000	68 000
Arató-céplőgép	db	25	4 000	10 000
Traktoreke	db	13 000	37 000	51 000
Vető-, ill. palántázógép	db	..	16 000	28 000
Tehergépkocsi	db	..	3 000	7 000
Egy traktorra jutó szántóterület	kh	700	225	130
Gabonaaratás gépesítési foka	%	..	74	87
Cukorrépa-kiszedés gépesítési foka	%	..	35	59
Burgonyakiszedés gépesítési foka	%	..	14	21
100 kh vetésterületre jutó gépi vetés	kh	..	62	80
100 kh kapásnövény vetésterületre jutó gépi kapálás	kh	..	71	99

A *gépesítés színvonalát* jellemezhetjük az *egységnyi területre jutó gépállománnyal* és a különböző mezőgazdasági tevékenységeken belüli *gépekkel végzett munkák arányával.*

A harmadik ötéves terv célkitűzései szerint 1970-re a traktorállomány meghaladja a 100 ezer darabot, és így az egy traktorra jutó szántóterület jóval 100 kh alá csökkenhet. Mezőgazdaságunk gépesítése gyorsabb ütemben halad előre a növénytermelésben, mint az állat-

* Forrás: Statisztikai Évkönyv 1966. 156—157. old.; Dr. Csizmadia Ernő — stb.: i. m. 29. és 32. old. (Kerekített adatok.)

tenyésztésben, és ez idő szerint magasabb színvonalú az állami gazdaságokban, mint a termelőszövetkezetekben.

A növénytermesztésben *leginkább gépesítettek a talajmunkák* (országosan pl. a gabonabetakarítás közel 100%-ban). A kapásnövények (kukorica, cukorrépa stb.) és a zöldség-, gyümölcs-, valamint a szőlőtermelési munkák gépesítettségi foka azonban még meglehetősen alacsony. Az állattenyésztés (a fejés, etetés, itatás, almozás stb.) gépesítése szintén lassan halad előre.

A mezőgazdaság korszerűsítése az *épületállomány* (állatférőhelyek, tárolóhelyek stb.) növelését is igényli. *A rakodás és a szállítás gépesítése* terén is nagyon sok még a tennivaló. Az évente szállítandó mezőgazdasági termékmennyiség nem kevesebb, mint 120—130 millió tonnára tehető.

Minél jobban előrehalad a termelés gépesítése és általában a mezőgazdaság műszaki színvonalának emelkedése, annál nagyobb jelentőségű *a gépesítés tudományos megalapozottságának fokozása*, a műszaki fejlesztés más mozzanataival (a kemizálással, új termesztési és tenyésztési eljárások, korszerű fajták kialakításával és elterjesztésével, a csomagolás és tárolás technológiájának fejlesztésével stb.) való összefüggések figyelembevétele.

A gépesítés fejlesztése során tekintettel kell lenni továbbá a szervezeti, vezetési és szakemberképzési, illetve ellátási feltételekre is. Végül igen fontos a *mezőgazdasági gépgyártás*, illetve az e területen megvalósítható szocialista nemzetközi munkamegosztás és a gépesítés összefüggéseinek figyelembevétele.

A *kemizálás* a mezőgazdaság műszaki fejlesztésének másik nagyon lényeges mozzanata; fontos szerepet játszik mind a növénytermesztés, mind az állattenyésztés korszerűsítésében. Az *állattenyésztésben az állatgyógyászat* (új gyógyszerek és betegség elleni védekezőszerek, antibiotikumok, vírusok) és a *takarmányozás* azok a területek, ahol a vegyészet jelentősége leginkább nő. A különböző *műanyagok* egyre szélesebb elterjedése is a kemizálás fokozásának eredménye.

A kemizálás fejlődése az eddigiekben a *növénytermelésben* gyorsabb volt, mint az állattenyésztésben. A növénytermelésen belül is főleg a *műtrágyázás* (valamint egyéb talajjavítás) és a *növényvédelem* állt előtérben.

A *műtrágyázás* színvonala és a termésátlagok alakulása között szoros összefüggés van. Hazánk a közepes mennyiségű műtrágya-felhasználó országok közé tartozik. Nálunk különösen gyorsan nőtt a műtrágya-felhasználás a kollektív nagyüzemi gazdálkodás létrehozása óta, és igen gyorsan növekszik a következő években is (1966—70 között mintegy megkétszereződik). A vegyiparból és az importból származó műtrágya mennyisége azonban még így sem, még 1970-ben sem elégíti ki teljesen a szükségleteket. Ahhoz azonban elegendő lesz, hogy például a búza kh-ankénti átlagtermése 14 q és a kukoricáé 18 q fölött tartósan elérhető legyen.

A *növényvédelem* mechanikai, biológiai és kémiai védekezésből tevődik össze, de ezen belül az utóbbi szerepe növekvő. Jellemző, hogy 1970-ben 50%-kal nagyobb mennyiségű növényvédőszert fog felhasználni a mezőgazdaság, mint 1965-ben. Az igényeket azonban

még akkor sem tekinthetjük teljesen kielégítettnek. A növényvédelem fokozásának jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a kártevők, kórokozók és gyomok a magyar mezőgazdaságnak — a különböző szakértői szerény becslések szerint — 20—25%-os kárt okoznak, ami évi 6—7 milliárd Ft veszteséget jelent az országnak. Ugyanakkor viszont — szintén szakértői becslések szerint — minden 100 Ft növényvédelmi költség-ráfordítás körülbelül 600—700 Ft-tal növeli a terméseredményt.

A korszerű fajták és módszerek kialakítása és elterjesztése a mezőgazdaság műszaki színvonalának emeléséhez elválaszthatatlanul hozzá tartozik, és mind a gépesítés, mind a kemizálás hatékonyságát is fokozza. A növénytermelésben — úgyszólván valamennyi művelési ágban — jelentős a *bő termőképességű és kiváló minőségű fajták elterjesztése*, valamint új telepítési módok alkalmazása (pl. széles sorközü, géppel művelhető szőlő) stb.

A növénytermelésben rendkívül fontos szerepet játszik a korszerűsítés többi mozzanatával összehangolt *öntözéses termesztés* kiterjesztése. 1970-re mintegy 650 ezer kh lesz az öntözött terület.

Az állattenyésztésben az új fajták és módszerek szintén elválaszthatatlanok a gépesítéstől és a kemizálástól. Ilyenek például a gépi fejés, az itatásos borjúnevelés, a nagy gyapjúhozamú juhajták tenyésztése, a baromfi gépi keltetése, a takarmánytápok alkalmazása stb. A keveréktakarmány-gyártás hazánkban csak 1961-ben indult meg, 1966-ban már a nagyüzemi baromfiállomány 100%-a, a nagyüzemi sertésállomány 80%-a kapott keveréktakarmányt, tudományosan kidolgozott — itatással összehangolt — receptszerű adagolásban. Jelentősen fejlődik a fehérjeellátás, a különböző vitaminok, hormonok stb. felhasználása is az állattartásban, amelyek az állattenyésztés hozamainak növelését segítik elő.

A magyar mezőgazdaság anyagi-műszaki színvonalának emelkedését jellemző, eddi-

17. táblázat

*A magyar mezőgazdaság műszaki színvonalát jellemző
néhány tényező alakulása**

Megnevezés	Mennyi- ségi egység	1950	1961	1966
Műtrágya-felhasználás (1 kh szántóterületre jutó hatóanyag)	kg	9 ^{a)}	24	44
Növényvédőszer-felhasználás (változatlan áron)	millió Ft	400 ^{b)}	600	1000
Öntözött terület	1000 kh	50	250	500

* Forrás: Statisztikai Évkönyv 1966. 147. old. adatai alapján és Dr. Csizmadia — stb.: i. m. 37. és 42. old. (Kerekített adatok.)

^{a)} 1951—1966. évek átlaga.

^{b)} 1958. évi adat.

giekben érintett néhány átfogó adat is mutatja, hogy a nagyüzemi gazdálkodás körülményei között sokkal gyorsabb a fejlődés, mint a kisüzemi gazdálkodás mellett. Az utóbbi 5—8 évben sokkal nagyobb mértékű volt a fejlődés, mint ezelőtt több évtized alatt. Ehhez azonban jelentős pénzeszközök-re, annak koncentrált és ésszerű felhasználására is szükség volt.

A mezőgazdaság további fejlődése és a gazdálkodás hatékonyságának fokozása szempontjából fontos szerepe kezd lenni a *nagyüzemek tevékenységi köre kiszélesítésének* is. Különösen indokolt ez a termelészövetkezetek esetében. Ilyen tevékenységek pl. bizonyos mezőgazdasági termékek ipari jellegű feldolgozása, gépjavítás, építőanyagkészítés és építés, szállítás stb. E kiegészítő tevékenység egy részét az illető nagyüzem önmaga részére végzi, más részét viszont egyéb gazdálkodó egységeknek, illetve a lakosságnak. A mezőgazdasági nagyüzemek tevékenységi körének e kibővítése lehetővé teszi bizonyos speciális helyi természeti adottságok és a termelőeszközök kapacitásának jobb kihasználását, a munkakerő folyamatosabb foglalkoztatását stb.

Mezőgazdasági beruházásaink teszik ki a népgazdaság összeruházásainak közel 20%-át. A népgazdaság összes termelő jellegű beruházásaiból a mezőgazdaság fejlődését mindenekelőtt *közvetlenül*, magában a mezőgazdaságban eszközölt beruházások szolgálják. De nemcsak ezek. Közvetve az ipari, illetve építőipari beruházások egy része is hozzájárul a mezőgazdaság fejlesztéséhez, bizonyos értelemben az előbbiek megvalósításának is alapját, *előfeltételt* képezik. Nem nehéz belátni például azt, hogy ha a mezőgazdasági gépgyártás fejlesztésére vagy az építőipari kapacitás növelésére nem biztosítanánk elegendő beruházási összegeket, akkor hiába rendelkeznenek termelészövetkezeink és az állami gazdaságaink elegendő pénzzel, nem tudnák azt gépek vásárlására, állattérőhelyek építésére stb. fordítani, vagyis beruházni.

A termelészövetkezetek beruházásaikat részint *saját erőből* (gazdálkodásuk során elért tiszta jövedelmük egy részéből), részint pedig az állam által nyújtott *hitelek*ből, illetve az *állami támogatás* más formáiból valósítják meg.

A mezőgazdasági beruházások évről évre jelentős összeget tesznek ki, és egyelőre indokoltnak látszik, hogy egy ideig még emelkedjenek is, nemcsak abszolút nagyságuk szerint, hanem az összes beruházásokon belüli arányukat tekintve is. Csupán a második ötéves tervben mintegy 40 milliárd forintot fordítottunk mezőgazdasági beruházásra (összes beruházásunk közel egyötödét).

Mezőgazdasági termelészövetkezeink és állami gazdaságaink a beruházás céljaira rendelkezésre álló összegeket gépek beszerzésére, tenyészállatok vásárlására, gazdasági épületek létesítésére (főként az állattenyésztés céljaira), a több évre szóló (tehát nem az évente rendszeresen ismétlődő) talajerő-megőrzés és -javítás céljaira, az évelő, belterjes kultúrák (például szőlő, gyümölcs) telepítésére stb. fordítják. Ezek tehát olyan jellegű befektetések, amelyek a gazdálkodás nagyüzemi feltételei kialakítását és javítását szolgálják. Ezen keresztül valósul meg a mezőgazdasági termelés műszaki színvonalának emelése, vagy más szóval a mezőgazdaság termelőerői anyagi elemei és technológiája fejlődésének fokozása, egyben az emberek munkafeltételeinek javítása.

Mindehhez még hozzá kell számítanunk azokat az állami erőfeszítéseket és ráfordításokat, illetve ezek eredményeit, amelyek szintén segítik a mezőgazdaság fejlesztését. Például az úthálózat és a villamosítás fejlesztése, a mezőgazdasági termeléssel összefüggő tudományos kutatás és szakemberképzés előmozdítása. Az utóbbival való ellátottság színvona-

lának emelkedésére példaként elegendő megemlíteni, hogy csupán 1962 és 1965 között a mezőgazdasági jellegű egyetemet, főiskolát és középiskolát végzettek száma mintegy megkétszereződött. Ezenkívül ugyanezekben az években mintegy 35 ezer traktort képeztünk ki stb.

Mindez, amit itt csak vázlatosan ismertettem, jelentős szerepet játszott abban, hogy csupán 1961 és 1965 között *a termelőszövetkezetek közös vagyona*, tehát a termelőeszköz-állomány, kb. 80%-kal növekedett, s *eléri* — a földet természetesen nem számítva — az 50 milliárd forintot.

A mezőgazdaság munkaerőhelyzete

A mezőgazdasági munkaerőhelyzetet — alapvetően az intenzíven fejlődő mezőgazdasággal rendelkező országokéhoz hasonlóan — az jellemzi, hogy egyfelől *csökken az itt foglalkoztatottak abszolút száma és aránya*, másfelől *nő a mezőgazdasági dolgozók szakképzettségének színvonala*. Hazánkban

1950 és 1966 között a foglalkoztatottak száma kerekén 2,1 millió főről 1,5 millióra, több mint 600 ezer fővel csökkent. *A szakemberellátottság színvonalának emelkedéséről* pedig a 18. táblázat nyújt áttekintést. A szakképzésen belül a továbbiakban legfontosabb feladat a rendszeres és szervezett *továbbképzés*.

A termelés legfontosabb tényezője az ember. Tudása, szorgalma alapvetően befolyásolja a termelés alakulását. A korszerű termelési eszközök és el-

járások csak akkor járnak eredménnyel, ha az emberek a legcélszerűbben és leggazdaságosabban használják fel. E követelményt az új gazdasági mechanizmus még inkább fokozza.

Szocialista mezőgazdaságunk, főleg a termelőszövetkezetek munkaerő-helyzetének főbb speciális és ideiglenes problémái a következőkben jelentkeznek.

A mezőgazdasági népesség arányának csökkenése gyorsabb ütemű volt, mint az eleven munka gépi erővel való helyettesítésének és a szakképzés színvonalának emelésének üteme. A mezőgazdaságból elkerültek zöme a fiatalabb korosztályhoz, tehát a legmunkaképesebbek köréhez tartozott. A termelőszövetkezeti tagok 60%-ának *átlagos életkora* 50 éven felül van. Ez kedvezőtlen jelenség.

18. táblázat

*A vezetők (igazgatók, illetve elnökök és helyettesük, főagronómusok, főkertészek, főállattenyésztők) szakképzettsége**

(%)

Képesítés szintje	Állami gazdaságokban		Termelőszövetkezetekben	
	1964	1966	1964	1966
Felsőfokú képesítés	57	61	17	21
Középfokú képesítés	17	21	25	32
Alsófokú képesítés	22	17	37	35
Szakképesítés nélküli	4	1	21	12
Összesen	100	100	100	100

* Dr. Csizmadia — stb.: i. m. 47. old.

A nagyfokú és a jellegzetes összetételű munkaerő-átáramlás más területekre, bizonyos mértékig összefügg a termelőszövetkezeti *gazdálkodás jelenleg még tapasztalható nehézségeivel*, továbbá a fejlődés ellenére is meglevő *vezetési, irányítási fogyatékoságokkal*, és nem utolsósorban azzal, hogy *falun a művelődési, kulturálódási lehetőségek*, valamint *egészségügyi viszonyok* — a tapasztalható gyors fejlődés ellenére is — még szűkebb körűek, kedvezőtlenebbek, mint a városokban. Mindemellett — és jórészt ezek miatt — a mezőgazdaság munkaerő-problémájának egyik oka a *munkafegyelem* sok helyen mutatkozó lazasága. Mindezt javítani lehet többek között a *jövedelemelosztás* további tökéletesítésével, a *szövetkezeti demokrácia* következetesebb érvényesítésével és a tagság *öntudatának* színvonal-emelésével is.

A termelőerők színvonalának emelkedése szükségképpen maga után vonja szocialista mezőgazdaságunk fokozatos *koncentrációját* (az üzemek átlagos — optimálisához közeledő — nagyságának növekedését és ezzel együtt műszaki színvonalának emelkedését) is. Mezőgazdaságunkban ez idő szerint kerekén *200 állami gazdaság és 3200 termelőszövetkezet működik*. Míg 1960-ban az egy állami gazdaságra jutó átlagos földterülete 5 ezer, az egy szövetkezetre jutóé pedig 1500 kh volt, addig 1966-ban 8 ezer, illetve 2600 kh. A 2000—5000 kh földterülettel rendelkező termelőszövetkezetekre jut az összes szövetkezeti földterület 56%-a. Az egy mezőgazdasági termelőszövetkezetre jutó tagok átlagos száma pedig 1960-ban 204, 1964-ben 324 fő volt.⁷⁹

A mezőgazdasági termelés alakulása

A mezőgazdasági termelés növekedési üteme hazánkban is, és világszerte is, általában *lassúbb*, mint az ipari termelésé. Ez hazánkban — a mezőgazdaság korábbi elmaradottsága miatt — úgy érvényesül, hogy az utóbbi időben a mezőgazdasági termelés növekedési üteme nem távolodott, hanem közeledett az ipari termelés növekedéséhez. Gazdaságpolitikai célkitűzéseink szerint jó ideig még a következőkben is így lesz. Ezt az ipar és mezőgazdaság közti arányosság fokozása, valamint az életszínvonal-emelés biztosítása egyaránt igényli.

Mint a 19. táblázatból látható, a teljes kollektivizálás után a termelés emelkedése meggyorsult: 1961—65 között 10%-kal, a felvásárlás (ártermelés) pedig mintegy 30%-kal nőtt. 1966—70 között a termelést további 13—

19. táblázat
*A mezőgazdaság bruttó termelésének növekedése**
(1951—1955. évek átlaga = 100)

Évek	Mezőgazdaság összesen	Ebből	
		növénytermelés	állattenyésztés
1955	112	109	114
1960	118	107	124
1966	136	124	146

* Statisztikai Évkönyv, 1966. 141. old.

⁷⁹ Statisztikai Évkönyv 1966. 158. és 159. old.

15%-kal tervezzük növelni. A mezőgazdasági termelésen belül *az állattenyésztés gyorsabban fejlődött, mint a növénytermelés.* Ezzel az előbbi aránya is növekedett, de még mindig túlsúlyt képez a növénytermelés. A növénytermelésen belül az átlagosnál gyorsabban fejlődött a gyümölcs-, a zöldség- és a szőlőtermelés, valamint némely ipari növény termelése. Ez a mezőgazdaság *belterjesség irányába történő fejlődésére, tehát kedvező szerkezeti változására utal.*

20. táblázat

*Néhány fontosabb szántóföldi növény termésátlagának alakulása hazánkban** (q/kh)

Évek átlaga	Búza	Árpa	Kukorica	Cukorrépa	Rostkender	Rost-len	Burgonya
1931—1940	7,8	..	10,8	117,0	..	..	39,5
1951—1955	8,4	9,3	11,8	107,6	21,1	9,6	50,5
1956—1960	8,6	10,3	13,3	112,0	24,6	14,9	60,2
1961—1965	10,7	10,8	15,0	141,0	29,7	23,3	45,5
1966	12,4	10,8	18,2	190,2	34,0	25,1	70,7

* Statisztikai Évkönyv, 1966. 143. old. és *Dr. Csizmadia* — stb.: i. m. 37. old.

A mezőgazdasági termelés fejlődését mutatja az is, hogy emelkedett a munka termelékenysége (1961—65 között egy mezőgazdasági keresőre jutó összes termelési érték több mint 30%-kal) és a területegységre jutó átlagos termelismennyiség. Bár a mezőgazdasági munka termelékenysége némileg gyorsabban emelkedett, mint az ipari munkáé, *színvonala* (az egy keresőre jutó mezőgazdaságban termelt nemzeti jövedelem nagysága) azonban még mindig *alacsonyabb*, mint az iparban.

Mezőgazdaságunk fejlődésének egyik fontos és megoldandó problémája az, hogy *túlságosan magas költséggel és alacsony hatékonysággal termel.* Ez kifejezésre jutott az utóbbi öt évben a mezőgazdasági nettó (anyagráfordítással kisebbített) termelési érték, vagyis a mezőgazdaságban termelt nemzeti jövedelem csökkenésében. Ebben nem kis szerepe van a már említett árrendszernek, az ipari eredetű termelési eszközök viszonylag magas árának, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az ipari eredetű anyagfelhasználás értéke jelentősen megnőtt a mezőgazdasági termelés ráfordításain belül.

Ha szocialista mezőgazdaságunk elért eredményeit — a termelést — összevetve a hozott áldozatokkal — a beruházásokkal —, azt a kérdést tesszük fel, hogy *érdemes volt-e annyi pénzt befektetni a mezőgazdaságba, mint amennyit befektettünk* — feltétlenül *igenlő* választ adhatunk. Az eddig elért — vázlatosan már ismertetett — *termelési eredményekért* önmagában is érdemes volt, hiszen ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy — népességünk számbeli növekedése ellenére is — lényegesen nőtt az egy főre jutó alapvető élelmiszerfogyasztás, hogy nőtt a mezőgazdasági termékek kivitele, amelyért jelentős mennyiségű értékes nyersanyagot hozhattunk be iparunk számára, hogy fejlődő élelmiszeriparunk nyersanyagellá-

tása javult, s hogy nagy mennyiségű munkáskéz szabadult fel a mezőgazdaságból a magasabb termelékenységű ipar és a szociális, kulturális ellátottságot javító stb. hasznos területek számára.

A befektetések még nem teljesen kiaknázottak, tehát *a következőkben várható, eddiginél nagyobb arányú fejlődésnek is nélkülözhetetlen alapját képezik.* A befektetések (gépesítés, építkezés, gyümölcs-, szőlőtelepítés, úthálózat stb.) eddig ugyanis inkább a kisüzemi termelési feltételeket *helyettesítették* nagyüzemiekkel, s valóságos *kapacitásnövelést* alig jelentettek. Miután azonban e helyettesítés (termelőeszköz-csere) megtörtént, az ez utáni befektetések gyorsabban és nagyobb mértékben fognak termelés- és hatékonyságnövelő hatásúak lenni az eddigieknél, de csak *az eddigiek alapján* és nem attól függetlenül.

Végül, de nem utolsósorban, a *parasztság munkafeltételeinek lényeges javulása*, emberibb munkaviszonyok létrehozása is együtt járt a mezőgazdasági beruházásokkal. Ez roppant jelentőségű, és erről a ráfordítás és eredmény egybevetésekor sohasem szabad megfeledkezni, még akkor sem, ha ezek olyan számszerűségekből nem, vagy csak részben fejezhetők ki, mint ahogy a termelésalakulás kifejezhető.

Mezőgazdasági termelésünk növekedése tehát — ha szerény mértékű volt is — igen jelentős, mert ez az emelkedés csökkenő mezőgazdasági földterületen, csökkenő számú mezőgazdasági dolgozólétszámmal, a termelőerők anyagi elemei növekvő mennyiségének és magasabb színvonalra emelésének, valamint a mezőgazdasági dolgozók általános műveltségének és szaktudásának növekedése, s emelkedő termésátlagok útján következett be.

A legfőbb mezőgazdasági termékekből saját szükségletünket fedezni tudjuk, a termelés hatékonyságának növelésével pedig mezőgazdaságunk fejlődése tovább fokozható.

II. A szocialista mezőgazdaság helye és szerepe a népgazdaságban

A szocialista mezőgazdaság szerepét és jelentőségét a népgazdaság többi ágával és a fogyasztással alkotott dinamikus kapcsolatának áttekintésével érzékelhetjük. A magyar mezőgazdaság termelőerőinek színvonala ma összehasonlíthatatlanul magasabb, mint a felszabadulás előtt volt, de a népgazdaság általánosan gyors fejlődése következtében még mindig lényegesen alacsonyabb, mint az ipari termelőerőké. Az egész magyar nemzetgazdaság elmaradottságának kifejezője volt az, hogy a háború előtt rendkívül elmaradott mezőgazdaságban dolgozott az összes foglalkoztatottak 54%-a, és hogy a mezőgazdaság termelte a nemzeti jövedelem több mint felét.

Ez a helyzet a mezőgazdaság számottevő fejlődésével egyidejűleg változott meg, a népgazdaság egészének, elsősorban az iparnak még sokkal gyorsabb ütemű fejlődése következtében. *1966-ban pl. szocialista mezőgazdaságunk rendelkezett a népgazdaság összes termelői*

állólapjának kerekén 22%-ával, foglalkoztatta az összes keresők 31%-át és termelte a nemzeti jövedelem közel 20%-át.

Ez utóbbi, ti. a mezőgazdaság 20%-os súlya a nemzeti jövedelem termelésében, az árrendszer már ismert sajátosságai — az alacsony mezőgazdasági felvásárlási árszínvonal — *miatt kisebb a valóságosnál.* Az árrendszer torzító hatását kiszűrni igyekvő árrendszer szerinti számítások alapján a mezőgazdaság hozzájárulási aránya a nemzeti jövedelem termeléséhez 30% felett van.⁸⁰ Mezőgazdaságunk népgazdasági jelentőségét azonban egyértelműen mutatja az, hogy az összes alapvető élelmiszerekben képes kielégíteni a lakosságunk által támasztott keresletet; fontos alapanyagbázisa az élelmiszeriparnak, és részben a könnyűiparnak; továbbá termékeiből jelentős mennyiség exportra is kerül. Hazánk mezőgazdasági össztermelésének mintegy 57%-át a növénytermelés, 41%-át az állattenyésztés és 2%-át az egyéb mezőgazdasági tevékenység adja.

Vizsgáljuk meg ezután a magyar mezőgazdaság és az ipar, valamint a külkereskedelem, illetve a nem termelő fogyasztás gazdasági kapcsolatait a mezőgazdaság aspektusából szemlélve. A mezőgazdaság többi népgazdasági ággal alkotott kapcsolatában a legjelentősebbek azok, amelyek a mezőgazdaság és az ipar között alakulnak ki.

A mezőgazdaság és az ipar kapcsolatában a mezőgazdaság fő gazdasági partnere az élelmiszeripar. 1965-ben pl. az iparban felhasznált mezőgazdasági termékek értéke 26 milliárd Ft volt, ebből 24 milliárd Ft értékűt az élelmiszeripar dolgozott fel. A mezőgazdaságban felhasznált ipari termékek értéke viszont csak alig 10 milliárd Ft volt, melyből 4 milliárd Ft-ot tett ki az élelmiszeripari termékek értéke. (Az adatok bruttó termelői áron számolt értékeket tükröznek.)

Ezekből az adatokból látható, hogy a mezőgazdaságból az iparba szállított termékek értéke majdnem 3-szorosa az iparból a mezőgazdaságba szállított termékekének. E körülmény oka az, hogy a mezőgazdaság anyagi-technikai ellátása a hazai ipar által még nem elégtí ki a szükségleteket. Erre utal az, hogy a hazai gépipar által a mezőgazdaságnak szállított termékek értéke 1,1 milliárd Ft, az importból felhasznált gépipari jellegű termékeké viszont 0,85 milliárd Ft. Alátámasztja továbbá ezt a mezőgazdaság összimportja is. Ennek 73%-a ipari jellegű termék volt, ami a mezőgazdaság összes anyagfelhasználásának 6,3%-át tette ki. Levonhatjuk a *következtetést*, hogy bár a mezőgazdaság és a hazai ipar között szoros kapcsolat van, ezt a kapcsolatot tovább kell fejlesztenünk. Ha a mezőgazdaság kapcsolatainak vizsgálatát a mezőgazdaság aspektusából — és ugyancsak az 1965. évre vonatkozóan — arányaiban szemlélve folytatjuk, akkor a következő képet kapjuk.

A mezőgazdaság termelésének több mint 36%-át az ipar használta fel, a mezőgazdaság összes anyagfelhasználásának viszont több mint 27%-a származott az iparból. A legintenzívebb kapcsolat azonban a mezőgazdaság és az élelmiszeripar között volt a termékszállítás és az anyagfelhasználás vonatkozásában is.

⁸⁰ Lásd pl. Vita a magyar gazdasági mechanizmus reformjáról c. könyvben Ganczer Sándor előadását. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 142. old.

A termékkibocsátás szempontjából a mezőgazdaság és a nem termelő fogyasztás közötti kapcsolatok foglalják el a második helyet.

Jelentős még a mezőgazdaság és a külkereskedelem kapcsolata is. A mezőgazdasági export 55,6%-a a növénytermelésből és 44,6%-a az állattenyésztésből származott. Importanyag-felhasználásának 70,1%-a a növénytermelésre, 29,4%-a az állattenyésztésre és 0,5%-a az egyéb mezőgazdasági tevékenységre esett.

Rá kell azonban mutatni arra is, hogy a kapcsolatok arányai-
ban is tükröződnek az 1965. évben érvényben levő árrendszerünk aránytalanságai. Ezek az aránytalanságok — a mezőgazdasági termékek alacsony árai és az ipari termékek magas árai miatt — csökkentik a mezőgazdaság szerepének súlyát, azaz az iparban feldolgozott mezőgazdasági termékek részaránya kisebbnek, a mezőgazdaságban felhasznált ipari eredetű termékek részaránya viszont nagyobb-
nak látszik a valóságosnál. A mezőgazdaság jelentősége az ipar anyagellátásában tehát magasabb, mint ahogy azt az érvényben levő árakon ki-mutattuk. S ha mind-
ezt figyelembe vesz-
szük, akkor megállapíthatjuk, hogy az iparba szállított mező-
gazdasági termékek ér-

21. táblázat

A mezőgazdaság anyagfelhasználásának és termékei elosztásának szerkezete*

Megnevezés	A mezőgazdaság			
	anyagfelhasználásának forrásai (az összanyagfelhasználás %-ában)		termékeinek elosztási szerkezete (a mezőgazdaság bruttó termelésének % ában)	
	1959	1965	1959	1965
Bányászat	0,1	0,3	0,4	0,3
Villamosenergia- ipar	0,3	0,7	—	—
Kohászat	0,6	0,6	—	—
Gépipar	2,1	3,1	0,1	—
Építőanyagipar	—	0,7	—	—
Vegy- és gumi- ipar	4,2	7,4	0,3	0,2
Könnyűipar	1,4	1,7	1,4	2,4
Élelmiszeripar	2,4	12,1	21,2	33,0
Egyéb iparágak	0,5	0,5	0,1	0,5
Szocialista ipar összesen	11,6	27,1	23,5	36,4
Mezőgazdaság	77,9	58,1	36,8	28,5
Külkereskedelem (import, ill. export)	2,8	8,6	5,8	5,8
Nem termelő fogyasztás	—	—	28,2	27,8
Egyéb ágak	7,7	6,2	5,7	1,5
Mindösszesen	100,0	100,0	100,0	100,0

* A magyar népgazdaság ágazati kapcsolatainak mérlege 1965. évben. 37. old. adataiból számítva.

téke még — az előzőekben kimutatott — 3-szorosnál is nagyobb hányadú a mezőgazdaságba szállított ipari termékekénél.

A mezőgazdaság kapcsolatainak fejlődésében — mind a termékkibocsátás, mind az anyagfelhasználás vonatkozásában — jelentős változások következtek be. Ennek megvilágítása érdekében tegyünk összehasonlítást az 1959. évi és az 1965. évi kapcsolatok között, amelyet a 21. táblázat mutat. (Lásd: 303. old.)

A vizsgált időszakban a mezőgazdaság összes anyagfelhasználása a bruttó termelési értékhez viszonyítva (46,7%-ról 49%-ra) 2,3%-kal emelkedett. Az összes anyagfelhasználáson belül a más termelőágakból és az importból származó anyagfelhasználás részaránya, a saját termelésű termékek felhasználásának rovására (22,1%-ról 41,9%-ra), 19,8%-kal emelkedett.

Ha részleteiben vizsgáljuk az ipar különböző ágazatainak a mezőgazdaság termeléséhez való hozzájárulásainak változásait, megállapíthatjuk, hogy a leggyorsabban az *élelmiszeriparból* származó termékek részaránya növekedett. Ennek fő oka az volt, hogy ebben az időszakban indult meg a hazai takarmánykeverék-gyártás. Jelentős azonban a vegyipar és a gépipar szállításaiban bekövetkezett változás is. 1959 és 1965 között a mezőgazdaságban felhasznált gépipari eredetű termékek értéke 162,6%-ra és a vegyipari eredetűeké 193,2%-ra növekedett. A mezőgazdaság anyagellátásában az élelmiszeripar után az *import* szerepe növekedett leggyorsabban. 1965-ben a mezőgazdaságban felhasznált importanyagok értéke 233,2%-kal volt nagyobb az 1959. évinél.

Ha tehát fejlődésében vizsgáljuk a mezőgazdaság kapcsolatait *külső forrású anyagfelhasználás oldaláról*, akkor megállapíthatjuk, hogy mind a hazai, mind az importból származó anyagfelhasználás részaránya növekedett, ami azért következhetett be, mert lényegesen csökkent a mezőgazdaság saját termékeinek feldolgozási részaránya. Ez a tendencia természetes és kedvező, ha arra gondolunk, hogy a mezőgazdasági termékek egyre nagyobb hányada ipari jellegű feldolgozáson megy keresztül.

A vizsgált időszakban a mezőgazdasági termelés (69,1 milliárd Ft-ról 72,4 milliárd Ft-ra) 3,3 milliárd Ft-tal emelkedett, ami 4,8%-os növekedésnek felel meg. Ez az oka annak, hogy a mezőgazdaság termékkibocsátása — továbbfeldolgozásra és végső felhasználásra — gyorsabban növekedett, mint ahogy termékeinek saját (tehát a mezőgazdaságon belüli) felhasználása csökkent. A termékkibocsátás növekedése csak az ipar részesedési arányát növelte, mégpedig 129%-kal.

A többi ág részesedése az összes mezőgazdasági termelésből abszolút értékben ugyan általában nem, de — amint a táblázatból is látható — arányát tekintve csökkent, vagy változatlan maradt. Így pl. az exportált mezőgazdasági termékek értéke 3,98 milliárd Ft-ról 4,19 milliárd Ft-ra nőtt, de az export részaránya az összes elosztásból változatlanul 5,8% maradt.

A mezőgazdaság és az ipar közötti kapcsolatok fejlődésében a *mezőgazdasági szállítások oldaláról* szemlélve is a mezőgazdaság és az élelmiszeripar közötti összefüggésben volt meghatározó változás. Növekedett még a könnyűiparba szállított termékek részaránya is.

A szocialista külkereskedelem népgazdasági szerepe, hazánk külkereskedelme

I. A szocialista külkereskedelem sajátosságai és jelentősége

1. A szocialista külkereskedelem lényege és feladatai

A külkereskedelem bármely valamennyire is fejlett ország nemzetgazdaságának szerves része, egyik önálló ága. *Külkereskedelmen az anyagi javak, szolgáltatások és szellemi termékek (szabadalmak, licencek stb.) nemzetközi méretekben megvalósuló adásvételének összességét értjük.* Ezen belül a legfontosabb az *anyagi javak* mozgása és értékalak-változása. A továbbiakban ezért lényegében ezt tartjuk szem előtt.

A külkereskedelem *a nemzetközi munkamegosztás szükségszerű következménye*, fejlődésének egyik *eszköze és tükröződése*. A termelőerők fejlődése — mint már tudjuk — nemcsak az egyes országokon belüli munkamegosztás növekedését eredményezi, hanem a nemzetközi *munkamegosztás* kialakulásához és fokozódó kiszélesedéséhez is vezet. A termelőerők fejlődésük bizonyos szintjén túl egyre inkább *nemzetközi* méretűekké válnak. Ez azt jelenti, hogy a különböző országokban lehetséges és szükségszerű egyes termékekből lényegesen többet termelni a saját szükségleteiknél, ugyanakkor egyéb javak iránti szükségleteiket részben vagy egészben nem hazai, hanem más nemzetek által termelt árukkal elégítik ki. A termelőerők gazdaságos működtetése ma már mind több ország számára egyre inkább megköveteli a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel fokozását.

A nemzetközi munkamegosztás fejlődése szükségszerűen vezet a külkereskedelem kialakulásához és mind nagyobb méretűvé válásához. A nemzetközi árucserkapcsolatok fejlődése azonban nemcsak következménye és tükrözője a nemzetközi munkamegosztásnak, hanem *vissza is hat arra*. A külkereskedelem nagyban elősegíti a termelőerők fejlődését és ezen keresztül egyik fontos *eszköze* is a nemzetközi munkamegosztás kiszélesedésének.

A *külkereskedelem általános feladata* tehát az, hogy a belföldön termelt áruk egy részét külföldi (nemzetközi) piacon realizálja és az ország számára szükséges termékek egy részét országon kívüli (nemzetközi) piacon beszerezze és ezzel hozzájáruljon a nemzeti jövedelem gyarapításához. A külkereskedelmi tevékenység során a nemzeti munka egy részének más

nemzet munkája egy részével való cseréje: nemzetközi tevékenységesere bonyolódik le. E cserék a nemzetközi egyenértékűség érvényesülése mellett is hozzájárulhatnak a cserében részt vevő országok nemzeti jövedelme növeléséhez, tudniillik *a nemzeti munkák termelékenységi színvonala közötti különbségek miatt.*

A szocialista külkereskedelem *alapvető rendeltetése*, hogy *elősegítse az ország rendelkezésére álló eleven és holt munka gazdaságos felhasználását és ezen keresztül a termelőrők fejlesztésének és az életszínvonal emelkedésének gyorsítását.* Hozzá kell járulnia *a szocialista országok egymáshoz való közeledéséhez*, minél szorosabb gazdasági és politikai összeforrottsághoz. Elő kell mozdítania a kapitalista országokkal való békés egymás mellett élés politikájának minél eredményesebb megvalósítását. Fontos feladatot kell betöltenie a fejlődő országokhoz fűződő kapcsolatok elmélyítésének meggyorsításában is.

Mindezek olyan feladatok, amelyek összhangban vannak a szocialista gazdaság többi ágai fejlődésének általános célkitűzéseivel, de amelyek egyszersmind néhány fontos eltérést is jelentenek azoktól.

A külkereskedelem mindig közvetlen összefüggéseket alkot külpolitikai viszonyokkal. Részint függvénye azoknak, részint pedig hatással van alakulásuk mikéntjére. A külkereskedelem során kialakult kapcsolatok nem egyszerűen más-más országok gazdálkodó egységeinek kapcsolata, nem egyszerűen ezek találkozása a világpiacon. A különböző országokhoz tartozó eladó és vevő egységek kapcsolata mindig saját államuk — a kormányok — közvetlen vagy közvetett szembekerülése, találkozása is egymással. Ezért a külkereskedelem mindig nagyobb mértékű állami ellenőrzés alatt áll, mint más gazdasági ágak tevékenysége. A külkereskedelmi lehetőségeket nemcsak az adott ország gazdasági potenciálja és a világpiaci szituációk határozzák meg, hanem a *világpolitikai viszonyok* is, továbbá, közvetlenebbül, *konkrét államközi gazdasági és politikai egyezmények*, állami kötelezettségek stb. is. Különösen erős a külkereskedelem központi állami irányítása, szabályozása és ellenőrzése, s ezen keresztül különböző eszközökkel bizonyos irányba való terelése, az ország kereskedelmi és fizetési mérlegének egyensúlytalansága esetén.

A külkereskedelmet folytató országok belső gazdasági-társadalmi viszonyai érvényesülni törekednek a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban is. Ez az alapja a szocialista külkereskedelem sajátosságainak.

A szocialista külkereskedelem *alapvető jellemzője*, hogy egyfelől a *népgazdasági érdekeknek alárendelve, terszerűen*, másfelől az *egyenrangúság és kölcsönös előnyök* elvének érvényesítésére való törekvés jegyében bonyolódik le. Ehhez elengedhetetlenül szükséges a külkereskedelem állami monopóliuma. A *külkereskedelem állami monopóliuma* azt jelenti, hogy a szocialista állam erre kijelölt szervei útján látja el a külkereskedelmi tevékenység és a külkereskedelem kereskedelempolitikai központi irányítását és ellenőrzését.

A szocializmusban a külkereskedelem mint a különböző országok közti gazdasági egyenrangúság megvalósításának fontos tényezője, egyben más országok *politikai függetlensége és állami szuverenitása* tiszteletben tartásának és a *szocialista internacionalizmus* fejlesztésének egyik eszköze.

A külkereskedelem jelentősége az egyes országok fejlődésében — valamennyi ország szempontjából általánosan fontos szerepén belül — nagyon eltérő. Hazánk azon országok közé tartozik, amelyekben a külkereskedelem az átlagosnál nagyobb szerepet játszik a gazdaság fejlődésében. Magyarország gazdasági fejlődésében a külkereskedelem e kiemelkedő szerepe a *termelőerők elért fejlettségi színvonalán* túl abból következik, hogy országunk *kisméretű*, s ezért — nagy népsűrűsége ellenére is — viszonylag *szűk belső piaccal* rendelkezik, továbbá abból, hogy *természetes nyersanyagokkal való hazai ellátottságunk meglehetősen kedvezőtlen*. Emiatt természeti-gazdasági adottságaink előnyös oldalait (mint pl. kedvező bauxitelfordulásait, nyersolaj- és földgáz-készletünket, némely ritka ásványkincsekben mutatkozó vagyonunkat, a mezőgazdasági termelés számára szerencsés viszonyainkat, tradicionális szellemi és fizikai munkaerő-kapacitásunkat stb.) csak úgy tudjuk kellőképpen hasznosítani, ha nagyméretű nemzetközi árucsereforgalmat bonyolítunk le. Országunk tehát az *erősen „nyitott”* — sok behozatalt és kivitelt megvalósító — *gazdaságú* országok csoportjába tartozik.

2. Szocialista külkereskedelem gazdasági hatékonysága

A külkereskedelem népgazdasági jelentősége, súlya nem e gazdasági ág tevékenységéhez közvetlenül lekötött és elhasznált anyagi eszközök és a foglalkoztatott munkaerő mennyiségéből kiindulva mutatható ki. Ez ugyan nem hagyható figyelmen kívül, de csak nagyon másodlagos szerepű. A külkereskedelem működésének hatékonysága, nemzetijövedelem-növelő szerepének foka nem közvetlenül jelentkezik, hanem azon keresztül, hogy mennyire járul hozzá a többi népgazdasági ág rendelkezésére álló erőforrások hatékony működtetéséhez, hogy a nemzeti munka mekkora hányadát és milyen szinten ismerteti el nemzetközi munkaként.

A külkereskedelemnek egyrészt a nemzetközi piacon realizálnia kell a belföldön — adott körülmények között — legkedvezőbb feltételekkel termelt árukat, másrészt gondoskodnia kell a viszonylag legkedvezőbb termeléshez szükséges feltételek beszerzéséről a nemzetközi piacon. Más szóval, a külkereskedelemnek meg kell mutatnia, hogy melyek a viszonylag legkedvezőbb feltételekkel termelhető áruk és ezek termelésének megvalósítását a feltételek biztosításával, illetve a termelés eredményeinek realizálásával elő kell segítenie. A külkereskedelem hatékony működésének végső gyökere tehát a termelésben van, és azaz a legszorosabb összefüggésben létezik; hatékonysága a népgazdaság működése összhatékonyságának szerves része.

Az újratermelésről szóló (hatodik) fejezetben a társadalmi termelés hatékonyságát a társadalmi termék, illetve a nemzeti jövedelem és a ráfordítás viszonyával fejeztük ki. A külkereskedelmi tevékenység *szűkebb értelemben* vett — tehát közvetlenül kimutatható — hatékonyságát is hasonló megközelítéssel vizsgáljuk, külön-külön az export és az import vonatkozásában.

Az *export hatékonyságát* (h_E) ily módon az exportált áruk árbevételének: p_E (devizaellenérték szorozva az egységes 60 Ft/\$, illetve 40 Ft/Rbl árszorzóval) és a termelésükhöz szükséges ráfordításnak: R_E viszonyával fejezhetjük ki. Az export hatékonysága képletben tehát a következő:

$$h_E = \frac{p_E}{R_E}.$$

Ez a hatékonysági mutató megmutatja, hogy egységnyi exportcélú ráfordítással mekkora árbevételt érünk el a nemzetközi piacon. Exporttevékenységünk akkor mondható hatékornak, ha e mutató 1-nél nagyobb (tehát, ha a $h_E > 1$), mert az export csak így járul hozzá a nemzeti jövedelmünk gyarapításához.

Nézzünk erre egy példát.

Tételezzük fel, hogy exportunk hazai ráfordítása 60 milliárd Ft. Ebből 40 milliárd Ft értékűt szocialista országoknak, 20 milliárd Ft értékűt pedig kapitalista országoknak értékesítünk. Az export devizaellenértéke: 1,2 milliárd Rbl és 0,35 milliárd dollár. A forintra átszámított árbevételünk viszont $(1,2 \cdot 40 + 0,35 \cdot 60)$ 69 milliárd Ft. Az export hatékonysága tehát: $\frac{69}{60} = 1,15$. Ami azt jelenti, hogy 1 Ft exportcélú ráfordítással 1,15 Ft árbevételhez jutottunk. Másképpen, minden 1 Ft értékű exportcélú ráfordítás 15 fillérrel növelte a nemzeti jövedelmünket.

Az *import hatékonyságát* (h_I) viszont annak a ráfordításnak, ami e termékek hazai előállításához lenne szükséges (R_I) és az import ellenében *fizetett deviza forintra átszámított* tényleges kiadásunk (p_I) viszonyával fejezhetjük ki. Az *import hatékonyságának* mutatója képletesen a következő:

$$h_I = \frac{R_I}{p_I}.$$

Az import hatékonyságának mutatója megmutatja, hogy egységnyi import kiadás helyett hazai termelés esetében mekkora összmunka-ráfordítást kellene befektetni. Ezért az importtevékenységünk akkor hatékony, ha e mutató egynél nagyobb ($h_I > 1$), mert így érünk el hazai munkamegtakarítást az import segítségével. Ha ugyanis e mutató egynél nagyobb, akkor az megmutatja, hogy amennyiben hazai termeléssel helyettesítenénk az adott termék importját, akkor az több ráfordítást igényelne, mint amekkora e termékek világpiaci beszerzési ára. Ha viszont e mutató egynél kisebb, az azt fejezi ki, hogy drágán importálunk, vagyis hogy amennyiben itthon állítanánk elő az importtermékeket az kisebb ráfordítást igényelne, mint amekkora kiadásunk ténylegesen felmerül az import fizetése miatt. Ha tehát importunk hatékony, akkor ezzel társadalmi összmunkamegtakarítást érünk el, ami végső sorban a nemzeti jövedelem növekedését eredményezi.

Folytassuk most az előbbi példánkat.

Tételezzük fel, hogy az 1,2 milliárd Rbl export árbevételünkért a szocialista világpiacról vásárolunk árukat. A tényleges összimport kiadásunk forintértéke tehát szintén 69 milliárd Ft. Ezután azt kell megvizsgálni, hogy mekkora hazai összmunka-ráfordítást igényelne az importált termékek hazai előállítás. Ha például a hazai előállítás 82,8 milliárd Ft-ba kerülne, akkor az import hatékonysága $\left(\frac{82,8}{69} = \right)$ 1,20. Ez azt jelenti, hogy 1 Ft értékű importkiadással 20 fillér megtakarítást értünk el, ugyanis hazai előállítás esetén 1,20 Ft összmunka-ráfordítást igényelne az az árumennyiség, amit import útján 1 forintért szereztünk be.

Nézzük ezután az export és import összhatékonyságát, tehát *a külkereskedelem együttes hatékonyságát*. Mivel példánkban az exportbevételünk és az importkiadásunk volumene egyenlő volt az 1 Ft összkülkereskedelmi forgalomra jutó nyereség — többletbevétel és ráfordítási megtakarítás — $[(20 + 15):2]$ 17,5 fillérrel egyenlő.

Az export és import hatékonysága között szoros kölcsönhatásos kapcsolat van. Az import hatékonysága függ az exportképességtől, és fordítva, az export hatékonyságát befolyásolja az import gazdaságossága.

II. A külkereskedelem és a népgazdaság fejlődésének összefüggése hazánkban

1. A külkereskedelmi forgalom volumenének alakulása

A külkereskedelem népgazdaságon belüli súlya, aránya és a fejlődésben betöltött szerepe a külkereskedelmi forgalom (export és import) növekedési ütemének, a nemzeti jövedelemhez viszonyított terjedelmének és viszonylati (országocsoportok közötti), illetve árufajták szerinti összetételének változása kimutatásával közelíthető meg. Az utóbbin belül különösen fontos a külkereskedelem és az egyes ágazatok közötti kapcsolatok intenzitása, illetve a kapcsolatok arányainak változása.

Magyarország külkereskedelmi forgalma (mind exportja, mind importja külön-külön) jelenleg a termelt *nemzeti jövedelmünk közel 40%-a*, azaz a termelt javainkban testet öltött új értéknek ilyen arányát export útján realizáljuk és körülbelül ilyen arányú (belföldi értékkel mért) összmunkát tartalmazó árut importból biztosítunk, részben a termelés, részben a fogyasztás számára. Ez az arány világviszonylatban is a legmagasabbak közé tartozik. Ezt néhány monokultúrás országon kívül csupán Hollandia, Belgium és Norvégia múlja felül. Dánia és Svájc külkereskedelmének nemzeti jövedelméhez viszonyított aránya körülbelül azonos a mienkével.

A külkereskedelmi forgalom növekedése különösen az utóbbi 8—10 évben nőtt gyorsab-

ban, mint a nemzeti jövedelem. Az említett arány az 1959. évi 25—26%-ról emelkedett fel. A következő időszakban is érvényesülni fog ez a tendencia. Amíg a harmadik ötéves tervben — 1966—1970 között — a nemzeti jövedelmet 20%-kal, addig a külkereskedelmi össz-forgalmat 45—46%-kal terveztük emelni. Ez elsősorban annak a mutatója, hogy hazánk mind intenzívebben kapcsolódik be a nemzetközi munkamegosztás rendszerébe. A növekedés — hozzánk hasonlóan — a többi szocialista országban is gyors volt, és szintén gyorsuló. Sőt, e tendencia világjelenség, de a növekedés mértéke, illetve a nemzeti jövedelemhez viszonyított emelkedésének üteme országonként és országsoportonként nem egyformán alakul.

Külkereskedelmi forgalmunk az 1961—65-ös időszakban közel kétszerese volt az előző öt év átlagának. E jelentős — a nemzeti jövedelem növekedését jóval meghaladó — emelkedés természetesen azt is jelenti, hogy népgazdaságunk egyre külkereskedelemigényesebb és -érzékenyebb, azaz gazdasági növekedésünk fokozása a külkereskedelmi forgalom növelését is igényli, és ennek hatékonysága fokozódó mértékben hat vissza összgazdaságunk működésének hatékonyságára. Egy forintnyi nemzeti jövedelem-növekmény termelése még jelenleg is több mint két forint importot tesz szükségessé. Ez hosszabb időszakot tekintve akkor járul hozzá a népgazdaság egészséges fejlődéséhez, a népgazdasági, s azon belül a külkereskedelmi egyensúly szilárdításához, ha vele szemben kedvező exportellentételt is biztosítani tudunk. Hogy ez mennyire sikerül, az nagymértékben attól függ, hogy milyen az export és az import áruösszetétele. Ez viszont a legszorosabb kölcsönhatásban van az ország termelési (ágazati) szerkezetével, illetve annak változási irányával.

Külkereskedelmi forgalmunk — kivitelünk és behozatalunk — egyenlege — millió devizaforintban⁸¹ — a következőképpen alakult:

1951—55. évek átlaga	+ 60,0
1956—60. évek átlaga	— 613,4
1961—65. évek átlaga	— 702,9
1966. évben	+ 326,6

Külkereskedelmi mérlegünk egyensúlyhiánya — mint látható — 1956 és 1965 között növekedett, és csak 1966-ban zárult ismét pozitív egyenleggel. A KGST-országokat tekintve ez már 1965-ben megtörtént, azonban a nem szocialista országok vonatkozásában továbbra is megmaradt (bár csökkenő mértékben) külkereskedelmi mérlegünk negatív egyenlege.⁸²

A külkereskedelmi mérleg egyensúlyhiányának — negatív egyenlegének —, s jó néhány évben ebből nem kis mértékben következő és jelenleg is tartó fizetési mérleg egyensúly-

⁸¹ A devizaforint szorzója eltér a korábban említett külkereskedelmi árszorozótól.

⁸² Adatok: Statisztikai Évkönyv 1966. 37., 215. és 217. oldalakon. A népgazdaság fejlesztésének harmadik ötéves terve. I. m. 196. old.

talanságnak (szintén negatív egyenlegének) egyik fontos oka, hogy a növekvő importtal szemben sok esetben gazdaságtalan exportra is rákényszerülünk, mivel gazdaságunk termelési szerkezetének kedvező irányú változása nem tartott lépést a növekvő külkereskedelem által támasztott gazdasági követelményekkel.

Ez a helyzet a hazai ipar védelme érdekében, és egy ilyen rendkívül gyorsan fejlődő és szerkezetében oly lényegesen változó gazdaság esetében, mint hazánké, ideiglenesen szinte elkerülhetetlen. Az egyensúlyhiány keletkezéséhez, az olykor gazdaságtalan exporthoz azonban korábbi gazdaságirányítási rendszerünk fogyatékoságai is jelentősen hozzájárultak. De még ez sem elegendő magyarázat, ha nem vesszük figyelembe azt a konkrét nemzetközi gazdasági és politikai helyzetet, amelyben külkereskedelmünket folytatjuk. Tudniillik — mint láttuk — nem általában deficités külkereskedelmünk, hanem a tőkésországokkal folytatott külkereskedelem alakul kedvezőtlenül, amely az egész forgalmunkat azzá teszi. A szocialista országok viszonylatában külkereskedelmünk egyenlege aktív. A tőkés reláció negatív egyenlege az *éles világpiaci konkurrenciával* és gazdasági fejlettségünk, termelésünk technikájának a fejlett tőkésországokénál alacsonyabb színvonalával, továbbá az imperialista *diszkrimináció* felénk alkalmazott rendszerével függ össze.

A *megoldás útját* tehát nem az import és az export általános visszatartásában kell keresni, hanem a gazdaságtalan import és export *gazdaságosabb külkereskedelemmel* való felváltásában. Ez viszont feltételezi a belföldi termelési struktúra és vele együtt a külkereskedelem eddiginél is gyorsabb ütemű, de az utóbbi években érvényesülő irányú szerkezeti átalakítását. *Emelni kell a technikai színvonalat és a termelési hatékonyságot.*

A termelés és a külkereskedelem szerkezeti módosításának eddig érvényesített *iránya* ugyanis alapvetően helyes, de annak határozottabb és gyorsabb ütemű folytatása szükséges. Ezt az új gazdasági mechanizmus, benne a külkereskedelmi tevékenység anyagi érdekeltségrendszer nagyban elősegítheti. A fejlődő országokkal való kereskedelem fokozhatóságának lehetőségeit is jobban kell kiaknázunk.

2. A magyar külkereskedelem szerkezete.

Külkereskedelmünk mind viszonylati, mind áruösszetételét tekintve ma alapvetően különbözik a felszabadulás előttitől. Fő *jellemzője*, hogy *forgalmunk döntő részét* — 68%-át — a *szocialista országokkal bonyolítjuk le*, s mintegy 26%-át a fejlett tőkésországokkal, a többit pedig a fejlődő országokkal.⁸³ Továbbá, *kivitelünkben az ipari kész- és félkészáru-export dominál, behozatalunk nagy részét pedig nyersanyagok teszik ki.* Ezek mellett azonban jelentős a korszerű gépek és gépi felszerelések, berendezések, alkatrészek importja is.

Az exportstruktúra megváltozását igen szemléltetően mutatja a következő oldalon közölt 22. táblázat néhány adata.

⁸³ Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1968. 89. old.

22. táblázat

Az exportstruktúra változása hazánkban*

(Az összkivitel=100)

Év	Agrártermékek	Gépipari termékek	Textilipar, ruházat
1938	70	9	4
1965	27	33	8

* *Kiss Tibor*: A külkereskedelmi mérleg szerepe energiagazdálkodásunk fejlődésében. Közgazdasági Szemle, 1967. 5. sz. 568. old.

közök, közlekedési eszközök és ipari fogyasztási cikkek. A mezőgazdasági termékek ebben a relációban viszonylag kis súllyal szerepelnek exportunkban. Szocialista viszonylatú importunk áruszerkezete a Szovjetunió kivételével lényegében hasonló. A Szovjetunióból származó behozatalunk döntő részét viszont alapvető ipari nyersanyagok teszik ki.

A szocialista országokkal lebonyolított külkereskedelmi forgalmunkból — mind az exportból, mint az importból — a Szovjetunió részaránya a legnagyobb és egyben a leggyorsabban növekvő. Ennek eddig is nagy jelentősége volt hazánk gazdasági fejlődésében.

23. táblázat

Külkereskedelmünk viszonylati és árucsoportok szerinti szerkezetének százalékos megoszlása*

(1966. év)

Megnevezés	Szocialista		Nem szocialista	
	behozatal	kivitel	behozatal	kivitel
Összesen	64,9	68,3	35,1	31,1
Ebből:				
Gépek és gépi berendezések	78,2	92,0	21,8	8,0
Ipari fogyasztási cikkek	75,7	70,4	24,3	29,6
Nehézipari nyersanyagok és félkész termékek	77,2	62,7	27,8	37,3
Könnyűipari nyersanyagok és félkész termékek	43,4	27,2	56,6	72,8
Élelmiszerek és élelmiszeripari anyagok	28,0	48,1	72,0	51,9

* Statisztikai Évkönyv, 1966. 218. old.

Jelenlegi kivitelünkben a fejlett tőkés-országok relációjában a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek dominálnak. Az onnét származó importot főként gépek és berendezések alkotják. A fejlődő országokban viszont elsősorban ipari terméket, döntően gépi felszereléseket és közlekedési eszközöket exportálunk, és tőlük általában nyersanyagokat és mezőgazdasági termékeket importálunk. A szocialista országokba irányuló kivitelünk nagyobb része szintén ipari rendeltetésű munkaesz-

Enélkül aligha tudtuk volna azt az új — döntően szovjet nyersanyagbázisra támaszkodva működő — ipari potenciált felépíteni, amellyel ma rendelkezünk.

Külkereskedelmi kapcsolataink intenzív fejlesztésére a második világháború előtt is meg lettek volna a lehetőségeink. E velünk szomszédos, természeti kincsekben kiemeríthetetlen hatalmas országgal azonban mégsem alakult ki úgy-szólván semmiféle külkereskedelmi kapcsó-

*A magyar—szovjet külkereskedelmi forgalom fejlődése**

(%)

Megnevezés	1947	1957	1960	1966
Magyar export	100	600	1394	2881
Magyar import	100	1500	1867	3027
Összes forgalom	100	1035	1622	2951
Részesedése a magyar külkereskedelmi forgalomból	13	29	31	33

* *Bíró József*: A magyar—szovjet gazdasági kapcsolatok fejlődése. Közgazdasági Szemle, 1967. 11. sz. 1326. old. adataiból számítva.

*A magyar—szovjet áruforgalom szerkezete**

Megnevezés	1949-ben		1961—1965-ös időszak átlagában	
	export	import	export	import
Gépek és berendezések	17,4	17,4	51,9	35,1
Anyagok	22,2	76,3	18,4	58,1
Könnyűipari termékek és fogyasztási cikkek	43,2	3,6	19,4	1,4
Mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek	17,2	2,7	10,3	5,4

* *Bíró József*: i. m. 1328. old.

lat. A magyar feudális nagyburzsoázia és fasiszta uralkodó osztályok országunkat gazdaságilag a nyugati hatalmakhoz és egyre inkább a fasiszta Németországhoz láncolták. Ezzel nem kevés kárt okoztak a magyar gazdaságnak és nagymértékben lefékeztek fejlődési ütemét.

A felszabadulás után új típusú, szocialista gazdasági és külkereskedelmi kapcsolatot építettünk ki a Szovjetunió és hazánk között. Ez a külkereskedelmi kapcsolat kölcsönös előnyökre épül, amelynek során érvényesül az egyenjogúság elve.

A harmadik ötéves terv végére a Szovjetunióba irányuló exportunk részaránya tovább fog növekedni, s összkivitelünk közel 40%-át teszi majd ki.⁸⁴ A többi szocialista országgal lebonyolított külkereskedelmi forgalmunk is hasonlóképpen tovább emelkedik.

⁸⁴ *Bíró József*: i. m. 1327. old.

3. Külkereskedelmünk kapcsolatai népgazdaságunk többi ágával és a nem termelő fogyasztással

A külkereskedelem és a többi népgazdasági ág kapcsolatát most a külkereskedelem aspektusából vizsgáljuk meg. Az előző fejezetekben arra már kaptunk választ, hogy az ipar és a mezőgazdaság termelésében milyen szerepe van az exportnak és az importnak. Ebben a fejezetben viszont arra válaszolunk, hogy az *összexportunkon és összimportunkon belül milyen súllyal szerepelnek az egyes népgazdasági ágak*.

A külkereskedelmi forgalmunkban — az export és az import vonatkozásában is — a legintenzívebb szerepe szocialista iparunknak van. Ezt bizonyítják a 26. táblázat adatai is.

*Külkereskedelmi forgalmunk ágazati szerkezete**
(1965. év)

Megnevezés	Export megoszlása az össz- export %-ában	Import megoszlása az összimport	
		felhaszná- lása	jellege
		szerint (%)	
Bányászat	1,8	1,1	11,6
Villamosenergia-ipar	—	0,3	1,0
Kohászat	11,9	9,7	13,1
Gépipar	31,1	13,9	31,6
Építőanyagipar	1,4	1,3	1,3
Vegyí és gumóipar	7,7	11,2	15,3
Könnyűipar	16,0	12,5	8,8
Élelmiszeripar	15,9	6,4	5,7
Egyéb iparágak	1,8	0,4	0,1
Szocialista ipar összesen	87,6	56,8	88,5
Mezőgazdaság	6,8	5,4	11,5
Nem termelő fogyasztás	—	12,6	—
Egyéb	5,6	25,2 ^{a)}	—
Összesen	100,0	100,0	100,0

* A magyar népgazdaság ágazati kapcsolatainak mérlege 1965. évben. 37. old. adataiból számítva.

^{a)} Ez az adat tartalmazza a beruházáshoz, az építőipari termeléshez, a közlekedéshez, a szállításhoz, a hírközléshez és a készletnövekedéshez felhasznált importot is.

A táblázatból is látható, hogy az *összes exportunk* legnagyobb hányada a szocialista iparból származik. Az iparon belül is a *fő exportáló a gépipar*. A gépipar exportjában legnagyobb súlya a közlekedési eszközöknek volt, de jelentős a gépek és gépi berendezések, a híradás- és vákuumtechnikai termékek exportja is. A *második fő exportáló a könnyűipar*, a textilipari, a bőr-, szőrme- és cipőipari, ruházati termékekkel. Jelentős még a *mezőgazdaság és az élelmiszeriparunk* — együttes közel 23%-os — *exportrészesedése* is. Ezen belül számottevő a friss és konzervgyümölcs-, a zöldség-, a tejtermék-, a vágottbaromfi-, a tojás-, a borjú- és a fiatal hí-

zottmarha-exportunk. Ki kell emelni még a *kohászat* exportjának jelentőségét is, amelynek túlnyomó részét a vaskohászati termékek (lemezek, csövek stb.) és nem lebecsülendő hányadát az alumíniumkohászat adta.

Az *importált termékek szerepét* kétoldalú megközelítésben szükséges vizsgálni. Egyrészt aszerint, hogy melyik ágazat használta fel őket, másrészt viszont az importanyagok jellege szerint. Ez utóbbi azt mutatja meg, hogy mely népgazdasági ág termelését helyettesíti, tehát, hogy hazai előállítás esetén mely ágban kellene őket termelni.

Az *összimport felhasználásában* is a szocialista iparnak van a legnagyobb részesedése. Ezen belül a *gépípar* importanyag-felhasználásának a részaránya a legnagyobb, de a gépípar és a többi iparág importanyag-felhasználása között nincs olyan nagy különbség, mint az exportjuk vonatkozásában. A gépíparba irányuló import legnagyobb hányadát közlekedési eszközök, gépek és gépi berendezések gyártásához használták fel. Jelentős azonban még a villamosipari gépek és készülékek, valamint a híradás- és vákuumtechnikai termékek gyártásához felhasznált import is.

A gépípar importanyag-felhasználását legjobban a *könnyűipar*é közelíti meg. Ezen belül kiemelkedő részesedése volt a textiliparnak, de jelentős a fafeldolgozó ipar részesedése is.

Fentiekén kívül jelentős még a *vegyi és gumiiipar* — ezen belül is a kőolaj-feldolgozó ipar, a műtrágya- és a szervesetlenalapanyag-gyártás — importanyag-felhasználása.

Ha mármost az importunkat az importált termékek *jellege* szerint vizsgáljuk, akkor ismét az *ipari* — azon belül is a gépípari — jellegű termékeknek van a legnagyobb súlya.

Jelentős azonban a vegyi és gumiiipari jellegű importunk is, ami főleg műtrágya és szervesetlen alapanyag, szénfeldolgozó ipari és kőolaj-feldolgozó ipari jellegű termék volt.

A *kohászati* jellegű import több mint fele vaskohászati (főleg érc, szén), és több mint egy-negyedrésze egyéb színesfémkohászati jellegű termék volt.

A *könnyűipari* jellegű importtermékek fafeldolgozó ipari, papíripari és textilipari jellegűek.

Említésre érdemes még, hogy a *mezőgazdasági* jellegű import 97%-a növénytermesztési és 3%-a állati eredetű termék.

A külkereskedelmi forgalmunkra vonatkozó ismertett adatok is bizonyítják, hogy a nemzetközi munkamegosztásban való szerepünk jelentős és sokrétű. Szocialista iparunk, azon belül is a gépípar magas részaránya az exportban és az importban bizonyítéka annak a fejlődésnek, ami felszabadulásunk óta az iparban bekövetkezett és amire már korábban utaltunk. Rávilágít azonban arra is, hogy ipari termelésünk rendkívül importigényes.

III. A külkereskedelem központi irányítása hazánkban

A külkereskedelem állami monopóliuma a szocialista gazdaság termelési viszonyai rendszerének elválaszthatatlan része. A külkereskedelem központi irányítása, a külkereskedelmi mechanizmus szerves része a népgazdaság irányítási rendszerének, a népgazdaság gazdasági mechanizmusának. Ezért a külkereskedelmi mechanizmus másképpen érvénye-

sül a direkt gazdaságirányítás rendszerében, mint az indirekt típusú gazdasági mechanizmusban.

Hazánkban — eltekintve az 1957. évet követő időszakban néhány vállalatnál alkalmazott kivételektől — az előző mechanizmusban a külkereskedelmi forgalmat csaknam kizárólag az e célra államilag alapított speciális külkereskedelmi vállalatok bonyolították. A vállalati export- és importtevékenységet tervutasításokkal szabályozták.

Az új gazdasági mechanizmusunkban a külkereskedelmi tevékenység — a külkereskedelem állami monopóliumának érvényesülésével — decentralizáltabban valósul meg. Itt *export- és importjogot* kaphatnak a termelővállalatok és a kereskedelmi vállalatok is, a kereskedelem-politikai érdekek kellő mérlegelése mellett. Az önálló export- és importjoggal nem rendelkező vállalatok két vagy több külkereskedelmi tevékenységet ellátó vállalat között is választhatnak exportjuk és importjuk lebonyolítására, a jövedelmezőbb értékesítés, illetve beszerzés céljából.

A külkereskedelmi tevékenységet folytató és a termelővállalatok szabadon dönthetnek abban a kérdésben, hogy milyen fajtájú szerződést kötnek egymással. A *társasági szerződésben* abban állapodnak meg, hogy a termelésben (esetleg a belkereskedelmi tevékenységben) és külkereskedelmi értékesítésben, illetve beszerzésben is együttműködnek és az elért eredményben is közösen részesednek. A *bizományosi szerződésben* viszont a termelővállalatok megbízást adnak a külkereskedelmi tevékenységet ellátó vállalatnak arra, hogy díjazás ellenében, saját nevében, a szerződésben foglalt feltételek határain belül külkereskedelmi szerződéseket kössön.

Fontos követni kívánt elv, hogy a külkereskedelmi tevékenységen belül is érvényesüljön a vállalati önállóság. Természetesen e tevékenység során kezdetben több kötöttséget kell alkalmazni, mint a belföldi termelés, illetve értékesítés területén. Ezek a kötöttségek ideiglenes jellegűek, és biztosítékai annak, hogy az új gazdasági mechanizmusban rövidebb idő alatt kialakulhassanak azok a körülmények, amelyek kereskedelmi és fizetési mérlegünk javítását előmozdítják.

Az előbbiekből következően, a vállalati export- és importtevékenység központi irányítása döntően közvetett, azaz közgazdasági eszközökkel történik. Ennek elsődlegessége mellett azonban nem nélkülözhetők a közvetlen hatósági szabályozó eszközök, az állam rendszeres, közvetlen ellenőrzése sem.

A központi irányítás különböző eszközeit differenciáltan alkalmazzuk termékcsoportok és országcsoportok (pl. szocialista és tőkésországok) viszonylatában, valamint az export és import vonatkozásában. Eszerint pl. a munkaeszközök és a közszükségleti cikkek külkereskedelmi forgalma általában jobban korlátozott, illetve itt a közvetlen eszközök nagyobb szerepet játszanak, mint az anyagok esetében, vagy pl. az import közvetlenebbül szabályozott (több a kötöttség), mint az export.

A külkereskedelmet szabályozó változatos eszközök közül csak a legfontosabbakat vizsgáljuk.

1. A *devizagazdálkodás* keretében történik meg a nemzetközi elszámolások tervszerű

megszervezése. Ennek során a szocialista állam összpontosítja az országba befolyó külföldi fizetési eszközöket, és azokat a népgazdaság érdekeinek megfelelően, a legcélszerűbben használja fel. A szocialista devizagazdálkodás alapja a devizamonopólium. A *devizamonopólium* azt jelenti, hogy a devizák kereskedelmével — országhatáron belül és országok között is — csak az ezzel megbízott szervek foglalkozhatnak. Hazánkban a devizahatósági funkciókat a Pénzügyminisztérium látja el.

A pénzügyminiszter a devizahatósági, illetve devizagazdálkodási jogkörét a Magyar Nemzeti Bank útján gyakorolja. Eszerint az exportáru devizaellenértékét az MNB-hez be kell szolgáltatni és az importhoz szükséges devizát is az MNB útján kell az importőr vállalat rendelkezésére bocsátani. Az exportáló vállalat — a már ismert 40 Ft/Rbl., illetve 60 Ft/\$ — egységes külkereskedelmi árszorzóval számolt forintbevételekhez jut hozzá, és az importáló vállalat is ezzel a külkereskedelmi árszorzóval kiszámított forintösszeget köteles befizetni az importáláshoz rendelkezésére bocsátott deviza ellenértékeképpen.

2. Az import népgazdasági szintű gazdaságossága, a hazai ipar védelme és külkereske-delempolitikai szempontok szükségessé teszik, hogy a vállalatok importigényének nagyságát, összetételét és forrását az állam hatékony *vámrendszer* segítségével szabályozza. Ezért az állam országcsoportok és áruk (árucsoportok) szerint differenciált importvámokat alkalmaz. A vámok viszonylati (országcsoportonkénti) differenciálásánál figyelembe vesszük a külkereskedelmi partner országok velünk szemben alkalmazott vámpolitikáját és a nálunk fejletlenebb szocialista országoknak, illetve a fejlődő országoknak nyújtandó kedvezmény elvét.

A vámok cikkcsoportok szerinti differenciálásánál bizonyos termékek (egyes nyersanyagok és beruházási termékek, továbbá néhány közszükségleti cikk) vámentesek. Vámokat alkalmazunk viszont az olyan cikkekre, amelyek hazai termelését akarjuk védeni, továbbá a luxuscikkekre és más olyan termékekre, amelyeknek, mint importárunknak a fogyasztását valamilyen okból korlátozni kívánatos.

Jelenleg a termékek feldolgozási fokától függően általában a következő vámokat alkalmazzuk:⁸⁵

- nyersanyagok jellemző tételei: 0—5%,
- félkész termékek jellemző tételei: 0—15%,
- készáruk jellemző tételei: 20—25%.

Az alkalmazott vámok miatt az importjoggal rendelkező vállalatok megfontolják, hogy a fizetendő vámok mellett a vállalat szempontjából honnét és milyen összetételű terméket gazdaságosabb importálni, illetve hogy import helyett nem gazdaságosabb-e a hazai termékek felhasználása. Ha a vámrendszer optimális, akkor a vállalatok így hozott döntései egybeesnek a népgazdasági érdekekkel is.

Alkalmazunk *vámkontingent* is, ha bizonyos termékbehozatal, illetve kivitel meghatá-

⁸⁵ Dr. Csikós-Nagy Béla: Az új magyar árrendszer. Közgazdasági Szemle, 1968. 3. 271. old.

rozott mennyiségben kívánatos, de azon túl nem. Az exportkontingens akkor válhat szükségessé, ha a belső piac ellátásának rovására következik be az exportálás.

3. A külkereskedelmi forgalom szabályozásának eszköze az export- és import hitel folyósítása is. Az *export hitel* azt jelenti, hogy a magyar exportcikkek egy részét hitelben értékesítjük a világpiacra. Erre exportunk versenyképességének fokozása miatt van szükség. Az export hitel lehet cég hitel és kormány hitel.

A *cég hitel*t az exportáló vállalatok nyújtják, és a hitelezés kockázatát is magukra vállalják. E hitelek ellenértékét a vállalatok általában csak a vételár (deviza) befolyásakor kapják meg, de előfordulhat, hogy a vállalat kérelmére a bank leszámítolja a hitel okmányait.

A *kormány hitel*t az állam nyújtja, ezért az így szállított termékek ellenértékét a vállalatnak megtéríti. A kockázatvállalás ebben az esetben tehát az államé.

Az *import hitel* viszont azt jelenti, hogy hitelben vásárolunk, illetve importálunk termékeket a világpiacról. Az import hitel is lehet cég hitel (tehát vállalatunk által igénybe vett) és kormány hitel. Import hitelt akkor célszerű igénybe venni, ha a kamattal növelt vételár mellett is elősegíti az importtermelésünk gazdaságos fejlesztését.

4. A külkereskedelem közgazdasági szabályozó eszköze az exporttámogatás állami visszatérítési formája. Az *állami visszatérítés rendszere* szerint, ha a központi szervek által kezdeményezett — tehát népgazdasági szempontból szükséges — vállalati exporttevékenység a vállalatok számára tartósan eredményhiányos, akkor ennek a hiánynak a megszüntetése érdekében állami visszatérítésben részesülhetnek.

Ez megfelel a vállalatok nyereségérdekeltségének, mivel a visszatérítés mint árbevételük része hat a nyereségük alakulására.

A visszatérítési rendszer célja az, hogy a népgazdasági érdekből szükséges olyan exportokat is lehetővé tegye, amelyek a vállalat számára az egységes árszorzóval számított árbevétel mellett tartósan kedvezőtlen, s ezúton segítse elő a külkereskedelmi forgalom kedvező áruszerkezetének és piaci irányának kialakulását.

5. A külkereskedelmi tevékenység — az exportálás és az importálás is — engedélyhez kötött. A külkereskedelmi tevékenységre feljogosító *engedély* lehet keretengedély és egyedi engedély. A *keretengedély* áruk, illetve szolgáltatások körét határozza meg, s azt bármely ország viszonylatában lehet használni.

Az *egyedi engedély* csak egy meghatározott külkereskedelmi tevékenységre vonatkozik. Ezért a külkereskedelmi forgalom szabályozásának közvetlen eszköze.

Keretengedélyt, azaz export- és importjogot kaphatnak termelő és kereskedelmi vállalatok is.

Exportjogot kaphatnak a *termelővállalatok* saját előállítású termékeikre, ha a közvetlen külkereskedelmi kapcsolatot műszaki okok indokolják, ha valamely termék termelésében monopolhelyzetük van; és ha az export volumene számottevő és ezért gazdasági eredményüket jelentősen meghatározza az exporttevékenység hatékonysága.

Importjogot viszont termelővállalatok akkor kaphatnak, ha az importált anyagoknak egyedüli vagy fő felhasználói; ha szakosítási vagy kooperációs okok indokolják.

A *kereskedelmi vállalatok* közül elsősorban a termelőeszköz-kereskedelmi (TEK) vállalatok kaphatnak export-, illetve importjogot, de nem kizárt az sem, hogy más kereskedelmi vállalatok kapjanak engedélyt.

Megjegyezzük azonban, hogy az önálló exportjoggal való rendelkezés semmi esetre sem jelentheti olyan helyzet kialakulását, hogy azonos vagy hasonló termékeket gyártó különböző magyar vállalatok versenybe keveredjenek egymással a nemzetközi piacon. Ennek elkerüléséről az állam az export engedélyezésénél gondoskodik.

6. Külkereskedelmet szabályozó eszköz marad az *utasítás* is. Ezt az eszközt azonban csak kivételes esetben alkalmazzák a központi szervek. Utasítást olyankor kell kiadni, ha más eszközökkel nem lehet elérni a kívánt célt. Pl. ha államközi kötelezettségek teljesítése egyéb úton nem biztosítható.

7. Mivel az új irányítási rendszerben megnövekedett az *információ* jelentősége, a külkereskedelmi vállalatok konjunktúra- és piackutató munkát kötelesek végezni. Ennek eredményeiről — az egyes termékek piaci helyzetéről, a műszaki fejlődés tendenciáiról stb. — kötelesek tájékoztatni a termelővállalatokat. Általános világgazdasági tájékoztatást nyújt a Konjunktúra- és Piackutató Intézet is. A vállalatok külkereskedelmi tevékenységét, az azzal kapcsolatos döntéseiket nagymértékben megkönnyíti ez az új információs rendszer. Emellett arra is van lehetőségük, hogy saját maguk közvetlenül szerezzenek külföldi információkat.

A nem termelő szféra a szocialista népgazdaságban

I. A nem termelő szféra fogalma és sajátosságai

A népgazdaság egyes ágainak termelő vagy nem termelő szférába tartozását az dönti el, hogy az adott ág tevékenységében a produktív vagy az improduktív munkának van-e nagyobb súlya. A termelő szférába tartozó ágazatokon belül — mint már tudjuk — elsődleges szerepe van az anyagi javak előállításának, illetve a kereskedelemben a használati értékek mozgatásának. De ezeken a területeken is végeznek improduktív munkát. Ilyen például a kereskedelemben az értékalak változásával kapcsolatos tevékenység.

Nem termelő (improduktív) szférához viszont a népgazdaságnak az a területe, azok az ágazatai tartoznak, ahol zömmel olyan szolgáltatásokat nyújtanak és „szellemi termékeket” hoznak létre, amelyek bár a társadalom számára hasznosak és szükségesek, de nem használhatók anyagi javakként. E területen tehát az improduktív munkának van elsődleges szerepe. Itt a produktív munka (mint például a könyvkötészet) csak másodlagos, vagyis e szférában anyagi javakat viszonylag kis mennyiségben állítanak elő. Éppen ezért ebben a fejezetben a nem termelő szférában végzett produktív tevékenységtől eltekintünk. És miként a termelő ágazatoknál is csak a produktív jellegű tevékenységgel összefüggő kérdéseket vizsgáltuk, úgy a nem termelő ágazatoknál is csak az improduktív tevékenységre összpontosítjuk a figyelmünket.

A nem termelő szféra szolgáltatásai — a társadalom nem anyagi jellegű szükségleteinek megfelelően — nagyon sokrétűek és bonyolultak. Ezért e szférában is — miként a termelő népgazdasági ágakban — kialakult a termelőerők és a munkamegosztás fejlettségének megfelelő ágazati rendszer. Hazánk nem termelő ágazatainak szerkezetét (a tizennegyedik fejezetből) már ismerjük. Az egyes ágazatokhoz itt is *különböző tevékenységi körök* tartoznak, amelyek természetesen a gazdasági és társadalmi fejlődés hatására állandóan változnak. (Így például — mint már tudjuk — a tudomány egyre inkább termelőerővé válik.)

E különböző tevékenységi körök azonban *azonosságot is tartalmaznak*. Az azonosság a

nem termelő szféra ágazataiban végzett munkában az, hogy ez a munka nem értékkalkoló, nem jelenti forrását a társadalmi terméknek, illetve a nemzeti jövedelemnek. De, mivel e munkákkal a társadalom nagyon sokrétű (nem anyagi) szükségleteit elégítik ki, ezért hasznosak és haszonhatásuk szükséges.

A nem termelő szféra működéséhez is — miként a termeléshez — emberi munkaerőre és anyagi javakra (épületekre, berendezésekre, felszerelésekre stb.) van szükség. *A nem termelő munka anyagi feltételeit a termelő szféra biztosítja.* Mivel az ezeket az eszközöket elhasználó eleven munka nem alkot új értéket, azért ez az elhasználódás *végso fogyasztást* jelent. Ezért is szoktuk e területet *fogyasztó szférának* nevezni.

A nem termelő munka — de általában e szféra fogyasztása — a társadalom tagjainak *közös és személyes* szükségleteit szolgálja, részben közvetlenül, részben közvetetten. A nem termelő szféra által nyújtott szolgáltatásoknak az a része, amely a társadalom tagjainak *közvetlen* szükségleteit szolgálja, a lakosság egy főjére jutó összfogyasztásának mintegy 17%-át teszi ki. Így például az orvosok gyógyító tevékenysége, a felhasznált kötszer, gyógyszer, injekció stb. az emberek egészségügyi szükségleteinek; a pedagógusok oktató-nevelő munkája, a művészek tevékenysége a társadalom tagjai szellemi szükségleteinek kielégítését szolgálja.

A társadalomnak azonban vannak olyan közös, nem anyagi jellegű igényei is, amelyek csak *közvetetten* szolgálják a személyes szükségleteket. (Ilyen célokat szolgálnak például a tudományos kutatóintézetek.) Ezt a *közvetettséget* azonban *hangsúlyozzuk*, mert általában nagyon bonyolult áttételeken keresztül segítik elő a személyes szükségletek kielégítésének fokozását. Például a tudományos kutatóintézetek munkájának „szellemi termékeit” vagy a termelő szférában hasznosítják és ezzel elősegítik az anyagi javak termelésének bővítését, vagy a nem termelő szférában használják fel, és ezzel tökéletesítik a lakosság által igénybe vett nem anyagi szolgáltatásokat.

A nem termelő szféra által a lakosságnak nyújtott szolgáltatások általában társadalmi juttatások és nagyobb részük *térítés nélküli*. De ezek egy része, valamint a vállalatok, intézmények stb. által igénybe vett szolgáltatások is olyanok, amelyek *árulként* jutnak el a fogyasztókhoz. (Ilyenek például a színházi előadások, a találmányok.)

Az ismert (tizenegyedik fejezetben közölt) nem termelő ágazatokat a könnyebb áttekintés érdekében a következőképpen csoportosítottuk át:

1. kommunális, egészségügyi és szociális;
2. tudományos, kulturális, oktatási és művészeti;
3. igazgatási, pénzügyi, hitel- és biztosítási stb. ágazatok.

Az utóbbi csoportban foglal helyet az *államhatalmi és honvédelmi ágazat*. Ennek a területnek a fenntartása és a működéséhez szükséges anyagfogyasztás, valamint bizonyos létszámú dolgozó foglalkoztatása e tevékenységi körökben, mindaddig objektív szükségszerűség, amíg állam létezik. E terület alapvető funkciója az ország belső jogrendjének biztosítása és a békés alkotó munka védelme az imperialista országok háborús fenyegetéseivel és esetleges támadásaival szemben.

E szféra fenntartása és fejlesztése a szocializmusban is szükségszerű mindaddig, amíg lesznek imperialista országok. Ezt számtalan esetben bizonyította a történelem, és bizonyítják az imperialisták ma is viselt háborúi. Elég csak utalni a fasiszta Németország által kirobbantott második világháborúra, amely elsősorban a Szovjetunió megsemmisítésére irányult, vagy az amerikai imperializmus Kuba elleni sorozatos ellenforradalmi támadásaira, vagy a szocialista Észak-Vietnam ellen folytatott háborújára stb.

A szocialista országok honvédelme gyökeresen különbözik az imperialista államok katonai, hatalmi apparátusától és hadászati potenciáljának rendeltetésétől, jellegétől. A szocializmusban a véderő valóban, a szó szigorú értelmében a békés építés zavartalanságát és az állampolgárok vagyoni és személyes biztonságának védelmét szolgálja. De a szocialista országok védelmének fokozása, egymással összefogott erejének növelése nemcsak a szocialista országok népeinek, hanem a kapitalizmusban élő és háborút egyáltalán nem akaró tömegek érdekeit is szolgálja azzal, hogy akadályát jelenti egy újabb világháború kirobbantásának, illetve a folyó imperialista háborúk féktelen kiterjesztésének.

A szocialista országok államhatalmi, azon belül honvédelmi kiadásai általában alatta maradnak a tőkésországok ugyanezen kiadásainak. Hazánk 1968. évi költségvetésének például körülbelül 5%-át (6,4 milliárd Ft-ot) teszi ki a honvédelmi kiadás, ami a múlt évi nemzeti jövedelemnek körülbelül 3%-a.⁸⁶ Abszolút mértékkel mérve óriási összeg ez, amit ha az imperializmus léte és politikája miatt nem lennének kénytelenek viselni, békés célokra, a lakosság szükségletkielégítésének javítására fordíthatnánk.

A fejlettebb szocialista országok — elsősorban a Szovjetunió — honvédelmi kiadásai ennél lényegesen nagyobb arányúak, de hadikiadásaik mégis jóval alatta maradnak a vezető imperialista nagyhatalmakénál. Ismeretes például, hogy az USA — a nyilvánosságra hozott adatok szerint is — nemzeti jövedelmének 12–15%-át fordítja e célokra.⁸⁷

Az *igazgatás* két nagy részre osztható: a *nem gazdasági* és a *gazdasági igazgatásra*. Az előbbihez a nem termelő szféra tevékenységének és az azzal összefüggő folyamatoknak, az utóbbihoz a produktív szféra tevékenységének és az ennek révén végbemenő folyamatoknak a központi, ágazati vagy különböző területi szintű irányítása, tervezése és szervezése tartozik. A nem gazdasági igazgatáson belül szoktak beszélni például külön tudományos és kulturális igazgatásról, egészségügyi igazgatásról, tanügyigazgatásról. A gazdasági igazgatáson belül pedig iparigazgatást, pénzügyigazgatást stb. különböztetünk meg.

A nem termelő intézmények, szervek és szervezetek, valamint — az alapfunkcióik szerint — gazdálkodó alapegységek (vállalatok) tevékenységének igazgatásában a különböző irányító szervek között fontos szerepet töltenek be a minisztériumok és a tanácsok. Az előbbiek többségükben *ágazati* szervezésű, az utóbbiak pedig *területi* szervezésű szervek. Az igazgatás szervei között azonban vannak úgynevezett *funkcionális* (ágazati és területi hovatartozástól független, átfogó) szervek is. Ilyenek például a pénzügyi, a biztosításügyi

⁸⁶ Népszabadság 1967. december 21. 4. old.

⁸⁷ *Pethő Tibor*: A háborúk ára. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 341. old. adatai alapján.

igazgatási szervek, és a jogügyi igazgatás számos vonatkozása. *Az igazgatás tehát — mint tevékenységi ág — az ágazati, a területi és a funkcionális szervezés egységének (összehangolt) elvére épül.*

Az igazgatás hármas elve egyikének vagy másikának különböző jelentősége, aránya az egyes országokban attól függ, hogy milyen *az illető ország terjedelme, földrajzi tagoltsága, népességének nagysága, gazdasági fejlettségével összhangban levő egész gazdasági mechanizmusa stb.*

Az igazgatás egészének formái, módszerei, eszközei a gazdasági mechanizmus konkrét rendszerétől elválaszthatatlanok. A gazdasági mechanizmus átfogó reformja hazánkban nemcsak a szűk értelemben vett gazdasági igazgatás reformját vonja (és részben máris vonta) maga után, hanem általában az igazgatás rendszerének továbbfejlesztését is. *Gazdasági igazgatásunkon belül minden bizonnyal növekedni fog a funkcionális igazgatási tevékenység szerepe,* mivel a helyi szervek és gazdálkodó alapegységek, illetve az intézmények önállóságának természetes fokozódása nagyobb mértékben igényli tevékenységeik összehangolását, sokoldalúan átgondolt, tudatosan befolyásolt koordinálását. Ez teljesen összhangban van a központi gazdasági irányítás döntően közvetett eszközökkel való ellátásával.

A gazdasági igazgatásban különösen kiemelkedő szerepe van az *Országos Tervhivatalnak,* a szocialista bankrendszernek és a *gazdasági minisztériumoknak.* A funkcionális szervek sorában fontos igazgatási tevékenységet végez az *Országos Anyag- és Árhivatal* és az *Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság.*

Az igazgatás eredményes ellátásához nélkülözhetetlen a tevékenységek és az azok révén keletkezett folyamatok, társadalmi, politikai, kulturális stb. jelenségek és azok változásai, különböző szempontok, ismérvek szerinti *számszerű rögzítése,* elemző nyomonkövetése, *nyilvántartása.* Ennek legfőbb országos szerve hazánkban a *Központi Statisztikai Hivatal,* amely az ország egészét átfogó hálózattal, kirendeltségekkel rendelkezik. A Központi Statisztikai Hivatal szabályozza az adatszolgáltatás rendjét.

Szintén sajátos és fontos szerepet tölt be az igazgatás szempontjából is a *Központi Népi Ellenőrzési Bizottság,* amelynek szintén az ország egészére kiterjedő rendszere van. Feladatát — az előbbiektől eltérően — döntően *társadalmilag szervezett,* széles körű *aktívahálózat* útján látja el.

A gazdasági igazgatás igen speciális helyet foglal el a nem termelő szférán belül. Ez a sajátosság abból ered, hogy a gazdasági igazgatás nem csupán nélkülözhetetlen feltétele, közvetett elősegítője a termelő szféra működésének. Ez is, de úgy, hogy *a termelő-gazdálkodó tevékenységről vált le, s alakult át* a termelőerők fejlődésének és ezzel együtt a munkamegosztás növekedésének folyamányaként *önálló tevékenységi ággá,* s mint ilyen az improduktív szféra részévé.

Amikor a termelőerők nagyon kezdetlegesek, a termelőegységek kisméretűek és nem nagyon specializáltak, következésképpen a köztük levő kapcsolatok is nagyon szűkkörűek és esetlegesek voltak, akkor a termelőtevékenység még zavartalanul mehetett végbe, mindenféle központi igazgatás nélkül. Ami „igazgatásra” szükség volt, azt a kistermelők maguk,

egymástól függetlenül, külön-külön ellátták. A kisáru-termelő munkáján belül egyáltalán nem lehetett különválasztani azt a munkát, amit mint termelő végzett, attól, amit mint „nyilvántartó”, „ellenőrző”, „igazgató-irányító” végzett.

A modern termelőerők és az azokra épülő nagyüzemi gazdálkodás körülményei között ilyen „igazgatás” nem lehetséges. Az igazgatási feladat önállósul, külön foglalkozási ág lesz, s ennek költségeit a termelőknek kell viselniük. A kapitalizmus fejlődésével, de különösen az imperializmus idején a gazdasági igazgatás szerepe mind nagyobb jelentőségűvé vált. A szocialista gazdálkodási rendszer pedig kiváltképpen nem képzelhető el a központi, átfogó gazdasági igazgatás jól kiépített rendszere nélkül. *E rendszer a szocialista gazdasági tevékenység elválaszthatatlan része.* A fejlődés további természetes menete lehet tehát, ha a gazdasági igazgatást a nem termelő szférából kikerültnek és a termelő szféra egyik önállósult ágának tekintik.

II. A nem termelő szféra népgazdasági súlya

A termelési ágak népgazdaságban elfoglalt súlyát általában a foglalkoztatottságban való részvétel, a lekötött állóeszközök és a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás arányaival jellemeztük. Az első két tényező szerepét a nem termelő szférában is ki tudjuk mutatni. A harmadik tényező helyett azonban, mivel itt nem hoznak létre nemzeti jövedelmet, a lakosság ellátásában való szerepét vizsgáljuk.

A nem termelő ágak foglalkoztatják az aktív keresők 17%-át. 1950 és 1966 között a nem termelő ágakban — e szféra gyors fejlődésének megfelelően — kb. 4%-kal gyorsabban növekedett a foglalkoztatottak száma, mint a termelő szférában.⁸⁸ Nem hanyagolható azonban el az sem, hogy e területen — sajátosságai miatt — igen sok a magasan képzett dolgozó létszáma. Ezt bizonyítja a következő néhány — 1966. évre vonatkozó — oktatási és tudományos adat is:⁸⁹

Orvosok száma	20 186 fő
Gyógyszerészek száma	3 908 fő
Óvónők száma	10 566 fő
Általános iskolai tanerők száma	62 241 fő
Középiskolai tanerők száma (csak nappali tagozatok)	12 317 fő
Felsőfokú oktatási intézmények oktatóinak száma	8 889 fő
Kutatóintézeti tudományos kutatók száma	6 289 fő

⁸⁸ Statisztikai Évkönyv 1966. 51. old. adataiból számítva.

⁸⁹ Uo. 315., 317., 341., 343., 346., 348. és 359. old. adataiból.

Ezek az adatok még e két ágazaton belül is csak a legképzettebb szakemberek létszámát tükrözik és nem az összes szakképesítéssel rendelkezőkét. Arra azonban elégséges, hogy világosan lássuk *e területek szakember-igényességének magas fokát.*

Hasonló módon nagy e szféra, de különösen a kulturális ágazat *állóeszköz-igényessége* is. A nem termelő állóeszközök a népgazdaság összes állóeszköz-állományának 44,3%-át teszik ki.⁹⁰ Az állóeszköz-igényességnek megfelelően évente több milliárd forintot fordítunk e területeken beruházásokra. 1966-ban pl. az összes beruházásnak kb. 28%-át a kommunális ágazatokban valósítottuk meg. Ennek közel 30%-át lakásépítésre, 17%-át egészségügyi és szociális beruházásokra, több mint 19%-át kulturális beruházásokra fordítottuk.⁹¹

E magasfokú állóeszköz- és beruházásigényességet a következő adatok is bizonyítják. 1967-ben lakásállományunk több mint 3 millió lakás volt, ami azt jelenti, hogy 100 lakásra 315 lakó jutott. Ezt az eredményt úgy tudtuk elérni, hogy 1949—1967-ig mintegy 850 ezer lakást építettünk.⁹² Ez nem lebecsülendő eredménye e 18 évnek, főleg ha azt is figyelembe vesszük, hogy e lakások zöme fürdőszobás, vízvezetékekkel és villannyal ellátott.

Az egészségügyi és a kulturális ágazat állóeszköz-igényességére, azon belül elsősorban *épületigényességére* lehet következtetni a következő, 1966. évi adatokból:⁹³

Kórházi ágyak száma	77 556
Bölcsődei férőhelyek száma	40 443
Óvodák száma (189 439 férőhellyel)	3 267
Általános iskolák száma (31 680 osztályteremmel)	5 954
Középiskolák száma	589
Felsőoktatási intézmények száma	92
Művelődési otthonok száma	3 823
Könyvtárak száma	9 514
Üdülési létesítmények száma (62 419 férőhellyel)	1 361

Míg a nem termelő szféra állóeszköz-igényessége nagyobb, addig *forgóeszköz-igényessége viszont kisebb, mint a termelő szféráé.* A lakásellátás, a kulturális-népművelési-oktatási és az egészségügyi-szociális szolgáltató tevékenységhez leköötött állóeszközök mennyisége (eszköz-igényessége) a legnagyobb. A leköötött eszközök túlnyomó része (80—90%-a) épület és építmény, és viszonylag csak kicsiny hányada a berendezés és felszerelés.

Az egészségügyi és kulturális intézmények, illetve azok dolgozói biztosítják lakosságunk egészségügyi és kulturális ellátását. Ezeknek az ágazatoknak a működése, illetve az e célokra fordított költségek teszik lehetővé, hogy növekedjék egész népünk szakmai és kulturális színvonala. Ezt jól láthatóan bizonyítják oktatási helyzetünk fejlődésére vonatkozó adatok a következő oldalon közölt 27. táblázatban.

⁹⁰ Uo. 41. old. adataiból számítva.

⁹¹ Uo. 42. old. adata és a 45. old. adataiból számítva.

⁹² Uo. 309—310. old. adatai.

⁹³ Uo. 211., 318., 327., 343., 348. és 376. old.

Oktatási helyzetünk fejlődése*

Megnevezés	1937 – 38	1949 – 50	1967 – 68
Általános iskolai tanulók száma a tan- köteles népesség %-ában	78,8	96,1	98,8
Középiskolai (nappali tagozatos) tanu- lók száma a 14–17 évesek %-ában	7,4	13,6	32,8
Szaktanulmányos tanulók száma a 14–17 évesek %-ában	—	8,8	27,8
Felsőfokú oktatási intézmények nap- pali tagozatos hallgatóinak száma (ezer főben)	11,7	20,6	52,4

* Kultúrstatistikai adattár 1962. 26. old. adataiból. Statisztikai Havi Közle-
mények 1967. 12. sz. 7. old. adataiból számítva; Statisztikai Évkönyv 1966.
346. old.; Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1968. 177., 179., 180. és 182. old.
adataiból.

jellegű szükségleteinek mind magasabb színvonalú és mind szélesebb körű kielégítése érde-
kében.

A nem termelő szféra *eszközeinek pótlását és bővítését* szolgáló anyagi javak elkészültük
után azonnal kilépnek a termelés szférájából és a továbbiakban — elhasználódásuk mér-
tékeiben — csak a fogyasztásban vesznek részt. Az itt foglalkoztatott munkaerő pedig
nem alkot új értéket. Ezért az újratermelés bővülése szempontjából korántsem mindegy,
hogy a társadalmi tiszta jövedelem mekkora hányadát használjuk fel e szférában és mek-
kora hányadát fordítjuk az anyagi termelés bővítésére, valamint, hogy milyen arányban
oszlik meg a foglalkoztatottak összes létszáma a két szféra között.

Ebben az értelemben tehát a nem termelő szféra működéséhez szükséges eszköz- és
munkaerő-elvonás — közvetlenül szemlélve — csökkentőleg hat az anyagi javak újratér-
melésének növekedési ütemére. A nem termelő szféra működése és az anyagi javak újra-
termelési folyamatának kapcsolata azonban nem ilyen egyoldalú. Összefüggésük kölcsön-
hatásos. Ez abban nyilvánul meg, hogy *a nem termelő szféra működése közvetve elősegíti az
anyagi javak termelésének bővülését, a nemzeti jövedelem növekedését.* Ez a közvetett hatás a
munkaerő oldaláról és a termelési eszközök oldaláról is érvényesül. Az improduktív dol-
gozók tevékenysége fokozza az egész lakosság munkavégzési képességét, munkaerejét, és
elősegíti a termelési eszközök fejlesztését, hatékonyabbá tételét.

Az *egészségügyi ellátás egyrészt* a betegségek elterjedésének megelőzésével csökkenti a
munkaerő betegségek miatti kiesését a termelési tevékenységből. *Másrészt* gyógyító tevé-
kenységével hozzájárul ahhoz, hogy a dolgozók betegség miatti munkaképtelen állapota
mielőbb megszűnjék és felgyógyulva ismét munkába állhassanak, termeljenek. Továbbá a

A nem termelő szféra
gazdálkodása olyan te-
vékenységet jelent,
amely a társadalom
érdekeinek, szükségle-
teinek leginkább meg-
felelő kombinációban
szervezi meg e szféra
működésének anyagi és
személyi feltételeit. A
gazdálkodás *célja* itt
az, hogy e szféra a le-
hető legkisebb össz-
munka- (eleven- és
holtmunka-) ráfordítá-
ssal végezze szolgál-
tató tevékenységét a
társadalom nem anyagi

bölcsődék működtetésével lehetővé teszi azt, hogy azon nők tömegeit is bevonjuk a termelőmunkába, akiknek bölcsődés korú gyermekeik vannak.

A *kulturális ellátás* tevékenysége elsősorban a társadalom tagjainak szakmai képzésével és általános műveltségének fokozásával járul hozzá a gazdasági fejlődéshez. E munka hatása abban fejeződik ki, hogy a szakképzett és művelt dolgozók bonyolult munka végzésére is képesek és ezért azonos munkaidő alatt a szakképzetlen, egyszerű munkát végző dolgozóknál nagyobb értéket alkotnak, illetve több használati értéket hoznak létre. Tehát a dolgozók munkatermelékenységének növelésében a kulturális ellátottságnak is szerepe van.

A kulturális ágazat ezen túl a tanulók napközi otthonokban, diákotthonokban, tanulószobákban, kollégiumokban stb.-ben történő ellátásával — a bölcsődei ellátáshoz hasonlóan — lehetővé teszi a nők bevonását is a termelőmunkába.

A *tudományos kutatóintézetek* munkájának hatása az anyagi javak újratermelési folyamatára még bonyolultabb és sokrétűbb. Munkájuk eredményei (szolgáltatásuk, szellemi termékeik) vagy a termelő szférában, vagy a nem termelő szférában hasznosíthatók; alkalmazásuk vagy a munkaerő jobb egészségügyi, kulturális stb. ellátását, vagy a termelési eszközök fejlesztését, hatékonyságuk fokozását, a termelési, technológiai eljárások tökéletesítését stb. segíti elő. Ezzel viszont mindenképpen hatást gyakorolnak az anyagi javak termelésére.

Az anyagi javak termelésének bővülése, tökéletesítése viszont ismét visszahat a nem termelő szféra működésére és a társadalom tagjai szükségleteinek fokozottabb kielégítésére. A hatás tehát — mint láttuk — kölcsönös és tovagyűrűző.

A szocialista vállalat gazdálkodása

A szocialista gazdasági rendszert eddig először mint egységes egészet vizsgáltuk, majd megismerkedtünk a legfőbb gazdasági ágak sajátosságaival és szerepével szocialista népgazdaságunkban. Ezúttal vizsgálatunk alapvető tárgya *a vállalat* és annak működése. Megismerjük hazánk szocialista és azon belül elsősorban állami termelővállalatainak működését a jelenlegi gazdasági mechanizmusunkban. Emellett azonban a mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdálkodásának sajátosságairól is nyújtunk rövid áttekintést.

I. A szocialista vállalat lényege és formái

1. A vállalat fogalma és sajátosságai a szocializmusban

A vállalat a fejlett áruviszonyok között alakult ki és e viszonyok önállóan gazdálkodó alapegységeinek szervezeti formája. Mint közgazdasági kategória különös jellegű. Mind a kapitalista, mind a szocialista termelési mód objektív jellemzője. Az általános és különös kategóriák azonban — mint tudjuk — társadalmanként minőségileg eltérő tartalommal és különböző formákban léteznek. Így a vállalatnak vannak olyan általános vonásai, amelyek a tőkés- és a szocialista vállalatot egyaránt jellemzik. Ezek azonban mindig sajátos módon léteznek. Ebből következnek akár a kapitalista, akár a szocialista vállalat egymástól minőségileg különböző jellemzői. Lássuk mindenekeelőtt a vállalat *általános*, közös ismérveit.

A vállalat a nemzetgazdaságnak olyan önálló árugazdálkodást folytató szervezeti alapegysége, amely

— összekapcsolja a tulajdonilag valamilyen formában egymástól elkülönült munkaerőt és termelési eszközt;

— piaci kapcsolatban áll a gazdaság egyéb résztvevőivel, a tőle elkülönült más vállalatokkal és intézményekkel;

— gazdasági kockázatot vállalva nyereség szerzésére és annak növelésére törekszik.

Ezen általános — tőkés és szocialista vállalatot egyaránt jellemző — ismérvek mögött a szocializmusban specifikus társadalmi-gazdasági tartalom rejlik. Ennek megfelelően a *szocialista vállalat sajátosságai* a következők:

1. A szocialista vállalat *társadalmi tulajdonosok vállalkozása és nem magánvállalkozás*. A vállalatok gazdasági elkülönültsége nem magántulajdonosi elszigeteltség. A szocialista vállalat a központilag tervszerűen irányított népgazdaság önálló gazdasági, szervezeti alapegysége.

2. A szocialista vállalatban egyesített munkaerő és termelési eszközök tulajdonosi különbözősége csupán azt jelenti, hogy a munkaerő *személyes* tulajdonosai, a termelési eszközöknek *kollektív* tulajdonosai. A tőkés vállalatban ezzel szemben a személyes tulajdonban levő munkaerőt a tőkések magántulajdonában levő termelési eszközökkel kapcsolják össze.

3. A szocialista — terv szerint gazdálkodó — vállalat kapcsolatai a gazdasági élet más szereplőivel *szabályozott piacon keresztül valósulnak meg*. A vállalat e szabályozott piac aktív tényezője, *erre* hat gazdálkodása, és tevékenységére *ez* gyakorol hatást. A tőkés vállalat a kapitalizmus alapvetően anarchikus piacának aktív szereplője.

4. A *nyereség — mint a szocialista vállalat működésének célja — a szükségletek minél jobb kielégítése osztársadalmi céljának szolgálatában eszközként létezik*. A tőkés vállalat nyeresége a profit, és az ennek növelésére való törekvés nem állhat osztársadalmi érdek szolgálatában, hanem a dolgozók kizsákmányolása fokozásának, a kapitalista rend fenntartásának „öncélja”.

A szocialista vállalat sajátosságai és — mint majd részletesen látni fogjuk — a vállalati gazdálkodás alapvonásai a vállalat síkján fejezik ki a szocialista gazdasági rendszer létének és működési mechanizmusának ama alapvető lényegét, hogy a tervszerű, áruformában megvalósuló társadalmi termelés társadalmi elsajátítással párosul.

2. A szocialista vállalat formái hazánkban

A szocialista népgazdaság sokoldalúan tagolt és bonyolult organizmus. Ez a tagoltság a vállalatok különböző létezési formáit hozta létre. A vállalatok többféle kritérium alapján csoportosíthatók. Ez azonban nem érinti a vállalatok egységes szocialista jellegét és ezt kifejező alapvető sajátosságait.

A szocialista *tulajdon* két formája szerint vannak: *állami vállalatok és szövetkezetek*. (A szövetkezeti vállalatok gazdálkodásának az előbbiektől eltérő, sajátos vonásaival később foglalkozunk.)

Az *újratermelés szférái*, illetve a tevékenységi funkciók szerint megkülönböztetünk: *termelővállalatokat, kereskedelmi vállalatokat* (ezen belül egyfelől nagy- és kiskereskedelmi,

másfelől bel- és külkereskedelmi vállalatokat), *pénzügyi* (általában bank-) vállalatokat, különféle *szolgáltató* vállalatokat (ezek többségét az előző formák körébe is besorolhatjuk).

A vállalatok közös tevékenységének szervezeti formái: a trösztök, az egyesülések és a közös vállalatok.

A *tröszt* olyan önállóan gazdálkodó egység, amelynek rendelkezési joga, hogy a keretébe tartozó több vállalat gazdasági tevékenységét — eredményesebbé tétele érdekében — összefogja, és amely egyben felelősséggel is tartozik e vállalatok működésének gazdaságosságáért. Trösztöt az alapító szerv (miniszter, országos hatáskörű szerv vezetője, és a tanács végrehajtó bizottsága) hozhat létre, több vállalat gazdaságos működésének és fejlesztésének előmozdítására. A trösztöt önálló működéséhez szükséges vagyonnal (eszközökkel) is az alapító szerv látja el. Tröszt formában működik a Csepel Vas- és Fémművek, a Magyar Villamos Művek, a MÉH stb.

Egyesülést általában már működő vállalatok hoznak létre, a pénzügyminiszter előzetes engedélye alapján. Az egyesülés olyan társulás, amelynek tevékenységi körét, szervezetét, a részt vevő vállalatok kapcsolatát a társadalmi szerződés szabályozza. Az egyesülés *nem jogi személy*, nincs önálló vagyona, működési költségeit a részt vevő vállalatok fedezik. A vállalatok jogi önállóságát az egyesülés nem korlátozza, de a szerződésben vállalt kötelezettségeik teljesítéséért felelősek. Meghatározott célra és határozott időre az illetékes miniszter is elrendelheti az egyesülés létrehozását.

Az egyesülés *célja*, hogy a társult vállalatok meghatározott közös tevékenységének összehangolásával előmozdítsa annak gazdaságosabbá tételét. Ilyen egyesülések például az Egyesült Magyar Szénbányák, a Vaskohászati Egyesülés, a Híradástechnikai Egyesülés és a Magyar Gyógyszeripari Egyesülés. Ez utóbbihoz a következő tagvállalatok tartoznak: Alkaloida Vegyészeti Gyár, Biogal Gyógyszergyár, Chinoin Gyógyszer és Vegyészeti Termékek Gyára, Egyesült Gyógyszer- és Tápszergyár, Gyógyszeripari Ellátó és Szolgáltató Vállalat, Gyógynövénykutató Intézet, Gyógyszerkutató Intézet, Kőbányai Gyógyszerárugyár és a Reanal Finomvegyészgyár.

A *közös vállalat* olyan önálló gazdálkodást folytató *korlátozott felelősségű társaság* vagy *részvénytársaság*, amely a már működő vállalatok társulása útján jön létre, a pénzügyminiszter előzetes hozzájárulásával. Önálló gazdálkodásához szükséges elkülönült vagyontól a részt vevő vállalatok biztosítják. *Célja* a társult vállalatok valamilyen közös érdekét előmozdító tevékenység önálló ellátásával biztosítani annak gazdaságosabb megvalósulását.

II. A vállalat gazdálkodásának alapvonásai a szocializmusban

1. A vállalat gazdálkodásának tervszerűsége és kapcsolata a szabályozott piaccal

A vállalati gazdálkodás tervezése és a népgazdasági tervszerűség kapcsolata

A vállalat a szocializmusban tervszerű, önálló árugazdálkodást folytat. A vállalati szervezettség a bővített szocialista újratermelés társadalmi méretekben megvalósuló tervszerűségének természetes része. Enélkül a vállalati gazdálkodás időnként szükségképpen nehéz helyzetbe kerülne és a társadalmi újratermelés egésze sem lehetne zavartalan.

A vállalati gazdálkodás tervszerűségének tartama végső soron ugyanaz, mint a népgazdasági tervszerűségé: *a vállalati bővített újratermelés zavartalanságának állandó és tudatos biztosítása*. Ez a vállalatokra nézve azt a követelményt támasztja, hogy tevékenységük eredményeit, illetve a bennük levő munkaráfordítást, társadalmilag hasznosnak és szükségesnek ismertessék el a piacon, tehát realizálják termékeiket, s így befektetésük *növekménnyel együtt* folyamatosan visszatérüljön. E követelmény rendszeres megvalósulásának elengedhetetlen feltétele, hogy a vállalatok megtervezzék gazdálkodásukat.

A vállalati terv a vállalat újratermelésének jövőbeni fenntartásával és rendszeres bővítésével, valamint folyó gazdálkodásával kapcsolatos legfontosabb döntések komplex rendszere. A szocialista vállalatok — mint ismeretes — gazdálkodásukat kötelesek önállóan készített terveik alapján folytatni. Ennek hiányában a vállalatok gazdálkodását nem lehet korszerűen és hatékonyan szervezni, vezetni.

A vállalatok készítenek *középtávú* (ötéves), *éves* és rövidebb időtartamú *operatív* terveket. Nagyobb vállalatok és trösztök, illetve más társulások *hosszú távú*, műszaki-gazdasági programokat is kidolgoznak. A vállalati tervek — az önálló tervezés ellenére — nem lehetnek függetlenek a népgazdasági tervtől. Egyfelől támaszkodnak arra, másfelől viszont kialakító tényezői a népgazdasági tervnek.

Az indirekt irányítású mechanizmusban e kétirányú kapcsolat egyike sem jelent mechanikusan érvényesített hatást. Ahogyan tehát a népgazdasági tervet *sem bontják le* kötelező utasítás formájában a vállalatokra, ugyanúgy a népgazdasági terv sem a vállalatok terveinek *egyszerű összegezése*.

A különböző szintű tervező szervek kölcsönösen tanulmányozzák, elemzik egymás terveit és mint egyik fontos információs forrást használják fel azokat saját tervük kialakítására, véglegesítésére, illetve ellenőrzésére. A vállalati és a népgazdasági tervek összehangolása és a gazdálkodás eszerinti folytatása azért fontos, mert a *vállalati gazdálkodás haté-*

konyságától függ a népgazdasági fejlődés, a társadalmi újratermelés egész folyamatának eredményessége.

A vállalati terv csak akkor töltheti be feladatát — miként a népgazdasági terv is! — ha tudományosan megalapozott, tehát reális, és ezért mozgósító erejű. Ennek egyik igen fontos előfeltétele a tervek kidolgozásához szükséges *információk* biztosítása és különböző *számítási módszerek* alkalmazása, amely *számos kombináció mérlegelésére* ad lehetőséget. *A vállalat fontosabb információs forrásai* a következők:

1. *A népgazdaság középtávú terve.* A vállalatok ebből — megfelelő elemzéssel — számos öket érintő kérdésről tájékozódhatnak. Például a beruházási adatokból következtetni lehet azokra a hatásokra, amit az üzembelépő létesítmények a piacra gyakorolnak. A várható szerkezeti változásokra és ezeknek a vállalat termékei számára is hatást jelentő keresletalakulásra vonatkozó következtetésre adnak lehetőséget a népgazdasági tervben előírányzott hitelkeretek népgazdasági ágak szerinti arányai, az életszínvonallal, a nemzeti jövedelem felhasználásával és a külkereskedelemmel kapcsolatos célkitűzések, a munkaerőmérleg ismerete stb.

2. *A piaci helyzet és várható alakulására vonatkozó előrejelzések ismerete.* Ehhez az információhoz a vállalatok vagy saját piackutatásaik, vagy az erre a célra szervezett intézmények információs szolgáltatásainak igénybevétele (illetve mindkettő) útján juthatnak.

3. *A vállalat saját belső adatszolgáltatása.* Ez kiterjed a tervezéshez és más döntéshez szükséges legfontosabb adatok elemzésére. Vizsgálják pl. a kapacitáskihasználást, az értékesítést, az árak alakulását, felméri a rendelésállományt, felkutatják az esetleges szállítási elmaradásokat, ezek okait stb.

4. *A vállalat demokratizmusa.* Igen fontos információs forrás a vállalati szakemberek és dolgozók észrevételeinek, kezdeményezéseinek és javaslatainak ismerete. Az ehhez szükséges szervezett lehetőségekről, fórumokról a vállalat vezetésének a vállalatnál működő társadalmi szervezetekkel együtt kell gondoskodnia.

Az eredményes gazdálkodást megalapozó vállalati tervezésben az információn túl olyan *számítási módszereket* kell alkalmazni, amelyek *reálisan megalapozzák a kalkulációt.*

Helyes döntések csak konkrét számításokkal megalapozott gazdasági elemzéssel hozhatók például olyan kérdésekben, hogy a vállalat számára kis sorozatú gyártást érdemes-e folytatni, vagy nagy sorozatban kell termelni. Ez olyan tényezők mérlegelését igényli, mint például az egyéni termelésre jutó nagyobb költség, de a kevesebb készlet miatt kisebb kamat- és adóteher; a kis szériában gyártott termékek speciális minőségi tulajdonságai miatt elérhető ártöbblet; a gyorsabb megtérülés stb. Vagy például számításokkal kell megalapozni a hitelfelvételekkel kapcsolatos döntéseket is, tehát azt, hogy gazdaságosabbá tehető-e a gazdálkodás a hitelek igénybevételeivel stb.

A tervszerű vállalati gazdálkodás mint a szabályozott piac tényezője

A szocialista vállalat objektív gazdasági elkülönültsége (érdeke által diktált cselekvése) és ezen alapuló önállósága azt *jelenti, hogy a vállalat árugazdálkodást folytat és a szabályozott piac aktív résztvevője*. A vállalat gazdasági tevékenysége a többi elkülönült gazdasági egységekével és általában a gazdasági folyamatokkal áru- és pénzformában és döntően a *piaci mechanizmuson keresztül* kapcsolódik össze. Az állam központi szabályozó és ösztönző szerepét is nagyrészt e piaci mechanizmust tudatosan felhasználva valósítja meg.

A vállalat az árupiacon eladóként és vevőként lép fel önállóan, a hitelpiacon pedig a bank felé igényeivel mint hitelkeresletet támasztó, és betéeteivel mint hitelkínálatot képviselő szerepel. A vállalat akár mint eladó, akár mint vevő, mindig a kereslet és kínálat arányát is tükröző árakkal találkozódik. Ez befolyásolja gazdálkodásának realizálható eredményét és ezen keresztül gazdasági tevékenységét: termelésének mennyiségét, összetételét és minőségét stb.

Ilyen értelemben a vállalat gazdálkodása a piacra épül. A vállalatok *reagálnak a piaci helyzetre* (kereslet—kínálat—ár adott viszonyára) és ezzel a reagálással *új piaci szituációkat teremtenek*, amelyekre ismét reagálniuk kell, ha egyáltalán gazdálkodni akarnak. Ennek a piaci mechanizmusnak szabályozó szerepe van a vállalati gazdálkodásban és azon keresztül a népgazdasági összefolyamatban is. A valóságos piacnak éppen ez az egyik alapvető ismérve.

Ez a piaci automatizmus azonban — mint már tudjuk — a szocializmusban maga is szabályozott, központilag vezérelt szabályozó. Ez gyökeres különbség a szocialista vállalat gazdálkodásának áru — pénz (piaci) formája és a tőkés vállalat anarchikus piaci gazdálkodásának formája között. A piac központi *szabályozottságát a következők biztosítják*: 1. a népgazdasági (állami) szintű döntések és ezen alapuló tervek elsődlegessége a vállalati döntésekkel és tervekkel szemben; 2. a döntési jogkörök és a felelősség központi szervek és vállalatok közti megosztásának állami megállapítása; 3. az állam által egyfelől ösztönzött, másfelől korlátozott gazdasági verseny a vállalatok között. A szocialista vállalati gazdálkodás tehát *formáját tekintve tervszerű árugazdálkodás*.

A szocialista — szabályozott — piac a vállalatok számára nem tartogat olyan váratlan és nagyarányú „meglepetéseket”, mint a tőkés vállalatok számára az alapjában véve anarchikus tőkés piac. Ez utóbbi szinte kizárólagos, de mindenképpen fő szabályozó szerepét a vállalatok egy részének törvényszerű tönkremenésén keresztül végzi, vagyis a kapitalizmusban a piac alapjában spontán elemi erővel uralja a vállalatokat. A sajátos tartalmú szocialista piac viszont betöltheti a szintén sajátos szerepét, tudniillik a tervgazdálkodás alapfunkciói minél tökéletesebb érvényesülésének hatékony elősegítését.

Az árugazdálkodás természetes velejárója, hogy a *vállalatok tevékenységeiket pénz (érték) formában tartják nyilván és így vetik egybe ráfordításait (kiadásait) eredményeikkel (bevételeikkel)*.

2. A vállalati gazdálkodás önállósága a szocializmusban

A szocialista vállalat gazdálkodásának *önállósága* szorosan összefügg e gazdálkodás tervszerűségével és szabályozott piaci formájával. Tevékenységének feltételeivel és eredményeivel mint a társadalmi tulajdonban levő termelési eszközök birtokosa, bizonyos határok között *szabadon rendelkezik*. Ez a szabad rendelkezés szükségképpen *különböző mértékű*, de teljesen *korlátlan sohasem lehet*. Az önállóság fokát számos körülmény együtt határozza meg.

Ilyen korlátozó, körülhatároló tényezők például a *tudomány* és a *technika* adott szintje, a gazdasági helyzet, az anyagi *erőforrások* nagysága, összetétele, illetve ezek változási üteme és iránya. A vállalati önállóság bizonyos értelmű korlátjai maguk a *szabályozott piaci körülmények*. A *legfontosabb* azonban — amelytől az előbbiek is nagymértékben függenek — a *tervgazdálkodás mindenkori rendszere, a központi irányítás adott típusa*. Mint már (a hetedik fejezetből) ismert, a gazdasági döntési jogkörök megosztása a központi szervek és a vállalatok között, valamint azok anyagi megalapozása, továbbá a vállalat alapvető tevékenységi köre (fő profilja), a gazdálkodáshoz szükséges alapok képzésének, a jövedelem képződésnek, az amortizációs alap és a nyereség felhasználása módjának, elveinek meghatározása az állam feladata a társadalmi összérdekeket figyelembe vevő preferenciákat érvényesítve. Ennek részben közvetlen (döntően utasításokkal), részben közvetett (közgazdasági) szabályozással szerezhet érvényt.

A *szocialista vállalatok gazdálkodásának önállósága a direkt irányítás rendszerében szűkebb körű, sok tekintetben csak formális; az indirekt irányítás rendszerében kiterjedtebb, szélesebb körű*. De az előbbiben ugyanúgy nem szűnhet meg teljesen, mint ahogy az utóbbiban sem lehet korlátlan.

Hazánk jelenlegi — indirekt típusú — gazdaságirányítási rendszerében a korábbihoz képest jelentősen növekedett a vállalati gazdálkodás önállósága. Ennek előnyei kibontakozásához azonban még bizonyos további idő szükséges.

A vállalat működésének állami, központi szabályozása az új mechanizmusban arra irányul, hogy a vállalatok *egyenlő feltételek* alapján gazdálkodjanak, hogy tevékenységüktől nem függő előnyöket más vállalatok, illetve a népgazdaság rovására ne érvényesíthessenek, és hogy olyan hátrányokat se viseljenek, amelyekről nem tehetnek. Az egyenlő feltételek mellett keletkező, gazdálkodásuktól függő eredménykülönbségeket viszont mesterségesen nem szünteti meg az állam. Szabályozását pedig úgy törekszik folytatni, hogy a vállalati jövedelmek természetes *differenciálódása automatikusan* teremtsen meg az ellene ható tényezőket, és váltsa ki saját ellentendenciáját, a *kiegyenlítődést*. Az önálló vállalati gazdálkodás ilyen állami szabályozása annak tudatos érvényesítését is elősegíti, hogy *az egyes vállalatok és azok dolgozóinak jövedelmei a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás arányaihoz igazodva alakuljanak*.

A szocialista vállalat gazdálkodásának önállósága tehát — összegezve — a következőket jelenti:

1. A vállalatok a birtokukban levő *álló- és forgóeszközöket az általános központi szabályozás keretei között szabadon használhatják fel.* Egy sor, a vállalat működését befolyásoló gazdasági kérdésben maguk döntenek. Saját döntéseik attól függően határozzák meg jobban vagy kevésbé jól az egyszerű és a bővített újratermelésük alakulását, hogy milyen kérdésekre terjedhet ki döntési joguk. Az állam valamely központi irányító szerve eszközeit nem vonhatja el tőlük és nem csoportosíthatja át. Kivétel ez alól a vállalati átszervezés.

2. A vállalatok — szintén az általános állami szabályozás körülményei között — *hitelket vehetnek fel* a banktól, illetve az állami költségvetésből.

3. A vállalatok *nyereségüket* költségvetési befizetési kötelezettségük teljesítése után, központilag szabályozott elvek szerint *szabadon használhatják fel.*

4. A vállalatok *jogi személyként lépnek fel* más vállalatokkal és intézményekkel szemben és munkaadóként saját dolgozóikkal szemben. Ez azt jelenti, hogy a vállalatok jogait saját maguk közvetlenül érvényesíthetik. Gazdasági partnereiket szabadon megválasztva köthetnek szállítási szerződéseket. Tehát kötelezettségeket vállalhatnak és teljesíthetnek. Tevékenységükért anyagilag is felelősek. Önálló elszámolási rendszerük — saját gazdasági mérlegük, bankfolyószámlájuk stb. — van.

5. A vállalatok gazdasági önállóságukkal együtt, arra épülve, *operatív önállósággal* rendelkeznek. Maguk vesznek fel dolgozókat, állapítják meg bérüket és általában munkáltatásuk feltételeit. Meghatározzák a vállalat belső munkaszervezését, biztosítják a megszakítás nélküli anyagellátást, a berendezések és felszerelések rendszeres karbantartását, javítását, ésszerű kihasználását stb. Röviden szólva maguk gondoskodnak mindazokról a saját hatáskörükbe tartozó és tőlük függő feltételekről, amelyek a vállalaton belüli gazdálkodás folyamatosságához, zavartalanságához és eredményességéhez szükségesek.

3. A szocialista vállalat gazdálkodásának kockázata és nyeresége

A gazdálkodás velejárója a várható anyagi előnyökkel és hátrányokkal való számolás. A vállalatnak tehát részesednie kell gazdálkodása eredményéből a nyereségből is, de vállalnia kell az esetleges veszteség kockázatát is. A gazdálkodás — a ráfordítások megelőre-gezésének szükségessége és a piac valamilyen fokú bizonytalansága miatt — önmagában véve is kockázatvállalás. Tudniillik a ráfordítási költségek csak a piacon történő realizálás, azaz a vállalati munka társadalmi munkaként való elismertetésével térülnek meg.

A gazdálkodás kockázata azonban — a tervgazdálkodás ismert előnyei miatt — a szocializmusban *kisebb*, mint a ciklikusan ingadozó tőkés újratermelés körülményei között. Továbbá a szocializmusban a döntési hatáskörök osztottságának megfelelően, a kockázat is *megoszlik* a vállalatok és az állam között. A vállalat hatáskörébe tartozó döntésekért a felelősséget is a vállalatnak kell viselnie. Eredményes vállalati gazdálkodás esetén viszont a vállalat nyereségéből való részesedésének mértéke is a vállalati kollektíva tevékenységé-

nek hatásfokától függően differenciált. Ez ösztönzi a vállalatokat a gazdálkodásuk eredményességének lehetőségük szerinti fokozására, mint tevékenységük *közvetlen célja* elérésére: *kockázatuk minimálására*, illetve *jövedelmük maximálására*.

A *vállalati érdekeltség* alapján véve a társadalmi szintű gazdálkodással járó veszteség esőkkéntesére, illetve eredményességének (a nemzeti jövedelem) növekedésére irányuló *nép gazdasági érdek* részeként érvényesül. És ezért a *szocialista vállalat nyereségének társadalmi tartalma, szerepe is gyökeresen különbözik a tőkés profittól*.

A *tőkés profit* — mint tudjuk — a termelési eszközök tőkés magántulajdona alapján végbemenő *idegen munka elcsatításának eredménye*. Ezzel szemben a *szocialista vállalat nyeresége, a társadalmi tulajdonban levő termelési eszközökkel a vállalati kollektíva saját termelőmunkájával létrehozott kollektív jövedelme*.

A tőkés profitja növelésére irányuló törekvése nem esik egybe az ösztársadalmi érdekel. A szocialista vállalat nyereségének maximálása viszont nemcsak a vállalat érdeke, hanem egységet alkot a szocializmus gazdasági alaptörvényében kifejezett nép gazdasági célkitűzéssel: a társadalmi szükséglet minél jobb kielégítésére való törekvéssel. A *szocialista vállalat ugyanis nyereségének tömegét azzal a közvetlen céllal törekszik növelni, hogy az a vállalati dolgozók átlagjövedelmét* (bérét, nyereségrészesedését, prémiumát együttesen) *emelje*. E közvetlen célját viszont csak úgy érheti el, ha minél jobban takarékoskodik a termelés ráfordításaival és ha minél több és jobb minőségű olyan terméket állít elő, amely iránt a piacon kereslet van, illetve amely a társadalom tagjainak szükségletkielégítésére alkalmas. Mert ez úton tudja bevételeinek és kiadásainak különbségét: a nyereséget növelni.

4. A szocialista vállalati gazdálkodás egyszemélyi felelős vezetése és demokratizmusa

A szocialista állami vállalat élén az állam által kinevezett *igazgató* (trösztöknél: vezérigazgató) áll. Az igazgató (szövetkezeteknél a választott elnök) a vállalat egyszemélyi felelős vezetője. A vállalatnál hozható döntések az igazgató hatáskörébe tartoznak. Döntései a vállalaton belül *mindenkire* kötelezőek. Az egyszemélyi felelős vezető *joga és kötelessége* a vállalat profiljának megfelelő eredményes gazdálkodás megszervezése, a döntések szakszerű előkészítése, a vállalaton belüli döntési hatáskörök elhatárolása, a vállalati feladatok tervekben foglalt kidolgozásának, végrehajtásának és ellenőrzésének biztosítása. *Az igazgató a vállalat egész gazdálkodásáért, működéséért egyszemélyben felelős*.

Az igazgató úgy tudja feladatát eredményesen ellátni, ha messzemenően és rendszeresen támaszkodik vezető munkatársainak szaktudására és az egész dolgozó kollektíva véleményére, részben közvetlenül, részben a dolgozók társadalmi, illetve érdekképviseleti szervezetén keresztül.

Ezek gyakorlati érvényrejuttatása szükségessé teszi egyfelől a döntések vállalaton belüli ésszerű, decentralizált megosztását, másfelől a rendszeres *termelési tanácskozásokat*. Az előbbivel kapcsolatban igen fontos arról is gondoskodni, hogy a döntésre jogosult, vállala-

ton belüli vezető beosztású dolgozók, illetve fórum számára a helyes, szakszerű döntéshez és a döntés érvényrejuttatásához, valamint ellenőrzéséhez szükséges feltételek rendelkezésre álljanak. Hasonlóan fontos annak biztosítása is, hogy a különböző szintű döntések között megfelelő összhang legyen.

Döntések hozhatók arra illetékes vezető szakemberek által *egyéni*leg; több vezető által *közösen*; ezek bármelyikének a dolgozók érdekképviselői szervével, *a szakszervezettel együtt*esen; és végül a szakszervezet által *önálló*an is. A kollektíven hozott döntések nem csökkentik a meghozatalában részt vevők személyi felelősségét. Minden közösen hozott határozatnál pontosan meg kell jelölni a végrehajtás felelőssét.

Az állami vezetés és a szakszervezet együttes döntéseinek körébe tartoznak például a foglalkoztatással, a munkaviszonnyal és a dolgozók jövedelmeivel (bérrel, prémiummal, jutalmakkal) kapcsolatos kérdések. A szakszervezetet *önálló döntési jog* is megilleti, a dolgozók munkakörülményeivel, munkavédelmével, szociális és kulturális ellátásával kapcsolatos ügyekben.

A vállalati hatáskörökkel járó felelősség belső megosztása a vezető szakemberek között és a kollektíva bevonása a döntések előkészítésébe, az intézkedések kiadásába stb., a vállalat szocialista jellegét és abból következő demokratizmusát erősíti. Ennek *mind következetesebb gyakorlása biztosítja a vállalati kollektívában rejlő tudás, kezdeményező- és alkotóképesség kibontakoztatását, valamint gazdagítását, a vállalat egésze, vezetői és minden dolgozója javára*. Ennek igen fontos feltétele, hogy a vezetők a dolgozókat rendszeresen tájékoztassák a feladatokról, a vállalat gazdasági helyzetéről, javaslatokat kérjenek és azokat mérlegeljék, s így vonják be őket a feladatok kialakításába és végrehajtásával együtt azok ellenőrzésébe.

A vezetők és a dolgozók ilyen jellegű véleménycseréjének lehet célszerű módja a *termelési tanácskozás*. Kisebb egységekben az egész kollektíva együtt, nagyobb egységekben, például egész vállalati szinten, a képviselői szerveken keresztül történhet. Természetesen ha valamely javaslatot a vezető mérlegelés után elvet, ezért ő nem vonható felelősségre.

A szakszervezet jogosult a vezető döntési tevékenységét általánosan értékelni, beszámoltatni őt munkájáról és közreműködni személye megítélésében erkölcsi és anyagi elismerés vagy elmarasztalás alkalmával. A szakszervezet tehát a vállalati demokratizmus lehetőségeit *két irányban* kell, hogy kiaknázza: egyrészt a *gazdálkodás eredményesebbé tétele*, másrészt a *dolgozókrol való gondoskodás* érdekében.

A vállalati egyszemélyi felelős vezetés és a demokratizmus egységes hatékony működésében alapvető szerepe van a *pártszervezetnek*. Legfőbb feladatai a következők:

1. *Kezdeményezés* és közreműködés a vezetők kiválasztásában, nevelésében, munkájuk segítésében, az alkalmatlannak bizonyultak lecserélésében.

2. *Résztétel* a vállalat tervének kialakításában, a gazdaságpolitika megfelelő helyi érvényesítésében, a tervben foglalt feladatok megértetésében, elfogadtatásában és a teljesítés megszervezésében (a gazdasági vezetők és a tömegszervezetek tevékenységével összehangolva).

3. A terv végrehajtásának *ellenőrzése*, a vezetők beszámoltatása és észrevételek, illetve javaslatok tétele a vállalat munkájával és vezetésével kapcsolatban.

Az új gazdasági mechanizmusban — főként az önállóság növekedése miatt — a vállalat vezetésének és társadalmi szervezetének, valamint és a dolgozók kollektívájának felelőssége fokozódott.

III. A vállalati gazdálkodás anyagi eszközei és eredményessége a szocializmusban

1. A szocialista vállalat alapjainak körforgása és megtérülése

A szocialista vállalatok gazdálkodási tevékenységüket eszközeik segítségével végzik. A szocialista vállalatok eszközeit különböző *alapok* alkotják. A vállalati alapokat funkcionális alakjuk és megtérülési idejük szerint csoportosíthatjuk.

Funkcionális alakjuk szerint a vállalati alapok lehetnek: 1 pénzalapok, 2. termelőalapok és 3. árualapok. Mindjárt megjegyezzük, hogy a vállalatok áru- és pénzalapját közös néven *forgalmi alapnak* nevezzük. Mindhárom funkcionális alak egyszerre, egy időben, de állandó mozgásban létezik. A vállalati tevékenység *kiinduló pontján* az eszközöknek pénzformájuk van, azaz *pénzalapként* jelennek meg. A pénzeszközök forrása lehet: az előző termelési periódusban előállított termékek realizálásának *árbevétele*, bank-, illetve állami *hitel* vagy *költségvetési juttatás*. A vállalat pénzeszközeit termelési eszközök vásárlására és munkabéralap képzésére fordítja. (Ez utóbbiból fedezi dolgozói munkadíjazását.)

Ezzel a tevékenységgel a vállalat eszközeinek funkcionális alakja is megváltozik: a pénzalap *termelőalappá* alakul át. A vállalat dolgozói a termelési eszközök segítségével végzik termelőtevékenységüket. A termelési folyamatban egyrészt megváltozik a termelési eszközök használati értéke, új jószággá alakul, értékük pedig az elhasználódás mértékéig átmegy az új termékek értékébe. Ezt nevezzük *értékátvitelnek*. Másrészt viszont a munkaerő elhasználódásával *új érték képződik*, amit a megváltozott használati értékű új termék tartalmaz.

A vállalat termékei áruk, amelyeket értékesíteni kell a forgalmi folyamatban. Ezért a gazdálkodásnak ebben a szakaszában a vállalat eszközei *árualap* formát öltenek. Az áruk értékesítésével viszont ismét visszaváltoznak pénzformává, amelyből fedezni kell az újabb termelési folyamat feltételeit stb.

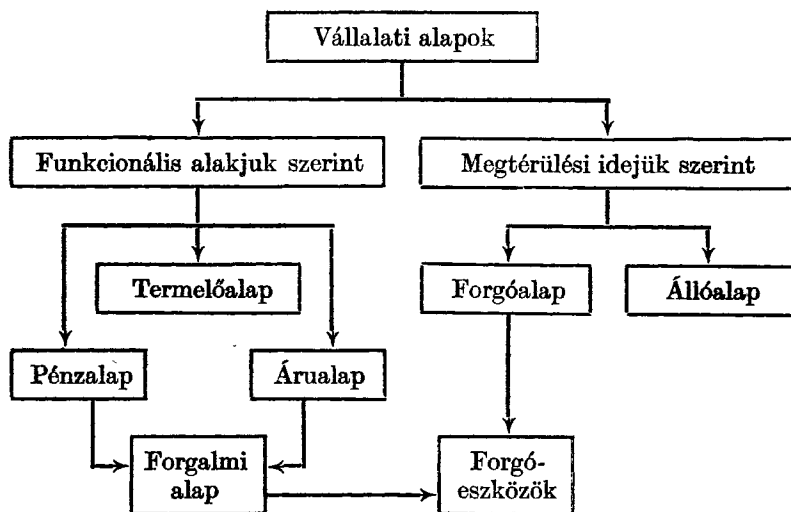
A vállalat eszközei tehát állandó körforgásban vannak, miközben folyton változtatják funkcionális alakjukat. Körforgásuk *első* szakaszában — a forgalomban — a *pénzalapok* *termelőalappokká* változnak; a *második* szakaszban — a termelőfolyamatban — a *termelőalapok* *árualapokká* lesznek, a *harmadik* szakaszban pedig — ismét a forgalmi folyamatban — az *árualapok* megint *pénzalappokká* válnak, s mint ilyenek, kiinduló pontjai egy újabb

körforgási folyamatnak. A körforgás e három szakasza folyamatos megismétlésükben alkotja az *alapok megtérülési folyamatát*.

Megtérülési idejük szerint a vállalati alapok lehetnek: 1. forgóalapok és 2. állóalapok. A *forgóalapokhoz* azok az anyagi eszközök tartoznak, amelyek egy termelési periódusban elhasználnak, és így értékük egyetlen körforgás alatt megtérül. Az *állóalapokat* viszont az olyan anyagi eszközök alkotják, amelyek csak több termelési periódusban használnak el, azaz értékük — elhasználódásuk fokozottságának megfelelően — csak hosszú idő, *több körforgás alatt térül meg*.

A vállalati forgó- és forgalmi alapokat közös néven *forgóeszközöknek* nevezzük.

(A vállalati alapok csoportosítását szemlélteti a 9. séma.)

9. séma

Vállalati alapok csoportosításának sematikus ábrája

A forgóeszközök egy körforgás (egy teljes fordulat) alatt megtérülnek. Ezért a forgóeszközök egy teljes fordulata napjainak számát *megtérülési időnek* nevezzük. A megtérülési idő és a forgóeszközök forgási sebessége között szoros kapcsolat van. A *forgási sebesség* ugyanis kifejezi, hogy a vállalat forgóeszközei egy adott időszak (általában egy év) alatt hányszor térülnek meg, azaz hány teljes körforgást végeznek. A forgási sebességet (S) úgy számoljuk ki, hogy a vállalat adott időszakbeli forgalmának (P) összegét (értékesítési ár-bevételét) osztjuk a vállalatnál átlagosan lekötött forgóeszközkészlet (A_f) értékével. Képletben:

$$S = \frac{P}{A_f}$$

Ha például egy vállalat évi forgalmának (értékesítési árbevételeinek) összege 18 millió Ft, forgóeszközeinek átlagos készlete pedig 3 millió Ft, akkor a forgási sebesség: $\left(S = \frac{18}{3} = 6\right)$.

Ez azt jelenti, hogy a forgóeszközök egy év alatt hatszor térülnek meg, azaz hat körforgást végeznek, vagy másképpen, a megtérülések száma hat. A megtérülés átlagos ideje pedig: $\left(\frac{360 \text{ nap}}{6} = 60 \text{ nap}\right)$.

A forgási sebesség növelését és egyben a megtérülési idő csökkenését eredményezi az, ha ugyanazt a forgalmat kisebb átlagos eszközkészlettel bonyolítják le, vagy ha ugyanazzal az eszközkészlettel nagyobb forgalmat bonyolítanak le. A vállalatok ezt egész gazdálkodásuk megjavításával: a termelés jobb megszervezésével, a kereslethez igazodó mennyiségű és minőségű termékek termelésével, optimális készletek tartásával, a beszerzési és értékesítési munka javításával stb. érhetik el.

2. A vállalati költség és jövedelmezőség a szocializmusban

A vállalatok anyagi érdekeltsége nyereségük — az árbevétel és termelési ráfordítások közötti különbség — maximalálásához kapcsolódik. Ennek oka az, hogy ez az érdekeltség ösztönzi a vállalatokat a legoptimálisabb, a népgazdasági érdekeknek legmegfelelőbb gazdálkodásra, továbbá, a vállalati nyereség tükrözi legkomplexebben tevékenységük milyenségét. Az anyagi érdekeltségnek megfelelően a vállalatok gazdálkodási céljukat a realizálható, a szükségleteknek megfelelő termékek termelésével és a termelési ráfordítások (költségek) csökkentésével érhetik el.

A vállalatok költségként számolhatják el: egyrészt a termelés *valóságos* költségeit (az amortizációt és az elhasznált forgóeszközök értékét és a munkabért), másrészt a termelési eszközök és az eleven munka díjának járulékos költségeit (az eszközkötési járulékot, az illetményadót és az SZTK-járulékot), az úgynevezett *fiktív* költségeket. Ez utóbbiak — mint már tudjuk — csak a vállalatnál jelentkeznek költségként. Népgazdasági szinten azonban a társadalmi tiszta jövedelem részét alkotják.

A vállalati termelési *költség szint* csökkentésének fő módszerét az önköltség csökkentése jelenti. A *vállalati önköltség a termékegységre jutó eleven és holt munka vállalati költségeit foglalja magában*. A termékegységre jutó összmunka-ráfordítás költségét leginkább a munkatermelékenység emelésével lehet csökkenteni. A *munkatermelékenység* növelésének számos ismert lehetősége közül a műszaki színvonal emelése, fejlettebb technológiai eljárások alkalmazása, új nyersanyagok felhasználása, a dolgozók szakképzettségi színvonalának emelése, a munkaintenzitás optimális fokra emelése, a bürokrácia csökkentése stb. első-sorban eleven munka megtakarítóak. A termelékenységre jutó holt munka csökkentésének pedig legfőbb módszere a kapacitáskihasználás fokozása, az anyagok takarékos felhasználása (selejtvesztéses csökkentése, hulladékok feldolgozása stb.).

Az önköltség alakulásának tényezője az *eleven és a holt munka arányának változása is*. Az eleven és a holt munka optimális arányának biztosítására kíván hatást gyakorolni az állam a vállalati eszköz- és bérarányos jövedelemelvonás rendszerével. Ez az élő és holt munkával való együttes, kombinatív takarékosagra, valamint az intenzív jellegű fejlesztésre is ösztönzi a vállalatokat.

Befolyásolja az önköltség alakulását a *termelés mennyisége is*. A termelés bizonyos költségtényezői ugyanis viszonylag függetlenek vagy alig függenek a termelés mennyiségi változásától. Ilyenek például az állóeszközök értékcsökkenése, az eszközkötési járulék. Ezeket a költségtényezőket *állandó (fix) költségeknek* nevezzük. A termelési költség egyéb tényezőinek nagysága viszont a termelés mennyiségének változásától függően alakul. Ezeket a költségtényezőket *változó költségeknek* nevezzük. Ilyen például a munkabér és járulékos költségei, az anyagköltségek. A változó költségek függése a termelés mennyiségétől különböző. Az alapanyagok költségei például a termelés mennyiségi változásával egyenes arányban alakulnak. Az ilyen költségeket *arányosan változó költségeknek* nevezzük. Más költségek — mint például a túlórapótlékok — a termelés növelésénél gyorsabban, tehát *progresszíven* emelkednek. Végül vannak olyan költségek — mint például az üzemi épületek karbantartási költségei — amelyek a termelés mennyiségének növelésénél lassabban, tehát *degresszíven* emelkednek.

A termelési költségek különböző mértékű változásai miatt a termelés mennyiségének optimális szintre emelésével az önköltség csökkentését lehet elérni.

Önköltségcsökkentő tényező továbbá a befektetett eszközök *megtérülési idejének* rövidítése, illetve a forgási sebesség növelése is, amelynek módszereivel már foglalkoztunk.

A költségshíznál csökkentése az önköltség csökkentésén kívül a *termelés szerkezetének* (gyártmánystruktúrájának) *változásával* — azaz a nyereségesebb áruajták termelésének fokozásával, illetve a kevésbé jövedelmező termelésének csökkentésével — is elérhető.

3. A szocialista vállalat anyagi érdekeltsége és nyereségfelhasználása

A vállalat árbevétele és termelési költségének különbsége: a vállalati *bruttó nyereség*.

A vállalati bruttó nyereség nagyságának alakulását a *vállalatok gazdálkodásától viszonylag független tényezők is befolyásolják*.

Egyrészt különbözők a vállalatok termelési feltételei. Eltérő például a vállalatok termelési eszközeinek technikai színvonala. Ezért azoknál a vállalatoknál, ahol a termelési eszközök az átlagosnál fejlettebbek, magasabb bruttó nyereség, ahol viszont az átlagosnál fejletlenebbek, alacsonyabb bruttó nyereség keletkezik. Vagy például a termelői árak alakulását a hazai ráfordításon kívül a nemzetközi árak is befolyásolják. Ez szintén differenciálja a vállalati bruttó nyereséget.

Másrészt az állami preferenciák alkalmazása miatt bizonyos termékek ára — mint tud-

juk — magasabb a termelői áránál. Más termékeknek viszont a termelői áránál alacsonyabb áruk van. Az áreltérítések viszont tükröződnek a vállalati bruttó nyereségben.

Mivel e tényezők nem a vállalatok jó vagy rossz gazdálkodásával kapcsolatosak, indokolt az általuk előidézett nyereségszóródást kiegyenlíteni, illetve csökkenteni. A jövedelmek kiegyenlítése azonban nem lehet teljes, mivel a vállalatok érdekeltségét biztosítani kell. Ezt azzal lehet elérni, ha a jó gazdálkodásból származó többletjövedelmet a vállalatoknál hagyjuk és ily módon bizonyos mértékű jövedelmkülönbségek jönnek létre a gazdálkodó egységek között. Így a vállalatoknak érdekük lesz javítani termelési feltételeiket, mivel az magasabb nyereséget biztosít számukra.

A jövedelmek kiegyenlítésének konkrét formái a következők.

A jobb termelési és természeti feltételek hatására keletkező járadék jellegű többletjövedelmek zömét termelési *adóval* vonja el az állam. Az átlagosnál rosszabb feltételekkel működő vállalatok viszont *állami dotációban* részesülhetnek.

Az állami preferenciák miatt keletkező többletjövedelem zömét a vállalatoknak *forgalmi adó* formájában kell befizetni az állami költségvetésbe. A termelői áránál alacsonyabb ármegállapításból származó vállalati veszteség miatt viszont *ártámogatásban* részesülhetnek azok a vállalatok, amelyek e termékek termelésével foglalkoznak.

A fentiek szerint módosult vállalati *adóköteles nyereség* már olyan nagyság, amely a vállalatok gazdálkodásának minőségét tükrözi. Ezért a további nyereségelvonást már egységes elvek szerint kell megvalósítani. Így érhető el ugyanis *egyrészt* az, hogy az állam központi feladatainak ellátásához szükséges eszközök is biztosítva legyenek; *másrészt* az, hogy a vállalatoknál maradó nyereségrész a vállalatok gazdálkodásától függő mértékben fedezze a vállalati érdekeltségi alapok képzését. E kettős feladat — a népgazdasági érdekek és a vállalati érdekeltség összehangolásának — megoldását *biztosítja* az egységes elvek figyelembevételével kidolgozott *nyereségadóztatás* rendszere. A nyereségadó alapja a vállalati adóköteles nyereség. A nyereségadó mértékének megállapítása a következőképpen történik.

A vállalatok adóköteles nyereségüket központilag kötelezően előírt módszer szerint — a bérköltség és az átlagosan lekötött eszközérték arányában — két részre osztják. A bérekkel arányos „*R-nyereségrész*” *progresszíven*, az eszközökkel arányos „*F-nyereségrész*” *változatlan* (lineáris) *adókulccsal* *adóztatják*.

Az *R-nyereségrész után fizetendő nyereségadó* kiszámítása a következő. Az *R-nyereségrész* ki kell fejezni a bérek százalékában. E százalékban kifejezett nyereségek hét sávban helyezkednek el. Az egyes sávokhoz különböző adókulcsok tartoznak. Így például a második sávban a 3—5%-ig terjedő nyereségszázalék tartozik, az adókulcs itt 20%. Ez azt jelenti, hogy azok a vállalatok, amelyeknél az *R-nyereségrész* a kifizetett bérek 3—5%-a, a nyereséghányad 20%-át kötelesek nyereségadó címen befizetni az állami költségvetésbe. Az adókulcsok sávonként, lépcsőzetesen emelkednek 0—70%-ig. Az adósávok 1970-ig évenként egy-egy lépcsővel eltolódnak lefelé. Így például 1969-ben a második sávba az 5—7%-ig, 1970-ben a 7—9%-ig terjedő nyereségszázalékok tartoznak, a 20%-os adókulcs változat-

lanul hagyásával. Az *R*-nyereségrész adóztatásának ez a rendszere már eleve egyik biztosítékát, illetve forrását jelenti a reálbérek emelkedésének.

Az *R*-nyereségrész adózás után visszamaradó hányadát a vállalatok kötelesek *részesedési alapjukba* helyezni.

Az *F*-nyereségrész adóztatása meghatározott — tehát sem a nyereség tömegétől, sem (annak valamely termelési tényezőhöz viszonyított arányától) rátájától nem függő — *adókulccsal* történik; jelenleg a következők szerint:

Ipar, építőipar, közlekedés	60%
Kereskedelem	70%
Mezőgazdaság	45%

Az *F*-nyereségrész adózás után visszamaradó hányadát a vállalatok kötelesek *vállalatfejlesztési alapjukba* helyezni.

A vállalatok részesedési és vállalatfejlesztési alapjuk 10—10%-ából, meghatározott felső határ eléréséig kötelezően *tartalékalapot* képeznek. A tartalékalapot minden évben addig kell növelni, amíg a tartalékalap összege el nem éri a bérköltség 3%-ának és az eszközállomány értéke 0,3%-ának együttes összegét.

A vállalati részesedési, fejlesztési és tartalékalapok felhasználásáról — az erre vonatkozó előírások figyelembevételével — a vállalat vezetősége dönt.

A *részesedési alaptól* kell fedezni ugyanis a vállalati dolgozók *jutalmazását, premizálását, bérszínvonalának emelését, év végi nyereségrészesedését, szociális és kulturális ellátásának javítását, az esetleges újítási díjakat.*

Mivel a részesedési alap felhasználását a fenti célokra a vállalat vezetői szabad döntésük alapján használhatják fel, ez a vállalat vezetőinek fontos anyagi ösztönzési lehetőséget nyújt. Biztosítékot teremt arra, hogy a dolgozók különböző színvonalú munkáját különböző színvonalon értékeljék.

A részesedési alap felhasználása így biztosítja a dolgozók fokozottabb anyagi érdekeltiségének megvalósítását az egyéni munkájuk teljesítményének fokozásában és a vállalati gazdálkodás osszseredményességének javításában is. A vállalat gazdaságosabb működése ugyanis a részesedési alap növelésével, ez viszont a dolgozók jövedelmének emelkedésével jár. A jövedelmeknek azonban úgy kell alakulniuk, hogy a dolgozók fizetése végzett munkájuk mennyisége és minősége szerint differenciált legyen.

A *fejlesztési alapot* a vállalati *forgóalap bővítésére, beruházások megvalósítására, beruházási hitelek és állami kölcsön törlesztésére, kommunális adó fizetésére* kell felhasználni. A felhasználás konkrét módjáról, arányairól a vállalat vezetői saját hatáskörben döntenek. Ez lehetővé teszi a vállalatok számára, hogy a meglevő eszközökkel való gazdálkodáson túlmenően maguk döntsenek az alapok felújításáról és bővítéséről is.

A *tartalékalap: kockázati alap.* S mint ilyet, a vállalati fejlesztési és részesedési alapok kiegészítésére kell fordítani olyan években, amikor átmeneti eredményromlás következik

be a vállalatnál. A vállalatfejlesztési alap kiegészítése akkor válik szükségessé, ha az nem nyújt fedezetet az alapot terhelő esedékes hitel- és állami kölcsön törlesztésekre, valamint a kommunális adó fizetésére. A részesedési alapot pedig akkor kell kiegészíteni, ha az a tárgyévben nem éri el az előző évi alap összegét.

IV. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek vállalatszerű gazdálkodásának sajátosságai

A szocialista mezőgazdaság legjellemzőbb termelő *alapegysége a mezőgazdasági termelőszövetkezet*. Lényegét tekintve *szintén szocialista vállalat*, mivel alapjában véve rendelkezik azokkal az általános vonásokkal, amelyek a vállalatot jellemzik. Így: a termelési eszközök csoporttulajdona kizárja a kizsákmányolást; egyéniből kollektív tulajdonná vált termelési eszközöket kapcsol össze tagjai személyes tulajdonában maradt munkaerejével; tervszerű és egyben elkülönült önálló árugazdálkodást folytat és külön érdekeit általánosan e viszonyok keretében érvényesíti; termékeit árukként állítja elő és zömmel a piacon, pénz segítségével cseréli el és bevételeiből fedezi kiadásait; érvényesíti az anyagi érdekeltség elvét stb.

A termelőszövetkezet azonban lényeges sajátosságokkal rendelkezik. Ezek a következők:

1. A szövetkezet *létrehozásának útja a tagok önkéntes határozata alapján történő személyi és vagyoni társulása*.

2. A szövetkezet *tulajdonilag is elkülönült* mind az állami tulajdontól, mind a többi szövetkezettől, mert a termelési eszközök csoporttulajdonban vannak. Kivételt képez a csoporttulajdon vonatkozásában a föld, amely — mint tudjuk — lehet szövetkezeti, egyéni és állami tulajdonban.

3. A szövetkezet működésének *állami irányítása decentralizáltabb*, a gazdaságon belüli *vezetés demokratizmusa az állami vállalatokétól némileg eltérő formában valósul meg*. A legfontosabb kérdésekben a *közgyűlés*, operatív kérdésekben pedig a tagság által *választott vezetőség* dönt.

4. *Egy gazdaságon belül létezik a nagyüzemi közös gazdálkodás, és a kisüzemi-családi, háztáji termelés*.

5. *Nagyobb a kockázatvállalás mértéke és a nyereségszerzés lehetősége*, ezért a tagok egyéni jövedelme is nagyobb mértékben függ a szövetkezet bruttó jövedelmétől.

A mezőgazdasági termelőszövetkezet gazdálkodásának körébe tartozik mindenekeelőtt, mint fő tevékenység, a mezőgazdasági — növénytermelési és állattenyésztési eredetű — termékek termelése és értékesítése. Foglalkozik továbbá termékeinek feldolgozásával, illetve egyéb kiegészítő tevékenységgel. Az új gazdasági mechanizmusban a termékfeldolgozás és a kiegészítő tevékenység köre lényegesen kiszélesedett, de szerepe továbbra is csak *másodlagos*, és nem eredményezheti a fő tevékenység háttérbe szorítását.

A termelőszövetkezet anyagi érdekeltsége a bruttó jövedelem $(v + m)$ közvetlen maximálására irányul. Minél nagyobb ugyanis abszolúte és relatíve egy termelőszövetkezeti tagra vetítve a bruttó jövedelem, annál magasabb színvonalon áll a tagok részesedése és annál több jut felhalmozásra. E cél megvalósítása viszont egybeesik a népgazdaság érdekeivel. A szövetkezet bruttó jövedelmét ugyanis árbevételének növelésével és költségeinek csökkentésével tudja fokozni. Árbevétele pedig akkor emelkedik, ha maximálja az olyan termékek termelését, amelyek iránt a piacon kereslet van, azaz ha szükségletre termel. Költségei csökkentésének viszont fő módszere az önköltség (termékegységre jutó költségek) csökkentése, amit az állami vállalatokhoz hasonlóan lehet megoldani.

A szövetkezeti bruttó jövedelmet úgy kapjuk meg, ha a bevételekből levonjuk a termelés anyagi költségeit: az elhasznált forgóeszközök értékét és az állóeszközök értékcsökkenését, az amortizációt.

A bruttó jövedelem felhasználásának sorrendje a következő.

1. Költségment kell elszámolni az év közben rendszeresen kifizetésre került egyéni jövedelmeket, azaz a termelőszövetkezeti tagok garantált munkadíját. Ennek mértéke az előző két évben kiosztott jövedelem alapján tervezett részesedés legfeljebb 80%-a lehet. Konkrét nagyságát a szövetkezet határozza meg. Költségment kell elszámolni a tagok által bevitt föld után a tagoknak fizetendő földjáradékot is, amelynek nagysága a földek minőségétől függően differenciált. Végül költségként kell elszámolni a szövetkezeti alkalmazottak munkabérét és prémiumát.

2. Ezután kell teljesíteni az állam iránti kötelezettségeket (köztartozásokat), illetve az esetleges egyéb kötelezettségeket. A szövetkezetnek ugyanis hozzá kell járulnia az osztályadalmi költségek fedezéséhez. A termelőszövetkezetnek 6% jövedelemadót és 7,5% társadalombiztosítási járulékot kell fizetni a tsz-tagok és családtagok összjövedelme után, 17% SZTK-járulékot az alkalmazottak bére után és a föld minőségétől függően differenciált földadót a szövetkezeti használatban levő földterület után.

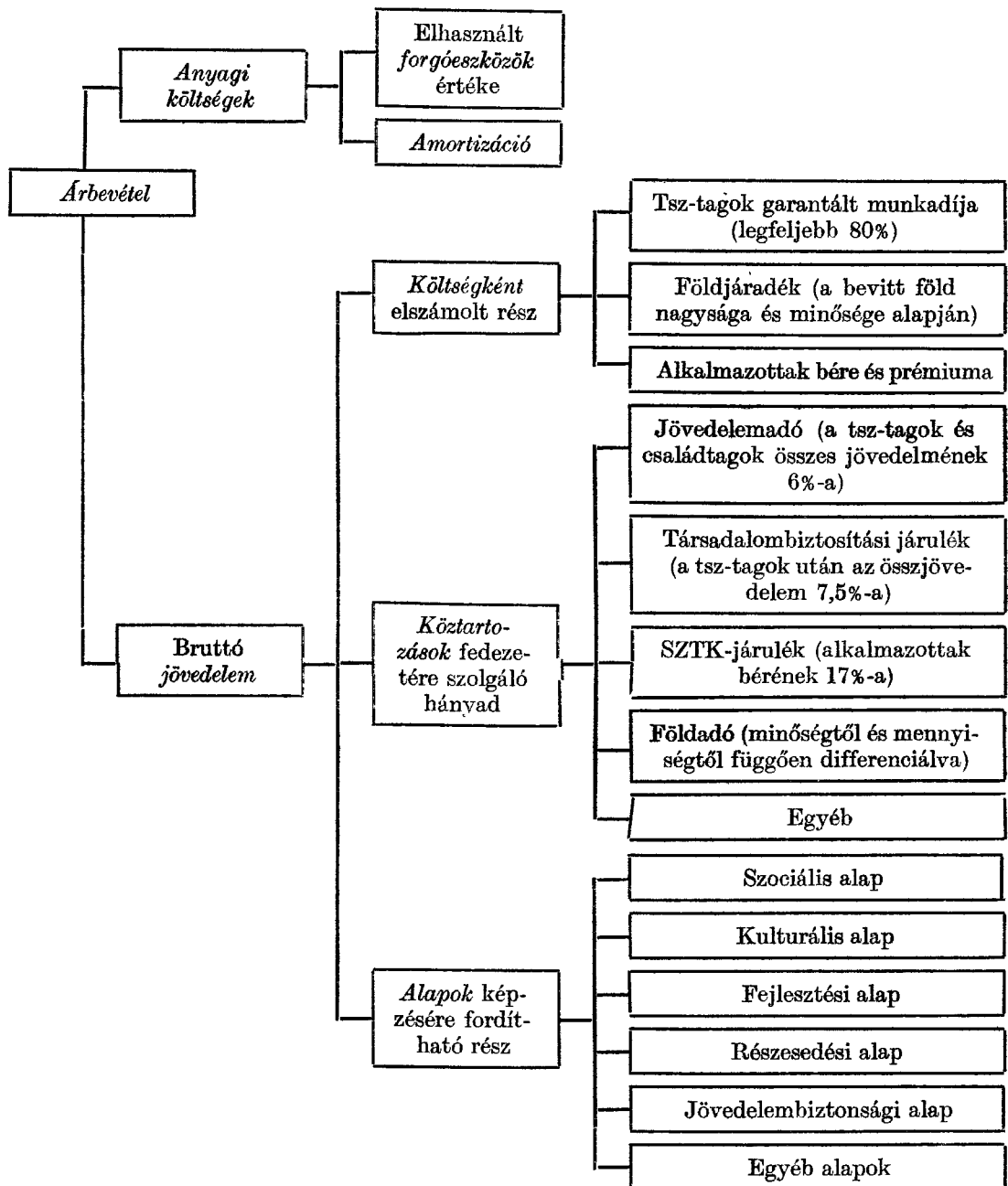
3. A bruttó jövedelem további részéből szociális, kulturális, fejlesztési, részesedési és jövedelembiztonsági alapot kell képezni. Az alapok mértékét és arányát a szövetkezet határozza meg, de a fejlesztési alapot a részesedési alappal arányosan kell növelni.

A szociális alap fedezi a tagokat és családtagokat megillető szociális juttatásokat (például keresőképtelen betegek, szülő nők, katonai szolgálatot teljesítők juttatásait). A kulturális alap oktatási, kulturális és sportcélú kiadások fedezésére szolgál (például napközi otthonok üzemeltetésére).

A fejlesztési alaphoz a termelési álló- és forgóeszközök bővítését kell megvalósítani. A részesedési alaphoz fedezi a tagok és családtagok év végi kiegészítő részesedését, a végzett munka arányában.

A jövedelembiztonsági alap rendeltetése a jövedelem már elért színvonalának biztosítása olyan években, amikor valamilyen okból jövedelemcsökkenés következik be. A szövetkezet egyéb alapokat is képezhet.

(A termelőszövetkezetek árbevételének felhasználását szemlélteti a 10. séma.)

10. séma

A termelőszövetkezet árbevételének felhasználása

A termelőszövetkezetek működésük gazdaságosabbá tételére, közös gazdasági érdekeik előmozdítására és tevékenységük összehangolására egy vagy több feladat megvalósítására társulhatnak. *A társulásban részt vevő szövetkezetek* maguk választhatják meg a társulás formáját.

Az egyszerűbb gazdasági együttműködési formában a termelőszövetkezetek a közös tevékenységhez közösen biztosítják a szükséges eszközöket. Az együttműködés eredményéből a hozzájárulás arányában részesednek.

A közös vállalkozási formánál a részt vevő szövetkezetek meghatározott tevékenységi körben önálló jogi személyként, illetve külön álló szervezetként működő *szövetkezeti formájú* vállalkozást hoznak létre. A közös vállalkozás gazdálkodására a termelőszövetkezetek működési alapelvei és a termelőszövetkezetekre vonatkozó rendelkezések érvényesek. A vállalkozás jövedelméből a termelőszövetkezetekhez hasonlóan alapokat kell képezni, fedezni kell az állammal szembeni és egyéb kötelezettségeket, míg a fennmaradt jövedelmrészből a részt vevő szövetkezetek vagyoni hozzájárulásuk arányában részesednek.

A *szövetkezeti közös vállalati* formánál a részt vevő szövetkezetek szerződéssel meghatározott tevékenységi körre közös vállalatot alapítanak. A vállalat működéséhez egyéb szocialista szervezetek, pl. állami vállalatok is csatlakozhatnak. Ez utóbbi esetben *állami-szövetkezeti vegyes* vállalatról beszélünk. A közös vállalat munkáját munkaszerződéssel alkalmazott dolgozók végzik és igazgató irányítja. A közös vállalat működésére az *állami vállalatokra* vonatkozó szabályok érvényesek. Az alapok képzése és az állam iránti, illetve egyéb kötelezettségek teljesítése után fennmaradó jövedelmrészből a résztvevők az alapító határozat szerinti arányban részesednek.

A szocialista világgazdaság és a két rendszer versenye

I. A szocialista világgazdaság kialakulása és összetétele

A föld valamennyi országa és népei világméretű társadalmi, gazdasági és politikai kapcsolatainak összessége együtt alkotja az egyetemes *világrendszert*. E sokoldalú kapcsolatok között kiemelkedő jelentősége van a termelési-gazdasági kapcsolatoknak. Az országok nemzetgazdaságainak és sokrétű kölcsönhatásos termelési-gazdasági kapcsolatainak összessége jelenti az egyetemes *világgazdaságot*. Az egyetemes világrendszer és ezen belül az egyetemes világgazdaság is két nemzetközi rendszert foglal magában: a tőkés és a szocialista rendszert. Mindkét rendszerhez több állam tartozik és ezért beszélünk külön-külön tőkés és szocialista „világrendszer”-ről, illetve „világgazdaság”-ról. A tőkés világrendszer lényegével (a negyedik fejezetben) már megismertkedtünk. Ebben a fejezetben viszont a szocialista világrendszerrel és a két rendszer gazdasági versenyével foglalkozunk.

A *szocialista világrendszer* a szocializmus és a kommunizmus útján haladó önálló, szabad népek közössége, amelyen belül szoros társadalmi, gazdasági és politikai kapcsolatok vannak az országok között. E kapcsolatokban messzemenően érvényesül az *egyenjóság*, a *függetlenség*, az állami *szuverenitás*, a testvéri, *kölcsönös segítségnyújtás* és a *szocialista internacionalizmus* elve. Együttműködésük, sokrétű kapcsolataik alapja *közös vonásaikban* rejlik. A szocialista országoknak: azonos jellegű a *gazdasági alapjuk*, mivel a termelési eszközök társadalmi tulajdona uralkodik; egytípusú az *államrendjük*, a politikai hatalom a dolgozó tömegek kezében van; közös *ideológiájuk* a marxizmus—leninizmus; egységesek *érdekeik*, szocialista vívmányaik és nemzeti függetlenségük megvédésében az imperialisták támadásaival szemben, a világbéke megőrzésében; közös *céljuk*, a kommunizmus mielőbbi teljes felépítése.

A szocialista országok együttműködését alapvetően meghatározó közös jellemzőiken kívül a közöttük levő kapcsolatokra hatást gyakorolnak *különbségeik*, *sajátos viszonyaik* is. Többek között az, hogy — a gazdasági kiegyenlítődség tendenciájának érvényesülése elle-

nére — még mindig jelentős eltérések vannak a gazdaságilag fejlettebb és kevésbé fejlett szocialista országok termelőerőinek színvonalában és struktúrájában. Eltérő az egyes szocialista országok területének nagysága és természeti kincseinek gazdagsága, valamint lakosságuk száma és múltbeli hagyományaik. A szocialista országok *nemzeti tulajdona* alapján érvényesül a nemzeti önállóság és az állami szuverenitás elvének — a szocialista országok közös érdekeivel összhangban történő — tiszteletben tartása. Az egyes szocialista országoknak a tőkés világrendszerhez tartozó országokkal fennálló kapcsolatai is sok tekintetben különböznek egymástól.

A *szocialista világgazdaság* a szocialista világrendszer legfontosabb része, létalapja. Magában foglalja valamennyi szocialista ország népgazdaságát és a közöttük levő sokoldalú kölcsönös gazdasági kapcsolataik összességét. *Kialakulása* a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmével kezdődött és az 1950-es évek vége, az 1960-as évek eleje az az időszak, amelytől a szocialista gazdasági rendszert, mint *világgazdaságot* létezőnek tekinthetjük. A Szovjetunió népgazdasága ugyanis — *mint egyedüli szocialista ország gazdasága* — önmagában még nem alkotott világgazdaságot. A második világháború után azonban a létrejött népi demokratikus országok szocialista forradalmuk eredményes megvívása (a proletárdiktatúra megteremtése és a termelési eszközök társadalmi tulajdonának uralkodóvá tétele, valamint a szocializmus építésének kibontakozása) után tartós gazdasági kapcsolatba kerültek egymással és a Szovjetunióval. E kapcsolatok egyre szélesebb körűvé és mind jellemzőbbé váltak, majd később újabb országok léptek a szocialista fejlődés útjára és bővítették a szocialista világgazdaság körét.

A szocialista világgazdaság létezése objektív történelmi tény. Mégsem tekinthetjük a kialakulási folyamatot lezártnak mindaddig, amíg a szocialista világgazdaság egyetemes és egyetlen világgazdasággá nem válik a földön.

Ma a szocialista világgazdaság 14 ország sok szállal összekapcsolódó népgazdaságát foglalja magába. Ezek az országok: Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Kína, a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság, Kuba, Lengyelország, Magyarország, Mongólia, a Német Demokratikus Köztársaság, Románia, Szovjetunió és a Vietnami Demokratikus Köztársaság. A szocialista országok a föld területének 26%-án terülnek el; magukba foglalják a föld népességének 35%-át, és a világ ipari termelésének közel 40%-át adják.

Mint már láttuk, a szocialista világrendszer, azon belül a szocialista világgazdaság, összetevő részeinek, az egyes szocialista országoknak, illetve azok népgazdaságainak és kapcsolatainak *alapvető azonosságait* és *számottevő különbségeit* egyaránt magába zárja. Csak ennek szem előtt tartásával érthetjük meg a szocialista világgazdaság fejlődése folyamatának tartalmát, sajátosságait: mind az eredményeket, mind a fogyatékoságokat; az előrehaladás fő hajtóerőit ugyanúgy, mint annak korlátaikat. *A mai szocialista világgazdaság lényegéhez egyaránt hozzá tartozik annak egységes jellege és belső ellentmondásossága.* Az ellentmondásosság összetevője igen sokrétű és bonyolult. Forrása: az egyes országok termelőerőinek, népessége életszínvonalának eltérései, a szocialista termelési viszonyok működési mechanizmusának sajátosságai és ezekből adódó tényleges és vélt érdekeik különbségei,

a múlt rendszer maradványaként nem egy országban hol erősebben, hol kevésbé kísértő nacionalizmus stb.

A szocialista világgazdaság legfőbb belső ellentmondása *a termelők nemzetközi jellege és a szocialista tulajdon önálló, nemzeti formája közötti ellentmondás*. Ez a szocialista világgazdaság fejlődésének mai fokán történelmileg szükségszerű. Olyan objektív ellentmondás ez, amely legfőbb talaja azoknak a nehézségeknek, amelyek át- meg átszövik a szocialista országok *gazdasági együttműködését*. Létezése azonban ugyanúgy nem örök érvényű, mint ahogy megoldása sem elhatározás vagy óhaj kérdése. Léteével reálisan számolva fejleszthetők és szilárdíthatók meg a szocialista országok gazdaságai és azok együttműködése. Az együttműködés formáinak és módszereinek mind tökéletesebbé válásával alakulnak ki azok a feltételek, amelyek hosszú történelmi időszakot igénybe véve vezetnek majd el a szocialista világgazdaság belső ellentmondásának fokozatos enyhüléséhez és megoldásához minden ország és a szocialista világrendszer egészének javára.

II. A szocialista nemzetközi munkamegosztás és a KGST-országok gazdasági együttműködése

1. A szocialista nemzetközi munkamegosztás lényege és fő szervezete

A szocialista nemzetközi munkamegosztás sajátosságai

A szocialista országok termelőerőinek színvonala és fejlődésének gyors üteme objektíve *szükségessé teszi a nemzetközi munkamegosztás teroszerű fejlesztését*. A termelők fejlődése — mint ismeretes — már a kapitalizmusban megkövetelte a termelés és a csere nemzetközivé tételét. A termékek rendkívül gazdag választéka, illetve annak gyors bővülése és az olyan termelőberendezések elterjedése, amelyeket csak óriási sorozatgyártás mellett lehet gazdaságosan kihasználni, már önmagában is kiváltotta a termelés nemzetközi méretű társadalmasításának objektív tendenciáját. Ennek az a magyarázata, hogy egyrészt egyetlen ország sem (de különösen egy kis ország nem) képes arra, hogy minden termékfajta hazai úton történő előállítását gazdaságosan megvalósítsa; *másrészt* a nagy teljesítőképességű termelőberendezések optimális kihasználásával termelhető termékek mennyisége általában nagyobb az adott termékek iránti hazai kereslet nagyságánál. Megszűnt tehát a termelés és felhasználás egy országon belüli megegyezésének lehetősége. Ezért az egyes országok szükségleteik bizonyos körét más országokban előállított termékekkel elégítik ki, illetve az általuk termelt áruk bizonyos részét más országokban realizálják.

A nemzetközi munkamegosztás fejlesztésének irányába hatott továbbá az is, hogy a tudomány és a technika fejlődésével egyre bővül azoknak a területeknek a köre, amelyek továbbfejlesztése az óriási ráfordításigényesség miatt csak nemzetközi összefogással valósítható meg.

A szocialista országok közötti nemzetközi munkamegosztás fejlesztése ezen túlmenően szükséges *egyrészt* a tőkés világrendszerből való gazdasági függetlenségük biztosítása; *másrészt* az imperialista országok részéről a szocialista országok irányába folytatott diszkriminatív gazdaságpolitika (például embargó) miatt is.

A szocialista országok a fent kifejtett objektív szükségszerűség ismeretében *tervszerűen* fejlesztik az egymás közötti munkamegosztást. De a lehetőségeknek és a szükségleteknek megfelelően bővítik gazdasági kapcsolataikat a tőkésországokkal is.

A nemzetközi munkamegosztás fejlesztésének *célja* és módja elválaszthatatlan kapcsolatban áll a társadalom — gazdasági alaptörvényében kifejezett — céljával és a cél elérésének eszközeivel. A tőkés nemzetközi munkamegosztás fejlesztése végső soron a profitért folyó termelésnek alávetett, s mint ilyen, eszközül szolgál más országok népeinek kizsákmányolásához is.

A szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlesztése elősegíti a szocialista országok termelésének növelését, s ezáltal egyik eszközét jelenti a szocialista országok lakossága állandóan növekvő szükségletei lehető legteljesebb kielégítésének és a szocialista társadalom valamennyi tagja sokoldalú fejlődésének.

E célkitűzés megvalósításánál, tehát a nemzetközi munkamegosztás fejlesztésénél sokoldalú *követelménnyel* kell számolni. Lássuk ezek közül a legfontosabbakat.

1. Számolni kell külön-külön az egyes országok és együttesen az egész szocialista világrendszer *sokoldalú, arányos és gyors ütemű* gazdasági fejlesztésének követelményével.

2. Figyelembe kell venni a termelés *hatékonysága* fokozásának követelményét országonként és táborméretekben egyaránt.

3. Elő kell mozdítani a termelés nemzetközi *szakosztását és kooperációját*.

4. Számolni kell azzal a törvényszerű követelménnyel, hogy a szocialista országok gazdasági fejlettségi színvonalában történelmileg kialakult *különbségeket* fokozatosan meg kell szüntetni.

5. A gazdasági fejlődéssel elő kell segíteni a szocializmus kapitalizmus feletti *győzelmét*.

A szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlesztésének célkitűzését a szocialista világrendszerhez tartozó országok *erőforrásainak*, a fenti követelmények és a kölcsönös előnyök figyelembevételével a legcélszerűbben koordinált (összehangolt) *felhasználásával és fejlesztésével lehet elérni*.

Az egyes szocialista országokban (már ismert gazdasági különbségeik alapján) eltérőek a termelés ráfordítási, bővítési lehetőségei. *Egyrészt* a termelés bővítésének mértékét egy adott országon belül azok a tényezők határozzák meg, amelyek fejlesztési lehetősége a legkorlátozottabb, ez jelenti a szűk keresztmetszetet. A nemzetközi munkamegosztás azonban elősegítheti ezeknek a szűk keresztmetszeteknek a feloldását. Az egyes országokban ugyanis általában más-más tényezők bizonyulnak szűkösnek. Ezért a gazdasági kapcsolatban álló országok kicserélhetik a bőségben levő forrásaikat, ami lehetővé teszi, hogy termelésük bővítése nagyobb mértékű legyen annál, amit e kapcsolatok nélkül tudnának megvalósítani.

Másrészt a termelés bővítését meghatározza a fogyasztás szerkezete és nagysága is. Tudniillik a szűk keresztmetszetek feloldhatók, illetve jelentősen csökkenthetők a termelés olyan strukturális módosításával is, amelyben a bővítést azokban az ágazatokban valósítják meg, ahol a bőségben levő forrásoknak jelentős szerepük van. De ez a megoldás is feltételezi a nemzetközi kapcsolatokat. Az így fejlesztett ágazatok termékeinek egy részét ugyanis más országokkal kell kicserélni olyan termékekre, amelyeket nem, vagy csak kis mennyiségben termelnek, mivel a fogyasztás szerkezete ezt megköveteli.

Az egyes országok termelésének bővítését a nemzetközi munkamegosztás számos lehetőségét kihasználva kell megoldani. A bőségben levő források más országokba történő áramlása és a termelés strukturális megváltoztatása közötti optimális arány kialakításánál kívánatos az úgynevezett komparatív előnyökkel számolni. Figyelemmel kell lenni a termelés hatékonyságának különbségeiből származható előnyökre. Az egyes országok különböző ágazatai hatékonyságában mutatkozó eltérések származhatnak a *természeti feltételek különbségéből* (például mezőgazdaságban, bányászatban) és a *technikai színvonal* egyenlenségeiből.

Ezért a nemzetközi munkamegosztásban célszerű, ha a termelést azokban az ágazatokban, ahol a hatékonyság alakulását elsősorban a természeti tényezők határozzák meg, a legkedvezőbb feltételekkel rendelkező országokba koncentrálják, mivel a természeti körülmények nehezen változtathatók meg. Azokban az ágazatokban viszont, ahol a hatékonyság alakulását elsődlegesen a technikai színvonal határozza meg, a célszerűség kettős. *Egyrészt* adott időszakban a termelést abba az országba célszerű koncentrálni, ahol a termelés hatékonysága a legkedvezőbb. *Másrészt* — mivel a technikai színvonal megváltoztatása viszonylag (ti. a természeti feltételekhez képest) könnyű — hosszú távon elő kell segíteni a technikai színvonal emelését ott is, ahol az alacsony.

A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST)

A szocialista országok között kifejlődött *gazdasági együttműködés* biztosítja a szocialista világgazdaság és azon belül a nemzetközi munkamegosztás fejlesztését. A nemzetközi gazdasági együttműködés kiterjed a gazdasági tevékenység számos területére. Így: a *nép-gazdasági tervek összehangolására*; a *termelés nemzetközi szakosítására és kooperációjára*; a *műszaki-tudományos kutatások koordinálására*; a *nemzetközi árucsereforgalomra, beleértve a szellemi termékek cseréjét is*; a *hitelkapcsolatokra*; a *közös beruházások és közös vállalatok létesítésére* stb. A szocialista országok gazdasági együttműködése különböző intenzitású és szervezettségű. Megvalósulhat két- és sokoldalú kapcsolatok formájában.

A gazdasági együttműködés legszervezettebb és legintenzívebb formái a KGST-ben alakultak ki. Ezért a nemzetközi munkamegosztás fejlesztésének célja és követelményei is a KGST-országok kapcsolataiban érvényesül — ha nem is maradéktalanul, de — a legjobban.

A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa 1949-ben alakult. Tagállamai: Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Mongólia, a Német Demokratikus Köztársaság, Románia és a Szovjetunió. Tagja még Albánia is, de 1961-től gyakorlatilag nem vesz részt a KGST munkájában. Jugoszlávia viszont, bár a KGST-nek nem tagja, annak egyes szervezeteiben aktívan részt vesz. Egyes — itt nem említett — szocialista országok pedig megfigyelői minőségben vesznek részt időnként egyik-másik szervének munkájában.

A KGST szervezetében működnek képviselői szervek és dolgozik hivatali apparátus.

Képviselői rendszeréhez a közgyűlés, a végrehajtó bizottság, a terviroda és különböző állandó bizottságok tartoznak. A képviselői szervek elvi irányító tevékenységet végeznek. Határozatokat — a szuverenitás elvének megfelelően — csak valamennyi érdekelt ország hozzájárulásával hozhatnak.

Hivatali apparátusa a titkárság, amely az állandó bizottságok tagolódásának megfelelő osztályokból áll. Ezekben a tagállamok szakemberei dolgoznak.

A szocialista országok gazdasági együttműködését biztosítják a KGST-hez szorosan kapcsolódó egyéb szervek is. Ilyenek például a Szabványügyi Intézet, a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank, a KGST Egyesült Energiarendszere, a Találmányi Hivatalok Vezetőinek Értekezlete, a Dubnai Egyesített Atomkutató Intézet, a Barátság Kőolajvezeték irányító szerve.

2. A KGST-országok tervszerű gazdasági együttműködésének mechanizmusa

A szocializmus gazdasági törvényeinek érvényesülése nemcsak országhatárokon belül, hanem azon túl világ gazdasági szinten is objektíve szükségszerű. A tervszerűség törvénye is megköveteli az újratermelés nemzetközi méretekben való tervszerűvé tételét. Ezért a népgazdasági tervezés megalapozottságát a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztésében is biztosítani kell. A KGST-országok gazdasági kapcsolatainak ezért lényeges területe a tervezőmunkában megvalósított együttműködés. Kezdetben ez a tevékenység a külkereskedelmi tervek egyeztetésére korlátozódott és csak 1956-tól terjed ki a népgazdasági tervek összehangolására is. Az egyeztetés külkereskedelmi tervekre való korlátozása nem járulhatott hozzá kellőképpen a népgazdasági tervek megalapozottságához, mivel a külkereskedelem a népgazdaságnak egy része csupán. A külkereskedelmi tervek ezért nem tükrözik komplexen a népgazdaság minden ágának fejlődési irányát. A népgazdasági tervek összehangolása — mint a tervezési folyamat része — viszont fokozza a tervek megalapozottságát, biztonságot teremt a gazdasági előrelátás realitásához a KGST-országok vonatkozásában, mivel lehetővé teszi, hogy a részt vevő országok információt szerezzenek a kölcsönös kapcsolatokon túl a gazdaság általános fejlődésének jellemzőiről, irányáról stb.

A népgazdasági tervek összehangolása is fejlődésen ment keresztül. Először a már jóváhagyott tervek alapján folyt a koordináció. Az 1961—65. évi ötéves tervek összehangolá-

sánál már bevezették a tervek előzetes, a kidolgozás állapotában levő változatai egyeztetésének módszerét.

Az összehangolás lényege ez idő szerint a következő. Először kétoldalú informatív tárgyalásokat végeznek a részt vevő országok tervehivatalai. Ezt követően a KGST szervei által tájékoztató jelleggel összesített anyagi mérlegek alapján összevetik a várható felhasználás és a források adatait. A mutatkozó problémák feltárása után ezek okára és a megoldás irányára, módjára vonatkozó elemző munkát végeznek a KGST állandó bizottságai. Az összehangolás eredményei elsősorban a hosszú lejáratú kereskedelmi egyezményekben realizálódnak. Így például az 1966—70-es évekre vonatkozó várható áruforgalomnak körülbelül 80%-ára megállapodtak a KGST-országok.

Az együttműködés tervszerűségében bekövetkezett fejlődés jelentős eredményt jelent. A tervkoordináció azonban még jelenleg sem problémamentes. Annak továbbfejlesztése szükségszerű. Ezt indokolja az is, hogy az egyes országokban végrehajtott reformok megszüntették az eddigi egységes tervezési és szabályozási rendszert. A tervösszehangolás eddig működő formái viszont arra épülnek és így feltételezik az erősen centralizált gazdaságirányítást az egyes országokban. Ezért ki kell dolgozni a gazdasági mechanizmus reformjának nemzetközi vonatkozásait is.

Az egyes országok tervezési és szabályozási rendszerei a sajátosságoknak, a konkrét gazdaságpolitikai feladatoknak megfelelően különbözőek, de alapvonásaikban egymáshoz hasonlóak. Ezért lehetőség van a tervösszehangolás jövőbeni tökéletesített módszereinek, formáinak kidolgozására is. Így például indokolt:

1. a kölcsönös információ szerepének növelése;
2. az egységesített határidőkön kívül a tényleges gazdaságpolitikai döntések konkrét időpontjaiban való összehangolás folytatása a termelés különböző területeire vonatkozóan;
3. az egyeztetés komplexebbé tétele, vagyis az áruszállítások feltételeire (pl. beruházásokra, kutatómunkára) való kiterjesztése;
4. az eddigi kétoldalú összehangolás kiegészítése sokoldalú összehangolási formákkal;
5. a tervegyeztetés ötévesnél hosszabb időszakokra történő kiterjesztése.

3. A termelés szakosítása, kooperációja és a műszaki-tudományos együttműködés a KGST-országok között

A termelés nemzetközi szakosítása és kooperációja, valamint a vele szorosan összefüggő műszaki-tudományos fejlesztés összehangolása két síkon, egymással párhuzamosan történik:

1. *állami* — ágazatokra kiterjedő — és
2. *vállalati* — termékekre, illetve termékcsoportokra vonatkozó szinten. Az előbbi a hosszabb és rövidebb időre szóló *államközi szerződések*, az utóbbi *vállalatközi megegyezések* keretében valósul meg. A termelés és a műszaki-tudományos fejlesztés KGST-országok

közötti szakosítása és összehangolása mind államközi, mind vállalati szinten lehet *kétoldali* és *több oldali* (két ország vagy több ország közös részvételével kialakított együttműködés).

Az eddigiekben még viszonylag kevésbé fejlődött ki a vállalatok közvetlen kooperációja, de a szocialista országok gazdasági mechanizmus reformjai ennek kiszélesítésére kedvező lehetőséget teremtenek. Az együttműködés fő formája azonban a továbbiakban is az államközileg szervezett, központi tervszerű együttműködés marad. Ennek primátusa biztosítja ugyanis azt, hogy a vállalatok közti közvetlen nemzetközi gazdasági kapcsolatok is tervszerűek legyenek. S erről egyetlen szocialista állam sem mondhat le. Ez saját és közös érdekeik egyszerre.

A specializáció és kooperáció bármelyik formáját oly módon kell megvalósítani, hogy az abban részt vevő országok egyéni és közös érdekeit egyaránt szolgálja, s a részt nem vevő szocialista országok érdekeit pedig ne sértse. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a szakosítás és kooperáció nem tartalmaz érdekellentmondásokat. Tartalmaz. De az együttműködés olyan formáit, módjait lehet és kell kialakítani, amely a legjobb *mozgásformát* biztosítja a fennálló érdekellentmondások számára. Érdekellentmondások ugyanis objektíve léteznek az egyes szocialista országok, illetve azok vállalatai között. Tompításuk, illetve folyamatos megoldásuk és újrakezkezdésük azonban összehasonlíthatatlanul kedvezőbben történhet tervszerű együttműködés révén, mint anélkül, mintha termelésük egymással való összehangolása nélküli árucserét bonyolítanának le csupán.

Minden ország természeti, gazdasági, műszaki, tudományos és káder stb. adottságainak más országok adottságaival való kooperatív hasznosítása ésszerűbb, gazdaságosabb lehet, mint az adott országon belüli, elkülönült hasznosításuk. Az országok közötti, a termelési folyamatban is megvalósuló együttműködésre épülő nemzetközi árucseré a két vagy több ország *együttes* előnyeinek realizálását jelentheti mindegyik ország számára. A különböző országok egyedi előnyei a kooperáló országok *mindegyike számára* összesített előnyökként realizálhatók.

Ennek megvalósítása azonban — még kölcsönös törekvéssel is — igen bonyolult és nem könnyen megoldható feladat sem technikailag, sem gazdaságilag, sem társadalmilag. Eredményes együttműködés (szakosítás és összehangolás) a termelés és a műszaki-tudományos fejlesztés terén úgy valósítható meg, ha az általános (minden ágazatban megvalósuló együttműködésre érvényes) és ágazatonként specifikusan érvényes követelményeket következetes tudatossággal és közös, egyöntetű törekvéssel érvényesítik.

Az együttműködésnek ezek az általánosan érvényesítendő követelményei egybeesnek a nemzetközi munkamegosztás fejlesztése céljának megvalósításánál tanult követelményekkel. Ezek az általános elvek azonban csak úgy járnak a kívánt eredménnyel és egyáltalán csak úgy érvényesülhetnek, ha azokat ágazatonként konkrétan, specifikus formában alkalmazzák. *A különböző ágazatokra* nézve a specializáció és kooperáció eredményes megvalósítása többek között a következő *fő követelmények* figyelembevételével történhet.

A fűtőanyag és energiahordozók vonatkozásában a szocialista világ gazdaság egészének

termelésével fedezni lehet és kell a szocialista országok össz-szükségletét. Ezért — és mivel az ipar fejlesztésének egyik alapvető feltétele az energiabázis biztosítása — a villamosenergia-termelés növekedésének gyorsabbnak kell lennie az ipari termelés növekedésénél. De mindez csak táborméreteken valósulhat meg. Az egyes szocialista országok természeti adottságaik különbözőségei alapján saját szükségletüknél több, más szocialista országok viszont kevesebb fűtőanyag és energia termelésére képesek. Ezért a természeti adottságok különbözősége már eleve szükségessé teszi a termékek nemzetközi cseréjének növelését.

Az együttműködés fejlődésében ezen a területen a legnagyobb eredményt az 1960-as évek elején — Szovjetunió, Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország és az NDK között — létrehozott Barátság Kőolajvezeték, valamint a — Szovjetunió nyugat-ukrajnai részének és az európai KGST-országok villamosenergia-rendszerének egyesítésével létrehozott — Béke távvezeték jelenti.

A *kohászati* termelésen belül a vaskohászat területén az együttműködés fejlesztésénél az a feladat, hogy azok az országok, amelyek a vaskohászat két alapanyaga: a vasérc és a szén közül legalább az egyikkel elegendő mennyiségben rendelkeznek, maximálisan fejlesszék nyersvasgyártásukat a bőségben levő készleteik kicserélése segítségével. Az acélgyártás és hengerelés fejlesztése viszont valamennyi országban kívánatos.

A színesfém-kohászat területén viszont a termelés energiaigényessége miatt szükséges a nemzetközi kooperáció. Így például hazánk és a Szovjetunió közötti alumíniumegyezmény — bauxitkészletünk gazdagsága és energiaszegénységünk miatt — jelentős és kölcsönös előnyöket eredményez. Ennek alapján ugyanis az általunk szállított timföldből a Szovjetunió jelentős energiafelhasználással alumíniumot gyárt, amelyet továbbfeldolgozásra Magyarországra visszaszállít. Ez elősegíti értékes bauxitkészletünk gazdaságosabb hasznosítását és alumíniumfeldolgozó iparunk gazdaságos fejlesztését is.

A *gépipar* nemzetközi szakosítása az egyik legbonyolultabb és legnehezebb feladat. De a termelés fejlesztésének összehangolása ezen a területen a legfontosabb. A gépipari termelés fejlesztése valamennyi országban szükséges, de úgy, hogy egy országban viszonylag kevés termékfajtát termeljenek nagy mennyiségben és korszerű színvonalon. A gépipari termelés nemzetközi szakosítását úgy kell tehát megszervezni, hogy az egyes országok különböző ágazatokra, illetve termékekre való specializálódása magas színvonalat érjen el.

A *vegyipar* gyors fejlesztése minden országban szükséges, de egyben lehetséges is, mivel alapanyaga minden országban biztosítható. A műanyagok térhódításával a vegyipar jelenti a modern ipari termelés egyre növekvő nyersanyagbázisát. De a mezőgazdaság fejlesztésének (kemizálásának) is nélkülözhetetlen tényezője. Az együttműködés azonban ezen a területen is fontos, mivel a sokféle vegyipari termék termelésének országok közötti felosztásával nagyobb hatékonyságot lehet elérni.

A *műszaki-tudományos fejlesztés* összehangolása közvetlenül kapcsolódik a termelés nemzetközi szakosításához és kooperációjához. Ennek oka az, hogy a termékek és termelési eljárások korszerűsítése, fejlesztése egyre nagyobb kutatási költségekkel, valamint a tudományos kutatással és műszaki fejlesztéssel kapcsolatos munkák iránti minőségi és

mennyiségi követelmények növelésével jár. Ezért e feladatok megoldásához egyrészt szükség van a nemzetközi erők koncentrálására. A tudományos kutatások közös végzésében igen jelentős szerepe van például a Dubnai Egyesített Atomkutató Intézetnek, ahol 11 szocialista ország végez kutatást az atomenergia békés célú felhasználása érdekében. Másrészt szükség van e feladatok olyan jellegű megosztására, amely megfelel a termelés nemzetközi szakosításának. Gazdaságosabb és eredményesebb ugyanis, ha minden ország elsősorban olyan területeken végez kutatásokat, amely területeken a termelését fejleszti.

A műszaki-tudományos fejlesztés eredményeit a szocialista országok kölcsönösen átengedik egymásnak. Ezzel jelentős időt, pénzt és energiát takarítanak meg. Együttműködnek azonban a szakemberek képzésében is. Így például közös tudományos konferenciákat tartanak, kölcsönösen tapasztalatcserékre, továbbképzésre küldik szakembereiket.

4. Az árucseré-forgalom és hitelkapcsolatok a szocialista országok között

A szocialista világpiac áruforgalma a termelés és fogyasztás szakadatlan bővülése, a szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlődése következtében állandóan *növekszik*. Ezt tükrözi az, hogy a szocialista országok külkereskedelmi forgalma 1950-től 1966-ig négy és félszeresére nőtt. A szocialista világ gazdaság fejlődésével járó szerkezeti változás módosította a szocialista országok külkereskedelmének *struktúráját*. A múltban legtöbbjük főleg nyersanyagot és élelmiszereket exportált és készárukat importált. Jelenleg viszont a legtöbb szocialista ország exportjában a feldolgozóipari termékek dominálnak, sőt ezen belül jelentős a gépipari termékek exportja is. Továbbá a szocialista országok közötti együttműködés fejlődése és a nemzetközi helyzet változása hatást gyakorolt a külkereskedelmi forgalom *irányára*.

A második világháború előtt — Csehszlovákia kivételével — a jelenlegi európai szocialista országok külkereskedelmi forgalmuk nagy részét, kb. 50—70%-át, két-három imperialista országgal bonyolították le, egymás közötti forgalmuk pedig csupán 10% körül ingadozott. Ez a helyzet viszonylag rövid idő alatt radikálisan megváltozott, és már 1950-ben túlsúlyra jutott az egymás közötti külkereskedelem. A hagyományos kapcsolatokkal való szakítás oka — mint ismeretes — kettős: egyrészt az egymás közötti kapcsolatok előnyösebbek, másrészt az imperialista országok diszkriminációs politikája megnehezíti vagy lehetetlenné teszi velük a külkereskedelmet. Jelenleg a szocialista világpiac áruforgalmán belül 67% az egymás közötti, 25% a fejlett tőkésországokkal, és 8% a fejlődő országokkal folytatott külkereskedelem részaránya.⁹⁴

A szocialista világpiac áruforgalmának gyors fejlődése ellenére a szocialista országok

⁹⁴ Dr. Szita János: Magyarország gazdasági kapcsolatai a fejlődő országokkal. Kossuth Könyvkiadó, 1968. 21. old. adataiból számítva.

világexportban való részesedése még jelenleg is csak 13%, a fejlett tőkésországok részaránya viszont 68% és a fejlődő országoké 20%.⁹⁵ Mivel a világkereskedelem legnagyobb hányadát a fejlett tőkésországok bonyolítják le, a világpiaci árak alakulását is ők határozzák meg. Ezért *a szocialista országok is a tőkés világpiaci árakból indulnak ki és ezt korrigálják külkereskedelmi áraik megállapításánál*. Ez biztosíthatja ugyanis a szocialista országok egymás közötti kereskedelmének zavartalanságát, ha figyelembe vesszük, hogy a szocialista országok a tőkésországokkal is jelentős kereskedelmi forgalmat bonyolítanak le.

A szocialista országok egymás közötti kereskedelmében azonban nem kívánatos követni a tőkés világpiaci árak gyakori és nagymértékű ingadozását. Ezért a szocialista viszonylatban alkalmazott külkereskedelmi árak megállapításánál a tőkés világpiaci árak több éves átlagát veszik figyelembe, mint árbázist. De még ezeket az átlagárakat is korrigálják. A korrekció célja lényegében az, hogy érvényesüljön a cserék egyenértékűsége, továbbá olyan árárányok kialakítása, amely tükrözi a közgazdasági viszonyokban mutatkozó különbségeket. Több esetben alkalmaznak korrekciót segítségnyújtás céljából is.

A szocialista országok egymás közötti külkereskedelmükben a szállított termékek árát úgynevezett kliringrubelben fejezik ki és lényegében kétoldalú kliringben számolnak el egymással. *A kétoldalú (bilaterális) kliringelszámolás* két ország kormánya között létrejött olyan megállapodáson alapul, amely szerint a két ország közti áruszállításokból származó követeléseket és tartozásokat a követelések és tartozások kölcsönös beszámításával egyenlítik ki. Arannyal, illetve más devizával történő fizetésre csak akkor kerül sor, ha a kölcsönös áruszállítások kliringrubelben kifejezett értéke nem fedi egymást.

A kétoldalú elszámolás módszere azonban korlátozza a külkereskedelem volumenének növekedését, mivel a megszerzett kliringrubel-követelésért csak abban az országban lehet vásárolni, ahol e követelés keletkezett. A partner ország viszont nem minden esetben tud olyan terméket szállítani, amelyre a másik félnek szüksége lenne. Ezért a több oldalú kereskedelem előnyeinek kihasználása céljából szükséges lenne a *sokoldalú (multilaterális) elszámolás* számottevő bővítése. Ennek lényege az, hogy az egyes országok exportjuk útján szerzett kliringrubel-követelésüket nemcsak a partner országban, hanem az elszámolási rendszerben részt vevő többi országban is beválthatjuk árukra. A változás megszüntetné azt az állapotot, hogy minden országnak a partner országgal szembeni fizetési forgalmát külön-külön egyensúlyban kelljen tartani. Ezzel együtt csökkennének az ebből szükség-szerűen következő gazdaságtalan áruszállítások is. A kétoldalú egyensúlyra való törekvés ugyanis számos esetben olyan körülményt teremtett, hogy a valutahelyzet szabta meg a beszerzési forrásokat. Ez azt jelenti, hogy az egyes országok nem a leggazdaságosabban termelő országoktól vásároltak, hanem ott, ahol kliringrubel-követelésük volt. A több oldalú elszámolás bevezetése céljából alapították meg a KGST-országok a Gazdasági Együttműködés Bankját. A több oldalú kliringelszámolás következetes és kiterjedt megvalósítása azonban még a jövő feladata.

⁹⁵ Uo. 20. old.

A szocialista országok közötti termékcseré 80—90%-a árucseré formájában bonyolódik le. *A szellemi termékek cseréjében eddig az ingyenes átadás elve érvényesült.* A találmányok, új eljárások, új konstrukciók ingyenes átadása jelentősen elősegítette a legjobb eredmények elterjedését, s ezúton a termelés növelését. Az ingyenes átadás azonban nem ösztönözte az egyes országokat arra, hogy elsősorban csak azokban az országokban vezessék be az új eljárásokat stb., ahol az a legnagyobb hatékonysággal jár. Ez viszont gátolta a munkamegosztás optimális fejlődését. Ezért *indokolt a szellemi termékek térítés ellenében való átadásának gyakorlatba tétele.*

A szocialista országok közötti együttműködést, a nemzetközi munkamegosztás célszerű fejlesztését elősegíti, ha pénzeszközök *nemzetközi egyesítéséből*, koncentrálásából származó előnyöket kölcsönösen realizálják, vagyis nemzetközi hitelnyújtással igyekeznek kialakítani a helyes nemzeti és nemzetközi termelési arányokat. A *hitelnyújtás* szükségessé válhat például olyan esetben, ha egy feladat megoldásához szükséges ráfordítást az adott ország a saját eszközeiből egyedül nem képes finanszírozni, de annak megvalósításában más országok is érdekeltek; ha tőkés licenc vásárlásával a termelés több ország igényeit is kielégíti és a licencdíj nagysága ezért magasabb, mintha csak a vásárló ország szükségleteit szolgálná; vagy ha a nyersanyag kitermelése nagyon beruházásigényes és ahhoz elsősorban más országok érdeke fűződik stb.

A hitelnyújtás számos előnyét kezdetben nem ismerték fel a szocialista országok. Éppen ezért a hitelnyújtást csak a segítségnyújtás szempontjából tartották szükségesnek. Ma azonban már egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a nemzetközi hitelek szerepe ennél szélesebb körű.

A szocialista országok közötti hitelkapcsolatokat azonban *jellemzői*, jelentőségük növekedése mellett is megkülönböztetik a tőkésországokétól. *Egyrészt* a szocialista országok által nyújtott hitelek nem járhatnak sem politikai, sem gazdasági beavatkozással. *Másrészt* a hitelek után fizetendő kamat lényegesen alacsonyabb a tőkés világpiacon alkalmazott kamatoknál. Az alacsonyabb kamat felszámítása természetesen indokolt, de az érdekeltég fokozottabb érvényesítése miatt meg kell oldani a jelenlegi — általában 2%-os — nagyon alacsony kamat helyett a néhány százalékkal magasabb kamat alkalmazását. *Harmadszor* a hitelt felvevő országok a kölcsön és a kamat törlesztését exportjukra jellemző áruikkal teljesíthetik.

III. A szocialista és kapitalista világrendszer gazdasági versenye

1. A két rendszer versenyének alapkérdése és eldöntésének objektíve reális eszközei korunkban

A szocialista és a kapitalista világrendszer egyidejű léte korunk objektív történelmi adottsága. Viszonyukat a kibékíthetetlen (antagonisztikus) ellentét jellemzi. Ez a mai kor legfőbb ellentéte. A közöttük levő harc hol élesebb, hol kevésbé éles formákban, különböző eszközök latbavetésével állandó jelenség. E harc *alapkérdése az, hogy melyik társadalmi rendszer — a kapitalizmus vagy a szocializmus — magasabb rendű, életerősebb, s ezért melyiké a jövő, melyik fog győzni a másik fölött, s válik egyedüli és egyetemes világrendszerre.*

Amíg az imperialista nagyhatalmak finánciókés vezető körei a kérdés háború útján való eldöntését helyezik előtérbe, addig *a szocialista országok a békés egymás mellett élés körülményei között folytatott gazdasági verseny eszközével való döntésért szállnak síkra.* Ez, vagyis a két rendszer közötti világháború elkerülése nemcsak a szocializmus, hanem az egész emberiség — a kapitalista országok népeinek is — egyetemes érdeke. A szocialista világrendszer — támogatva a béke megőrzésére törekvő és ezért küzdeni kész szocialista táboron kívüli tömegektől — rendelkezik olyan erővel, amely elháríthatja a rendszerek világméretű háborúját, „rákényszerítheti” a békét az imperialistákra. Ezért *reális, és egyre reálisabb a két rendszer békés egymás mellett élésének és közben gazdasági versenyének fenntartására és folytatására irányuló célkitűzés.*

A békés gazdasági verseny nem harc nélküliség; ma a nemzetközi méretű osztályharc sajátos és egyben objektíve alapvető formája. A gazdasági verseny feltételezi a különböző rendszerű országok egymás közti kapcsolatainak fenntartását és kiszélesítését. A szocialista országokat jellemzi is az a törekvés, hogy gazdasági kapcsolataikat mind az élenjáró tőkésországokkal, mind az elmaradott (volt gyarmati) országokkal fejlesszék. A gazdasági kapcsolatok intenzívebbé tétele nemcsak a szocialista országoknak, hanem a tőkésországoknak is előnyös. A fejlett tőkésországok áruai számára pl. nagy felvevőpiacot jelenthetnek a szocialista országok. S ez különösen fontos szerepet játszhat termelésük és fogyasztásuk ellentmondásának időnkénti enyhítésében. A fejlődő országoknak pedig gazdaságuk fejlesztésében és önállóságuk fokozásában jelent sokat a szocialista országokkal kialakított együttműködés.

A szocialista országoknak egyfelől a fejlett tőkésországokkal, másfelől a fejlődő országokkal alkotott gazdasági kapcsolataik tartalmukban és formájukban is különböznek egymástól.

A fejlett tőkésországok — elsősorban az USA kezdeményezésére és közreműködésével — a szocialista országokra nézve hátrányos feltételeket törekszenek érvényesíteni a gazdasági kapcsolatokban. Az 1950-es évek elején pl. — mint ismeretes — embargót alkalmaztak a

szocialista országokkal szemben abban a reményben és azzal a céllal, hogy megakadályozzák a szocialista építés előrehaladását. Tilalmi listát állítottak össze, amelyben felsorolták azokat az árukat, amelyeket nem szabad szocialista országokba szállítani. Ez a politika nem járt ugyan az imperialista országok által várt eredménnyel és végül is ők maguk szegték meg, de ezzel nem kevés kárt okoztak a szocialista országoknak is. A szocialista országokkal szembeni diszkrimináció alkalmazása ma sem ismeretlen. Ez nem kis korlát a kapcsolatok kiszélesítése előtt.

A szocialista és fejlett tőkésországok közti gazdasági kapcsolatok hosszú időn keresztül gyakorlatilag csak a *külkereskedelemre* korlátozódtak.

A szocialista országok és a fejlett tőkésországok közötti külkereskedelemben érvényesülő árak alakulása is eltér a tőkés világpiaci áráktól, mégpedig — tendenciájában — a szocialista országok számára kedvezőtlen irányba. Ezek az országok a velünk folytatott külkereskedelmük során exportjukban a világpiaci ár feletti, importjukban világpiaci ár alatti árakat igyekeznek alkalmazni. A fejlett tőkésországok viszonylatában az elszámolás aranyban vagy más devizában történik.

Az utóbbi években kezd kibontakozni a szocialista országok és a nyugat-európai kapitalista országok kapcsolataiban az *ipari-műszaki kooperáció* formája is. Ilyen kapcsolatok jöttek létre pl. a Szovjetunió autóipara és az olasz Fiat, illetve a francia Renault között. Hazánkban pedig pl. a Csepel Vas- és Fémművek az NSZK-beli Krupp művekkel lépett kooperációs kapcsolatba bizonyos fajta szerszámgépgyártás céljából. Hasonló tendenciák figyelhetők meg más szocialista országokban is. Mindezek szerény, kezdetinek számító eredmények, de az USA-val való kapcsolatok terén még ilyen szerény előrelépés sem következett be, hidegháborús politikája miatt.

A szocialista országok annál nagyobb eredményt érhetnek el a fejlett tőkésországokkal való gazdasági kapcsolatok kiszélesítésében, és térhetnek ki a diktálni próbált hátrányos feltételek elől, minél jobban összehangolják egymás között a tőkésországok felé irányuló gazdasági kapcsolataik fejlesztését és minél versenyképesebb árukkal jelennek meg a világpiacon.

A szocialista és a fejlődő országok közötti gazdasági kapcsolatok más jellegűek és változatosabb formákat öltenek. Ezeket az új, különleges típusú kapcsolatokat mindenekelőtt az egyenrangúság és a szocialista országoknak az a törekvése jellemzi, hogy hozzájáruljanak a fejlődő országok gazdasági elmaradottságának mielőbbi felszámolásához és önállóságuk fokozásához. E kapcsolatok formái a külkereskedelen mellett a *hitelnyújtás, tevékeny részvétel az ipari objektumok építésében, a természeti kincsek feltárása, a szakkáderek képzése* stb.

Ázsia, Afrika és Latin-Amerika fejlődő országaiban pl. 1966-ig közel 2000 ipari objektumot építettek a KGST-országok.⁹⁶ Csak példaként említünk ezek közül olyan hatalmas létesítményeket, mint pl. a szovjet segítséggel Indiában épített bhilai óriási acélmű, vagy

⁹⁶ Uo. 63. old.

az Egyesült Arab Köztársaságban épülő asszuáni gát és öntözőrendszer, amelynek elkészülte után az ország vetésterülete egyharmaddal növekszik.

A szocialista országoknak a fejlődő országokkal lebonyolított áruforgalma is gyorsabban növekszik, mint ez utóbbiaknak a fejlett tőkésországokkal folytatott forgalma. Míg 1955 és 1964 között a fejlődő és a KGST-országok közti áruforgalom három és félszeresére (azon belül a Szovjetunióé 5,3-szeresére), addig a fejlett tőkésországokkal folytatott forgalmuk 50%-kal (azon belül az USA-é 38%-kal) növekedett.⁹⁷ Ennek ellenére a fejlődő országok külkereskedelmi forgalmuk döntő részét még mindig a vezető tőkésországok felé bonyolítják le. De a tendencia egyértelműen e részesedés csökkenését és a szocialista országokba irányuló forgalom részarányának növekedését mutatja. Ez az imperialista országoktól való gazdasági függés fokozatos lazulását és a szocialista országokkal alkotott egyenjogú és előnyös gazdasági kapcsolatok erősödését jelenti.

A szocialista országok és a fejlődő országok közötti külkereskedelemben alkalmazott árak eltérnek ugyan a világpiaci áráktól, de alakulásuk általában követi a világpiaci árak ingadozásait. Ebben a viszonylatban az elszámolás általában kétoldalú kliringben történik.

A szocialista országok külkereskedelmi forgalmának három viszonylatában kialakuló *cserearányok* eltérőek. Ezek legkedvezőbbek az egymás közötti és legkedvezőtlenebbek a fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelemben.

2. A két rendszer gazdasági versenyének alakulása és a szocializmus győzelmének történelmi szükségszerűsége

A két világrendszer gazdasági versenyének kimenetele szempontjából döntő jelentőségű az az objektív tény, hogy a modern termelőerők jellegének a szocialista termelési viszonyok felelnek meg. A termelési eszközök szocializmusbeli társadalmi tulajdona alapján lehetővé és szükségszerűvé válik az egyes országok népgazdaságainak válságmentes, tervszerű fejlesztése. A szocialista országok tudományosan megalapozott, tervszerű gazdasági együttműködést valósítanak meg egymás között és ezúton a szocialista világ gazdaság gyors ütemben és hatékonyan fejlődik. Ez a fejlődés a szocialista társadalom tagjainak összességét átfogó közös tevékenységük eredménye, érdeke és alapvetően egységes akarata.

Ezek a tényezők a szocialista világrendszer számára kedvező körülményeket, előnyös feltételeket jelentenek a két rendszer gazdasági versenyében. Ezt bizonyítják a szocialista világ gazdaság eddigi fejlődésének eredményei, és ezek alapozzák meg a szocialista termelési viszonyok lehetőségeinek további kihasználásával elérhető gazdasági fejlődés távlatait. A szocialista világrendszer hátránya viszont az, hogy e verseny kezdetén különösen, de még ma is alacsonyabb színvonalú technikai bázison állnak, mint a legfejlettebb tőkés-

⁹⁷ Szocialista Világ gazdaság II. kötet. Moszkva. 390—391. old. (oroszul). Idézi: Szabó József: Berei Andor (szerk.). I. m. 509. old.

országok. Sok minden olyat kellett és kell megteremteni, amivel a vezető tőkésországok már a verseny elején is rendelkeztek. *A szocialista világrendszer előnyei azonban tartósak és növekvők; hátrányai csökkennek és megszüntethetők.* A tőkés világrendszer hátránya az, ami nekünk előny, és ez a hátrány nem szüntethető meg, előnyük viszont csökkenő. *Vagyis a szocialista világrendszer előnyei a versenyben abszolútak és hátrányai viszonylagosak. A tőkés rendszer előnyei pedig viszonylagosak és hátrányai abszolútak.* Ez határozza meg végső soron a két rendszer gazdasági versenyének távlatait, s ezért lehet tudni, hogy a versenyből csakis a szocialista világrendszer kerülhet ki győztesként. Ez azonban *nem automatikus* folyamat. A győzelemért — és a győzelem elérési idejének rövidítéséért — tudatosan kell dolgozni.

A két világrendszer gazdasági versenyének alakulását számos területen és sokféle összefüggésben lehet vizsgálni. Emeljünk ki három területet és elemezzük azt három összefüggésben statikus és dinamikus mutatók alapján. Mégpedig: az ipari és mezőgazdasági termelés, a nemzeti jövedelem, valamint a reáljövedelem (illetve a fogyasztás) alakulását; a két világ gazdaság, a KGST és a Közös Piac országainak, továbbá a Szovjetunió és az Egyesült Államok statikus és dinamikus mutatóinak összehasonlításával.

Mindjárt megjegyezzük azonban, hogy a vizsgálat során figyelembe kell venni egyrészt azt az állapotot, amely a két rendszer versenyének kezdetén jellemezte a szocialista országok gazdaságát, vagyis azt, hogy — amint arra már utaltunk — a szocializmus útjára lépett országok gazdasága a szocialista forradalmak győzelme előtt viszonylag alacsony színvonalon állt. Tehát ezek az országok — Csehszlovákia és az

28. táblázat

*A világ területének, népességének és ipari termelésének
megoszlása**

(1965. év)

(Világ = 100)

vagy közepesen fejlett országok voltak. Másrészt azt, hogy a háborús évek alatt ezek az országok óriási károkat szenvedtek. *A Szovjetunió 50 éves fennállásának idejéből több mint 20 év volt a háborúk és az azok által okozott pusztítások helyreállításának ideje.*

A két rendszer erőviszonyait szemléltetik a 28. táblázat (kerékített) adatai. Ezekből látható, hogy a szocialista országok ipari termelésének részaránya nagyobb, mint lakosságuké. Ez egyben azt is mutatja, hogy az egy főre jutó ipari ter-

Országok	Terület	Népesség	Ipari termelés
Szocialista országok	26	35	38
Tőkésországok	74	65	62
Ebből			
Fejlett tőkésországok	23	19	55
Fejlődő tőkésországok	51	46	7
KGST-országok	11	10	31
Közös Piac országai	1	6	14
Szovjetunió	17	7	20
Egyesült Államok	7	6	27

* Szocialista Világgazdaság II. kötet. Moszkva. 514—515. old. Nemzetközi Almanach. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 11., 98., 124., 165., 238., 317., 520., 559., 615., 710., 725., 774., 844., 928. old. adataiból számolva.

melés is magasabb, mint a tőkés világ gazdaság egészében (beleértve tehát a fejlődő országokat is). A szocialista világrendszer fölényét biztosító tényadatok ezek, annál is inkább, mert a jelenlegi szocialista országok részesedése a világ ipari termelésében 1937-ben csak 10% és 1950-ben 20% volt.

Magasabb a szocialista országokban az *egy főre jutó mezőgazdasági termelés is*, mivel a világ mezőgazdasági termelésének szintén közel 40%-át a szocialista országok adják.⁹⁸

A táblázat adataiból azonban azt is láthatjuk, hogy a kapitalista világ népességének több mint kétharmada a fejlődő országokban él. A két rendszer gazdasági versenyében viszont az a célkitűzés, hogy a szocialista országok a fejlett tőkésországokénál magasabb gazdasági színvonalat érjenek el. Ez még a jövő feladata. S mint a táblázat adataiból is következik, ebben a viszonylatban még jelentős különbségeket kell behozni. Ennek magyarázata az, hogy a jelenlegi szocialista országok és a fejlett tőkésországok gazdasága fejlettségének múltbéli óriási különbségeit (a szocialista országok évszázados lemaradását) csak hosszabb időszak alatt lehet megszüntetni.

Ezért a statikus — egy adott időpontra vonatkozó — mutatók vizsgálatánál maradva, a szocialista rendszer gazdasági előnyét reálisabban tükrözi a *KGST és a Közös Piac* országai gazdasági helyzetének összehasonlítása. Ha a KGST és a Közös Piac országai ipari termelésének — a táblázatban közölt — adatait összehasonlítjuk, akkor azt láthatjuk, hogy a KGST-országok ipari termelése több mint kétszeresen felülmúlja a Közös Piac országaiét. Ez az előny 1950-ben még sokkal kisebb volt, mivel a KGST-országok ipari termelése ekkor 17,8%-át, a Közös Piac országaié 12,9%-át tette ki a világ ipari termelésének.⁹⁹ Az *egy főre jutó nemzeti jövedelem* viszont a KGST-országokban még mindig 25–30%-kal alacsonyabb, mint a Közös Piac országaiában.¹⁰⁰ Ennek oka az, hogy a KGST-országokban a termelési eszközök általános technikai fejlettsége és így a munka termelékenységé sem érte el a Közös Piac országainak színvonalát.

Végül célszerű a két világrendszer vezető országa: a *Szovjetunió és az Egyesült Államok* gazdaságát is összehasonlítani. A táblázatból is látható, hogy a Szovjetunió adja a szocialista világ ipari termelésének több mint felét, az Egyesült Államok pedig a kapitalista világ ipari termelésének közel felét. A Szovjetunió egy főre jutó ipari termelése és a munka termelékenysége viszont még alacsonyabb, mint az Egyesült Államoké. Ha az Egyesült Államok adatait 100%-nak vesszük, akkor a Szovjetunió

Nemzeti jövedelme	62%,
Ipari termelése	65%,
Mezőgazdasági termelése	75%,
Munkatermelékenységé kb.	50%.

⁹⁸ *Valentyin Tyerchov*: A szocializmus és a kapitalizmus fejlődésének néhány tendenciája. Béke és szocializmus, 1968. 3. 61. old.

⁹⁹ *Berei Andor* (szerk.): i. m. 520. old.

¹⁰⁰ Uo. 521. old.

De figyelembe kell venni azt is, hogy a Szovjetunió ipari termelése 1950-ben 30%-a (a cári Oroszországa 1913-ban csak 12,5%-a), mezőgazdaság termelésének 1949—55 közötti átlaga pedig 55%-a volt az Egyesült Államok ugyanezen években elért termelési adatainak.¹⁰¹

A tudomány és az új technika eredményeiben elegendő utalni arra, hogy a Szovjetunió az atom- és rakétatechnika, valamint az elektronika tekintetében az Egyesült Államokat is megelőzte. Vagy pl. arra, hogy a Szovjetunió népgazdaságában már 1964-ben több mint kétszer annyi mérnök dolgozott, mint az Egyesült Államokban, és hogy a világ tudományos dolgozóinak egynegyede a Szovjetunióban tevékenykedik.¹⁰²

A két rendszer versenyének alakulását, a szocialista rendszer fölényét az eddig tárgyalt statikus mutatók önmagukban sem tükrözik kellőképpen. Ezért vizsgáljuk meg a két rendszer gazdasági fejlődését néhány dinamikus mutató alapján.

29. táblázat

*Az ipari termelés évi átlagos növekedési üteme**

Országok	1951—1965 közötti átlag (%)	1961—1965 közötti átlag (%)
Szocialista országok	11,5	7,4
Kapitalista országok	6,6	6,0
Fejlett tőkésországok	5,3	5,7
Fejlődő országok	8,1	7,4
KGST-országok	10,8	8,5
Közös Piac országai	7,1	5,8
Szovjetunió	10,7	8,6
Egyesült Államok	4,4	5,6

* Berei Andor (szerk.): A szocializmus politikai gazdaságtana tankönyv. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 515. old.

A szocialista országok ipari termelése — a gyorsabb ütemű fejlődés eredményeként — 1966-ban kb. tízszer nagyobb volt, mint 1937-ben, a kapitalista országoké viszont csak 3,6-szeresére nőtt. Az egy főre jutó ipari termelés évi átlagos növekedése 1950—1964 között a Szovjetunióban 6,6%, az Egyesült Államokban 3,4% volt. Hasonló a helyzet a mezőgazdasági termelés növekedési ütemében is. Az 1966. évi mezőgazdasági termelés pl. világviszonylatban 137%-ra, a KGST-országokban pedig 163%-ra növekedett az 1952—1956 közötti évek átlagához viszonyítva.¹⁰³

De gyorsabban növekszik a szocialista országok nemzeti jövedelme is a tőkésországokénál. A nemzeti jövedelem évi átlagos növekedési üteme 1951 és 1965 között a szocialista országokban 8,3%, a KGST-országokban 8,4%, a Közös Piac országaiban 5,5% volt. Míg a Szovjetunió nemzeti jövedelme 3,64-szeresére növekedett, addig az Egyesült Államoké csupán 1,66-szorosára.¹⁰⁴

¹⁰¹ Uo. 518. old.

¹⁰² Béke és Szocializmus, 1967. 9. 111. old. és Közgazdasági Szemle, 1967. 11. 1396. old.

¹⁰³ Uo. és Háy László: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a két rendszer versenye. Közgazdasági Szemle, 1967. 11. 1304. old., valamint: Valentijn Tyerrehov: i. m. 62. old.

¹⁰⁴ Berei Andor (szerk.): i. m. 517. és 520. old.

Végül a kapitalista országokénál gyorsabban emelkedik a szocialista országok dolgozóinak életszínvonala is. Ennek oka egyrészt az, hogy gyorsabb ütemű a gazdasági fejlődés, másrészt az, hogy a szocializmusban a társadalmi termelés társadalmi elszámoltatással párosul.

Összefoglalva, a szovjet népgazdaság fél évszázados és a népi demokratikus országok, valamint a szocialista világgazdaság egészének két évtizedes fejlődése egyértelműen a *szocializmus magasabbrendűségét* bizonyítja. A szocialista világrendszer gazdasági, tudományos és kulturális fejlődése, valamint népességének életszínvonal-emelkedése lényegesen *gyorsabb ütemű* volt, mint a kapitalista világrendszeré. A szocialista országok gazdasági fejlettségének színvonala közelebb került a legfejlettebb tőkésországokéhoz. A kapitalizmustól örökölt gazdasági elmaradottságukból sokat behoztak. A gazdasági erőviszonyok tekintetében már eddig is mélyreható és maradandó változások történtek a szocialista világrendszer javára. Ez alapját képezi a további ugyanilyen irányú, de még az eddiginél is gyorsabb ütemű változásoknak. A szocialista világrendszer katonai és politikai ereje nagyobb, népeinek világnézete és erkölcsi egysége szilárdabb, mint a tőkés világrendszeré.

A két rendszer versenye *a politika, az ideológia, a tudomány és kultúra, valamint a humanizmus* terén már eldőlt. Ezekben a területeken *a szocializmus győzött, a versenyt megnyerte!* A gazdasági verseny azonban még nem dőlt el. A szocialista országok további sok és szívós munkájára, az eddiginél is következetesebb és kiterjedtebb, tudományosan megalapozottabb és a szocialista internacionalizmust magasabb színvonalon érvényesítő gazdasági összefogásra van még szükség a gazdasági verseny megnyeréséhez.

A szocializmust akkor tekinthetjük győztesnek a két rendszer gazdasági versenyében, ha a szocialista országok többségének gazdasági színvonala (az egy főre eső nemzeti jövedelme) eléri, illetve meghaladja a legfejlettebb tőkésországokét, és ha a szocialista világrendszer a világ összanyagi termelés terjedelmének, eredményeinek *abszolút többségét* szolgáltatja. Ez szükséges ahhoz, hogy a szocialista országok népeinek életszínvonala a legfejlettebb tőkésországok dolgozóinak életszínvonalát is lényegesen felülmúlva, a legmagasabb legyen az egész világon. Ennek elérésére irányuló végső célkitűzésünk reális, amelyet a szocialista rendszer már ismert, objektív előnyei tesznek azzá. Olyan előnyök ezek, amelyek egyben a szocializmus magasabbrendűségét is jelentik, és ezt a társadalmi rendszer egész eddigi fejlődésének története bizonyítja.

Ez a magasabbrendűség abban az egyszerű tényben foglalható össze, hogy a szocializmus és kommunizmus — végső kifejlődésében — a szabad egyéniség, az alkotó munka és az emberi jólét társadalma. Ezért győzelme a kapitalizmussal vívott gazdasági versenyében, és győzelme eredményeként egyetlen, egyetemes világrendszerre válása a történelem objektív törvényszerűsége.

- Apró Antal*: Az államok közötti kapcsolatok új típusa. Béke és Szocializmus, 1968. 2.
- Apró Antal*: A magyar—szovjet gazdasági együttműködésről. Társadalmi Szemle, 1967. 11.
- Balassa Ákos*: Új módszerek a népgazdasági tervezésben. Közgazdasági Szemle, 1968. 3. és 7—8.
- Bedő Gyula*: Szocialista árrendszer. KGM Műszaki Tudományos Tájékoztató Intézet kiadványa, 1968.
- Berend T. Iván*: Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945—1948. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1962.
- Bertóti László*: A munkaerő értékéről. Közgazdasági Szemle, 1965. 5.
- Bíró József*: A magyar—szovjet gazdasági kapcsolatok fejlődése. Közgazdasági Szemle, 1967. 11.
- Bognár József*: A fejlődő országok helyzete és szerepe a következő évtizedek világ gazdaságában. Közgazdasági Szemle, 1966. 1.
- Bogomolov, O.*: A szocialista országok gazdasági együttműködésének időszertű kérdései. Közgazdasági Szemle, 1966. 7—8.
- Burger Béla*: Az építkezések és az építőipar helyzete Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó, 1967.
- Cukor György*: Tervezés Nyugat-Európában. Közgazdasági Szemle, 1966. 12.
- Cukor György*: Gazdasági tervezés a fejlődő országokban. Közgazdasági Szemle, 1967. 6.
- Csapó László*: A népgazdasági tervezés és a központi irányítás szabályozott piaci modellben. Közgazdasági Szemle, 1967. 9.
- Csapó László*: Gazdaságpolitika, mechanizmus, tervgazdálkodás és kölcsönös összefüggéseik. Társadalmi Szemle, 1966. 6.
- Csapó László*: Hosszú távú növekedéstervezés nyitott gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1966. 9.
- Csete László*: Jövedelem, költség, ár a termelőszövetkezetekben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.
- Csikós-Nagy Béla*: Általános és szocialista árelmélet. Kossuth Könyvkiadó, 1968.
- Csikós-Nagy Béla*: Életszínvonal-politikánk és az árreform. Társadalmi Szemle, 1967. 12.
- Csikós-Nagy Béla*: A gazdaságirányítási reform küszöbén. Közgazdasági Szemle, 1967. 12.
- Csikós-Nagy Béla*: Az új magyar árrendszer. Közgazdasági Szemle, 1968. 3.

- Csizmadia Ernő*: A mezőgazdaság szerepe és helye gazdasági életünkben. Társadalmi Szemle, 1966. 3.
- Csizmadia Ernő—Dankovics László—Udvari László*: A magyar mezőgazdaság. Kossuth Könyvkiadó, 1968.
- Dimény Imre*: A mezőgazdaság fejlesztésének főbb elvei a harmadik ötéves tervben. Társadalmi Szemle, 1966. 9.
- Erdei Ferenc*: A szövetkezetek elméleti kérdései. Társadalmi Szemle, 1968. 2.
- Erdei György*: A személyes fogyasztás szerkezeti változásai. Kossuth Könyvkiadó, 1967.
- Erdős Tibor*: A gazdasági növekedés tényezői a nyugat-európai tőkés országokban és Japánban a második világháború után. Kossuth Könyvkiadó, 1966.
- Esze Zsuzsa*: A marxai értékelmélet és a szocialista gazdaság. Társadalmi Szemle, 1968. 5.
- Falusné Szikra Katalin*: A bérezés néhány aktuális problémája és a munka szerinti elosztás. Társadalmi Szemle, 1966. 4.
- Falusné Szikra Katalin*: A létszám és a termelékenység szerepe az európai szocialista országok gazdasági növekedésében. Közgazdasági Szemle, 1967. 12.
- Faluvégi Lajos*: A pénzügyi politika a reform kezdetén. Közgazdasági Szemle, 1968. 4.
- Fock Jenő*: A gazdasági mechanizmus reformjának útján. Társadalmi Szemle, 1967. 11.
- Földes Károly*: Vállalati önállóság és szocialista tulajdon. Közgazdasági Szemle, 1966. 10.
- Földes Károly*: A gazdasági szabályozás új módszerei. Valóság, 1968. 3.
- Friss István*: Terv és piac. Társadalmi Szemle, 1966. 11.
- Friss István*: A szocialista gazdaság törvényei és irányítása. Közgazdasági Szemle, 1967. 6.
- Friss István*: A népgazdasági terv és a társadalmi fejlődés irányítása. Társadalmi Szemle, 1967. 8—9.
- Fűrész István—Katócs Albert*: A termékgorgalmazás új rendje. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.
- Garamvölgyi Károly*: Mezőgazdaságunk szocialista átalakítása. Kossuth Könyvkiadó, 1965.
- Hacsaturov, T. Sz.*: A beruházások gazdasági hatékonysága. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.
- Hagelmayer István*: Pénz a szocializmusban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964.
- Háy László*: A világkapitalizmus válsága. Kossuth Könyvkiadó, 1966.
- Háy László*: A hidegháború gazdasági formái. Kossuth Könyvkiadó, 1963.
- Háy László*: A szocialista világpiacról. Társadalmi Szemle, 1966. 11.
- Háy László*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a két rendszer versenye. Közgazdasági Szemle, 1967. 11.
- Havas Gábor*: Hitel- és kamatfeltételek. Figyelő, 1968. 5.
- Hegedűs Miklós*: A mezőgazdaság és az ipar kapcsolatai. Gazdaság, 1968. 1.
- Hetényi István*: A népgazdasági tervek nemzetközi összehangolása és a távlati tervezés. Közgazdasági Szemle, 1968. 1.
- Jávorka Edit—Berényi József*: Jövedelmek a munkabéren felül. Kossuth Könyvkiadó, 1960.
- Jávorka Edit*: Jövedelemszabályozás és anyagi érdekelttség. Kossuth Könyvkiadó, 1968.
- Jávorka Edit*: A fogyasztói árak és a dotációk. Kossuth Könyvkiadó, 1967.
- Kádár János*: A mezőgazdaság átszervezése Magyarországon. A szocializmus teljes győzelméért a. kötetében. Kossuth Könyvkiadó, 1962.
- Káplár József*: Munkamegosztás a szocialista világ gazdaságban. Kossuth Könyvkiadó, 1964.
- Káplár József*: Nemzetközi integráció és külkereskedelem. Közgazdasági Szemle, 1966. 12.
- Kende István—Szentés Tamás*: Fejlődő országok nem kapitalista útja. Kossuth Könyvkiadó, 1966.
- Kende István*: Új vonások a fejlődő országokban. Valóság, 1968. 2.

- Keserű János*: A mezőgazdaság és az új gazdasági mechanizmus. Kossuth Könyvkiadó, 1967.
- Lakos Sándor*: A szocializmus alapjainak lerakása. Kossuth Könyvkiadó, 1963.
- Lenin, V. I.*: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. Kossuth Könyvkiadó, 1967.
- Lenin, V. I.*: Az új gazdasági politikáról. Művei 33.
- Lenin, V. I.*: A szocialista gazdálkodásról. Kossuth Könyvkiadó, 1966.
- Lénárt Lajos—Kovács Imre—Zsuffa Ervin*: A termelőszövetkezetek beszerzési, értékesítési, feldolgozó és melléküzemági tevékenysége. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.
- Marx, K.*: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához.
- Marx, K.*: A tőke I., II., III. Szikra.
- Máriás Antal*: Népgazdaságunk struktúrája és gazdaságfejlesztési céljaink. Közgazdasági Szemle, 1966. 4.
- Mód Aladárné*: Az életszínvonal néhány időszerű kérdése. Társadalmi Szemle, 1966. 3.
- Molnár Ferenc*: Gazdasági növekedés és válságok az Egyesült Államokban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963.
- Molnár Ferenc*: Kísérlet az újratermelés háromszektoros modelljének kidolgozására. Közgazdasági Szemle, 1964. 2.
- Móna Gyula*: Az érdek és az érdekviszonyok struktúrája. Társadalmi Szemle, 1966. 7—8.
- Nagy Tamás*: Az ár és a társadalmilag szükséges ráfordítások a szocializmusban. Közgazdasági Szemle, 1967. 2.
- Nagy Tamás*: Árak a szocializmusban. Közgazdasági Szemle, 1967. 3.
- Nagy Tamás—Esze Zsuzsa*: A „többszattermelés” ipari termelői ártípus. Közgazdasági Szemle, 1963. 1.
- Neményi István*: Beruházási politikánk. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.
- Nyers Rezső*: A szövetkezetek gazdasági szerepe és a szövetkezeti tulajdon. Társadalmi Szemle, 1967. 6.
- Nyers Rezső*: Gazdaságpolitikánk néhány kérdése. Társadalmi Szemle, 1967. 7.
- Nyers Rezső*: Beszámoló az MSZMP KB 1967. november 23-i ülésén. Társadalmi Szemle, 1967. 12.
- Nyers Rezső*: Az új gazdasági mechanizmus várható társadalmi és politikai kihatásai. Társadalmi Szemle, 1968. 3.
- Nyitrai Ferencné*: Népgazdaságunk importigényessége. Közgazdasági Szemle, 1967. 4.
- Nyitrai Ferencné*: Ipari export — ipari beruházások. Közgazdasági Szemle, 1967. 12.
- Nyitrai Ferencné*: Az ipar struktúraváltozása és a jövedelmezőség. Pénzügyi Szemle, 1957. 10.
- Párdi Imre*: Életszínvonal-politikánk időszerű kérdései. Társadalmi Szemle, 1967. 3.
- Pogány György*: A foglalkoztatottság szerkezeti változása az 1949—66. években. Közgazdasági Szemle, 1967. 7—8.
- Rigó István—Bíró Dénes*: A költségvetési szervek és a tanácsok gazdálkodása az új mechanizmusban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.
- Ripp Géza*: „Demokratikus szocializmus” és marxizmus. Kossuth Könyvkiadó, 1963.
- Román Zoltán*: Termelékenység és gazdasági növekedés. Valóság, 1967. 5.
- Román Zoltán*: Iparunk nemzetközi összehasonlításban. Társadalmi Szemle, 1967. 10.
- Schmidt Ádám*: A személyi jövedelem eloszlása a szocializmusban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964.
- Simai Mihály*: Tőke kivétel a jelenkori kapitalizmusban. Kossuth Könyvkiadó, 1962.
- Simai Mihály*: A kapitalizmus világ gazdasági rendszere. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965.
- Sipos Aladár*: Agrárviszonyok Nyugat-Európában. Kossuth Könyvkiadó, 1967.
- Stark Antal*: A magyar ipar. Kossuth Könyvkiadó, 1966.

- Stark Antal*: A helyi ipar Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó, 1967.
- Szabó Kálmán*: A szocialista tervszerűség elméleti kérdései. Kossuth Könyvkiadó, 1960.
- Szabó Kálmán*: A szocialista termelés alapvonásai. Kossuth Könyvkiadó, 1964.
- Szabó Kálmán*: Tanulmányok az új gazdasági mechanizmus néhány elméleti kérdéséről. (Akadémiai doktori disszertáció.) Kéziratban a M. K. Közgazdaságtudományi Egyetem Könyvtárában.
- Szabó Kálmán*: Az új mechanizmus és a munka szerinti elosztás mércéje. Közgazdasági Szemle, 1966. 6.
- Szakács Sándor*: Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964.
- Szeben Éva*: A teljesítménymérés nehézségei és a munka szerinti elosztás. Közgazdasági Szemle, 1968. 5.
- Szentes Tamás*: A gazdasági elmaradottság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965.
- Szirá Tamás*: Az ipari ágazati koncentráció kérdéséhez. Közgazdasági Szemle, 1966. 7—8.
- Szita János*: Magyarország gazdasági kapcsolatai a fejlődő országokkal. Kossuth Könyvkiadó, 1968.
- Tar Imre*: A földtulajdon továbbfejlesztésének útján. Társadalmi Szemle, 1967. 1.
- Timár Máttyás*: A gazdaságirányítási rendszer reformja és a pénzgazdálkodás. Társadalmi Szemle, 1966. 3.
- Tyerehov, V.*: A szocializmus és a kapitalizmus gazdasági fejlődésének néhány tendenciája. Béke és Szocializmus, 1968. 3.
- Vajda Imre*: A világkereskedelem fejlődésének legújabb jelenségei és hatásuk a magyar gazdaság-szerkezeti modellre. Közgazdasági Szemle, 1966. 6.
- Vajda Imre*: Integráció, gazdasági unió és nemzeti állam. Közgazdasági Szemle, 1968. 4.
- Vályi Péter*: Tervgazdálkodás és pénzügyi politika. Társadalmi Szemle, 1968. 3.
- Varga Jenő*: A jelenkori kapitalizmus és a gazdasági válságok. Kossuth Könyvkiadó, 1964.
- Varga Jenő*: Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának problémáiról. Kossuth Könyvkiadó, 1965.
- Wilczek Jenő*: Vállalati tervezés a gazdaságirányítás új rendszerében. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.
- Wilczek Jenő*: A gazdasági verseny helye és szerepe az új gazdasági mechanizmusban. Közgazdasági Szemle, 1967. 7—8.
- Wilczek Jenő*: A tervszerű iparfejlesztés szabályozói a gazdaságirányítás új rendszerében. Közgazdasági Szemle, 1968. 2.
- A kapitalizmus politikai gazdaságtana. A M. K. Közgazdaságtudományi Egyetem Tankönyve. I—II. rész. Kossuth Könyvkiadó, 1965., 1966.
- A szocializmus politikai gazdaságtana. A M. K. Közgazdaságtudományi Egyetem Tankönyve. Kossuth Könyvkiadó, 1967.
- Az MSZMP VIII. és IX. Kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó, 1963., illetve 1967.
- Az SZKP XXII. és XXIII. Kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1962., illetve 1966.
- A nemzetijövedelem-számítás néhány kérdése. Az MSZMP Közgazdasági Elméleti Munkaközösségének Vitái. Kossuth Könyvkiadó, 1966.
- A mai kapitalizmus problémái és a munkásosztály. Kossuth Könyvkiadó, 1964.
- Vita a magyar gazdasági mechanizmus reformjáról. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.
- Az MSZMP KB határozata a gazdasági mechanizmus reformjáról. Társadalmi Szemle, 1966. 6.
- Az új gazdasági mechanizmus jogszabályainak gyűjteménye I—II. köt. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968.

Kiadványszám: K-2836/a - KG-1410-i-6970.

Formátum: Fr/4. — Ívszám: 37,25 (A/5). — Példányszám: 12 300.

Nyomdába adva: 1968. X. 31. — Imprimálva: 1969. I. 10. — Megjelent: 1969. II. 26.

Ez a könyv az MSZ 5601-54 és az MSZ 5602-55 szabvány szerint készült
68.1566 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Janka Gyula igazgató

